ଓଡ଼ିଆ
ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ

(ପ୍ରଥମ ଭାଗ)

ଅଧ୍ୟାପକ
ଡକ୍ଟର ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି

ପ୍ରକାଶକ—
ସହଦେବ ପ୍ରଧାନ
ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ
ବିନୋଦ ବିହାରୀ
କଟକ-୨

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ—୧୫-୮-୧୯୭୦

ମୁଦ୍ରକ—ଗୀତାଞ୍ଜଳି ପ୍ରେସ
କଟକ

ମୂଲ୍ୟ—ବାରଟଙ୍କା ପଚିଶ ପଇସା ମାତ୍ର

ଭୂମିକା

'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ' ରଚନା କରିବା ଏକ ଶ୍ରମସାଧ୍ୟ ବିଷୟ । ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଇତିହାସ ସଂକଳିତ ହୋଇନାହିଁ, ଯାହା ହୋଇଛି ତାହା ଆଂଶିକ ମାତ୍ର । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ ସର୍ବୋପରି ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଇତିହାସ ସଂକଳନ ଆମର ସର୍ବପ୍ରଥମ ପ୍ରଧାନ ଜାତୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ । ଯେଉଁ ଜାତିର ଏହିସବୁ ବିଷୟରେ ଅଭାବ ରହିଛି, ସେ ଜାତିର କିଛି ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଉନ୍ନତି ନିମିତ୍ତ ଆମର ସରକାର ତଥା ବିଶ୍ୱ-ବିଦ୍ୟାଳୟ ସମୂହ ଚେଷ୍ଟା କରୁଅଛନ୍ତି । ସରକାରୀ ତଥା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ତରରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କ୍ରମପରିବର୍ତ୍ତନ ଜାତିର ସାଂସ୍କୃତିକ ଭୂମିକାରେ ଏକ ଅଭୂତପୂର୍ବ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣୁଛି । ଭବିଷ୍ୟତର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଯୁଗ ଯେ ଅତୀବ ଗୌରବମୟ ଏହା ଭାବିବା ଆଦୌ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ରଚନା କରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଉପାଦାନର ଅଭାବ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରଚାରର ଅଭାବରୁ ଦେଶରୁ ବହୁ ଅମୂଲ୍ୟ ଉପାଦାନ ନଷ୍ଟ ହୋଇ-ଯାଉଛି । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ତଥା ସରକାରୀ ସ୍ତରରେ ଏହି ସବୁ ଉପା-ଦାନର ସଂଗ୍ରହ ଓ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ ଚାଲିଛି । ଉପଯୁକ୍ତ ଗବେଷଣା ଅଭାବରୁ ବହୁ ଅମୂଲ୍ୟ ଉପାଦାନ ଆମର ଦୃଷ୍ଟିପଥାରୂଢ଼ ହେଉନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ରଚନା ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ । ଆମର ପ୍ରକାଶିତ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସଗୁଡ଼ିକରେ ଏହିପରି ବହୁ ବିଷୟର ଅଭାବ ଦେଖାଯାଉଛି ।

ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗରେ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିବା ସମୟରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ରଚନା କରିବା ନିମିତ୍ତ ଇଚ୍ଛୁକ ଥିଲି । ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ବହୁ ଅର୍ଥବ୍ୟୟ ପୂର୍ବକ 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ' ସଂକଳନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ଏକ ସୁମହତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ।

କିନ୍ତୁ ତାହା ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଇତିହାସ ରଚିତ ହେବା ମଧ୍ୟ ଆମର କାମ୍ୟ । ଏହି ସ୍ୱଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସର ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ (ପ୍ରାକ୍ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ) ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଖଣ୍ଡମାନଙ୍କରେ ସାରଳା ଯୁଗ, ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ, କାବ୍ୟ ଯୁଗ ଓ ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଦେବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯିବ । ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଗ୍ରନ୍ଥାଗାର, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସରକାରୀ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାର ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂଗ୍ରହରେ ରହିଥିବା ବହୁ ଲୁକ୍କାୟିତ ଉପାଦାନ ସମୂହକୁ ଏହି ଇତିହାସରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯିବା ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରାଯିବ । ଏହି ଜାତୀୟ କାର୍ଯ୍ୟର ସୁପରିସମାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ମୁଁ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରୁଛି । ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ରଚନା ଏକ ବହୁ ଗବେଷଣାସାପେକ୍ଷ ଦୁଃସାଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ । ସମୟକ୍ରମେ ବହୁ ନୂତନ ତଥ୍ୟର ଆବିଷ୍କାର ମଧ୍ୟ ଘଟୁଛି । ତେଣୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯଦି କେଉଁଠି କିଛି ତ୍ରୁଟି ଥାଏ, ତେବେ ସହୃଦୟ ପାଠକମାନେ ତାହା ମାର୍ଜନା କରିବେ ।

ପୁସ୍ତକ ରଚନାର ଦୈନନ୍ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟସୂଚୀକୁ ଅବ୍ୟାହତ ରଖିବା ନିମିତ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ସାଂସାରିକ ଦାୟିତ୍ୱରୁ ମୋତେ କ୍ଷାନ୍ତି ଦେଇ କାର୍ଯ୍ୟଟିକୁ ସୁସମ୍ପନ୍ନ କରାଇବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି ମୋର ସହଧର୍ମିଣୀ । ଏଥିନିମିତ୍ତ ଶ୍ରୀମତୀ ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍କୁ ମୋର ଅନ୍ତରର ଗଭୀର ସ୍ନେହ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଜଣାଉଛି ।

ବାଣୀବିହାର — ଲେଖକ

ଅଗଷ୍ଟ ତା ୧୫ରିଖ, ୧୯୭୦ ।

ସୂଚୀ

ବିଷୟ **ପୃଷ୍ଠା**

୧ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ
ବିଭିନ୍ନ ସଭ୍ୟତାର ଧାରା—୧—୧୬

[ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଐତିହ୍ୟ—ପୃ-୩; ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଶବର ସଭ୍ୟତା—ପୃ-୪; ବିଭିନ୍ନ ସଂସ୍କୃତ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଓ ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ଉତ୍କଳ, ଉଡ୍ର ଓ କଳିଙ୍ଗ—ପୃ-୭; ମହାଭାରତକାଳୀନ ଓଡ଼ିଶା—ପୃ-୮; ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣରେ—ପୃ-୧୧; ଓଡ଼ିଶାର ଜୈନ ସଂସ୍କୃତି—ପୃ-୧୧; ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ବହୁଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟ—ପୃ-୧୪]

୨ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଭୂମିକା— ୧୭—୨୭

୩ । ଓଡ଼ିଆ ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ— ୨୭—୧୧୭

[ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ—ପୃ-୨୯; ଦୋହାକୋଷ ଓ ବୌଦ୍ଧଗାନ—ପୃ-୩୩; ଦୋହାକୋଷ—ପୃ-୩୪; ପ୍ରାଚୀନତମ ଦୋହାକାର ସରହପାଦ ଓ କାହ୍ନୁପାଦ—ପୃ-୩୫; ବୌଦ୍ଧ ଦୋହା ସାହିତ୍ୟ—ପୃ-୩୭; ଚୌରାଶୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ—ପୃ-୩୮; କାହ୍ନୁପା—ପୃ-୪୩; ଲୁଇପା—ପୃ-୪୫; ସବରୀପା—ପୃ-୪୭; କମ୍ବଲପାଦ—ପୃ-୪୮; ବିରୂପ ପାଦ—ପୃ-୪୯; ଶାନ୍ତିଦେବ ବା ଶାନ୍ତିପା—ପୃ-୫୧, ସବରୀପାଦ—ପୃ-୫୩; ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା—ପୃ-୫୪; ଦୋହା ରଚନା ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବସ୍ଥା—ପୃ-୫୨; ଓଡ୍ଡୀୟାନ ପୀଠ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ—ପୃ-୫୭; ଓଡ୍ଡୀୟାନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠ—ପୃ-୬୦; ଓଡ୍ଡୀୟାନ ପୀଠର ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ—ପୃ-୬୦; ଓଡ୍ଡୀୟାନ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ—ପୃ-୬୨; ଓଡ୍ଡୀୟାନର ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ—ପୃ-୬୪; ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷା—ପୃ-୬୬; ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ—ପୃ-୭୨; କ୍ରିୟା—ପୃ-୭୭; ଦୋହାକୋଷର ଲିପି—ପୃ-୭୯; ଦୋହାକୋଷର ଲିପି—ପୃ-୭୯; ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷା: ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା—ପୃ-୮୧; ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ଧର୍ମ—ପୃ-୮୮; ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ସମାଜ—ପୃ-୯୨, ଓଡ଼ିଆ

ସାହିତ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଓ ସେମାନଙ୍କର ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ—ପୃ-୯ ; ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ସହଜ' ଶବ୍ଦ ଓ ସହଜ-ଯାନର କେତେକ ବିଭବ—ପୃ-୧୧୦; ଉପସଂହାର—ପୃ-୧୧୬]

୪ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ— ୧୧୮—୧୩୩

୫ । ସାହିତ୍ୟରେ ଗଦ୍ୟ— ୧୩୪—୧୭୪

[ସାହିତ୍ୟରେ ଗଦ୍ୟ—ପୃ-୧୩୫, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେଉଳ ମାହାତ୍ମ୍ୟ—ପୃ-୧୪୩; ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି, ସମୟ ନିରୂପଣ—ପୃ-୧୪୫; ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦ—ପୃ-୧୪୭; ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧି ଓ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ—ପୃ-୧୪୮; କଳିଙ୍ଗ ଲିପିର ଗଦ୍ୟ ଓ ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧି—ପୃ-୧୫୧; ଗଦ୍ୟ—ପୃ-୧୫୨]

୬ । ଓଡ଼ିଆ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ— ୧୭୫—୨୭୨

[ସଂସ୍କୃତ, ହିନ୍ଦୀ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟରେ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ରଚନାବଳୀ—ପୃ-୧୭୫; ଗୋରେଖ ବାଣୀର ବିସ୍ତର—ପୃ-୧୭୮; ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା, ଶିଶୁବେଦ—ପୃ-୧୮୦; ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶିଶୁବେଦର ଉଲ୍ଲେଖ—ପୃ-୧୮୨; ଗୋରେଖ ବାଣୀରେ ଶିଶୁବେଦର ପ୍ରୟୋଗ—ପୃ-୧୮୮; ଶିଶୁବେଦର ଭାଷା-ପୃ-୧୯୦; ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ନାଥଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ - ପୃ-୧୯୨; ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ନାଥଗୁରୁ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ—ପୃ-୧୯୫; ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ନାଥ-ଧର୍ମର ସଙ୍କେତ—ପୃ-୧୯୯; ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ନାଥ ଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ—ପୃ-୨୦୦; ଓଡ଼ିଆ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନ—ପୃ-୨୦୨; ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର—ପୃ-୨୦୯; ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର—ପୃ-୨୧୬; ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣା—ପୃ-୨୨୦; ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଓ ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟ—ପୃ-୨୩୩; ଗୋରେଖ ମଲ୍ଲିକା ସମ୍ବାଦ ଓ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣମ୍—ପୃ-୨୨୬; ଗୋରେଖ ମଲ୍ଲିକା ସମ୍ବାଦ ଓ ମଲ୍ଲିକାନାଥ—ପୃ-୨୨୭; ଓଡ଼ିଆ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣ—ପୃ-୨୨୯; ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣାର ମଲ୍ଲିକାନାଥ—ପୃ-୨୩୨; ଗୋରେଖ ସଂହିତା, କାଳ ନିରୂପଣ—ପୃ-୨୩୬; ଗୋରେଖ ସଂହିତା ଆଲୋଚନା—ପୃ-୨୪୦; ଗୋରେଖ ବୋଧ ଓ ଗୋରେଖ ସଂହିତା—ପୃ-୨୫୨;

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ ପରିଲକ୍ଷିତ କେତେକ ନାଥ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ହିନ୍ଦୀରଚନା—ପୃ-୨୭୧; ନାଥ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତ—ପୃ-୨୭୩; ଉପସଂହାର—ପୃ-୨୭୬]

୭ । ଡାକବଚନ— ୨୭୭ — ୨୭୯

୮ । ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶା – ୨୭୯—୩୦୪

[ସନ୍ଦେଶମୂଳକ ଚଉତିଶା—ପୃ-୨୮୧; ଜଣାଣ ବା ସ୍ତୁତିମୂଳକ ଚଉତିଶା—ପୃ-୨୮୧; ମିଳନ ଓ ବିରହମୂଳକ ଚଉତିଶା—ପୃ-୨୮୧; ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ ଚଉତିଶା—ପୃ-୨୮୨; ଆଲଙ୍କାରିକ ଚଉତିଶା—ପୃ-୨୮୨; ଶୋକ ବା ବିଳାପମୂଳକ ଚଉତିଶା ପୃ-୨୮୨; ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନମୂଳକ ଚଉତିଶା—ପୃ-୨୮୩; ବୈରାଗ୍ୟମୂଳକ ଚଉତିଶା—ପୃ-୨୮୩; କଳସା ଚଉତିଶାର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ—ପୃ-୨୮୫; ସାରଳା ମହାଭାରତରେ କଳସା—ପୃ-୨୮୯; ଉଦ୍ଧୃତାଂଶରେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା—ପୃ-୨୯୦; କଳସାର ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଉଦାହରଣ—ପୃ-୨୯୦; କଳସାରାଗ ଓ କଳସା ବାଣୀ—ପୃ-୨୯୨; କଳସା ଚଉତିଶା ଓ ସାରଳା ମହାଭାରତ—ପୃ-୨୯୪; କଳସା ଚଉତିଶାର ଭାଷା– ପୃ-୩୦୦; ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ କେଶବ କୋଇଲି ଓ ମହାଭାଷ୍ୟ– ପୃ-୩୦୨; ମହାଭାଂସ ବା ମହାଭାଷ୍ୟ—ପୃ-୩୦୪]

୯ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ— ୩୧୨—୩୨୫

୧୦ । ନିର୍ବାଚିତ ପୁସ୍ତକ ସୂଚୀ— ୩୨୬—୩୩୦

———

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ବିଭିନ୍ନ ସଭ୍ୟତାର ଧାର

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାରାଜ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ ଓ ଓଡ୍ର ଦେଶ ଭାବରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶର ସଂସ୍କୃତି ବିଶେଷ ଭାବରେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ଓ ପରିପୁଷ୍ଟ । ଭାରତୀୟ ଜାତି ସମୂହର ଇତିହାସରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ପ୍ରଥମେ ନିଗ୍ରୋ ଜାତୀୟ (Negrito) ଲୋକମାନେ ଆଫ୍ରିକାରୁ ଆରବ ଇରାକ୍ ବାଟ ଦେଇ ଭାରତଭୂମିରେ ପଦାର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ନିଗ୍ରୋଜାତୀୟ ଲୋକମାନଙ୍କ ପରେ ନିଷାଦ ବା Proto-Austroloids ଓ ତତ୍ପରେ ମୁଣ୍ଡାଜାତୀୟ ବା କୋହ୍ଲଜାତୀୟ ଲୋକମାନେ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ମୁଣ୍ଡା ଓ କୋହ୍ଲ ଜାତୀୟ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଅଷ୍ଟ୍ରୋ-ଏସୀୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ ।

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ମାନଙ୍କ ପରେ ଭୂମଧ୍ୟସାଗରୀୟ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଜାତିର ସ୍ରୋତ ଭାରତଭୂମିରେ ପ୍ରବେଶଲାଭ କରିଥିଲା । ଏମାନେ ଗ୍ରୀସ୍, ତନ୍ନିକଟ ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜ ଓ ଏସିଆ ମାଇନର ଅଞ୍ଚଳର ଅଧିବାସୀ । ସେମାନେ ଭାରତକୁ ଖ୍ରୀ: ୨୫୦୦ ବର୍ଷ ତଳେ ଆସି ସିନ୍ଧୁନଦୀର ଉଭୟ ତୀରରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ପଞ୍ଜାବର ହରପ୍ପା, ସିନ୍ଧୁ ପ୍ରଦେଶର ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଓ ଲୋଥାଲ୍ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିଭବ ତାହାର ପ୍ରମାଣ ଦେଇଥାଏ । ଭୂମଧ୍ୟସାଗରୀୟ ଜାତି ସୁମେରୀୟ ଓ ଭାରତରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାବରେ ପରିଚିତ । ଏମାନଙ୍କର ସଭ୍ୟତାକୁ କେହି କେହି ଅସୁର ସଭ୍ୟତା ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନର କଳିଙ୍ଗ ସଭ୍ୟତା ଏହି ଅସୁର ସଭ୍ୟତା ଦ୍ୱାରା ପୁଷ୍ଟିମନ୍ତ ବୋଲି ଅନେକ

ଆଲୋଚକ ମଧ୍ୟ ମତ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି (୧) । କେତେକ ନୃତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍ ମୁଣ୍ଡାଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋକମାନଙ୍କୁ 'ଅସୁର' ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ କରିଅଛନ୍ତି । ଆଗାରିଆ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଉପବିଭାଗ 'ଅସୁର' ନାମରେ ଅଭିହିତ ।

ସମୟ ଆସିଲା ଯେତେବେଳେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଭାରତର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନେ ଭାରତକୁ ନବାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯାନ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ମୁଣ୍ଡାଗୋଷ୍ଠୀ ଲୋକମାନଙ୍କର ଭାରତରେ ବସତିସ୍ଥାପନ ହେତୁ ସେମାନଙ୍କର ସଭ୍ୟତା ପରସ୍ପରକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାଗୋଷ୍ଠୀରେ ମୁଣ୍ଡାଗୋଷ୍ଠୀ ଭାଷାର ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରଭାବ ସେମାନଙ୍କ ସଭ୍ୟତା ସମ୍ମିଶ୍ରଣର ସଙ୍କେତ ଦେଇଥାଏ । ଅନ୍ୟ ପଟରେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ସଂସ୍କୃତରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଆଦିବାସୀ ଭାଷାର ବହୁ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । (୨)

---

୧ । Asuras in Indo-Iranian literature—Dr. A. Banerjee Sastri, J. B. O. R. S. 1926 I ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୨ । The Dravidian element in Sanskrit by F. Kittel, Indian Antiquary 1872.

ମୀନ, ବଲ୍ଲୀ, କୋଇଲ, ମୁକୁଳ, ପେଟ, ମଣି, ମୁକ୍ତା, ଝଟବା, ଅଣ୍ଡ, ଅର୍ବୁଦ, ଆଲବାଲ, ଅଳସ, ଅଳୀକ, ଅଳଘ, ଆଖେଟ, ଆଡ଼ମ୍ବର ଓ ଆଢ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ମୌଳିକ ଧାତୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାରୁ ଆସିଥିବାର ବିଷୟ ଏଫ୍. କିଟେଲ୍ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । 'Non Aryan element on Hindi' (I. A. 1872) ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବାପ, ବେଟ, ଖିଡ଼କି, ଚଟାଇ, ଗୋଡ଼, ପେଟ, ଛିନ୍ନାଲ, ଝୁଣ୍ଟ, ଢାଙ୍କଣା, ଶିପ, ଗୁଡ଼ନା ଓ ଡୁବନା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ରହିଥିବା ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି ।

Munda affinities of Bengali—Dr. Sahidullah, Proceedings and Transactions of All India Oriental Conference (Patna) Vol. V ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଲେଖକ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଆଦିବାସୀ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଇ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ ଅକାଲ, ଆଖଡ଼ା, ବନଶୀ, ଭେଡ଼ା, ବୋକା, ଗୁଡ଼ଲ, ଚୁଲି, ଢେଲା, ଡଙ୍ଗା, ହାଡ଼, କାଲ, ଖୁଣ୍ଟା, ମୋଟା ଓ ରାଣ୍ଡୀ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ମୌଳିକ ଆଦିବାସୀ ଭାଷାର ଶବ୍ଦ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ଶତାଧିକ ଆଦିବାସୀ ଶବ୍ଦର ସନ୍ଧାନ ମିଳିଥାଏ । ଏହି ବିଷୟରେ ମୋହର ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିବାସୀ ସଂସ୍କୃତି ପୁସ୍ତକସ୍ଥ ଆଲୋଚନା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଐତିହ୍ୟ

ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶର ଇତିହାସ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ତାହାର ସଂସ୍କୃତି ଶବର (ଅସୁର) ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂସ୍କୃତି ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛି । ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ବେଦ ଓ ଉପନିଷଦ ସମୂହରେ କଳିଙ୍ଗ, ଉତ୍କଳ ଓ ଓଡ୍ର ଦେଶର ବିଶେଷ ବିବରଣୀ ମିଳେ ନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ ଏହି ଯେ ବୈଦିକଯୁଗରେ ଉତ୍କଳଦେଶ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦେଶ ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା; ତେଣୁ ସେ ଦେଶର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବେଦ ଓ ଉପନିଷଦ ଯୁଗରେ ଆର୍ଯ୍ୟଋଷିମାନଙ୍କର ଲେଖନୀରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇନାହିଁ । ବୌଧାୟନ ଧର୍ମସୂତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଯେ କଳିଙ୍ଗ ଅତି ଅପବିତ୍ର ଦେଶ ଓ ସେ ଦେଶରେ ପାଦ ପକାଇଲେ ଲୋକ ପାପଭାଗୀ ହୋଇଥାଏ । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ସେ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶକୁ ଯାଇ ଫେରିଆସୁଥିଲେ ତାକୁ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଯେପରି—

ପଦଭ୍ୟାଂ ସ କୁରୁତେ ପାପଂ ଯଃ କଳିଙ୍ଗାନ୍ ପ୍ରପଦ୍ୟତେ
ଋଷୟୋ ନିଷ୍କୃତିଂ ତସ୍ୟ ପ୍ରାହୁ ର୍ବୈଶ୍ୱାନରଂ ହବିଃ'

(Sacred Books of the East—
Vol. XIV. P. 148)

ଏହି ସବୁ ଉକ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ, ବୈଦିକଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଶା ଅନାର୍ଯ୍ୟଦେଶ ଭାବରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେଉଥିଲା । ଆଜି ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ଯେ ଓଡ଼ିଶା ଲୋକସଂଖ୍ୟାର ତିନି ଭାଗରୁ ଭାଗେ ହେଉଛନ୍ତି ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ । ଏମାନଙ୍କ ସଂସ୍କୃତିର ମୁଦ୍ରାଙ୍କ ଓଡ଼ିଶାର ରୀତିନୀତି ଓ ଚାଲିଚଳଣରେ ପୂରି ରହିଅଛି । ଆଦିବାସୀ ସଭ୍ୟତାର ଧାରା ଏକ ସମୟରେ ଅଷ୍ଟ୍ରେଲିଆ, ପ୍ରଶାନ୍ତ ମହାସାଗରୀୟ ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜ, ମାଲୟ, ବ୍ରହ୍ମଦେଶ ଓ ଆସାମ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଓଡ଼ିଶା ଲଗାଏତ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତିଲାଭ କରିଥିଲା । ଯେଉଁ ଅସୁର ସଭ୍ୟତାର କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ତାହାର ପ୍ରାଚୀନତା ଯଥେଷ୍ଟ ବେଶି । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତା ଅସୁର ସଭ୍ୟତା, ଆଦିବାସୀ ସଭ୍ୟତା ବା ଶବର ସଭ୍ୟତା ଓ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଏକ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ମାତ୍ର ।

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତାରେ ଜ୍ୟୋତିଷଚର୍ଚ୍ଚା, ଜଡ଼ିବୁଟି ଔଷଧ ଓ ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ରରେ ସୁପ୍ରାଚୀନ ଅସୁର ସଭ୍ୟତାର ଛାପ ରହିଅଛି । ଏହି ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରବାହ ଏକ ସମୟରେ ଇଜିପ୍ଟ, ବେବିଲୋନ ଲଗାଏତ ଭାରତର କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ପୁଣି ଜଣା-ପଡ଼ୁଛି ଯେ ଆମ ଧର୍ମରେ ଶୂନ୍ୟବାଦର ଭିତ୍ତି ମଧ୍ୟ ସେହି ଅସୁର ସଭ୍ୟତାରେ ରହିଛି । ଏହି ବିଷୟ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଅସୁର ବା ସୁପ୍ରାଚୀନ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତାର ଶୂନ୍ୟବାଦ ତତ୍ପୂର୍ବର ନିଷାଦ ସଭ୍ୟତାରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ପାଲିନେସିଆର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ଓ ନିଉଜିଲାଣ୍ଡର ମାଓରିମାନଙ୍କର ଲୋକଗୀତ ଓ ଧର୍ମରେ ଶୂନ୍ୟରୁ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ ସୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିବା ଓ ଶୂନ୍ୟ ହିଁ ଭଗବାନ—ଏହି ମତବାଦ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେବାର ଦେଖାଯାଇଥାଏ (୩) । ତେଣୁ ଏହି ଶୂନ୍ୟବାଦର ଧାରା ନିଷାଦ କି ଅସୁର ସଭ୍ୟତାରେ ପ୍ରଥମେ ନିହିତ ଥିଲା, ତାହା କହିବା ଏକ କଠିନ ବ୍ୟାପାର । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ଯେଉଁ ଶୂନ୍ୟବାଦର ବହୁଳ ବିବରଣୀ ପାଉଁ, ତାହାକୁ ଅନେକ ଆଲୋଚକ ଅସୁର ସଭ୍ୟତାର ଶୂନ୍ୟବାଦ ସହିତ ସମ୍ପୃକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ମତ ଯେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ଶୂନ୍ୟବାଦ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅସୁର ସଭ୍ୟତାର ଶୂନ୍ୟବାଦର କ୍ରମପରିଣତି ଅଟେ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଶବର ସଭ୍ୟତା

ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ମହାଭାରତ ଓ ରାମାୟଣ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶବରଜାତିର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ମିଳୁଛି । ଏହି ଶବରମାନେ ପ୍ଲିନି ଓ ଟଲେମୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯଥାକ୍ରମେ ସୁଆରି (Suari) ଓ ସବରଇ (Sabroe) ନାମରେ ନାମିତ । ଟଲେମି କହନ୍ତି ଯେ ଗଙ୍ଗା ଅଞ୍ଚଳରେ ଶବର ଦେଶ ରହିଅଛି ଓ ସେ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଚୁର ହୀରା ମିଳିଥାଏ । ଟଲେମିଙ୍କର ଶବର ଦେଶ ସମ୍ବଲପୁର ଓ ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳ ଲଗାଏତ ଗଞ୍ଜାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିରାଟ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ଶବରମାନେ ତନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର ଓ ଜଡ଼ିବୁଟି

(3) India and Polynesia—Dr. S. K. Chatterjee. Bharat Kaumudi, Vol. I, P. 204

ବିଦ୍ୟାରେ ବିଶେଷ ପ୍ରବୀଣ ଓ ସେମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟା ଶାବରୀ-ବିଦ୍ୟା ଭାବରେ କଥିତ । ଶବରମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ 'ମୁଣ୍ଡା'ଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋକମାନଙ୍କ କଥା ଟଲେମି ଓ ପ୍ଲିନିଙ୍କ ବିବରଣୀରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନଲାଭ କରିଛି । ଖ୍ରୀ. ୧୫୦ରେ ଭୌଗୋଳିକ ଟଲେମି ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଗଙ୍ଗାର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶରେ ମୁରଣ୍ଡାଇ (Murandai) ଜାତିର ଲୋକେ ବାସ କରୁଅଛନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଭୌଗୋଳିକ ପ୍ଲିନି ଭାରତରେ ମଣ୍ଡେସ୍ (Monedes) ନାମକ ଦେଶର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ମଣ୍ଡେସ୍ ଦେଶ ସମ୍ଭବତଃ ମୁଣ୍ଡାମାନଙ୍କର ଦେଶ ହୋଇପାରେ ।

ଆମର ଜଗନ୍ନାଥ ଆବହମାନ କାଳରୁ ଶବର ଦେବତା ଭାବରେ ପୂଜିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମର ଇତିହାସ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଯୁଗର ଶବର ସଂସ୍କୃତିରେ ନିହିତ ଥିବା ଆମ୍ଭର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱାସ । ପୁରାଣ ଓ ଲୋକକଥାରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଓ ବିଶ୍ୱାବସୁର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ତାହା ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶବର ସଂସ୍କୃତିର ମିଳନ ମାତ୍ର । ଗଣେଶ ବିଭୂତିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯେ ଜୟସ୍ରବା, ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ରବା ଓ ମହାବାର୍ଯ୍ୟକେତୁ ପ୍ରଭୃତି ବାୟୁରେଖାର ପୁତ୍ରଗଣ ଶବର ଭାବରେ ପରିଚିତ । ଯେପରି—

'ବାୟୁରେଖା ତିନି ସୁତ ନାମ ଦେବା କହି
ଜୟସ୍ରବା ବୋଲି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ସୁତଟି ଅଟଇ ।
ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ରବା ବୋଲି ନାମ କନିଷ୍ଠ ନନ୍ଦନ
ମହାବାର୍ଯ୍ୟ କେତୁ ବୋଲି ଏହିଠାରୁ ଶୁଣ ।
ଏହି ତିନି ନନ୍ଦନ ଯେ ଶବର ଅଟନ୍ତି ।

(ଗଣେଶ ବିଭୂତି, ପୃ. ୩୯)

କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟତା ନାହିଁ । ଶବର ସଭ୍ୟତାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର ରୂପଦେବା ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୋଲି ଜଣାଯାଇଥାଏ । ଏହିପରି ଆମେ ଅନେକ ବିବରଣୀ ପାଇ ପାରିବା । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଶବରମାନେ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ପୁତ୍ରର ବଂଶଧର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛନ୍ତି । ସାରଳା ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଶବରଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ ବୁଦ୍ଧରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

କଳିଯୁଗ ଚାରିଲକ୍ଷ ବତିଶ ସହସ୍ର ବରଷ ପରିଜନ୍ତେ
ବଉଦ୍ଧ ରୂପେ ପୂଜା ପାଇବେ ନୀଳସୁନ୍ଦର ପର୍ବତେ ।
କଳିଯୁଗ ବଉଦ୍ଧ କେଶବଙ୍କ ପ୍ରତିମା
ମୁଖ୍ୟଂ ହୋଇବ ନୀଳସୁନ୍ଦର ଗିରି ଯେ ଉତ୍ତମା ।
ଦେଖିଲ୍ଲ ପ୍ରତକ୍ଷେ ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତିମା ତିନ ମୂର୍ତ୍ତି
କର ଚରଣ ନାହିଁ ମହା ବଉଦ୍ଧ ଜ୍ୟୋତି । (ବନପର୍ବ)

ତେବେ ଏସବୁ ଶବର ସଂସ୍କୃତିର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିକାଶ । ଆମର ମୂଳ ଶବର ସଂସ୍କୃତିରେ ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମର ବହୁ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଛି ଏବଂ ଏହା ହିଁ ହେଉଛି ଆମର ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାମାନଙ୍କରୁ ଆମେ ଜାଣିବାକୁ ପାଉଁ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତିରେ ଆସୀରୀୟ (ଅସୁର) ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଭାବ ଅପେକ୍ଷା ଶବର ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଭାବ ବେଶି ଓ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଶବର ସଭ୍ୟତା ଅସୁର ସଭ୍ୟତା ନୁହେଁ, ତାହା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଶି ସଭ୍ୟତା । ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଶବର ସଭ୍ୟତା । ତାହା ସହିତ ସମୟକ୍ରମେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତାର ମଧ୍ୟ ମିଶ୍ରଣ ଘଟିଛି । ଆମର ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମରେ ଶବର ସଭ୍ୟତାର ମୌଳିକ ପ୍ରଭାବ ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିକୁ କେବଳ ଅସୁର ସଭ୍ୟତାରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କରିବା ଯଥାର୍ଥ ହେବ ନାହିଁ ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ ।

ବିଭିନ୍ନ ସଂସ୍କୃତ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଓ ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିରେ 'ଉତ୍କଳ', ଉଡ୍ର ଓ କଳିଙ୍ଗ

ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ଉତ୍କଳ, ଉଡ୍ର ଓ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶର ବହୁ ପ୍ରଶସ୍ତି ରହିଅଛି । କପିଳ ସଂହିତାରେ ଉତ୍କଳ ଭାରତର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୁଣ୍ୟଭୂମି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

'ବର୍ଷାଣାଂ ଭାରତଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ଦେଶାନାମୁତ୍କଳଃ ଶ୍ରୁତଃ
ଉତ୍କଳସ୍ୟ ସମୋଦେଶୋ ଦେଶୋ ନାସ୍ତି ମହୀତଳେ' ।
(କପିଳ ସଂହିତା ଅ. ୧)

ଏସବୁ ପ୍ରଶସ୍ତି ଓଡ଼ିଶା ଆର୍ଯ୍ୟୀକରଣ ହେବାର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଟେ । ପୁରାଣଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଶା ପବିତ୍ର ଆର୍ଯ୍ୟଭୂମିରେ ପରିଣତ

ହୋଇଛି । ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମହାଭାରତର ଦୀର୍ଘତମା ଋଷିଙ୍କର ଉପାଖ୍ୟାନ । ଦୀର୍ଘତମା ଋଷିଙ୍କର ଔରସରେ ବଳୀରାଜାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ସୁଦେଷ୍ଣାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ସୁହ୍ମ ଓ ପୁଣ୍ଡ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପାଞ୍ଚ ପୁଅଙ୍କର ଜନ୍ମ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଯଥାକ୍ରମେ ରାଜ୍ୟ-ମାନଙ୍କର ନାମକରଣ ହେବା ଏକ ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ବାୟୁ ପୁରାଣରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ରାଜା ସୁଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କର ତିନିଗୋଟି ପୁତ୍ର ଥିଲେ ଓ ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଉତ୍କଳ, ଗୟ ଓ ବିନତାଶ୍ୱ । ଉତ୍କଳ ଓ ଗୟ ଯଥାକ୍ରମେ ଉତ୍କଳ ଓ ଗୟା ଦେଶର ଅଧିକାରୀ ହେଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ନାମ ଅନୁସାରେ ଉତ୍କଳ ଓ ଗୟା ଦେଶର ନାମକରଣ ହେଲା । ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣରେ ଉତ୍କଳଦେଶ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ମନୁ ପୁତ୍ରଲାଭ ନିମିତ୍ତ ମିତ୍ର ଓ ବରୁଣଙ୍କୁ ପୂଜା କଲେ; କିନ୍ତୁ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ପୂଜା ନ ହୋଇ ପାରିବାରୁ ଏକ ଦୁହିତାର ଜନ୍ମ ହେଲା, ଯାହାର ନାମ ହେଲା 'ଇଲା' । ମନୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ ହୋଇ ପୁନର୍ବାର ତାଙ୍କୁ ପୂଜାକଲେ । ଫଳରେ ଦୁହିତା 'ଇଲା' ପୁତ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲେ । କେହି କେହି ମତ ଦିଅନ୍ତି—ଓଡ଼ିଶାର ଐରବଂଶ ସହିତ 'ଇଲା'ଙ୍କର କିଛି ନା କିଛି ସମ୍ପର୍କ ରହିଅଛି । ତେବେ ଯାହା ହେଉ ନା କାହିଁକି, ଏହି ସମସ୍ତ ପୌରାଣିକ ଆଖ୍ୟାନରେ ଐତିହାସିକତା ଅପେକ୍ଷା କାଳ୍ପନିକତାର ମାତ୍ରା ବେଶି । ଏହି ସବୁ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଆଖ୍ୟାୟିକା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବସବାସ କରି ରହିବା ପରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦେଶର ଅପବିତ୍ରତାକୁ ସେମାନେ ଏହିପରି ଭାବରେ ଘୋଡ଼େଇଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଏହିସବୁ ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ଜଣାପଡ଼ିଥାଏ । ତେବେ ଏତିକି କଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଉତ୍କଳ, ଉଡ୍ର ଓ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ଦେଶକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ସୁହ୍ମ ଓ ପୁଣ୍ଡ୍ର ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଘନିଷ୍ଠ ସାଂସ୍କୃତିକ ସମ୍ପର୍କ ରହିଥିଲା । ଏହି ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏକ ମା ପେଟର ଭାଇ ବୋଲି କହିବାରେ କିଛି ଭୁଲ୍ ନାହିଁ ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ । କାରଣ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ ଓ ରୀତିନୀତିରେ ବଙ୍ଗ, ବିହାର ଓ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଦେଶର ଘନିଷ୍ଠ ସାଂସ୍କୃତିକ ଐକ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ମହାଭାରତକାଳୀନ 'ଓଡ଼ିଶା'

ମହାଭାରତ ରଚନା ପୂର୍ବରୁ ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ କଳିଙ୍ଗରେ ଭୋଜମାନେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୈୟାକରଣିକ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳୀନ କୌଟିଲ୍ୟଙ୍କର ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ କଳିଙ୍ଗ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ନିମିତ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିବାର ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ମହାଭାରତ ରଚନା ସମୟକୁ ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ ଓ ଓଡ୍ର ଅତି ଉନ୍ନତ ଦେଶ ଭାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିସାରିଲାଣି । ମହାଭାରତରେ କଳିଙ୍ଗ, ଓଡ଼୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ଦେଶର ବହୁବିଧ ବର୍ଣ୍ଣନା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । କଳିଙ୍ଗ ଓ ଓଡ୍ର ଦେଶର ସୈନ୍ୟମାନେ ସବୁବେଳେ କୌରବମାନଙ୍କର ପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି । ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କର ସ୍ୱୟମ୍ବର ସଭାରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ, ମଦ୍ରରାଜ ପ୍ରଭୃତି ରାଜନ୍ୟବର୍ଗଙ୍କ ସହିତ କଳିଙ୍ଗରାଜ ମଧ୍ୟ ଯୋଗଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ବନବାସ ପର୍ବରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗର ବିଭିନ୍ନ ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣ କରିଥିବାର ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମହାଭାରତ ରଚନା ସମୟକୁ କଳିଙ୍ଗ କ୍ରମେ ଅର୍ଯ୍ୟଭୂମିରେ ପରିଣତ ହୋଇଲାଣି । ଯୌନ୍ୟୋଦ୍ୟୋଗ ପର୍ବରେ ସହଦେବ କଳିଙ୍ଗମାନଙ୍କୁ ଦନ୍ତକୁର (ଦନ୍ତପୁର)ରେ ପରାଜିତ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ସେହି ଦନ୍ତପୁରରେ କଳିଙ୍ଗର ସୈନ୍ୟ-ମାନଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଭୀଷ୍ମବଧ ପର୍ବରେ କଳିଙ୍ଗର ସୈନ୍ୟମାନେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନର ପକ୍ଷ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ଓ ଶ୍ରୁତାୟୁ ନାମଧେୟ କଳିଙ୍ଗର ଜନୈକ ରାଜା ଦ୍ରୋଣଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ଦ୍ରୋଣାଭିଷେକ ପର୍ବରେ କଳିଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କର ବୀରତ୍ୱ ବିଶେଷ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଯୁଦ୍ଧ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗସେନା କାମରୂପର ରାଜା ଭଗଦତ୍ତଙ୍କର ଅଧିନାୟକତ୍ୱରେ ରହିଅଛନ୍ତି । ଜୟଦ୍ରଥ ବଧ ପର୍ବରେ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗର ସୈନ୍ୟମାନେ ରାମ ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ କଳିଙ୍ଗର ଲୋକେ ମୂଷଳୀ ପର୍ବରେ 'ଦୁରଧର୍ମୀନ୍' ବା 'ଧର୍ମବିହୀନ' ବୋଲି ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ବନପର୍ବରେ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭୀଷ୍ମ ପୁଲସ୍ତ୍ୟଙ୍କୁ ପଚାରିବାରେ ପୁଲସ୍ତ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ତୀର୍ଥ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହିଅଛନ୍ତି

ଯେ କଳିଙ୍ଗର ଶ୍ରୀ ତୀର୍ଥ ହେଉଛି ପ୍ରଧାନ ତୀର୍ଥ ଏବଂ ସେଠାରେ ସ୍ନାନ କଲେ ଲୋକ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥାଏ । ମନେହୁଏ, ଶ୍ରୀ ତୀର୍ଥ ସମ୍ଭବତଃ ମହୋଦଧିସେବିତ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର । ପୁଲସ୍ତ୍ୟ ପୁଣି ଭୀଷ୍ମଙ୍କୁ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ କଳିଙ୍ଗରେ ଦାଶାଶ୍ୱମେଧ ନାମରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ପବିତ୍ର ତୀର୍ଥ ଅଛି, ଯେଉଁଠାରେ ସ୍ନାନ କଲେ ମନୁଷ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ସ୍ୱର୍ଗଧାମ ଲାଭ କରେ । ସେହିପରି ବନପର୍ବରେ ବୈତରଣୀ ଓ ଋଷିକୁଲ୍ୟା ନଦୀର ପବିତ୍ରତା ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବୈତରଣୀ-ତୀର୍ଥରେ ସ୍ନାନ କଲେ ସମସ୍ତ ପାପ କ୍ଷୟଯାଏ ଓ ବିରଜାତୀର୍ଥ ଦର୍ଶନ କରିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ର ପରି କାନ୍ତି ବିସ୍ତାର କରେ । କଳିଙ୍ଗର ମହେନ୍ଦ୍ରତୀର୍ଥ ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଧ୍ୟୁଷିତ ବୋଲି ଉକ୍ତ ପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଶତନଦୀସେବିତ ଗଙ୍ଗାସାଗର ସଙ୍ଗମରେ ସ୍ନାନ କରି ଉପକୂଳ ପ୍ରଦେଶ (କଳିଙ୍ଗ)ରେ ବିଚରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଉପକୂଳ ପ୍ରଦେଶରେ କଳିଙ୍ଗମାନେ ବାସକରୁଥିବାର ବିଷୟ ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ପ୍ରଦେଶ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ମହେନ୍ଦ୍ର-ଗିରି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା ଓ ତାହା କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ।

ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବିଶେଷ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ କୂଳରେ ଧର୍ମଦେବତା ଦେବତାମାନଙ୍କର ସୁରକ୍ଷା ଏବଂ ମଙ୍ଗଳ ନିମିତ୍ତ ଅର୍ଘ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଉପତ୍ୟକା ସେତେବେଳେ ବହୁ ଆର୍ଯ୍ୟଋଷିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଧ୍ୟୁଷିତ ହେଉଥିଲା ଓ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଆଶ୍ରମ ରହିଥିଲା । ଆହୁରି କୁହାଯାଇଛି ଯେ ରୁଦ୍ରଦେବତା ବଳି ନିମିତ୍ତ ପଶୁଧାରଣ କରି ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହିତ ସେଠାରେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଆଚରଣ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ରୁଦ୍ରଙ୍କ ଭୟରେ ଦେବତାମାନେ ତାଙ୍କୁ ବଳିର ଶ୍ରେଷ୍ଠାଂଶ ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ଏହା ପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ସହିତ ପାଣ୍ଡବମାନେ ସ୍ନାନସାରି ପିତୃତର୍ପଣ କରିବା ପରେ ସେମାନେ ଋଷିମାନଙ୍କର ବେଦଧ୍ୱନି ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଥିଲେ । ବୈତରଣୀ ଦେବ-ଯଜ୍ଞଭୂମି ଭାବରେ ମଧ୍ୟ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ବୈତରଣୀ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ

ଅରଣ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଥିଲା ଓ ସେଠାରେ କାଶ୍ୟପଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମା ପୃଥିବୀ ଦାନ ଦେଇଥିବାର କୁହାଯାଇଛି ।

ମହାଭାରତର ଏସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ପଛରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ସଙ୍କେତ ରହିଛି ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସି ପ୍ରଥମେ ବୈତରଣୀ ନଦୀକୂଳ ପ୍ରଦେଶରେ ସେମାନଙ୍କର ବସତିସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ମହାଭାରତର ରଚନା ସମୟ ଯଦି ଖ୍ରୀ.ପୂ.-୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ଆର୍ଯ୍ୟୀକରଣ ହୋଇଛି ଓ ଅତୀତର ଅପବିତ୍ର ଦେଶ କ୍ରମେ ପବିତ୍ର ଦେବଭୂମିରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆହୁରି ଅନେକ କଥା ମହାଭାରତରୁ ଜଣା ପଡ଼ିଥାଏ । ରାଜଧର୍ମାନୁଶାସନ ପର୍ବରେ କଳିଙ୍ଗ ବିଷୟ ରାଜା ଚିତ୍ରାଙ୍ଗଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେଉଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ରାଜପୁର ଥିଲା । ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଦନ୍ତପୁର, ରାଜପୁର ଓ ମଣିପୁର ଥିବାର ଜଣାଯାଇଛି । ମହାଭାରତରେ କଳିଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କର ବୀରତ୍ୱ ଅଶେଷ ଭାବରେ ରୂପାୟିତ ହୋଇଅଛି । 'କଳିଙ୍ଗାନାଂ ମହାତମୂନ୍', 'କଳିଙ୍ଗାନାଂ ମହାରଥାଃ' ପ୍ରଭୃତି ମହାଭାରତର ଉକ୍ତି କଳିଙ୍ଗର ବୀରତ୍ୱ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥାଏ ।

ମହାଭାରତରେ ଓଡ଼୍ର ଓ ଉତ୍କଳମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଉକ୍ତ ପୁରାଣରେ କଥିତ ଯେ ଓଡ଼୍ର ଓ କେରଳମାନେ ଭାରତର ଦକ୍ଷିଣରେ ରହିଅଛନ୍ତି । ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କର ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞରେ ଓଡ଼୍ରମାନେ ପୁଷ୍ପମାନଙ୍କ ସହିତ ଯୋଗଦେଇଅଛନ୍ତି ଓ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର-ଯୁଦ୍ଧରେ ସେମାନେ ସହଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ମହାଭାରତର ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ମେକଳ ସହିତ ଉତ୍କଳମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ମହାଭାରତରୁ ଜାଣିବାକୁ ପାଉଁ ଯେ ତାହାର ରଚନା ସମୟକୁ ଓଡ଼୍ର, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ—ଏହି ତିନଗୋଟି ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ରାଜ୍ୟ ବିଭାଗ ଗଢ଼ି ଉଠିଅଛି ।

ରାମାୟଣରେ ଉତ୍କଳ ଦେଶ ସହିତ ମେକଳ ଓ ଦଶାର୍ଣ୍ଣ ଦେଶର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ରାମାୟଣରେ କଳିଙ୍ଗର ଲୋକେ ଧାନ୍ୟଜୀବୀ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣରେ :

ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯେ, ଗୟାସୁରର ନାଭି ଯାଜପୁରରେ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ତାହାର ନାମ ନାଭିଗୟା ହୋଇଅଛି । ଶାକ୍ତପୁରାଣ ମତରେ ଦକ୍ଷଯଜ୍ଞାଗ୍ନିରେ ଝାସଦେଇଥିବା ସତୀଙ୍କର ନାଭି ବିଷ୍ଣୁଚକ୍ରରେ ଖଣ୍ଡିତ ହୋଇ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ତେଣୁ ବିଭିନ୍ନ ୫୧ଟି ଶାକ୍ତପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାକ୍ତତୀର୍ଥ ଭାବରେ ପରିଚିତ । ବାୟୁପୁରାଣରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଓ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଯେପରି –

ଯାସ୍ତେ ବୈତରଣୀ ନାମ ନଦୀ ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ ବିଶ୍ରୁତା
ସାବତୀର୍ଣ୍ଣା ଗୟାକ୍ଷେତ୍ରେ ପିତୃଣାଂ ତାରଣାୟବୈ
ସ୍ନାତା ଗୋ ଦୋ ବୈତରଣ୍ୟାଂ ତ୍ରିଃସପ୍ତକୁଲମୁଦ୍ଧରେତ୍ ।
(୪୧ । ବାୟୁ ଅ.୪୩)

ଦେବ ନଦ୍ୟାଂ ବୈତରଣ୍ୟାଂ ସ୍ନାତଃ ସ୍ୱର୍ଗ ନୟେତ୍ ପିତୃନ୍ ।
(୨୭। ବାୟୁ ଅ.୫୦)

ଏହା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟରେ ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣ ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରମହାତ୍ମ୍ୟ ଓ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ବହୁ ପ୍ରଶସ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣରେ ମେକଳ ସହ ଉତ୍କଳ, ତୋଷଳ ସହ କୋଶଳ ଓ ଉଡ୍ର ସହ ଦଶାର୍ଣ୍ଣର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ନନ୍ଦରାଜାମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗରେ ୩୨ ଜଣ ରାଜା ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ଅଜ୍ଞାତ ରାଜାମାନେ କଳିଙ୍ଗରେ ୧୦୦୦ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବହୁ ଉତ୍ଥାନ ଓ ପତନ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ବିକାଶରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ବିକାଶଧାରା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଯେ ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥାଏ କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଜୈନସଂସ୍କୃତି :

ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସରେ ଜୈନଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବହୁ ତଥ୍ୟ ଅନାବିଷ୍କୃତ ହୋଇ ଏବେ ମଧ୍ୟ ପଡ଼ିରହିଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପରି ଜୈନ-

ଧର୍ମ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ ଭାବରେ ଭାରତରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା । ଖ୍ରୀ. ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକରେ ଐର ଖାରବେଳଙ୍କ ସମୟରେ ଜୈନଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ ଥିଲା । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ 'ଆଚାରାଙ୍ଗ ସୂତ୍ର'ରେ ରହିଛି ଯେ ମହାବୀର ଲାଢ଼ (ରାଢ଼) ଦେଶରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବୁଲିବାବେଳେ କୁକୁରମାନେ ତାଙ୍କ କାମୁଡ଼ିବାକୁ ଦଉଡ଼ିଲେ ଓ ସେଠାରେ ବାସକରୁଥିବା ବହୁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ତାଙ୍କୁ କୁକୁରମାନଙ୍କ ଆକ୍ରମଣରୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ । 'ଆଚାରାଙ୍ଗ ସୂତ୍ର'ର ଲାଢ଼, ବଜ୍ରଭୂମି ଓ ସୁତ୍ତଭୂମିକୁ ଐତିହାସିକମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ରାଢ଼ ଦେଶ, ଭଞ୍ଜଭୂମି (ମୟୂରଭଞ୍ଜ) ଓ ସିଂହଭୂମି ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଜୈନଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ପୁରିସୁତ୍ତୀ' ବା 'ପୁରିସୋତ୍ତମ' କହିଲେ ତାହା 'ଜୀନଦେବ' 'ଅର୍ହନ' ଓ 'ଚତୁର୍ଥ ବାସୁଦେବ'ଙ୍କୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ଜୈନଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥର 'ନନ୍ଦୀସୂତ୍ର'ରେ ଜଗନ୍ନାଥର ଅର୍ଥ ହେଉଛି 'ଜଗତ ପାଳକ' ବା 'ଜୀନଦେବ' । ତୀର୍ଥକଳ୍ପ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'କଳିଙ୍ଗ' ଭଗବାନ ଅଭିନାଥଙ୍କର ଏକ ପୁତ୍ର ଭାବରେ କଥିତ । ପୁଣି ଜୀନ ପ୍ରତିମା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଋଷଭଦେବ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶରେ ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ଭାବରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲେ । ୨୩ଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିଥିବାର ବିଷୟ ପ୍ରାଚୀନ ଜୈନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଭାଗବତୀସୂତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । କଥିତ ଯେ, ତାମ୍ରଲିପ୍ତରେ ୨୩ଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରି ସାରିବା ପରେ କୋପ କଟକ ନାମକ ସ୍ଥାନକୁ ଆସିଥିଲେ । କେତେକ ଏହି କୋପ କଟକକୁ କୁପାରି ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । (Arch. Survey of Mayurbhanj, Int, P.XII) ଜୈନ ହରିବଂଶ ପୁରାଣରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ମହାବୀର କଳିଙ୍ଗକୁ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିବା ନିମିତ୍ତ ଆସିଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଏକ ଜୈନଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ହରିଭଦ୍ରୀୟ ବୃତ୍ତିରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ମହାବୀର କଳିଙ୍ଗକୁ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ଆସିଥିଲେ ଓ କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କର ପରମ ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ ।

ଓଡ଼ିଶାର ମାଳଗିରିର ଅଯୋଧ୍ୟା, ବାଲେଶ୍ୱରର କୁପାରି ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଉଦୟଗିରି, ଖଣ୍ଡଗିରି ଏକ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ଥିଲା । ସିଂହଭୂମିରେ ଥିବା ଜୈନମାନେ

ଶବର ଭାବରେ କଥିତ; କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ଶବରମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଥିବାର ଜଣାଯାଆନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣ ଅନୁଯାୟୀ ପିତା ଜୁଲ୍‌ହା ଓ ମାତା କୁବନ୍ଦ କନ୍ୟାର ସଂପର୍କରେ ଶବର ଜାତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଛି । 'ଜୋଲାତ୍ କୁବନ୍ଦ କନ୍ୟାୟାଂ ଶବରଃ ପରିକୀର୍ତ୍ତିତାଃ' (ବ୍ର. ବୈ. ପୁରାଣ ୧୦।୧୨୧); କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ରୀତିନୀତିରେ ଜୈନଧର୍ମର ଅନେକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରହିଛି ବୋଲି ଡଃ. ହଜାରି ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ମତପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ବଙ୍ଗଳାର ଶବର ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଶବରମାନେ ଯେ ଅଧଃପତିତ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତୁବାୟ, ଏହା ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ତାଙ୍କର 'ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ' ପୁସ୍ତକରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି, "ଓଡ଼ିଶାର ଗଡ଼ଜାତ ଓ କିଲ୍ଲାଜାତମହଲରେ ଅନେକ ଜାଗାରେ ଏପରି କି ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ପୁରୀ କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ଅନେକ ଥାନାରେ ଶରାକ ନାମରେ ଏକ ତନ୍ତୀଜାତି ବାସ କରୁଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ବିବାହାଦି ଶୁଭକାର୍ଯ୍ୟରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପୂଜା ହୋଇ-ଥାଏ । ଶରାକୀ ତନ୍ତୀ ବର୍ଦ୍ଧମାନ, ବୀରଭୂମି ଓ ବାଙ୍କୁଡ଼ା ଜିଲ୍ଲାରେ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଏକବାରେ ହିନ୍ଦୁ ହୋଇଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର କ୍ରିୟାକର୍ମରେ ଆଜି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଗନ୍ଧ ହିଁ ନାହିଁ । ଶରାକୀ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି କରିଲେ ତାହା ଶ୍ରାବକ ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ ଅଟେ । ତେଣୁ ଶରାକୀମାନେ ଯେ ଏକ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ, ଏଥିରେ ଆଉ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।" ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାର ଶରାକୀମାନଙ୍କୁ ଜୈନ କହିବାରେ ସେପରି କିଛି ପ୍ରମାଣ ମିଳିପାରୁ ନାହିଁ ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ସ୍ରୋତ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମର ଭିତ୍ତି ହେଉଛି ଜୈନ-ଧର୍ମ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜିନଦେବ । ସେ ପୁଣି ମତ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ସମ୍ଭବ କଳିଙ୍ଗ ଜିନ ଋଷଭଦେବ ଅଟନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କୁ ଏକ ସମୟରେ ନନ୍ଦରାଜ କଳିଙ୍ଗରୁ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ ଓ ପରେ ପୁନର୍ବାର ଖାରବେଳ ମଗଧ ବିଜୟ କରି ସେହି କଳିଙ୍ଗ ଜିନଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗକୁ ଘେନି ଆସିଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ସେହି ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ପୁରାଣର ଶବର ଦେବତା, ଜୀନଦେବ, ବୁଦ୍ଧଦେବ ବା ସ୍ୱୟଂ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ବିଷ୍ଣୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ଏ ବିଷୟରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ମତ ରହିଛି । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱର ଆଲୋଚନାରେ ଆମେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିର ସୌସାଦୃଶ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସମୂହରେ ପାଇଥାଉଁ । ପଲିନେସିଆ, ଅଷ୍ଟ୍ରେଲିଆ, ମାଇକ୍ରୋ-ନେସିଆ ଓ ଆଫ୍ରିକା ପ୍ରଭୃତି ଦେଶର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମୁଖାଗୁଡ଼ିକ କାଷ୍ଠନିର୍ମିତ । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମୁଖାଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଶୀଳନରେ ଆମେ ତହିଁରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱର ଆଭାସ ପାଇଥାଉଁ (୪) । ନୃତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଭେରିଆର ଏଲଉଇନ୍ ସାନ୍ତାଲମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କରେ ଜଗନ୍ନାଥତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଆରୋପ କରିଅଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ମନେହୁଏ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱରେ ଆଦିବାସୀ ବା ଶବର ସଂସ୍କୃତି ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱର ସ୍ପଷ୍ଟ ସଙ୍କେତ ରହିଅଛି; କିନ୍ତୁ ଜୀନମୂର୍ତ୍ତି, ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ବା ବିଷ୍ଣୁମୂର୍ତ୍ତିର ରୂପରେଖ ତହିଁରେ ଆଦୌ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ବିଷୟକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କଳିଙ୍ଗ ଜୀନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଡଃ. ଅମରଚାନ୍ଦ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ କଳିଙ୍ଗ ଜୀନ ଏପରି କାରୁକାର୍ଯ୍ୟରେ ସୁଶୋଭିତ ହୋଇଥିବେ, ଯାହାର ଆକର୍ଷଣକୁ କି ଲୋଭି ନନ୍ଦମାନେ ଏଡ଼ି ନ ପାରି ତାକୁ କଳିଙ୍ଗରୁ ମଗଧକୁ ନେଇଯାଇଥିବେ (୫) ।

---

(4) British Museum Hand book to the ethnographical Collections, Ind. Edition, 1925, See. P. 26, 37, 76, 127, 135 and other plates.

(5) "The image of Kalinga Jina itself is of no less interest to a student of art and architecture. It gives us an insight—into the Sculptural activities of the Kalingas. The image must have possessed all qualities. It must have been most attractive and life like image. The very look at it must have brought the greatest and proudest down upon his knees

ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପରେ ଜୈନଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ତାହା ଯେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଜୀନଦେବ, ତାହାର ପ୍ରମାଣ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଇତିହାସ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଶେଷ କିଛି ନାହିଁ ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ । ଜୈନଧର୍ମର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ. ପୂ. ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ । ଜୈନଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ମହାବୀର କଳିଙ୍ଗର ଯବନ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । କେତେକ ଐତିହାସିକ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ ଜୈନଧର୍ମ ବୈଦିକଯୁଗ ପୂର୍ବରୁ ରହିଥିଲା ଓ ଗୌତମ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଜୈନଧର୍ମ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରଚାର କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରି-ଥିଲେ । ଏହି ଗୌତମ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ମହାବୀରଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ ।

ପୁରୀ ଦେଉଳର ବାଇଶ ପାହାଚକୁ କେତେକ ଜୈନ ବାଇଶ ଜଣ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ରୂପକ ବୋଲି କହିଥାଆନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗତ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥ ଶବ୍ଦର ନାଥ ଶବ୍ଦକୁ ଜୈନଧର୍ମର ଜୀନନାଥ, ସୁମତିନାଥ, ଶୀତଳନାଥ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ସହିତ ସମ୍ପୃକ୍ତ କରି ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଜୀନଦେବ, ତାହା ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । ସେହିପରି ଅନ୍ୟ କେତେକ ସମାଲୋଚକ ମଧ୍ୟ ଲୋକନାଥ (ବୁଦ୍ଧ)ଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି (୬) ।

ଆମର ଏହି ସବୁ ଆଲୋଚନାରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଧର୍ମ ମୁଖ୍ୟତଃ ଶବର ବା ଆଦିବାସୀଧର୍ମରୁ ସୃଷ୍ଟିଲାଭ କରିଛି; କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ତାହା ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ 'ଦ୍ୱାରା

---

and bow before it in reverence. That is why it was valued most and taken away by Nanda Raja.

—O. H. R S. 1953, Vol. II, P. 24.

(6) 'The name is really nothing but a mis-applied ancient epithet, the Pali Lokanatha of the great thinker and reformer of India.' Buddha—T. W. Rhys Davids. 1881, P. 33 and see Encyclopadia of Religion and Ethics P. 463-4.

ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ଏକ ସର୍ବଧର୍ମସମନ୍ୱିତ ଧର୍ମ, ଯାହାର ନୀଳଚକ୍ର ସାମ୍ୟମୈତ୍ରୀର ଓ କରୁଣାର ସଙ୍କେତ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ବହନ କରି ଆସିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମ ଆଲୋଚନାର ଯଥେଷ୍ଟ ଯଥାର୍ଥତା ରହିଛି, କାରଣ ବହୁକାଳରୁ ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଆସିଛି । ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ହିଁ ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତିକୁ ବୁଝାଇଥାଏ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭାବଧାରାକୁ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବରେ ଯେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି, କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଭୂମିକା

ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ । ଖ୍ରୀ. ପୂ. ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ପାଲିର ପ୍ରଚଳନ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତମ ଉଦାହରଣ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ. ପୂ: ତୃତୀୟ ଶତକର ଧଉଳି ଏବଂ ଜଉଗଡ଼ର ଅଶୋକାନୁଶାସନ ଓ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳଙ୍କର ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖ । ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଖ୍ରୀ· ପୂ: ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପାଲି ବା ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ସହିତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା ।

ଏବେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ... ଏବେ ନିକଟରେ କେନ୍ଦୁଝରରୁ ଖ୍ରୀ: ତୃତୀୟ-ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଗୁପ୍ତକାଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମୀଲିପିରେ ଖୋଦିତ ଅଭିଲେଖ ମିଳିଛି । ଏହାର ଭାଷା ହେଉଛି ସଂସ୍କୃତ । ନାଗବଂଶଜ ଶତ୍ରୁଭଞ୍ଜ ନାମକ ଜନୈକ ଭଞ୍ଜ ରାଜାଙ୍କର ଗୌରବମୟ ଶାସନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହି ଅଭିଲେଖର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ତେଣୁ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିଥିବା ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ହେଉଛି ପ୍ରାଚୀନତମ ସଂସ୍କୃତ ଅଭିଲେଖ । ଏହି ଅଭିଲେଖର କେତେକ ପଦ ହେଲା—

"ଭାରତ ପୁରାଣେତିହାସ ବ୍ୟାକରଣୋପଶିକ୍ଷା ନ୍ୟାୟମୀମାଂସାଚ୍ଛନ୍ଦ ଶ୍ରୁତିବେଦ ପ୍ରକରଣ ସାଂଖ୍ୟଜ୍ଞେନ ସର୍ବକଳାଭିଜ୍ଞେନ ମହାରାଜା ଶ୍ରୀ ଶତ୍ରୁଭଞ୍ଜନ ଦେବପୁତ୍ରେନଂ କାରିତମିତି" (Orissa Historical Research Journal, Vol. XIII, No 2, 1969, P. 4—5—Asanpat Inscription of Satru Bhanj by A. Das)

ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ଏକ ସର୍ବଧର୍ମସମନ୍ୱୟ ଧର୍ମ, ଯାହାର ନୀଳଚକ୍ର ସାମ୍ୟମୈତ୍ରୀର ଓ କରୁଣାର ସଙ୍କେତ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ବହନ କରି ଆସିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମ ଆଲୋଚନାର ଯଥେଷ୍ଟ ଯଥାର୍ଥତା ରହିଛି, କାରଣ ବହୁକାଳରୁ ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଆସିଛି । ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ହିଁ ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତିକୁ ବୁଝାଇଥାଏ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭାବଧାରାକୁ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବରେ ଯେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି, ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଭୂମିକା

ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ । ଖ୍ରୀ. ପୂ. ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ପାଲିର ପ୍ରଚଳନ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତମ ଉଦାହରଣ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ. ପୂ: ତୃତୀୟ ଶତକର ଧଉଳି ଏବଂ ଜଉଗଡ଼ର ଅଶୋକାନୁଶାସନ ଓ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳଙ୍କର ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖ । ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଖ୍ରୀ. ପୂ: ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପାଲି ବା ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ସହିତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା ।

ଏବେ ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ କେନ୍ଦୁଝରରୁ ଖ୍ରୀ: ତୃତୀୟ-ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଗୁପ୍ତକାଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମୀଲିପିରେ ଖୋଦିତ ଅଭିଲେଖ ମିଳିଛି । ଏହାର ଭାଷା ହେଉଛି ସଂସ୍କୃତ । ନାଗବଂଶଜ ଶତ୍ରୁଭଞ୍ଜ ନାମକ ଜନୈକ ଭଞ୍ଜ ରାଜାଙ୍କର ଗୌରବମୟ ଶାସନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହି ଅଭିଲେଖର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ତେଣୁ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିଥିବା ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ହେଉଛି ପ୍ରାଚୀନତମ ସଂସ୍କୃତ ଅଭିଲେଖ । ଏହି ଅଭିଲେଖର କେତେକ ପଦ ହେଲା—

"ଭାରତ ପୁରାଣେତିହାସ ବ୍ୟାକରଣୋପଶିକ୍ଷା ନ୍ୟାୟମୀମାଂସାଛନ୍ଦ ଶ୍ରୁତିବେଦ ପ୍ରକରଣ ସାଂଖ୍ୟଜ୍ଞେନ ସର୍ବକଳାଭିଜ୍ଞେନ ମହାରାଜା ଶ୍ରୀ ଶତ୍ରୁଭଞ୍ଜେନ ଦେବସ୍ଥାନଂ କାରିତମିତି" (Orissa Historical Research Journal, Vol. XIII, No 2, 1969, P. 4—5—Asanpat Inscription of Satru Bhanj by A. Das)

ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଶତାଧିକ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ତାମ୍ରଲେଖ ଓ ଶିଳାଲେଖ ମିଳିଛି । ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚମ-ଷଷ୍ଠ ଶତକର ମାଠର ବଂଶର ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ତମ୍ବାପଟ୍ଟା ସନନ୍ଦ ମିଳିଛି ଓ ସେ ସବୁର ଭାଷା ସାହିତ୍ୟିକ ସଂସ୍କୃତ ଗଦ୍ୟ । ତେଣୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାଣିପାରୁଛୁ ଯେ ଖ୍ରୀ. ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଖ୍ରୀ. ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ସୁନ୍ଦର କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ବହୁ ଅଭିଲେଖ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛନ୍ତି । ଏମେ ସଂସ୍କୃତ ତାମ୍ରଶାସନ ଓ ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କରେ ସୁମଧୁର ଛନ୍ଦ ଓ ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖା-ଦେଇଛି । ଖ୍ରୀ ସପ୍ତମ-ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶୈଳୋଦ୍ଭବମାନଙ୍କର ଅଭିଲେଖର କେତେକ ଶ୍ଳୋକ କିପରି ଆଳଂକାରିକ ରୀତିରେ ରଚିତ ହୋଇଛି, ତହିଁର କେତେକ ଉଦାହରଣ ଦିଆଉଛି—

"ଇନ୍ଦୋର୍ଧୌତ ମୃଣାଳ ତନ୍ତୁ ଭିରିବ ଶ୍ଳିଷ୍ଟା କରୈଃ କୋମଳୈଃ
ବଦ୍ଧା ହେରମ୍ବତୁଣ୍ଡୈଃ ସ୍ଫୁରତ୍ ଫଣି ଗଣୈର୍ଦ୍ଦିଗ୍ଧ ପ୍ରଭାସୋଂଶୁଭିଃ
ପାର୍ବତ୍ୟାଃ ସକଚଗ୍ରହ ବ୍ୟତିକର ବ୍ୟାବୃତ୍ତ ବକ୍ଷସ୍ଥଳ—
ଗଙ୍ଗାମ୍ଭଃ ପ୍ଳୁତ ଭିନ୍ନ ଭସ୍ମ କଣିକା ଶମ୍ଭୋର୍ଜଟା ପାତୁ ବଃ ।"

ଅନ୍ୟତ୍ର ଗଙ୍ଗ ପ୍ରଶସ୍ତିରେ ପ୍ରଥମ ନରସିଂହ ଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୨୩୮-୧୨୬୪) ଗଙ୍ଗାକୂଳରେ କିପରି ରାଢ଼ ଓ ବରେନ୍ଦ୍ରର ମୁସଲମାନଙ୍କୁ ବିଧ୍ୱସ୍ତ କରିଥିଲେ, ତାହାର କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି —

"ରାଢ଼ା ବରେନ୍ଦ୍ର ଯବନୀ ନୟନାଂଜନାଶ୍ରୁ
ପୂରେଣ ଦୂର ବିନିବେଶିତ କାଳିମଶ୍ରୀଃ
ତଦ୍ବିପ୍ରଲମ୍ଭ କରୁଣାଦ୍ଭୁତ ନିସ୍ତରଙ୍ଗା
ଗଙ୍ଗାପି ନୂନ ଯମୁନା ବିଦଧେ ନୃପେଣ ।"

(କେନ୍ଦୁଲି ତାମ୍ରଲେଖ ୭୧ ପଦ)

ଅନ୍ୟତ୍ର ସେହି କେନ୍ଦୁଲି ତାମ୍ରଲେଖରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାନୁଦେବଙ୍କର ଗିୟାସୁଦ୍ଦିନଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଏହିପରି ଭାବରେ—

ରାଜ୍ଞଃ ଯସ୍ୟ ଗଯ୍ସାସଧାନ ସମର ପ୍ରାରବ୍ଧ ଶୌର୍ଯ୍ୟକ୍ଷତ
ପ୍ରୌଢ଼ାନେକ ନରେନ୍ଦ୍ର କନ୍ଧର ଗଳତ୍ କୀଲାଳ ପୂର୍ଣ୍ଣାବନୀ
ତତ୍କାଳ କ୍ଷତ ବକ୍ଷସାଂ କରକୁଳାସ୍ଫାଲୋସ୍ଥିତ ଶୋଣିତା
ସାବେଦ୍ୟାପି ଦିଗନ୍ତରେସ୍ତି ବିଲସତ୍ ସନ୍ଧ୍ୟାନୁରାଗଚ୍ଛଳାତ୍ ।

(କେନ୍ଦୁଲ ତାମ୍ରଲେଖ-୮୭ ପଦ)
(O. H. R. J. Vol. V-I, P. ୧9-70)

ଓଡ଼ିଶାରେ ଶହ ଶହ ସଂସ୍କୃତଭାଷାର ଶିଳାଲେଖ ଓ ତାମ୍ର-ଶାସନ ମିଳୁଛି, ଯାହାର ଭାଷାବୈଭବ ଓ ଆଳଙ୍କାରିକତା ଏଠାରେ ଆଲୋଚନା କରିବା କଠିନ । ଖ୍ରୀ. ତୃତୀୟ-ଚତୁର୍ଥ ଶତକଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଖ୍ରୀ. ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ ସଂସ୍କୃତ ଅଭିଲେଖ ଓଡ଼ିଶାରେ ମିଳୁଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ Inscription of Orissa (Edited by S.N. Rajguru) ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶଲାଭ କରିଛି । ବିଭିନ୍ନ ସଂସ୍କୃତ ଶିଳାଲେଖ ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ବେଳେବେଳେ ଅପୂର୍ବ ସାହିତ୍ୟିକ ଛଟାରେ ଲିଖିତ ଶିଳାଲେଖ ପାଇଥାଉଁ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ଗୋପିନାଥପୁର ଶିଳାଲେଖ (ଖ୍ରୀ: ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ପ୍ରଧାନ ଅଟେ । ପାଠକମାନଙ୍କର ଅବଗତି ନିମିତ୍ତ ଉକ୍ତ ଶିଳାଲେଖରୁ କେତେକ ପଦର ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା—

"ମୌଳୌଚଞ୍ଚଳଚନ୍ଦ୍ରିକା ତିଳକିନୀ ଭାଲେ ସୁଖେ ହାସିନୀ
କଣ୍ଠେ ମୌକ୍ତିକମାଳିନୀ ମଳୟଜୈଃ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ମାଲେପିନୀ
ହସ୍ତାବ୍ଜେ ନବମଣ୍ଡନୀ ଚରଣୟୋଃ କ୍ରୀଡ଼ାରସା ନର୍ତ୍ତିନୀ
ଜୀୟାଚ୍ଛୈଶବ ଶୋଭିନୀ ତଦମଳା ଗୋପାଙ୍ଗନାଲିଙ୍ଗିନୀ ।

× × ×

କର୍ଣ୍ଣାଟୋଲ୍ଲାସ ସିଂହ କଳବରଗଜସ୍ଥୀ ମାଳବଧ୍ୱଂସଶୀଳଃ
ଜଙ୍ଘାଲୋ ଗୌଡ଼ମର୍ଦ୍ଦୀ ଭ୍ରମରବର ନୃପୋ ଧ୍ୱସ୍ତ ଡଲ୍ଲୀନ୍ଦ୍ର ଗର୍ବଃ
ସଙ୍ଗ୍ରାମେ ଦ୍ରଷ୍ଟୁମେନଂ ପ୍ରତିଭଟ ସୁଭଟାଃ କେଵଲନ୍ତେ ବଲନ୍ତେ
ଯେଷାଂ ସ୍ୟାନ୍ନାକନାରୀ କୁଚକଲସତଟୀ କୁଙ୍କୁମାସଙ୍ଗରଙ୍ଗମ୍ ।

ଯସ୍ୟୋଚ୍ଚୈର୍ବାଜିରାଜିବ୍ରଜକଠିନଖୁରପୁଟୋଦ୍‌ଘାଟିତ କ୍ଷୌଣୀପୃଷ୍ଠ
ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ଦ୍ରୁତଦ ଷୀଡ଼କଣ ନକରେର୍ଲକ୍ଷମାଣେ ପ୍ରମାଣେ
ଗର୍ଜଦ୍‌ଗମ୍ଭୀର ଭେରୀ ଭରରବ ବିଭବା କର୍ଣ୍ଣୀ କର୍ଣ୍ଣାବିବର୍ଣ୍ଣା
ମୂର୍ଚ୍ଛାଲଃ କ୍ଷୌଣୀପାଲାଃ ସପଦି ସମଭବନ୍ କାନନାନ୍ତୋପ୍ୟନନ୍ତେ ।
ଚଣ୍ଡେ କୋଦଣ୍ଡଦଣ୍ଡେ ସକୃଦପି ସମରେ ଯସ୍ୟ ସଂସକ୍ତ କାଣ୍ଡେ
ସଂବୃତ୍ତେ ସଂପ୍ରବୃତ୍ତେ ଗବେଷି ବିଜୟଂ ବୈରିଜାଲେ କରାଳେ
ବନ୍ଦୀନାଂ ନନ୍ଦମାନାଂ ନୟନଘନଘନାଭ୍ରସ୍ୟନ୍ଦମାନୈରମାନୈ
ଦୁର୍ବାରୈର୍ବାରିଧାରୈ ପ୍ରତିପଦ ମୁଦିତୌ ଭଗ୍ନମୁଦ୍ରାଃ ସମୁଦ୍ରାଃ ।”

ଇତ୍ୟାଦି

ଏଠାରେ ଏହି ବିସ୍ତୃତ ଉଦାହରଣଟି ଦେବାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏହି ଯେ, ଓଡ଼ିଶାରେ କିପରି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଗୌରବମୟ ଅବସ୍ଥାକୁ ଆସିଥିଲା, ତାହା ଏହି ଉଦ୍ଧୃତିରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳିଥାଏ । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିକାଳ ଓ ଏହି ସମୟରେ ଆଦିକବି ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କର ମହାଭାରତ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତେଣୁ କହିବାର କଥା ଯେ ଏହି ସମୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଗୌରବମୟ ଯୁଗ । ଆମର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଯୁଗ ସାହିତ୍ୟର ଭିତ୍ତି ମଧ୍ୟ ତତ୍ପୂର୍ବର ଶହ ଶହ ବର୍ଷର ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଗୌରବମୟ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

ଏହାପରେ ଆମେ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାଧକ, କବି ଓ ଆଲଙ୍କାରିକମାନଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟମୟୀ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ପୂର୍ବକାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟ ଥିଲା— ଓଡ଼ିଶାରୁ ନିକଟରେ ଏବେ ଅଥର୍ବ ବେଦର ଏକ ଭାଷ୍ୟ ମିଳିଛି — ଯାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୂତନ ଅଟେ । ଗବେଷକ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଦୁର୍ଗାମୋହନ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଉକ୍ତ ଅଥର୍ବବେଦ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲାରୁ ପାଇଥିଲେ ଓ ସେହି ଅମୂଲ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବେ କଲିକତା ସଂସ୍କୃତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ ଗବେଷଣା ବିଭାଗ ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶଲାଭ କରୁଛି । ଏହାଛଡ଼ା ବେଦ, ବେଦାନ୍ତ, ଉପନିଷଦ୍ ଓ ସ୍ମୃତିଗ୍ରନ୍ଥ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତିପଲ୍ଲୀରୁ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ମିଳୁଅଛି ।

ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଖ୍ରୀ: ସପ୍ତମ-ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ବୌଦ୍ଧସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ବହୁ ତନ୍ତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ କାହ୍ନୁପାଦ, ଶବରୀପା, ଲୁଇପା, ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ପ୍ରଧାନ । କାହ୍ନୁପାଦଙ୍କର ତେଙ୍ଗୁର୍ ଗ୍ରନ୍ଥ ସୂଚୀରେ ୭୬ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥର ତାଲିକା ମିଳେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ମହାଢୁଣ୍ଡନ, ବସନ୍ତତିଳକ, ଅସମ୍ବନ୍ଧ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର ଟୀକା ପ୍ରଧାନ । ଶବରୀପାଙ୍କର ବଜ୍ର-ଯୋଗିନୀ ସାଧନ, ଶୂନ୍ୟତା ଦୃଷ୍ଟି, ଷଡ଼ଙ୍ଗ ଯୋଗ, ସହଜ ଶଙ୍କର ସ୍ୱାଧୀଷ୍ଠାନ ଓ ଲୁଇପାଦଙ୍କର ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ସାଧନ, ବୁଦ୍ଧୋଦୟ, ଶ୍ରୀଭଗବଦାଭିସମୟ ଓ ଅଭିସମୟ ବିଭଙ୍ଗ ପ୍ରଧାନ । ସମ୍ବଲକର ରାଜା (ଆଧୁନିକ ସମ୍ବଲପୁର) ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଯେ କି ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଥିଲେ, ସେ 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି' ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହି ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବୁଦ୍ଧରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ବହୁଳ ବନ୍ଦନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଯଥା —

ପ୍ରଣିପତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଂ ସର୍ବଜିନ ବରାର୍ଚ୍ଚିତମ୍
ସର୍ବବୁଦ୍ଧମୟଂ ସିଦ୍ଧିବ୍ୟାପିନଂ ଗଗନୋପମମ୍ । ୧ ।
ଅତଏବ ଜଗନ୍ନାଥାବାଳାନାଂ ପ୍ରତିବୋଧନେ
ନିର୍ବାଣଂ ଦର୍ଶୟନ୍ତ୍ୟେବ ରୂପସ୍ୟା ଝଟ୍ୟଦର୍ଶକାଃ । ୨୮ ।
ସର୍ବଜ୍ଞ ସର୍ବଦର୍ଶୀଚ ସର୍ବଲୋକାର୍ଥ କାରକଃ
ତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥୈର୍ଦେଶିତଃ କରୁଣାତ୍ମଭିଃ ।୨୮। ଇତ୍ୟାଦି

'Pag-Sam-Jon-Zang' (ପାଗ୍-ସମ୍-ଜୋନ୍-ଜାଙ୍ଗ୍) ନାମକ ତିବ୍ବତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଇଥାଏ ଯେ ଓଡ୍ଡୀୟାନରେ ପ୍ରଥମେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ଓ ସେଠାରେ ବହୁସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା ଓ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ହେଉଛନ୍ତି ଲୁଇପାଦ, ଅନଙ୍ଗବଜ୍ର, ଆଗଣ, ତୈଲିକପାଦ, ସରହପାଦ (ଶବରୀପା), ଅବଧୂତପାଦ, ନାଗବୋଧି, ଜ୍ଞାନବଜ୍ର, ବୁଦ୍ଧଜ୍ଞାନପାଦ, ଅମୋଘପାଦ, କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଧର୍ମଶ୍ରୀମିତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ (Uddiyan and Sahor—N. N. Dasgupta, Indian Historical Quarterly, 1935, P. 142) । ଏହି ବିଷୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ-

ମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ରଚନାବଳୀ 'ଦୋହା ସାହିତ୍ୟ' ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅନ୍ୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଖ୍ରୀ· ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଶାର ବିଶିଷ୍ଟ ସଂସ୍କୃତ ନାଟ୍ୟକାର ମୁରାରି ମିଶ୍ର 'ଅନର୍ଘ ରାଘବ' ରଚନା କରିଥିଲେ ଓ ଏହି ନାଟକ ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଭିନୀତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ । ଖ୍ରୀ. ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ରଙ୍କର 'ପ୍ରବୋଧ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ' ନାଟକ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ନାଟକ, ଯେଉଁ ନାଟକ ବାରାଣସୀ ରାଜ-ଦରବାରରେ ପ୍ରଥମେ ଅଭିନୀତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ । ସେ ଉକ୍ତ ନାଟକରେ ଜନୈକ ପାତ୍ର ମୁଖରେ କହିଛନ୍ତି—

'ଅହମୁତ୍କଲ ଦେଶାଦାଗତୋସ୍ମି । ଅସ୍ତି ହି ସାଗରତୀର ସନ୍ନିବେଶେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଶବ୍ଦିତଂ ଦେବାୟତନମ୍'...ଇତ୍ୟାଦି । ଏହାଛଡ଼ା ସେହି ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ନାରାୟଣ ସତ୍ୟକବି ଯେ କି ସମ୍ବଲପୁର ଅଞ୍ଚଳର ବିଶିଷ୍ଟ କବି ଥିଲେ, ସେ 'ରାମାଭ୍ୟୁଦୟକାବ୍ୟମ୍' ରଚନା କରିଥିଲେ । ଶତାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର 'ଶତାନନ୍ଦ ସଂଗ୍ରହ', 'ଭାସ୍ୱତୀ', 'ଶତାନନ୍ଦ ରତ୍ନମାଳା' ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟର ରଚନା ବୋଲି ଜଣାଯାଇଥାଏ ।

ଅନ୍ୟ ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ପଣ୍ଡିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ (ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ତ୍ରିକାଣ୍ଡ ଶେଷ, ହାରାବଳୀ, ଏକାକ୍ଷର କୋଷ, ଦ୍ୱିରୂପ କୋଷ, ଶବ୍ଦମାଳା ଓ ପ୍ରାକୃତାନୁଶାସନ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କୁ କେତେକ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଓ କେତେକ ବଙ୍ଗୀୟ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ତ୍ରିକାଣ୍ଡ ଶେଷରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କତୁ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦରୁ ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ବା ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ବୋଲି କହିବା ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ । କାରଣ ସେ ତହିଁରେ ବାଠ, ଗୁଳ, ଗଛ, ମଞ୍ଜି, କୋଳି, ବାହା, ଚୁଲଚୁଲି, କାଞ୍ଜି ଓ ଭୁମ୍ବା ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରିଅଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦ ବୋଲି ଜଣାଯାଇଥାଏ । (ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତ ଲେଖା ଓ ଲେଖକ—ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର, ପୃ.୬ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟତମ ବିଶିଷ୍ଟ କବି ଜୟଦେବ ଗୋସ୍ୱାମୀ ଉତ୍କଳୀୟ ଥିବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ । ଜୟଦେବ ଓଡ଼ିଆ କି ବଙ୍ଗୀୟ, ଏ ବିଷୟରେ ବହୁ ମତଭେଦ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ବଙ୍ଗୀୟ କବି କୃଷ୍ଣଦାସଙ୍କର 'ଭକ୍ତମାଳା', ନାଭାଜୀଙ୍କ 'ଭକ୍ତମାଳା', ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର କବି ମହୀପତିଙ୍କ 'ଭକ୍ତବିଜୟ', ଆସାମରେ ଲିଖିତ 'ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପ୍ରଦୀପ', ମୈଥିଳୀ ପଣ୍ଡିତ କେଶବ ମିଶ୍ରଙ୍କର 'ଅଳଙ୍କାର ଶେଖର' ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜୟଦେବ ଉତ୍କଳୀୟ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହାଛଡ଼ା ସଂସ୍କୃତରେ ଲିଖିତ ଚନ୍ଦ୍ରଦତ୍ତଙ୍କର 'ଭକ୍ତମାଳା' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି; 'ତଦୋତ୍କଳେ ଦ୍ୱିଜୋ ଜାତଃ, ଜୟଦେବ ଇତି ଶ୍ରୁତଃ' । ତେଣୁ ଏହିସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଉତ୍କଳୀୟ କହିବାରେ କିଛି ଭୁଲ ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୟଦେବଙ୍କର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ ପରି ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ତାହା ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ଭାଗବତ ଗାଦିରେ ପୂଜା ପାଇଥାଏ । ଲେଖକ ତାହାର ପୋଥି ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ବହୁ ଅପୂର୍ବ କମନୀୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପୋଥିଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ପାଇଛି, ଯାହା ଓଡ଼ିଶା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୁର୍ଲଭ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ କଥା ହେଉଛି, ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଟୀକା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେତେ ବହୁଳ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ, ବଙ୍ଗଳା ବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ତାହା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏସବୁ ଅନୁବାଦ ଭିତରେ ଧରଣୀଧର ଦାସଙ୍କର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଅନୁବାଦ ପ୍ରାଚୀନତମ ଅଟେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନୁବାଦ ମଧ୍ୟରେ ବୃନ୍ଦାବନ ଦାସଙ୍କର 'ରସବୋଧିନୀ', ଘନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କର 'ଅମୃତ ସାଗର', ବଂଶୀ ଦାସଙ୍କର ନବାକ୍ଷରୀ ଭାଗବତ ବୃତ୍ତରେ ଲିଖିତ 'ଅର୍ଥଗୋବିନ୍ଦ', ଉଦ୍ଧବ ଦାସଙ୍କର 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' (ଅନୁବାଦ), ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର ଓ ତ୍ରିଲୋଚନ ଦାସଙ୍କର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଗଦ୍ୟାନୁବାଦ, ଚୈତନ୍ୟ ଦାସଙ୍କର 'ଦଶାବତାର ସ୍ତୁତି', ପିଣ୍ଡିକ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ (ଖ୍ରୀ.୧୬୮୯—୧୭୧୫)ଙ୍କର 'ବସନ୍ତ ରାସ', ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ଭଞ୍ଜଙ୍କର 'ବସନ୍ତ କ୍ରୀଡ଼ା ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ ରସାବଳୀ' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ । ଏହାଛଡ଼ା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ବହୁ ଓଡ଼ିଆ ଟୀକା

ଓ ଅନୁବାଦ ଓଡ଼ିଶା ପୂରପଲ୍ଲୀରେ ପଢ଼ାଯାଉଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭାବଧାରାକୁ ଜୟଦେବଙ୍କର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପଦେ ପଦେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ଯେ କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଲୋକପ୍ରିୟତା ଓଡ଼ିଶାରେ ବେଶି । ମଧ୍ୟଯୁଗ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟକଳାର ଅନୁପ୍ରାସମୟ ଲଳିତ ପଦାବଳୀକୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ରଚନାଶୈଳୀ ହିଁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ସେଥିପାଇଁ ସତ ହେଉ ବା ମିଛ ହେଉ, କୁହାଯାଇଛି 'ଘନକୃଷ୍ଣ ଜୟଦେବ ପଦରେ ଶରଣ' । ଏହାଛଡ଼ା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଅନୁକରଣରେ ଗଜପତି ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କର "ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ" ରଚନା ଓ ପ୍ରତ୍ୟହ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଓଡ଼ିଶୀନୃତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଗାନ ଓ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପାଠ ଶ୍ରୀ ଜୟଦେବ ଓ ତାଙ୍କର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓଡ଼ିଶାର ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରାଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ଘରେ ଘରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଯେପରି ଆଦୃତ ଓ ପୂଜିତ, ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରଦେଶରେ ସେ ପ୍ରକାର ପରମ୍ପରା ନାହିଁ । ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଭାଷା ଓ ଭାବଧାରା ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯେ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ, କରିଛି, ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା ନିମିତ୍ତ Souvenir on Sri Jayadeva, (The Jayadeva Sanskrutika Parisad, Orissa, Bhubaneswar, 1968') ପୁସ୍ତକ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଉପରେ ବହୁତ ସଂସ୍କୃତ ଟୀକା ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ଟୀକାକାର ହେଉଛନ୍ତି ଉଦୟନାଚାର୍ଯ୍ୟ । ତତ୍ପରେ କବିରାଜ ନାରାୟଣ ଦାସ (ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ) 'ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରୀ' ଟୀକା କରିଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ଶ୍ରୀ ରାମାନନ୍ଦରାୟଙ୍କର 'ଜଗନ୍ନାଥ-ବଲ୍ଲଭ ନାଟକ', ଜୟଦେବ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର 'ପୀୟୂଷ ଲହରୀ' ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିଛି । ସେହିପରି ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଶତାଧିକ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଲୀଳାତ୍ମକ କାବ୍ୟ, ଅମର ଗୀତିକାବ୍ୟ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'ରୁ ପ୍ରଧାନ ଉତ୍ସ ଗ୍ରହଣ କରିଛି ।

ଖ୍ରୀ. ତେରଶହ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚଦଶଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ଅମୂଲ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଶଂଖଧରଙ୍କର (ଖ୍ରୀ. ୧୨୫୦-୧୩୦୦) 'ସୂକ୍ତି ସମୁଚ୍ଚୟ', 'ହାସ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ' ଓ 'କବିକର୍ଣ୍ଣିକା', ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଳଂକାରିକ ଓ କବି ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କର ଏକାବଳୀ (ଖ୍ରୀ. ୧୨୮୮-୧୩୦୭), କବି ଉମାପତିଙ୍କର ଅନନ୍ତବାସୁଦେବଙ୍କର ରାଜ ପ୍ରଶସ୍ତି (ଖ୍ରୀ. ୧୨୭୮), କୃଷ୍ଣାନନ୍ଦ ସାନ୍ଧିବିଗ୍ରହିକଙ୍କର 'ସହୃଦୟାନନ୍ଦ ମହାକାବ୍ୟ', ସାନ୍ଧିବିଗ୍ରହିକ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ମହାପାତ୍ରଙ୍କର 'ପୁଷ୍ପମାଳା' ଓ 'ଭାଷାର୍ଣ୍ଣବ', ସାନ୍ଧିବିଗ୍ରହିକ କବିରାଜ ବିଶ୍ୱନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କର (ଖ୍ରୀ. ୧୪୦୭-୧୪୩୪) ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ 'ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ଅଟେ । ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜଙ୍କର 'ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ' ଗ୍ରନ୍ଥ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଛି । 'ଅଷ୍ଟାଦଶ ବିଦ୍ୟାବାରିବିଳାସିନୀ ଭୁଜଙ୍ଗ' ବିଶ୍ୱନାଥ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ତାଙ୍କର 'ଚନ୍ଦ୍ରକଳା' ନାଟିକା ଅଳ୍ପଦିନ ହେଲା ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଛି । ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରଚନା ମଧ୍ୟରେ 'ରାଘବ ବିଳାସ ମହାକାବ୍ୟ' 'ପ୍ରଭାବତୀ ପରିଣୟ', 'କୁବଳୟାଶ୍ୱ ଚରିତ', 'ନରସିଂହ ବିଜୟ', 'ପ୍ରଶସ୍ତି ରତ୍ନାବଳୀ', 'ରାଘବ ବିଳାସ' କଂସବଧ 'କାବ୍ୟ' ଓ 'କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ଦର୍ପଣ' ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଧାନ ଅଟେ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଆମେ ଯେ କେବଳ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଗୌରବମୟ ଐତିହ୍ୟ ଦେଖୁଁ, ତାହା ନୁହେଁ—ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଧାରା ବହୁ ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଅଶୋକକାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ ଥିଲା । ଶିଷ୍ଟ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ସହିତ ସମତାଳରେ ଗତି କରି ଚାଲିଥିଲା ପ୍ରାକୃତ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା । ଏହାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରତିଫଳନ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ ଖ୍ରୀ. ତୃତୀୟ ଶତକର ଓଡ଼ିଶାର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଶୋକାନୁଶାସନ ହୟରେ । ସେହି ସମୟରୁ ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାର ଧାରା ଓଡ଼ିଶାର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଓ ଅନେକ ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ କବି ଓ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଲେଖକମାନେ ସଂସ୍କୃତରେ ଯେଉଁସବୁ ନାଟକ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି,

ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିଭିନ୍ନ ସାହିତ୍ୟିକ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ସହିତ କେତେକେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣ ରଚନା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମାର୍କଣ୍ଡେୟଙ୍କର 'ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରକାଶ' ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଧାନ ଅଟେ, ଯାହାର ରଚନାର ସମୟ ଖ୍ରୀ. ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟିକ ପ୍ରାକୃତ ଅଟେ; କିନ୍ତୁ ଲୌକିକ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର ସ୍ୱରୂପ କଅଣ ଥିଲା, ତାହା ଆମେ ଜାଣିପାରୁ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ରୂପ ଆମେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ-ମାନଙ୍କର ଗୀତିକାରେ ପାଇଥାଉଁ । ଏହି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛନ୍ତି ଉଭୟ ବୌଦ୍ଧସହଜିୟା ଓ ନାଥସମ୍ପ୍ରଦାୟର ସିଦ୍ଧସାଧକଗଣ, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ସ୍ୱଳ୍ପ ଅଥଚ ମୂଲ୍ୟବାନ ସାହିତ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ

ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭାରତର ନୁହେଁ, ଏକ ସମୟରେ ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀର ଥିଲା ବିଶାଳ ଲୋକପ୍ରିୟଧର୍ମ । ଏକ ସମୟରେ ଖ୍ରୀ. ନବମ-ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ର, କୌଳଧର୍ମ ଓ ନାଥଧର୍ମ ଏହି ସମୟର ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ସଂପୃକ୍ତ ହେବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ । ଖ୍ରୀ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ କ୍ରମେ ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ର ପ୍ରବେଶ କଲା ଏବଂ ମନ୍ତ୍ରଯାନର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଲା । କାଳଚକ୍ରଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ ଏହି ମନ୍ତ୍ରଯାନର ବିଭିନ୍ନ ଶାଖା । ଏହି ମନ୍ତ୍ରଯାନର ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ଥିଲା ଓଡ୍ଡିୟାନ । ଏହାଛଡ଼ା ଏହି ମନ୍ତ୍ରଯାନ ସମଗ୍ର ପୂର୍ବଭାରତ ଏପରି କି ତିବ୍ବତ, ନେପାଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶରେ ପ୍ରସାରଲାଭ କରିଥିଲା । ଅଦ୍ୱୟ ବଜ୍ର ସଂଗ୍ରହରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ପ୍ରଧାନତଃ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି ଓ ତାହା ହେଉଛି, (୧) ପାରମିତାନୟ, (୨) ମନ୍ତ୍ରନୟ । ପାରମିତାନୟରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଦର୍ଶନ ବିଶ୍ଳେଷିତ ଓ ମନ୍ତ୍ରନୟ ମଧ୍ୟରେ କାଳଚକ୍ରଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଅଟେ । ଏହି ମନ୍ତ୍ରନୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ମନ୍ତ୍ରଯାନ ଭାବରେ କଥିତ ହେଲା ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରରେ କଥିତ ଯେ ଯୋଗାଚାର ମାର୍ଗର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଅସଙ୍ଗ ପ୍ରଥମେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କଲେ; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ମାଧ୍ୟମିକ ମାର୍ଗର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ନାଗାର୍ଜୁନ ଏହି ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଅଟନ୍ତି । ଖ୍ରୀ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଅନ୍ତତଃ ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭାରତ ତଥା ଭାରତ ବାହାର ଦେଶର ଧାର୍ମିକ ଭାବଧାରାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିବାର

ଜଣାଯାଇଥାଏ । କାଳଚକ୍ରଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ ମଧ୍ୟରେ କାଳଚକ୍ରଯାନ ପ୍ରାଚୀନତମ ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ; କିନ୍ତୁ ଏହି ତିନି ଯାନ ମଧ୍ୟରେ ସବିଶେଷ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଇ ନ ଥାଏ । କେହି କେହି କାଳଚକ୍ର ଶବ୍ଦର ଏହିପ୍ରକାର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଥାନ୍ତି, ଯଥା—'କା' ଅର୍ଥ କାରଣ, 'ଳ' ଅର୍ଥ 'ଲୟ', 'ଚ' ଅର୍ଥ 'ଚକ୍ର' ଓ 'କ୍ର' ଅର୍ଥ କ୍ରମବନ୍ଧନ । 'କାଳ' ଓ 'ଚକ୍ର' ଏହି ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟି ଯଥାକ୍ରମେ 'ପ୍ରଜ୍ଞା' ଓ 'ଉପାୟ' ଅର୍ଥରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶୂନ୍ୟତାବୋଧକ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । କାଳଚକ୍ରଯାନର 'କାଳଚକ୍ର' ଓ ବଜ୍ରଯାନର 'ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ' ଏକ ବୋଲି ଜଣାଯାଇଥାଏ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରବେଶ ଫଳରେ ନାନାଦି ଯୋଗ-ସାଧନା ସହିତ ବିଭିନ୍ନ ମନ୍ତ୍ର, ମୁଦ୍ରା, ମଣ୍ଡଳ ଓ ଅଭିଷେକ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନ-ଲାଭ କଲା । ଫଳରେ ନାନା ଦେବଦେବୀ, ଭୂତପ୍ରେତ, ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ, କୁହୁକ ଓ ବଶୀକରଣାଦି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବେଶ କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନ ନୈଷ୍ଠିକ ସ୍ୱରୂପକୁ ଏକ ନୂତନ ବିକୃତ ରୂପରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିଦେଲା । ଏହା ସହିତ ମଧ୍ୟ ହଠ, ଲୟ, ମନ୍ତ୍ର ଓ ରାଜଯୋଗ ପ୍ରଭୃତିର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଘଟିଲା ।

ଏହାଛଡ଼ା ଏହି ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ 'ଅଭିଗୁର' ସହିତ ପଞ୍ଚ 'ମ'କାର ଯଥା ମଦ୍ୟ, ମାଂସ, ମତ୍ସ୍ୟ, ମୁଦ୍ରା ଓ ମୈଥୁନ କ୍ରମେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭକଲା । ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ମୈଥୁନମୂଳକ ଯୋଗ-ସାଧନାର (Sexo-Yogic practices) ବିଶ୍ୱବ ନେଇ 'ବଜ୍ରଯାନ' ନାମକ ଏକ ନୂତନ ମାର୍ଗର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । 'ଶ୍ରୀଚକ୍ର ସମ୍ଭାର' ନାମକ ତନ୍ତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥରେ ବଜ୍ରଯାନ ପୁଣି ବିଭିନ୍ନ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ବୋଲି କୁହା-ଯାଇଛି; ଯଥା—କ୍ରିୟାତନ୍ତ୍ରଯାନ, ଚର୍ଯ୍ୟାତନ୍ତ୍ରଯାନ ଓ ଯୋଗତନ୍ତ୍ରଯାନ । ପୁଣି ଯୋଗତନ୍ତ୍ରଯାନ, ମହାଯୋଗତନ୍ତ୍ରଯାନ, ଅନୁତ୍ତର ଯୋଗତନ୍ତ୍ରଯାନ ଓ ଅତିଯୋଗ ତନ୍ତ୍ରଜାନ ପ୍ରଭୃତି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । କ୍ରିୟା ଓ ଚର୍ଯ୍ୟାତନ୍ତ୍ର ନିମ୍ନଧରଣର ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ ତଥା ଅନୁତ୍ତର ତନ୍ତ୍ର 'ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ତନ୍ତ୍ର' ଭାବରେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଛି ।

ଅଦ୍ୱୟ ବଜ୍ର ସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଶୂନ୍ୟତା ହିଁ ବଜ୍ର । ଏହି ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ । ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପରି ବଜ୍ରଯାନରେ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ବଜ୍ରଯାନରେ ବୋଧିଚିତ୍ତ ଲାଭ କରିବା ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ ଲାଭ କରିବା ତୁଲ୍ୟ ଅଟେ । ବୋଧିଚିତ୍ତରେ ଦୁଇଟି ବିଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ଓ ତାହା ହେଉଛି ଶୂନ୍ୟତା ଏବଂ କରୁଣା । ବଜ୍ରଯାନ ତଥା ସହଜଯାନରେ ଏହି ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣା, ପ୍ରଜ୍ଞା (ପୁରୁଷ) ଓ ଉପାୟ (ସ୍ତ୍ରୀ) ଭାବରେ କଥିତ । ଯୋଗସାଧନାରେ ଶିବଶକ୍ତି, ବଜ୍ର-ପଦ୍ମର ମିଳନ ହିଁ ବୋଧିଚିତ୍ତ ଭାବରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଥାଏ ।

ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଲା ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡବାଦ ଏବଂ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟ ଯଥାକ୍ରମେ ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳା ନାଡ଼ି, ଚନ୍ଦ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ସ୍ୱର ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି । ହିନ୍ଦୁ-ତନ୍ତ୍ରର ସୁଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ି ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରରେ ଅବଧୂତିକା ରୂପରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ଏହି ବୋଧିଚିତ୍ତ ଅବଧୂତିକା ମାର୍ଗରେ ନିର୍ମାଣଚକ୍ର (ନାଭିଚକ୍ର), ଧର୍ମଚକ୍ର (ହୃଦୟଚକ୍ର) ସମ୍ଭୋଗଚକ୍ର (କଣ୍ଠଚକ୍ର) ପ୍ରଭୃତି ଅତିକ୍ରମ କରି ଶେଷରେ ମହାସୁଖପୀଠ (ସହସ୍ରାର)ରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥାଏ ।

ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ କରୁଣାର ସ୍ତ୍ରୀ ହେଉଛି ଶୂନ୍ୟତା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରେମ 'ସହଜ ପ୍ରେମ' ଭାବରେ କଥିତ । ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣାର ମିଳନ ହିଁ ଯୁଗନଦ୍ଧ ରୂପ—ଯାହା ଶୈବଧର୍ମରେ ଶିବଶକ୍ତି, ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ରାଧା-କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଯୁଗଳରୂପ ଅଟେ । ଏହା ହିଁ ଅଦ୍ୱୟ ରୂପ ଓ ସମରସ । ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ସମରସ ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟ ବା ଶକ୍ତି ଓ ଶିବର ମିଳନକୁ ବୁଝାଇଥାଏ ।

ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅନ୍ୟ ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ମହାସୁଖବାଦ । ମହାସୁଖବାଦ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର 'ନିର୍ବାଣ'

ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟର ମିଳନାବସ୍ଥାରେ ମହାସୁଖର ଉତ୍ପତ୍ତି । ହେ ବଜ୍ରତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମହାସୁଖ ହେଉଛନ୍ତି ଧର୍ମକାୟ ଓ ସେ ପୁଣି ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧ ଓ ସ୍ୱୟଂ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ । ଏହି ମହାସୁଖବାଦକୁ ଭିତ୍ତି କରି ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗଢ଼ିଉଠିଛି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ବଜ୍ରଯାନର ଚରମ ପରିଣତି ହେଉଛି ସହଜଯାନ । ବଜ୍ରଯାନରେ 'ବଜ୍ର' ଶୂନ୍ୟତାର ପ୍ରତୀକ । ସେହିପରି ସହଜଯାନରେ 'ବଜ୍ରଶୂନ୍ୟ' ପରିବର୍ତ୍ତେ 'ମହାସୁଖ' ପ୍ରାଧାନ୍ୟଲାଭ କରିଅଛି । ଆଗରୁ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନିର୍ବାଣ ପରିବର୍ତ୍ତେ ସହଜଯାନରେ ମହାସୁଖ ପରିକଳ୍ପିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ମହାସୁଖର ଚାରିଗୋଟି ସ୍ତର ରହିଅଛି; ଯଥା—ଆନନ୍ଦ, ପରମାନନ୍ଦ, ବିରମାନନ୍ଦ ଓ ସହଜାନନ୍ଦ । ସହଜାନନ୍ଦ ମହାସୁଖ ବା ମନର ତୃପ୍ତାବସ୍ଥା ଏବଂ ଏହି ଅବସ୍ଥା ହିଁ ମହାସୁଖ । ବଜ୍ରଯାନରେ ବଜ୍ର ଓ ପଦ୍ମର ମିଳନରେ ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥା ଆସେ, ସହଜଯାନରେ ମଧ୍ୟ ମଧୁର ଭାବ ବା ସହଜାନନ୍ଦ ଯୁଗନଦ୍ଧ ରୂପରେ ପରିକଳ୍ପିତ, ଯଥା— 'ଯୁଗନଦ୍ଧ ରୂପଂ ସହଜାନନ୍ଦ ଫଳଂ' । ବୌଦ୍ଧ ସହଜିୟାମାନେ ବେଦର ପ୍ରମାଣ ଓ ଯାଗଯଜ୍ଞ ଆଦୌ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ନାହିଁ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସ୍ଥିତି ଉପରେ ମଧ୍ୟ ବିଶ୍ୱାସ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ କହନ୍ତି, 'ଯେଉଁଠାରେ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ହିଁ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠାରେ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ହିଁ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ, ସେଠାରେ ଈଶ୍ୱର ତ ବସ୍ତୁ; ତେଣୁ ସେ ସେଠାରେ କିପରି ଭାବରେ ରହିବେ' ? ବୈଷ୍ଣବ ସହଜିୟାମାନେ ଏତେଦୂରକୁ ଅଗ୍ରସର ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଈଶ୍ୱର ଅପେକ୍ଷା ମନୁଷ୍ୟକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ଭାବନ୍ତି । ଉଭୟ ବୌଦ୍ଧ ଓ ବୈଷ୍ଣବ-ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତାନ୍ତ୍ରିକତା ରହିଛି । ନାଡ଼ି, ଚକ୍ର ଓ ଯୋଗିନୀ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଉଭୟ ବୈଷ୍ଣବ ଓ ସହଜିୟା ବୌଦ୍ଧ-ସହଜିୟା ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ବୌଦ୍ଧସହଜିୟା ଓ ବୈଷ୍ଣବ-ସହଜିୟା ସାହିତ୍ୟରେ ଗୁରୁବାଦକୁ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଛି । ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଗୁରୁକୃପା ଉପରେ ସମସ୍ତ

ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ନିର୍ଭର କରିଛି । ଏପରି କି କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଗୁରୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ବଡ଼ । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନରେ ଉପନିଷଦ୍ ପ୍ରଭୃତିରେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷାରେ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁବାଦକୁ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଆ ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବରେ ସହଜଯାନୀ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଅଛି, ଯାହାର ବିସ୍ତୃତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କରାଯାଇଅଛି

ଦୋହାକୋଷ ଓ ବୌଦ୍ଧଗାନ

ଓଡ଼ିଆରେ ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟର ସଂଖ୍ୟା ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ । ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଭାଷା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଔଡ୍ରୀ ଅପଭ୍ରଂଶ ନାମକ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାର ଚଳଣି ଆମ ଦେଶରେ ଥିଲା ଯାହାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ଉଦାହରଣ ମାର୍କଣ୍ଡେୟଙ୍କର ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରକାଶ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର ପ୍ରାକୃତାନୁଶାସନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାକୃତ ବ୍ୟାକରଣମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ତେବେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନତମ ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଉଁ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ବଙ୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆବିଷ୍କୃତ ହେଲେ ହେଁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ନମୁନା । ଆମେ ଜାଣୁ ଯେ ଖ୍ରୀ. ଅଷ୍ଟମ-ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଭାରତର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଖ୍ରୀ. ଅଷ୍ଟମ-ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ଯେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ, ଏହି ଓଡ଼ିଶା ଥିଲା ଉକ୍ତ ଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ । ଆଜିର ରତ୍ନଗିରି ମହାବିହାର, ଲଳିତଗିରି, କୋଲଣଗିରି, ଉଦୟଗିରି ପ୍ରଭୃତିରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଚର୍ଚ୍ଚା ନିମିତ୍ତ ବିରାଟ ଶିକ୍ଷାମନ୍ଦିର 'ମହାବିହାର' ମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ହୁଏନ୍‌ସାଂଙ୍କର ପୁଷ୍ପଗିରି ମହାବିହାରର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମହିମାନ୍ୱିତ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ ।

ଦୋହାକୋଷ :

ଦୋହାକୋଷର ଭାଷା ଶୌରସେନୀ ଅପଭ୍ରଂଶ, ଯାହା ଶୌରସେନୀ ପ୍ରାକୃତର ବଂଶଧର ଅଟେ । ଏହି ଶୌରସେନୀ ଅପଭ୍ରଂଶ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ 'ଅବହଟ୍ଟ' ଭାବରେ ପରିଚିତ । ଅବହଟ୍ଟ ଭାଷାରେ ମୈଥିଳୀ କବି ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ କୀର୍ତ୍ତିଲତା ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଶୌରସେନୀ ଅପଭ୍ରଂଶ ସେହି ସମୟର ଶିଷ୍ଟଜନମାନଙ୍କର ଭାଷା ଥିଲା ଓ ତହିଁରେ ବହୁ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଆଭାଷା ମୂଳତଃ ମାଗଧୀ ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ ହେଲେ ହେଁ ତହିଁରେ ମଧ୍ୟ ଶୌରସେନୀ ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ଘନିଷ୍ଠ ଯୋଗାଯୋଗ ରହିଥିବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ । ମନେ-ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ଦୋହାକୋଷ ଅପଭ୍ରଂଶର ଭାଷା ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାଠାରୁ ପୃଥକ ଅଟେ ।

ନେପାଳରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମହାଶୟ ଯେଉଁସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଭାରତର ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାର ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଏକ ନୂତନ ଯୁଗର ସନ୍ଧାନ ଦେଲା—ଭାଷାବିଜ୍ଞାନର ଆଲୋଚନାରେ ନୂତନ ଦିଗ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହେଲା । ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆବିଷ୍କୃତ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେଲା (୧) ତାକାର୍ଣ୍ଣବ, (୨) ସୁଭାଷିତ ସଂଗ୍ରହ, (୩) ଦୋହାକୋଷ ପଞ୍ଜିକା, (୪) ଚର୍ଯ୍ୟାଚର୍ଯ୍ୟ ବିନିଶ୍ଚୟ, (୫) ସରୋରୁହ ବ୍ରଜଙ୍କର ଦୋହାକୋଷ, (୬) କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଦୋହାକୋଷ ।

ସେ ଏ ସବୁରୁ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଲେ ଯେ ଏହିସବୁ ପୋଥି ଅଧିକାଂଶ ତିବ୍ବତ ଚାଲିଯାଇଛି ଓ ସେଗୁଡ଼ିକ ତିବ୍ବତୀ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦିତ ହୋଇଛି । ତିବ୍ବତୀ ଭାଷାରେ ଅନୂଦିତ ହୋଇଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ସାଧାରଣତଃ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । (୧) ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ବୁଦ୍ଧବଚନ ତାହା 'କେଙ୍ଗୁର୍' ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା; (୨) ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ 'ତେଙ୍ଗୁର୍' ବା 'ତାଞ୍ଜୁର୍' ବୋଲି ଅଭିହିତ ।

'ଦୋହାକୋଷ' ଓ 'ବୌଦ୍ଧଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଡକ୍ଟର ଶହିଦୁଲ୍ଲା ଓ ଡକ୍ଟର ପ୍ରବୋଧଚନ୍ଦ୍ର ବାଗ୍‌ଚୀଙ୍କର ଦାନ

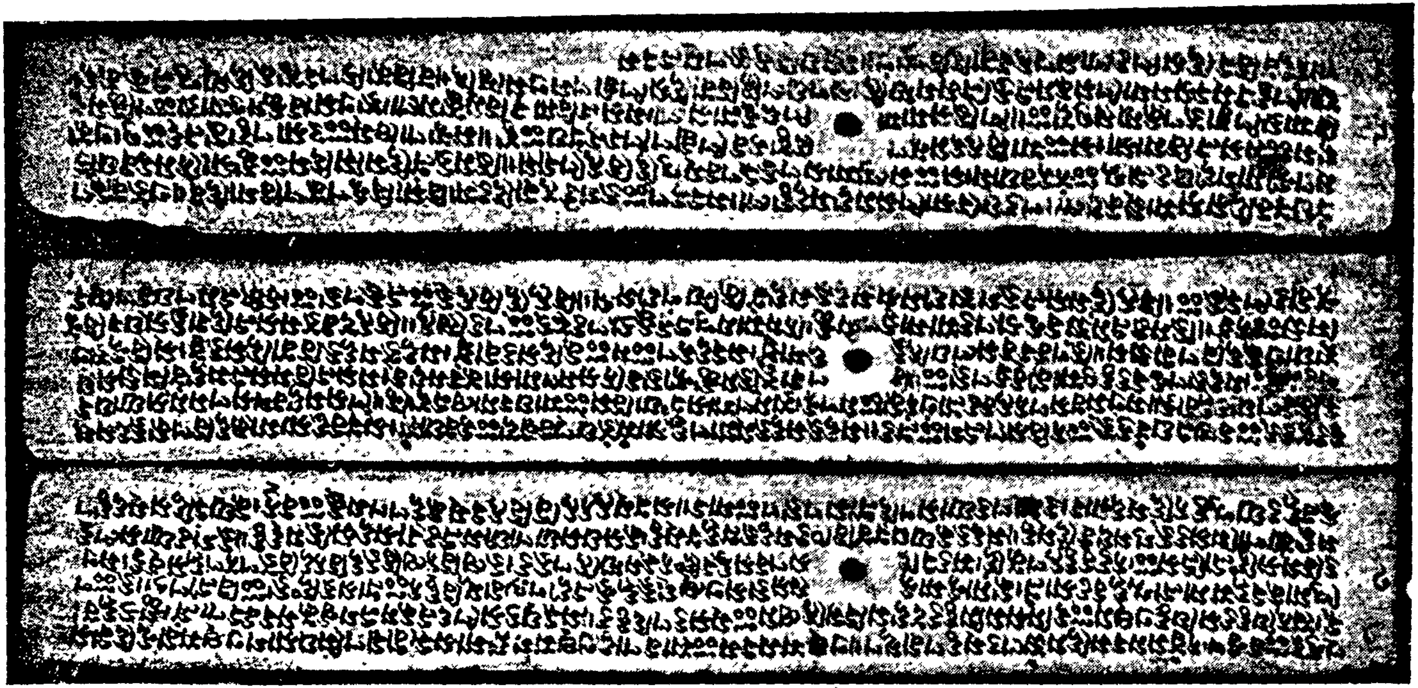

ଅତୁଳନୀୟ । ଡକ୍ଟର ମହମ୍ମଦ ଶହିଦୁଲ୍ଲାଙ୍କର 'Les chants Mystique de Kanha et de Saraha' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆଲୋଚିତ ବିଷୟ ଓ ବାଗ୍‌ଚୀଙ୍କର ତିଲ୍ଲୋପା ଓ ସରହପାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଦୋହାଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା ବିଶେଷ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଯେଉଁ ଦୋହାଗୁଡ଼ିକ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ, ତହିଁରେ ତିଲ୍ଲୋପାଙ୍କର ଦୋହା ନ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଡକ୍ଟର ବାଗ୍‌ଚି ଏହି ନୂତନ ଆବିଷ୍କାରଟି କରିଥିଲେ । ତେବେ ଦୋହାକୋଷ ମଧ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ସରହପାଦ ଓ କାହ୍ନୁପାଦଙ୍କର ଦୋହାକୋଷ ବହୁ ମୂଲ୍ୟବାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ।

ପ୍ରାଚୀନତମ ଦୋହାକାର ସରହପାଦ ଓ କାହ୍ନୁପାଦ

ପ୍ରାଚୀନତମ ଦୋହାକାର ସରୋରୁହବଜ୍ର ବା ପଦ୍ମବଜ୍ରଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବର ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଅଷ୍ଟମ ଶତକ । ସରୋରୁହବଜ୍ର ସରହପା ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଆଖ୍ୟାତ । ଏହି ସରୋରୁହବଜ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ହେ ବଜ୍ରତନ୍ତ୍ରର ମଧ୍ୟ ସ୍ରଷ୍ଟା ଅଟନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ଐତିହାସିକ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଇଥାଏ ଯେ ସେ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ବା ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ସିଦ୍ଧସାଧକ ଥିଲେ । ସରହପାଦ ଓଡ଼ିଶା ଆସି ସେଠାରେ ମନ୍ତ୍ରଯାନ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ ଓ ତତ୍ପରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ସରହପାଦଙ୍କର ବହୁ ତନ୍ତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥର ବିବରଣୀ 'ତେଙ୍ଗୁର' ଗ୍ରନ୍ଥମାଳାରେ ମିଳିଥାଏ, ଯାହାର ବିବରଣୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଦିଆଯାଇଛି । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଚର୍ଯ୍ୟାଚୟରେ ଏହାଙ୍କର ଚାରିଗୋଟି ଗୀତ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । (ପଦ ୨୨, ୩୨, ୩୮ ଓ ୩୯)

ବୌଦ୍ଧଗାନର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି ହେଉଛନ୍ତି କାହ୍ନୁପାଦ ବା କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ । ସେ କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟପାଦ ବା କୃଷ୍ଣବଜ୍ର ନାମରେ ମଧ୍ୟ ନାମିତ । କେତେକ ଆଲୋଚକ ମନେକରନ୍ତି ଯେ ଦୁଇ ଜଣ କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । ଏହା 'ତେଙ୍ଗୁର' ଗ୍ରନ୍ଥତାଲିକାରୁ ଜଣାପଡ଼ିଥାଏ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ । ସୁମ୍ପା ରଚିତ 'ପାଗ୍-ସାମ୍-ଜୋନ୍-ଜାଙ୍' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେ 'କାହ୍ନ' ଭାବରେ ପରିଚିତ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାପାଏ ଯେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ନାଥସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଧାନ ଗୁରୁ 'ଜାଳନ୍ଧର-

ପାଦ'ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶିକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । (ଓଡ଼ିଶାର ନାଥସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥସାହିତ୍ୟ ପୁସ୍ତକର ଆଲୋଚନା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନାମରେ ୫୭ ଖଣ୍ଡ ବୌଦ୍ଧତାନ୍ତ୍ରିକ ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ ଓ ତାଙ୍କର ଚର୍ଯାଚର୍ଯ୍ୟବିନିଶ୍ଚୟରେ ୧୧ଟି ଚର୍ଯା ରହିଅଛି ।

ଏହି ଯୁଗର ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନାରେ ଆମେ ଜାଣିବାକୁ ପାଉଁ ଯେ ଯେଉଁ ସବୁ ତନ୍ତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ ଅପଭ୍ରଂଶରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇଅଛି ସେଗୁଡ଼ିକ ସବୁ ଶୌରସେନୀ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାରେ ରଚିତ ହୋଇଅଛି ଓ ଯେଉଁଠି ସେମାନେ ଲୌକିକ ଭାଷାରେ କାବ୍ୟକବିତା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି, ସେଠାରେ ସେମାନେ ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ହେତୁ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷାରେ ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ସ୍ୱରୂପ ମିଳିଥାଏ ଓ ତାହା ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ଜନନୀସ୍ୱରୂପା ଅଟେ ।

ବୌଦ୍ଧ ଦୋହା ସାହିତ୍ୟ

୧୯୦୭ ମସିହାରେ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ନେପାଳ ଦରବାର ଲାଇବ୍ରେରୀରୁ ୫୦ଟି ଗୀତିକା ସମ୍ବଳିତ ଖଣ୍ଡିଏ ପୋଥି ପାଇ ତାହାକୁ ୧୯୧୬ ମସିହାରେ ବଙ୍ଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପରିଷଦ୍ ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ନାମ ହେଲା ବୌଦ୍ଧ ଗାନ ଓ ଦୋହା । ଏହି ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତି ସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥଟି 'ଚର୍ଯାଚର୍ଯବିନିଶ୍ଚୟ' ବା 'ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯାଚୟ' ନାମରେ କଥିତ । ଚର୍ଯାଚର୍ଯବିନିଶ୍ଚୟର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ନାନା ଆଚରଣୀୟ ଓ ଅନାଚରଣୀୟ ବିଷୟ ସମୂହ ଯେଉଁଥିରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଛି ।

ଏହି ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ଖ୍ରୀ: ନବମ-ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷା । କେହି କେହି ଏହାର ଭାଷାକୁ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷା ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ବୌଦ୍ଧସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଏହି ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ ଓ ଗୀତ ହେଉଥିଲା, ସେତେବେଳେ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ବିଭିନ୍ନ ଆଧୁନିକ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର ବିକାଶ ସମୟ । ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ଭାଷାକୁ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନତମ ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥାଉଁ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ସମାଲୋଚକ-ଗଣ ଏହାକୁ ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା, ପ୍ରାଚୀନ ଆସାମୀ, କେହି କେହି ଏହାକୁ ପ୍ରାଚୀନ ମୈଥିଳୀ, ମାଗଧୀ ଓ ଭୋଜପୁରୀ ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । ଏହାର କାରଣ ହେଲା—ସେମାନଙ୍କ ଭାଷାର କେତେକ ସ୍ୱରୂପ ଉକ୍ତ ଅପଭ୍ରଂଶ ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଇତିହାସ, ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅମ୍ଭେମାନେ ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନ ନିଦର୍ଶନ ବୋଲି କହୁଛୁଁ ।

ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ସମସ୍ତ କବି ବା ୮୪ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ସମସ୍ତେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ନ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ତାନ୍ତ୍ରିକପୀଠ ଓଡ୍ଡିୟାନ ବା ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଥିବାର ବିଷୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ବିଭିନ୍ନ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଐତିହାସିକ ବିବରଣୀରୁ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ ।

ଏହି ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନତମ କବି ହେଉଛନ୍ତି ସରହପାଦ ଓ ସେ ଚୌରାଶୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କର ଆଦିସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ଏହି କବିଗଣ ନୂତନ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କଲେ । ଏହା ହେଉଛି ଦୋହାଛନ୍ଦ । ଏହି ଦୋହାଛନ୍ଦରେ ଆମେ ସାରଳା ମହାଭାରତକାଳୀନ ଦାଣ୍ଡୀବୃତ୍ତର ଆଭାସ ମଧ୍ୟ ପାଇଥାଉଁ ।

ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଚର୍ଯ୍ୟାଚୟରେ ସବୁଠାରୁ ବେଶି ଦୋହା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି କାହ୍ନୁପାଦ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ କବିମାନଙ୍କର ନିମ୍ନଲିଖିତ ଦୋହାସଂଖ୍ୟା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଯଥା—କାହ୍ନୁପାଦ—୧୩, ଭୁସୁକୁ—୮, ସରହ—୪, କୁକ୍‌କୁରି—୨, ଶାନ୍ତି—୨, ଲୁଇ—୨, ବିରୁପା—୧, ଗୁଣ୍ଡରି—୧, ଚାଟିଲ ବା ଧାମ—୧, କମ୍ବଲ—୧, ଡୋମ୍ବୀ—୧, ମହୀଧର—୧, ବୀଣା—୧, ଆର୍ଯ୍ୟଦେବ—୨, ଢେଣ୍ଢଣ—୧, ଦାରିକ—୨, ଭଦ୍ରେ—୧, ତାଡ଼କ—୧, କଙ୍କଣ ୧, ଜୟନନ୍ଦୀ—୧ । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିର ଏହିସବୁ କବିମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶାନ୍ତି, ମୀନନାଥ ଓ ଭୁସୁକୁଙ୍କର କେତେକ ଗୀତିକା ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଧର୍ମଦାସଙ୍କର ପ୍ରହେଳିକା ଓ ନାଡ଼ପାଦ ଉଦ୍ଧୃତ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଓ ଦୋହାରେ ଭୁସୁକୁପାଦ, ଶାନ୍ତିଦେବ ଓ କାହ୍ନୁପାଦଙ୍କର କେତେକ ଗୀତିକା ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।

ଚୌରାଶୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଚଉରାଶୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ'ର ଉଲ୍ଲେଖ ବହୁଳ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ବିଶେଷ ଭାବରେ ସାରଳା ଓ ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ କାହ୍ନୁପା, ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ, ଲୁଇପା, ଟେଣ୍ଟପା, ହାଡ଼ିପା ଓ ବିରୁପା ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଆମ୍ଭେମାନେ ଚଉରାଶୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କର କାଳ ଓ ପରିଚୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ

ନିମ୍ନ ଲିଖିତ ପରିଚୟ ପାଇଥାଉଁ । (୧) ଲୁଇପା (ଖ୍ରୀ.୭୬୯-୮୦୯) (୨) ଲୀଳାପା (୩) ବିରୂପା (୪) ଡୋମ୍ବିପା (ଲୁଇପାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ), (୫) ଶବରପା (ସରହଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଓ ଲୁଇପାଙ୍କର ଗୁରୁ), (୬) ସରହପା (ଖ୍ରୀ. ୭୬୯-୮୦୯, (୭) କଂକାଳୀପା (୮) ମୀନପା (ଖ୍ରୀ. ୮୦୮-୪୯) (୯) ଗୋରକ୍ଷପା (୧୦) ଚୌରଙ୍ଗୀପା (୧୧) ବୀଣାପା (୧୨) ଶାନ୍ତିପା (ଖ୍ରୀ.୯୭୪-୧୦୨୯) (୧୩) ତନ୍ତିପା (୧୪) ଚମାରିପା (୧୫) ଖଡ଼୍‌ଗପା (୧୬) ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନ (୧୭) କଣ୍ହପା (ଖ୍ରୀ. ୮୦୯-୪୯) (୧୮) କର୍ଣ୍ଣରିପା (ଆର୍ଯ୍ୟଦେବ) (୧୯) ଥଗଣପା (୨୦) ନାରୋପା (ଖ୍ରୀ. ୯୭୪-୧୦୨୬) (୨୧) ଶୀଲପା (୨୨) ତିଲୋପା (୨୩) ଛତ୍ରପା (୨୪) ଭଦ୍ରପା (୨୫) ଦୋଖଂଧିପା (୨୬) ଅଜୋଗୀପା (୨୭) କାଳପା (୨୮) ଆମ୍ବିପା (୨୯) କଙ୍କଣପା (୩୦) କଂବଲପା (୩୧) ଡେଙ୍କିପା (୩୨) ଭଦେପା (୩୩) ତନ୍ତୀପା (୩୪) କୁକ୍‌କୁରିପା (୩୫) କୁସୂଢିପା (୩୬) ଧର୍ମପା (୩୭) ମହିପା (୩୮) ଅଚିନ୍ତିପା (୩୯) ଭଲହପା (୪୦) ନଳିନପା (୪୧) ଭୁସୁକୁପା (୪୨) ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି (୪୩) ମେକୋପା (୪୪) କୁଠାଳିପା (୪୫) କମରିପା (୪୬) ଜାଳନ୍ଧରିପା (୪୭) ରାହୁଲପା (୪୮) ଧର୍ମରିପା (୪୯) ଧୋକଡ଼ିପା (୫୦) ମେଦିନୀପା (୫୧) ପଂକଜପା (୫୨) ବଜ୍ର (ଘଣ୍ଟାପା) (ଖ୍ରୀ. ୮୦୯-୪୯) (୫୩) ଜୋଗୀପା (୫୪) ଚେଲୁକପା (୫୫) ଗୁଣ୍ଡରିପା (୫୬) ଲୁଚିକପା (୫୭) ନିର୍ଗୁଣପା (୫୮) ଜୟାନନ୍ଦ (୫୯) ଚର୍ପଟୀପା (୬୦) ଚମ୍ପକପା (୬୧) ଭିଖନପା (୬୨) ଭଲିପା (୬୩) କୁମରିପା (୬୪) ଚବରି (ଅଜପାଳ) (୬୫) ମଣିଭଦ୍ରା (ଯୋଗିନୀ) (୬୬) ମେଖଳାପା (ଯୋଗିନୀ) (୬୭) କନଖଲାପା (ଯୋଗିନୀ) (୬୮) କଲକଲାପା (୬୯) କଂଥାଲୀ (୭୦) ଧୂହୁରିପା (୭୧) ଉଧରିପା (୭୨) କମଲପା (୭୩) କିଲପା (୭୪) ସାଗରପା (୭୫) ସର୍ବଭକ୍ଷପା (୭୬) ନାଗବୋଧିପା (୭୭) ଦାରିକପା (୭୮) ପୁତୁଲିପା (୭୯) ପନହପା (୮୦) କୋକାଳିପା (୮୧) ଅନଂଗପା (୮୨) ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା (ଯୋଗିନୀ) (୮୩) ସମୁଦପା (୮୪) ଭଲିପା ଇତ୍ୟାଦି ।

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେ କେବଳ ଅପଭ୍ରଂଶରେ ଦୋହାବଳୀ ରଚନା କରିଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ; ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତରେ ବିଭିନ୍ନ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ ବିଷୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ଯାହା ତିବ୍ବତୀ ଭାଷା

(ତନ୍-ଜୁର୍) ସେ ସବୁର ଅନେକ ଅନୁବାଦ ମିଳିଥାଏ । ତନ୍-ଜୁର୍ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥସବୁ ସଙ୍ଗୃହୀତ ହୋଇ ରହିଛି ତାହାର କେତେକ ବିବରଣୀ ପାଠକମାନଙ୍କର ଅବଗତି ନିମିତ୍ତ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

୧ । ଅଚିନ୍ତ୍ୟ—ଗର୍ଭିକା ଚଣ୍ଡାଳିକା

୨ । ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର—ଅବୋଧ ବୋଧକ
ଗୁରୁମୈତ୍ରୀ ଗୀତିକା
ଚତୁର୍ମୁଦ୍ରୋପଦେଶ
ତତ୍ତ୍ୱମାଧ୍ୟଦୃଷ୍ଟି
ଦୋହାନିଧି ତତ୍ତ୍ୱୋପଦେଶ
ଚତୁର୍ବଜ୍ରଗୀତିକା

୩ । ଅଯୋଗିପା—ଚିତ୍ତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବ୍ୟବସ୍ଥାନ, ବାୟୁସ୍ଥାନ ରୋଗ ପରୀକ୍ଷଣ, ନିଷନ୍ନବନ୍ଧନ ଭାବନାକ୍ରମ

୪ । ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିପା – ତତ୍ତ୍ୱାଷ୍ଟକ ଦୃଷ୍ଟି

୫ । କଙ୍କାଳ ମେଖଳା—ସନାତନାବର୍ତ୍ତିସ୍ୟ ମୁଖାଗମ

୬ । କଙ୍କାଳ ପାଦ—ସହଜାନନ୍ଦ ସ୍ୱଭାବ

୭ । କମରିପା—ସୋମ ସୂର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଧନୋପାୟ

୮ । କଲପାଦ—ଦୋହାଚର୍ଯ୍ୟା ଗୀତିକା ଦୃଷ୍ଟି

୯ । କୁଦ୍ଦାଳପାଦ—ଅଚିନ୍ତ୍ୟ କ୍ରମୋପଦେଶ, ଚିତ୍ତତତ୍ତ୍ୱୋପଦେଶ, ସର୍ବଦେବତା ନିଷ୍ପନ୍ନ କର୍ମମାର୍ଗ

୧୦ । କୁରୁକୁଲ୍ଲା—ମହାମୁଦ୍ରାଭି ଗୀତି

୧୧ । କେରଳପା—ତତ୍ତ୍ୱସିଦ୍ଧି

୧୨ । କୋକଳପା—ଆୟୁ ପରୀକ୍ଷା

୧୩ । ଗୟାଧର (କାୟସ୍ଥ ପଣ୍ଡିତ)—ଜ୍ଞାନୋଦୟୋପଦେଶ

୧୪ । ଗୋରକ୍ଷପା – ବାୟୁତତ୍ତ୍ୱ ଭାବନୋପଦେଶ

୧୫ । ଘଣ୍ଟାପା—ଆଳିକାଳି ମନ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ

୧୬ । ଚମରିପା—ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ବିନିଶ୍ଚୟ ସମୁଦୟ

୧୭ । ଚମ୍ପକପା—ଆତ୍ମପରିଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟ୍ୟୁପଦେଶ

୧୮ । ଚର୍ପଟୀପା—ଚତୁର୍ଭୂତଭାବାଭିବାସନାକ୍ରମ

୧୯ । ଚେଲୁକପାଦ —ଷଡଙ୍ଗଯୋଗୋପଦେଶ

୨୦ । ଚୌରଙ୍ଗୀପା—ବାୟୁତତ୍ତ୍ୱଭାବନୋପଦେଶ

୨୧ । ଛତ୍ରପା—ଶୂନ୍ୟତାକରଣ ଦୃଷ୍ଟି

୨୨ । ଜଗନ୍ମିତ୍ରାନନ୍ଦ—ପଦରତ୍ନମାଳା, ବଂଧ ବିମୁକ୍ତ୍ୟୁପଦେଶ,
ଯୋଗୀସ୍ୱଚିତ୍ତଗ୍ରନ୍ଥି, ବିମୋଚକୋପଦେଶ

୨୩ । ଥଗନପା—ଦୋହାକୋଷତତ୍ତ୍ୱ, ଗୀତିକା

୨୪ । ଦାପଙ୍କର ଶ୍ରୀଜ୍ଞାନ—ଚର୍ଯାଗୋତ, ଧର୍ମଗୀତିକା, ଧର୍ମଧାତୁଦର୍ଶନ
ଗୀତି, ବଜ୍ରାସନବଜ୍ରଗୀତି ।

୨୫ । ଦୃଷ୍ଟିଜ୍ଞାନ—ଗୀତିକା, ବଜ୍ରଗୀତିକା

୨୬ । ଦୋଙ୍ଘିଣ୍ଡ୍ରିପା—ଚତୁରକ୍ଷରୋପଦେଶ, ମହାଯାନାବତାର

୨୭ । ଧର୍ମପା—କାଳଭାବନା ମାର୍ଗ, ସୁଗତ ଦୃଷ୍ଟିଗୀତିକା, ହୁଂକାର-
ଚିତ୍ତବିନ୍ଦୁଭାବନାକ୍ରମ

୨୮ । ଦଉଡ଼ିପା—ଶୋକଦୃଷ୍ଟି

୨୯ । ଧର୍ତ୍ତିନ—ଚିତ୍ତରତ୍ନ ଦୃଷ୍ଟି

୩୦ । ଧୋକଡ଼ିପା—ପ୍ରକୃତିସିଦ୍ଧି

୩୧ । ନଳିନ ପାଦ—ଧାତୁବାଦ

୩୨ । ନାଗବୋଧି—ଆଦିଯୋଗଭାବନା

୩୩ । ନାଗାର୍ଜୁନ—ନାଗାର୍ଜୁନ ଗୀତିକା
ସ୍ୱସିଦ୍ଧ୍ୟୁପଦେଶ

୩୪ । ନିର୍ଗୁଣପା—ଶରୀରନାଡ଼ିକାବିନ୍ଦୁସମତା

୩୫ । ନିଷ୍କଳଙ୍କବଜ୍ର—ବନ୍ଧବିମୁକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର

୩୬ । ନୀଳକଂଠ—ଅଦ୍ୱୟନାଡ଼ିକା ଭାବନାକ୍ରମ

୩୭ । ପଙ୍କଜ—ଅନୁତ୍ତର ସର୍ବଶୁଦ୍ଧିକ୍ରମ

୩୮ । ପଣହପା—ଚର୍ଯାଦୃଷ୍ଟ୍ୟନୁପୂର୍ଣ୍ଣତତ୍ତ୍ୱଭାବନା

୩୯ । ପରମସ୍ୱାମୀ ନୃସିଂହ—ଦୋହାଚିତ୍ତଗୁହ୍ୟ
ମହାମୁଦ୍ରାରତ୍ନାଭିଗୀତ୍ୟୁପଦେଶ
ବଜ୍ରଡାକିନୀ ଗୀତି
ସକଳସିଦ୍ଧବଜ୍ରଗୀତି

୪୦ । ପୁତ୍ତଲୀପା—ବୋଧିଚିତ୍ତବାୟୁଚରଣଭାବନୋପମ୍ୟ
୪୧ । ମହାସୁଖତାବଜ୍ର (ଶାନ୍ତିଗୁପ୍ତ)—ମହାସୁଖତାଗୀତିକା,ଯୋଗଗୀତା
୪୨ । ମେକୋପା—ଚିତ୍ତଚୈତନ୍ୟଶମନୋପାୟ
୪୩ । ମେଦନୀପା—ସହଜାମ୍ନାୟ
୪୪ । ରାହୁଲଭଦ୍ର—ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ପରିଭାବନା
୪୫ । ଲଳିତବଜ୍ର—ମହାମୁଦ୍ରା ରତ୍ନଗୀତି
୪୬ । ଲୀଳାବଜ୍ର—ବିକଳ୍ପ ପରିହାର ଗୀତି
୪୭ । ଲୁଚିକପା—ଚଣ୍ଡାଳିକା ବିନ୍ଦୁ ପ୍ରସ୍ଫୁରଣ
୪୮ । ବଜ୍ରପାଣି—ବଜ୍ରପଦ
୪୯ । ବୈରୋଚନ ବଜ୍ର—ବୀର ବୈରୋଚନ ଗୀତିକା,
୫୦ । ଶାକ୍ୟଶ୍ରୀଭଦ୍ର—ଚିତ୍ତରତ୍ନ ବିଶୋଧନମାର୍ଗଫଳ,
ବଜ୍ରପଦ ଗର୍ଭସଂଗ୍ରହ,
ବିଶୁଦ୍ଧ ଦର୍ଶନଚର୍ଯୋପଦେଶ

୫୧ । ଗାଲପାଦ— ରତ୍ନମାଳା
୫୨ । ସର୍ବଭକ୍ଷ —କରୁଣାଗୂର୍ଯ୍ୟକପାଳଦୃଷ୍ଟି
୫୩ । ସବରଭଦ୍ର—ବଜ୍ରଗୀତାପବାଦ
୫୪ । ସହଜ ଯୋଗିନୀ ଚିନ୍ତା—ବ୍ୟକ୍ତଭାବାନୁଗତତତ୍ତ୍ୱସିଦ୍ଧି
୫୫ । ସାଗର — ଆଳିକାଳିମହାଯୋଗଭାବନା
୫୬ । ସମୁଦ୍ର — ସୂକ୍ଷ୍ମଯୋଗ
୫୭ । ସୁଖବଜ୍ର — ମୂଳପ୍ରକୃତିସ୍ଥିଭାବନା
୫୮ । ଅଜ୍ଞାତ କବି—ଗୀତିକା
ଡାକିନୀତନୁଗୀତି
ଯୋଗିନୀପ୍ରସରଗୀତିକା
ବଜ୍ରଗୀତି
ବଜ୍ରଗୀତି
ବଜ୍ରଗୀତି ସିଦ୍ଧଯୋଗ ।

ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଚର୍ଯ୍ୟାଚୟ ବା ଚର୍ଯାଗୀତିକାର କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକଙ୍କ ପରିଚୟ ଦେବା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସମୀଚୀନ । ଆମ୍ଭେମାନେ

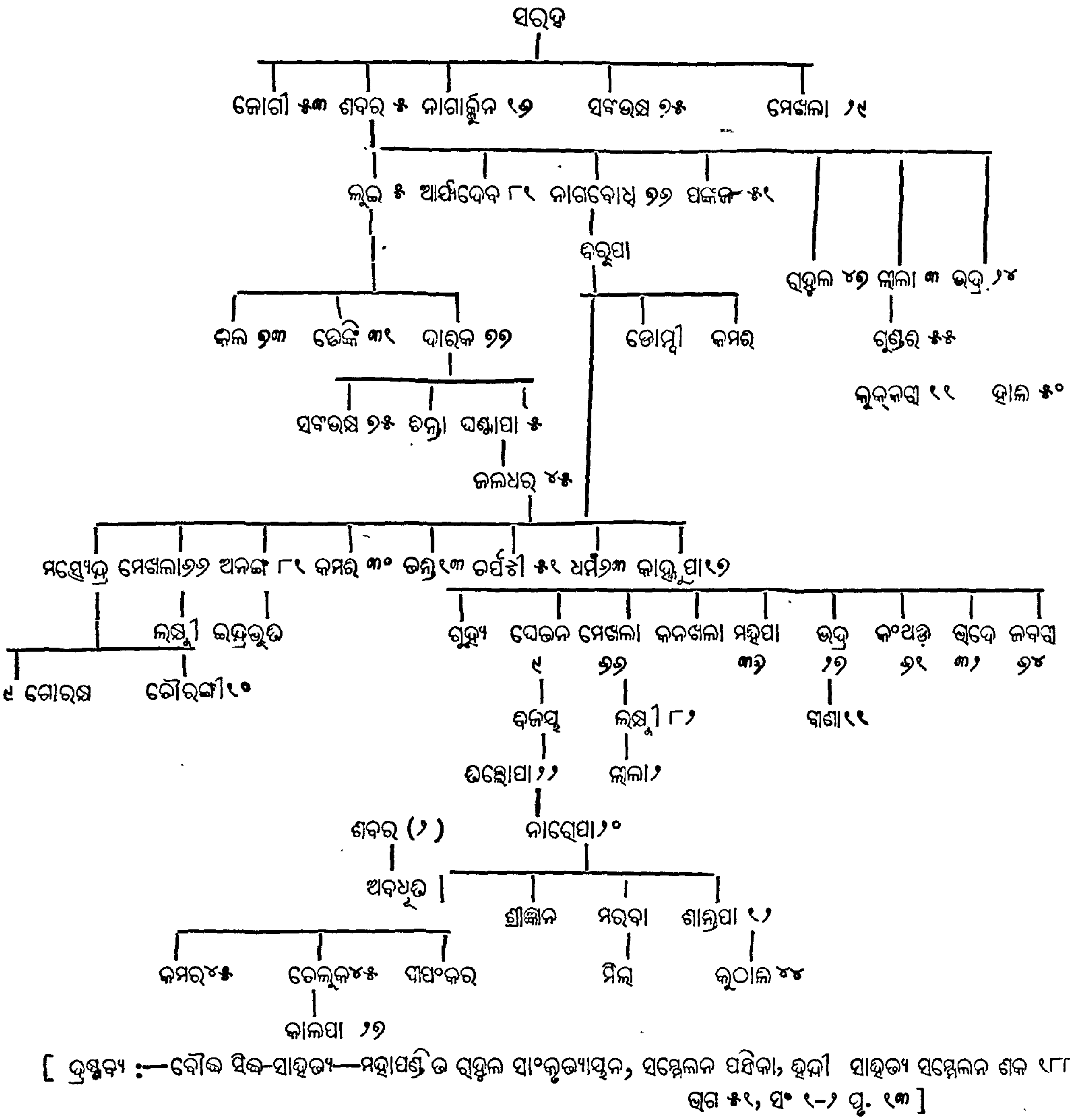

[ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ :—ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟ—ମହାପଣ୍ଡିତ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ, ସମ୍ମେଳନ ପତ୍ରିକା, ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମେଳନ ଶକ ୧୮୮୭ ଭାଗ ୫୧, ସଂ ୧-୬ ପୃ. ୧୩]

ଜାଣିଥାଉଁ ଯେ ଦୋହାଗୀତିର ଅଧିକାଂଶ କବି ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଅଧିବାସୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । ପୁଣି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

ସେହି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କାହ୍ନୁପାଦ ବା କାହ୍ନୁପା ପ୍ରଧାନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ନାମ ଶେଷରେ 'ପା' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । 'ପା' ଶବ୍ଦଟି ମାନାର୍ଥକ । 'ପାଦ' ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଂଶରୂପ ।

କାହ୍ନୁପା

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ କାହ୍ନୁପା 'କୃଷ୍ଣପାଦ' କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ, କୃଷ୍ଣ ବଜ୍ର ବା କାହ୍ନୁପାଦ ଭାବରେ ନାମିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଚର୍ଯାଚୟର ୫୦ଟି ପଦ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ସେ ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ଗୀତିକା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ତନ୍ତ୍ର, ଯୋଗ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିବାର ବିଷୟ ସ୍ୱରଚିତ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରୁ ପ୍ରମାଣ ପାଇଥାଉଁ । ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କ ରଚିତ ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ କର୍ଡ଼ିୟାର ସାହେବଙ୍କ ପ୍ରକାଶିତ ତେଙ୍ଗୁର ଗ୍ରନ୍ଥତାଲିକାରେ ମିଳିଥାଏ । ସେ ଏକ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ତାରନାଥଙ୍କର ବିବରଣୀରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ଅଛି ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭବିଷ୍ୟତ ବାଣୀ କରିଥିଲେ ଯେ କାହ୍ନୁପା 'ଉରୁବିଷ' ବା ଓଡ଼ିଶା ଦେଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବେ (୧) । କେତେକଙ୍କ ମତରେ 'କାହ୍ନ' ବା 'କୃଷ୍ଣପାଦ' ଜଣେ ବଶିଷ୍ଟ ବୌଦ୍ଧତାନ୍ତ୍ରିକ ଯୋଗୀ ଥିଲେ ଓ ସେ ସିଦ୍ଧ ଜାଳନ୍ଧରପାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ (୨) । ମହାପଣ୍ଡିତ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ କହନ୍ତି ଯେ ପଣ୍ଡିତ କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ୭୪ଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଥିଲେ ଓ ସେ ଜାତିରେ କାୟସ୍ଥ ଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ଜୀବିତାବସ୍ଥା ହେଉଛି ଖ୍ରୀ. ୯୦୦—ଖ୍ରୀ. ୯୫୦ ।

---

୧ । Mystic of Tales Lama Taranath—B. Dutta, P. 14.

୨ । Buddhism in Orissa—P. 169.

ତିବ୍ବତରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଅଛି ଯେ କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣଦେଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟ କେତେକେ କହନ୍ତି ଯେ ସେ ଦକ୍ଷିଣର ବିଦ୍ୟାନଗରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ମତ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରି ଡକ୍ଟର ଶହିଦୁଲ୍ଲା କାହ୍ନୁପା ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର କହନ୍ତି । 'ସାଧନମାଳା' ୨ୟ ଭାଗର ମୁଖବନ୍ଧରେ (୩) ଡକ୍ଟର ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ କାହ୍ନୁପାଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଜାତିଉତ୍ପନ୍ନ ଓ ଓଡ଼ିଆଭାଷୀ ଥିବାର କହିଛନ୍ତି । ଅନେକେ କହନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କର ଶରୀରର ବର୍ଣ୍ଣ କୃଷ୍ଣ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ନାମ କୃଷ୍ଣପାଦ ହୋଇଅଛି । ମହାରାଜ ଦେବପାଳଙ୍କ ସମୟରେ ସେ ଏକ ପଣ୍ଡିତ-ଭିକ୍ଷୁ ଥିଲେ ଓ କେତେକ ଦିନ ସେ ସୋମପୁରୀ ବିହାରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । 'ତ-ନ-ଜୁର୍'ର ଏକ ସ୍ଥଳରେ ୧୫ଟି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସେ 'ଭାରତବାସୀ' ଭାବରେ କଥିତ ଓ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ସେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ କୃଷ୍ଣପାଦ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛନ୍ତି । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ତଥ୍ୟରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ଯେ ସେ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଏପରି ଅଦ୍ଭୁତ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିଲା ଯେ ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ମହାଚାର୍ଯ୍ୟ, ମହାସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଉପାଧ୍ୟାୟ ଓ ମଣ୍ଡଳାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଉଥିଲା । ଦର୍ଶନ ଓ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ଗଭୀର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଥିଲା । ତାହା ନ ହେଲେ ସେ କିପରି ୭୪ଟି ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିପାରିଥାନ୍ତେ ? ସାଧନମାଳାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ କାହ୍ନପାଦ ଓଡ୍ଡୀୟାନର ପ୍ରଧାନ ଦେବୀ 'କୁରୁକୁଲ୍ଲା'ଙ୍କ ସାଧନାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ସମୟ ମହାରାଜ ଦେବପାଳଙ୍କର ସମୟ ଖ୍ରୀ.୮୦୯-ଖ୍ରୀ. ୮୪୯ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି ।

କାହ୍ନୁପାଦ ଖ୍ରୀ. ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ହେଁ ଓଡ଼ିଶା ସିଦ୍ଧସାହିତ୍ୟର ପରମ୍ପରାରେ ତାଙ୍କର ନାମ ଖ୍ରୀ. ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ତତ୍‌ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ତହିଁର କେତେକ ଉଦାହରଣ ଅମ୍ଭେ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କଲୁଁ ।

---

୩ । ସାଧନମାଳା ୨ୟ ଭାଗ ପ୍ରସ୍ତାବନା ପୃ. ୫୩ ।

ଲୋହିଦାସ ବିରଚିତ ଲୋହିଗୀତାରେ :—

(୧) "ମାଣ୍ଡିବ ଗରୁଡମ ଆଦିମୀନ
ମାହିନ୍ଦ୍ର ଗାର୍ଗିବ ଗୋରେଖ ଜାଣ ।
ଶାମ୍ଭୁନନ୍ଦୁକ ସେ ଅନ୍ତ ଚର୍ମ୍ମପା
ଏ ଷୋଳସିଦ୍ଧ ସ୍ୱରୂପେ ଦାୟକା ।
କାହ୍ନୁପା ହାଡ଼ିପା ବିରୂପା ଲୋଇ
ସବ୍ଋଷି ବଶିଷ୍ଟ ଜାବାଲି କହି ।
(ଲୋହିଗୀତା-ପାଣ୍ଡୁଲିପି, ପୃ. ୨୪)

(୨) ହାଡ଼ିପା ଚନ୍ତ୍ରପା କାହ୍ନୁପା
ଜାବାଲି ସାମ୍ଭୁନନ୍ଦୁ ଆପ ।
(ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ—ଈଶ୍ୱର ଦାସ
ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରକାଶନ, ପୃ. ୨°)

(୩) ପାମ୍ଭୁନାଥଙ୍କର ଚେଲା ହେଞ୍ଚୁନାଥ ହେଲେ
ହେଞ୍ଚୁନାଥଙ୍କର ଚେଲା କାହ୍ନୁପା ହୋଇଲେ
କାହ୍ନୁପାଙ୍କ ଚେଲା ହେଲେ ହାଡ଼ିପା ଗୋସାଇଁ
ଆମ୍ଭର ସେ ଚେଲା ବାବୁ ହେଲେ ଗୋବିନ୍ଦାଇଂ ।
(ଗୋଚରେଖ ସଂହିତା-ପୃ. ୫୯)

(ଓଡ଼ିଶାର ନାଥସଂପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥସାହିତ୍ୟ ପୃ. ୩୭ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

ଲୁଇପା

ତାରାନାଥଙ୍କ ବିବରଣୀ ଅନୁସାରେ ଶବରୀପାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଲୁଇପା ଉଡ଼୍ଡୀୟାନର ରାଜା ସାମନ୍ତ ଶୁଭଙ୍କର ଜନୈକ ଲେଖକ ବା କରଣ ଥିଲେ । ଲୁଇପା 'ଅଭିସମ ବିଭଙ୍ଗ' ପ୍ରଭୃତି ଗୁରୁଖଣ୍ଡ ବଜ୍ରଯାନର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବାର ବିଷୟ ତନଜୁର୍ରେ ଲେଖାଅଛି । ଏହାଛଡ଼ା ସେ ଲୁଇପାଦ ଗୀତିକା ନାମରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲୌକିକ ଭାଷାରେ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଲୁଇପାଦ ଆଦିସିଦ୍ଧ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ କଥିତ ଓ ସେ ତିବ୍ବତରେ ଲାମାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବହୁ ସମ୍ମାନିତ ଓ ଅର୍ଚ୍ଚିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ପାଗ୍-ସାମ୍-ଜୋନ୍-ଜାଙ୍ଗ ଅନୁଯାୟୀ ଲୁଇପା ଉଡ଼୍ଡୀୟାନର ଜଣେ ମତ୍ସ୍ୟୋପଜୀବୀ ଜାତିର ଲୋକ ଥିଲେ ।

କଥିତ ଅଛି, ଲୁଇପା ମହାସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶବରିପାଙ୍କଠାରୁ ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରି ନିର୍ଜନ ସାଧନା ନିମିତ୍ତ ବଙ୍ଗଦେଶକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେଠାରେ ସେ ଗଙ୍ଗାନଦୀ କୂଳରେ ତପସ୍ୟା କରି ମହାମୁଦ୍ରା ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲେ । ଲୁଇପା ପରେ ଓଡ୍ଡୀୟାନକୁ ଆସି ସେଠାରେ ରାଜା ଓ ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଶିଷ୍ୟ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଧର୍ମଗ୍ରହଣ ପରେ ରାଜା 'ଦାରିକ' ଓ ମନ୍ତ୍ରୀ 'ଡିଙ୍କି' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥିଲେ । କେନ୍ଦୁଝରରେ 'ଡିଙ୍କିଗଡ଼' ନାମରେ ଏବେ ବି ଏକ ସ୍ଥାନ ରହିଅଛି (୪)।

କେତେକଙ୍କ ମତରେ ତିବ୍ବତ ଭାଷାରେ 'ଲୁଇ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି 'ମତ୍ସ୍ୟୋଦର' ଓ ତାହା ମୀନନାଥ ଅର୍ଥାତ୍ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଛି । ତେଣୁ ଲୁଇପା ନାମରେ ଜଣେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସିଦ୍ଧ ନ ଥିଲେ । ମୀନନାଥଙ୍କର ତିବ୍ବତୀୟ ଭାଷାରେ ନାମ ହେଉଛି ଲୁଇପା । ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କରଙ୍କ ମତରେ 'ଲୁଇପା' ଶବ୍ଦ ତିବ୍ବତୀୟ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଲୁଇପା ନାମରେ ଜଣେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଗବେଷଣାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ 'ଲୁଇ' ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ସିଦ୍ଧ ସାଧକଙ୍କର ନାମ ରହିଥିଲା । ମହାପୁରୁଷ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଲୋହିଦାସ ଲୁଇଗୀତ ବା ଲୋହିଗୀତା ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଲୋହିଦାସଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବର ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ.ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ତାନ୍ତ୍ରିକସିଦ୍ଧିସାଧନା ପ୍ରଣାଳୀରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ତହିଁରେ ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନାମ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳଥାଏ । ଯେପରି —

'କାହ୍ନୁପା ହାଡ଼ିପା ବିରୂପା ଲୋହି
ସର୍ବଋଷି ବଶିଷ୍ଠ ଜାବାଳି କହି'

(୨) ଲୋଇ ଦାସ ମଠ କରିଥାନ୍ତି ଯେ ଏଠାରେ
ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି ଧ୍ୟାନ ନିରାକାରଠାରେ ।

(ଶୂନ୍ୟସଂହିତା—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ,
ଅ. ୧୦, ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

(୪) ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାଚୟ—ଡଃ କରୁଣାକର କର, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ ପ୍ରକାଶିତ, ପୃ. ୩୧

ଏହାଛଡ଼ା ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ତାଙ୍କର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୁସ୍ତକ 'Modern Buddhism and its followers in Orissa' ପୁସ୍ତକରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଲୁଇପାଙ୍କର ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର କଥା କହିଅଛନ୍ତି । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଚର୍ଯାଚୟ ବା ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ଲୁଇପାଙ୍କର ଦୁଇଗୋଟି କବିତା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

ସବରୀପା

ପି. କର୍ଡିୟୁର ସାହେବଙ୍କର ତେଙ୍ଗୁର ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀରେ (Bstan-hgyur) ସରହପାଦ ରାହୁଲଭଦ୍ର ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇ-ଅଛନ୍ତି ଓ ସେ ଓଡ଼୍ଡୀୟାନ ବା ଓଡ଼ିଶା ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ । ଲାମା ତାରନାଥଙ୍କ ମତରେ ସେ ଓଡ଼ିବିଶା ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ । ପାଗ୍-ସାମ୍-ଜୋନ୍ ଜାଙ୍ଗ୍ * ଅନୁସାରେ ସେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ଭାରତର ପୂର୍ବଦେଶର 'ରାଜ୍ଞୀ' ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ବହୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ ଓ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଦେଶର ଚନ୍ଦ୍ର-ପାଳଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । ସେ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଶୁଭଶୁକଳ୍ପଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମନ୍ତ୍ରଯାନରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ ଓ ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର ରାଜା ରତ୍ନପାଳ ଓ ତାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଉକ୍ତ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇଥିଲେ ।

ତାରନାଥଙ୍କ ମତରେ ଦୁଇଜଣ ସରହ ଥିଲେ । ବଡ଼ ଓ ସାନ ସରହ (ଶବର) ଦୁହେଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ସରହଙ୍କର ନାମ ରାହୁଲଭଦ୍ର ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ସରହଙ୍କର ନାମ ଥିଲା ଶବରୀ । ତେଣୁ ସରହ ଓ ଶବରୀ ଯଥାକ୍ରମେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ଥିବାର ଜଣାପଡ଼ିଥାନ୍ତି । ସରହପାଦ ମହାମୁଦ୍ରା ସାଧନାରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବା ପରେ ଜଣେ ଲୌହକାର ବା କମାରର ଝିଅକୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ସେ ନାଳନ୍ଦା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ କିଛିଦିନ ନିମନ୍ତେ ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ ସ୍ଥାନଲାଭ କରିଥିଲେ ।

* Pag—Sam—Jon—Zang PP. XXVII, 84-85

ସରହପାଦ ୨୫ ଖଣ୍ଡ ଭଳି ତାନ୍ତ୍ରିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବାର ବିଷୟ ତାନଜୁର୍ ଗ୍ରନ୍ଥତାଲିକାରୁ ଜଣାପଡ଼ିଥାଏ । ତାଙ୍କର ଅନେକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନା ଦୋହାକୋଷ ଓ ସାଧନମାଳାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ତାଙ୍କର ଗୃହିଗୋଟି ଦୋହା ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ସରହପାଦ ମହାବ୍ରାହ୍ମଣ, ମହାଚାର୍ଯ୍ୟ, ମହାଯୋଗୀ ଓ ଯୋଗୀଶ୍ୱର ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ । ସରହପାଦଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବର ସମୟ ଖ୍ରୀ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି । ଅନେକ ଐତିହାସିକ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ଭୌମକର ରାଜବଂଶର ପ୍ରଥମ ଶୁଭାକରଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ.ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରଥମ ସରହଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ସରହଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବର ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ. ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ (୫)।

ନାଥସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବିଷୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାଣିବାକୁ ପାଉଁ ଯେ ନାଥସମ୍ପ୍ରଦାୟର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କାହ୍ନୁପା, ସବରପା, ଜାଳନ୍ଧରିପା ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବା ମୀନପା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ନାମ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ରଚନା 'ଅମରକୋଷ ଗୀତା'ରେ ସବରୀଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

ଅମରକୋଷ ଗୀତା—

ବନ୍ଦଂଇ ସବରନାଥ ମୂଳକମଳଧାରି
ବନ୍ଦଂଇ କଷଡ଼ନାଥ ଗହିରି ଗମ୍ଭୀର । (୬)

କମ୍ବଳପାଦ

ଲାମା ତାରାନାଥଙ୍କ ବିବରଣୀରେ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ କମ୍ବଳ-ପାଦଙ୍କର ଜନ୍ମଭୂମି ହେଉଛି ଓଡ଼ିବିଶା ବା ଉଡ୍ଡୀୟାନ । ସେ ବଜ୍ରଘଣ୍ଟ-ପାଦଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପରିଣତ ବୟସରେ ସେ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରି ବୌଦ୍ଧତ୍ରିପିଟକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ସେ

୫ । Buddhism in Orissa—Dr. N. K. Sahu, Utkal University Publication, P. 163

୬ । ଓଡ଼ିଶାର ନାଥସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥସାହିତ୍ୟ—ଡ଼ଃ ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି ପୃ. ୩୧୨ ।

ଓଡ୍ଡୀୟାନର ଶ୍ମଶାନରେ ମୃତଦେହ ଉପରେ ବସି ସାଧନା କରୁଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି ଯେ ଓଡ୍ଡୀୟାନରେ ମନ୍ତ୍ରାବତୀ ନାମରେ ଜଣେ ଯୋଗିନୀ ଥିଲେ । ସେହି ଯୋଗିନୀ ସହଜ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବା ପରେ କମ୍ବଳପାଦଙ୍କୁ ବିନାଶ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେ ତାଙ୍କୁ ଧ୍ୱଂସ କରିବାକୁ ବାହାରନ୍ତେ ଦେଖିଲେ ଯେ ତପସ୍ୟା ସ୍ଥଳରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନାହାନ୍ତି; କେବଳ ଖଣ୍ଡିଏ କମ୍ବଳ ମାତ୍ର ପଡ଼ି ରହିଅଛି । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନିଜକୁ କମ୍ବଳରେ ପରିଣତ କରିଥିବାରୁ ଜାଣି ଯୋଗିନୀ ତାହାକୁ ଛିନ୍ନବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ଭକ୍ଷଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତତ୍ପରେ କମ୍ବଳପାଦ ତାଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ । ଏହି ଘଟଣା ପରେ ସେହି ସାଧକ କମ୍ବଳପାଦ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

କମ୍ବଳପାଦ ତାଙ୍କର ଗୁରୁ ଭଦ୍ରଘଣ୍ଟଙ୍କଠାରୁ ତନ୍ତ୍ର ସମ୍ବରତନ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେ ବୌଦ୍ଧ ଦେବତା ହେରୁକଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହେରୁକ ସାଧନା କରିଥିଲେ ଓ ସେଗୁଡ଼ିକ କମ୍ବଳଗୀତିକା ଭାବରେ ପରିଚିତ । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଗୀତିକା ରହିଅଛି (୭) ।

ବିରୂପପାଦ

ଲାମା ତାରନାଥଙ୍କ ମତରେ ତିନିଜଣ ବିରୂପା ଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ବିରୂପପାଦଙ୍କର କେହି ଗୁରୁ ନ ଥିଲେ । ସେ ନାଳନ୍ଦାରେ ବସବାସ କରି ରହୁଥିବା ବେଳେ ସେଠାରେ ମଦ୍ୟପାନ କରୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଧର୍ମରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାକୁ ପଳାଇ ଆସିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସେ ଶୁଣ୍ଡିଆଣୀଠାରୁ ମଦ୍ୟପାନ କରି ତାହାର ମୂଲ୍ୟ ଦେଇ ନ ଥିଲେ । ଶୁଣ୍ଡିଆଣୀ ମଦ୍ୟର ମୂଲ୍ୟ ମାଗିବାରୁ ବିରୂପପାଦ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଅଙ୍ଗୁଳି ଦେଖାଇଲେ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଗତିରୋଧ ହେଲା । ଏହି ଘଟଣାରେ ରାଜା ଓ ତାଙ୍କର କର୍ମଚାରୀଗଣ ସମସ୍ୟା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ରାଜା ବିରୂପପାଦଙ୍କର ଏ ପ୍ରକାର ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ଦେଖି ତାଙ୍କୁ ଭୂୟସୀ ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ ଓ ଶୁଣ୍ଡିଆଣୀଙ୍କୁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟବହାର

(୭) ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା—ମ: ମ: ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ । ପୃ. ୨୭ ମୁଖବନ୍ଧ ।

କରିଥିବା ମଦ୍ୟର ମୂଲ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ (୮)। ସିଦ୍ଧ ବିରୂପାଙ୍କର ଅନେକ ଶିଷ୍ୟ କବିରୂପ, ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁଳୋଦ୍ଭବ ଓ ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ ତାଙ୍କର ବାସଭୂମି ଥିଲା। ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଚର୍ଯ୍ୟାଚୟରେ ବା ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଦୋହା ରହିଅଛି।

ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ **ଗୋରେଖ ସଂହିତା**ରେ ସିଦ୍ଧ ବିରୂପାଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ-ଅଛି (୯)। ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିରୂପା—ବିରୂପାକ୍ଷନାଥ ଭାବରେ ନାମିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି। ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ବିରୂପାକ୍ଷ ବ୍ରାହ୍ମଣୀଗର୍ଭରୁ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ। ଜୀବନରେ ବିରୂପାକ୍ଷ ବହୁ ପାପକାର୍ଯ୍ୟ, ଯଥା—ମାତୃହରଣ ଓ ମଦ୍ୟପାନରେ ଲିପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ। ବିରୂପାକ୍ଷ ଯାଜପୁର ଯାଇ ସେଠାରେ ବହୁକାଳ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଶିବଙ୍କ ନିକଟରେ ସାଧନା କରିଥିଲେ। ପରେ ସେ ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା-ଗ୍ରହଣ କରି ପାପଭାରରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲେ।

ତାରାନାଥଙ୍କ ବିବରଣୀରେ ଆହୁରି କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବିରୂପାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ 'କାଳବିରୂପା' ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ ବା ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଧାନ ସିଦ୍ଧ ଭାବରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ। ଦୈବଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତାଙ୍କର ପିତାମାତାଙ୍କୁ କହିଥିଲେ ଯେ, ସେ ଚାରିଗୋଟି ପାପକାର୍ଯ୍ୟରେ ଲିପ୍ତ ହେବେ, ଯଥା– ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟା, ଗୋହତ୍ୟା, ମାତୃହରଣ ଓ ମଦ୍ୟପାନ। ଏହାପରେ ବିରୂପାକ୍ଷ ପାପରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ ନିମିତ୍ତ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ହିନ୍ଦୁମନ୍ଦିର ପରିଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ତାଙ୍କର ପାପ କ୍ଷାଳନ ହୋଇ ନ ଥିଲା। ଏହା ପରେ ସେ ଜାଳନ୍ଧରିପାଙ୍କୁ ଭେଟି ତାଙ୍କଠାରୁ ମନ୍ତ୍ରୋପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରି ପାପରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲେ।

ଲାମା ତାରାନାଥଙ୍କର ଏହି ବିବରଣୀର ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ନାଥସାହିତ୍ୟର ଗ୍ରନ୍ଥ 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା'ରେ

---

(୮) Mystic Tales of Lama Taranath—B. Dutta, PP. 14, 15

(୯) ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ—ପୃ. ୬୮-୬୯

ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନଦୀ 'ବିରୂପା' କୂଳରେ ସମ୍ଭବତଃ ତାଙ୍କର ସିଦ୍ଧିଭୂମି ଥିବାରୁ ଉକ୍ତ ନଦୀର ନାମ କାଳକ୍ରମେ ବିରୂପା ହୋଇଅଛି (୧୦) । ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଜାଳନ୍ଧରିପାଙ୍କର ଦୁଇ ଜଣ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ଶିଷ୍ୟ ହେଉଛନ୍ତି ବିରୂପା ଓ କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ବା କାହ୍ନୁପା । ତନ୍‌ଜୁର ପୁସ୍ତକ ସୂଚୀରେ ବିରୂପପାଦଙ୍କର ୧୦ ଗୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ଥିବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ । ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଦୋହାକୋଷ, ବିରୂପା-ପାଦ ଚତୁରଶୀତି, ବିରୂପା ଗୀତିକା ଓ ବିରୂପା ବଜ୍ର ଗୀତିକା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ।

ଲୋହି ଗୀତାରେ ବିରୂପପାଦଙ୍କର ନାମ ମିଳିଥାଏ ।
ଯଥା—'କାହ୍ନୁପା ହାଡ଼ିପା ବିରୂପା ଲୋଇ
ସପ୍ତର୍ଷି ବଶିଷ୍ଠ ଜାବାଳ କହି । (ଲୋହି ଗୀତ-ପୃ.୨୪
ପାଣ୍ଡୁଲିପି)

(୨) ଦଶସସ୍ତ୍ର ଭେଦି କରି ବହେ ମଦନଦୀ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ବିରୂପାକ୍ଷ ଯାହାକୁ ସପାଦ । ୧୩୦୬ ।
(ଗୋରେଖ ସଂହିତା ପୃ.୫୩୪)

ଶାନ୍ତିଦେବ ବା ଶାନ୍ତିପା

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କର ସମୟ ଖ୍ରୀ. ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ନିରୂପିତ ହୋଇଅଛି । ସେ ନାଲନ୍ଦା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ଥ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମପାଳ ଓ ଜୟଦେବଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ତାରାନାଥଙ୍କ ମତେ ସେ ସୌରାଷ୍ଟ୍ର ରାଜପରିବାରର ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ତନ୍‌ଜୁର ଗ୍ରନ୍ଥ-ତାଲିକା ଅନୁସାରେ ସେ ଥିଲେ Zahor 'ଜାହୋର୍'ର ରାଜା । ଆଲୋଚକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତଭେଦ ରହିଛି ଯେ ଏହି ଶାନ୍ତି ଦେବ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଦାର୍ଶନିକ କି ? ତାହାହେଲେ ଏହି ଶାନ୍ତିଦେବ 'ଶିକ୍ଷା ସମୁଚ୍ଚୟ', 'ସୂତ୍ର ସମୁଚ୍ଚୟ', 'ବୋଧି ଚର୍ଯ୍ୟା-ବତାର' ସହିତ 'ଶ୍ରୀଗୁହ୍ୟ ସମାଜ ମହାଯୋଗ', 'ତନ୍ତ୍ରାବଳୀ ବିଧି', 'ସହଜ ଗୀତି' ଓ 'ଚିତ୍ତ ଚୈତନ୍ୟ ସମନୋପାୟ' ରଚନା କରିଥିବେ ।

(୧୦) Budhism in Orissa—Dr. N. K. Sahu, P. 168

ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଦର୍ଶନର ଲେଖକ ଶାନ୍ତିଦେବ ଓ ଚର୍ଯାଗୀତିର ଲେଖକ ଶାନ୍ତିଦେବ ଏକ ନୁହଁନ୍ତି ବୋଲି ଡଃ. ରମେଶଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାରଙ୍କର ମତ । କିନ୍ତୁ ଉଭୟ ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କର ଉପାଧି ହେଉଛି 'ରାଉତ' ।

କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କର 'ଭୁସୁକୁ' ଓ 'ରାଉତ' ନାମରେ ଦୁଇଗୋଟି ଉପାଧି ଥିଲା । ଚର୍ଯାଗୀତିରେ 'ଭୁସୁକୁ'ଙ୍କର ରଚିତ ୮ଟି ଗୀତିକା ଓ ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କର ୨ଟି ଗୀତିକା ରହିଛି । 'ରାଉତ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହା 'ରାଜପୁତ୍ର' ଶବ୍ଦରୁ ଆସିଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାରେ 'ରାଉତ' ଖଣ୍ଡାୟତମାନଙ୍କର ପଦବୀବିଶେଷ ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ରାଉତ' ଶବ୍ଦ ଅଶ୍ୱାରୋହୀସୈନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ । ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର ତାଙ୍କର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯା-ଚୟରେ Zahroକୁ 'ଝର' ବା 'କେନ୍ଦୁଝର' ବୋଲି ନିରୂପଣ କରି-ଅଛନ୍ତି (୧୧) । କେନ୍ଦୁଝରର ଗୋଟିଏ ପାହାଡ଼କୁ ଆଜି ମଧ୍ୟ 'ଜହରାଇ. ସଣ୍ଡ' ବୋଲି କୁହାଯାଉଅଛି । ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର ସେଥିପାଇଁ ଜାହୋରକୁ କେନ୍ଦୁଝର ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଶାନ୍ତିଦେବ କେନ୍ଦୁଝରର ରାଜପୁତ୍ର ଥିବାର କହନ୍ତି । କେନ୍ଦୁଝର ରାଜାମାନଙ୍କ ବିରୁଦରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ।

"ଇଯୋନ ସମ୍ଭୂତ......୧୪ ସହସ୍ର ରାଉତାଳି କେନ୍ଦୁଝର ସ୍ୱସ୍ଥାନାଧିପତି ।"

ଏଣୁ ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର ଶାନ୍ତିଦେବ; ଭୁସୁକୁ ଓ ରାଉତଙ୍କୁ ଏକ ଏବଂ ଅଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି କହନ୍ତି ।

"ଆଜି ଭୁସୁକୁ ବଙ୍ଗାଳୀ ଭଇଲି
ଣିଅ ଘରଣୀ ଚଣ୍ଡାଲୀ ଲେଲୀ"

ପଦରୁ କେତେକ ଭୁସୁକୁଙ୍କୁ ବଙ୍ଗାଳି ବୋଲି କହନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ଅର୍ଥ ତାହା ନୁହେଁ ।

---

(୧୧) ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯାଚୟ –ଡଃ କରୁଣାକର କର, ପୃ.୪୪-୪୫

ଏହି ପଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ମୁଁ ଭୁସୁକୁ ଆଜ ଚଣ୍ଡାଳୀକୁ ଘରଣୀ କରି ବଙ୍ଗାଳୀ ହେଲି । ଅର୍ଥାତ୍ ସେକାଳର ବଙ୍ଗଳାରେ ସେପରି ଜାତିଭେଦ ନ ଥିଲା । ମୁଁ ସେ ଦେଶକୁ ଆସି ଚଣ୍ଡାଳୁଣୀ ବିବାହ କରି ନୀଚଜାତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଗଲି’ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଥାଏ ଯେ ଭୁସୁକୁ ବଙ୍ଗାଳି ନ ଥିଲେ ଓ ସେ କେନ୍ଦୁଝରର ଓଡ଼ିଆ ରାଜପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ (୧୨) ।

ସବରୀପାଦ

‘ପାଗ୍-ସାମ୍-ଜନ-ଜାଙ୍’ ତିବ୍ବତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ସବରୀପା ବଙ୍ଗଳାର ବୈରଜାତିର ଲୋକ ଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ-ଦାର୍ଶନିକ ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କର ସେ ଥିଲେ ଶିଷ୍ୟ । ସେ ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକୀ ଓ ଗୋଣୀଙ୍କ ସହିତ ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷାଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପରେ ସେମାନଙ୍କର ନାମ ଯଥାକ୍ରମେ ପଦ୍ମାବତୀ ଓ ଜ୍ଞାନାବତୀ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଜଣାଯାଏ ଯେ ସବରୀପା ବଜ୍ରଯୋଗିନୀ ତନ୍ତ୍ରରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ସାଧନମାଳା ତନ୍ତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥରେ ସବରୀପାଦଙ୍କର ଏକ ସାଧନା ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଦେବୀ କୁରୁକୁଲ୍ଲା ସାଧନାରେ ସ୍ଥାନ ଲଭ କରିଛି । ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ତାଙ୍କର ଦୁଇଗୋଟି ଉପାଦେୟ ଗୀତିକା ରହିଅଛି ।

ମହାପଣ୍ଡିତ ରାହୁଲ ସାଙ୍କୃତ୍ୟାୟନ ସବରୀପାଙ୍କୁ ସରହଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଓ ଲୁଇପାଙ୍କର ଗୁରୁ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦୁଇ ଜଣ ଶବରୀପା ଥିଲେ । ଆଦିବାସୀବହୁଳ ଓଡ଼ିଶାର ସଭ୍ୟତା ଶବର ସଭ୍ୟତା ଓ ଶବରମାନେ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଦେଖାଯାନ୍ତି—ଓଡ଼ିଶାର ପୌରାଣିକ ଉପାଖ୍ୟାନ ତଥା ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ମୂଳରେ ଏହି ଶବର ସଂସ୍କୃତି ବିଦ୍ୟମାନ । ତେଣୁ ଶବରୀପା—ଶବରଜାତିର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାଙ୍କର ବାସ-

---

(୧୨) ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାଚୟ—ଡଃ କରୁଣାକର କର ପୃ. ୪୬-୪୭ ଓ Budhism in Orissa Dr. N. , K, Sahu P. 118 ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ସ୍ଥାନ ଥିଲା ବୋଲି ମନେକରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଶବରୀପାଦଙ୍କର ଯେଉଁ ଦୁଇଗୋଟି ଗୀତିକା ରହିଛି ତହିଁର ଛନ୍ଦ ଓ ପରିବେଶ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍କଳଭୂମିର ମୌଳିକ ଛନ୍ଦ ଓ ତାହାର ଭାଷା ମଧ୍ୟ ଅବିକଳ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଅଟେ ।

ଚର୍ଯାଗୀତିର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୀତିକାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକେ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଦୋହା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ହେଲେ· ଆର୍ଯ୍ୟଦେବ, କଙ୍କଣପାଦ, କୁକୁରୀପାଦ, ଗୁଣ୍ଡରୀପାଦ, ଗୁଣ୍ଡିଲପାଦ, ଜୟନନ୍ଦୀ, ଡୋମ୍ବୀପାଦ, ଢେଣ୍ଢଣପାଦ, ତନ୍ତ୍ରୀପାଦ, ତାଡ଼କାପାଦ, ଧାମପାଦ, ବୀଣାପାଦ, ଭଦ୍ରପାଦ, ମହୀଧରପାଦ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହାଛଡ଼ା ଆହୁରି ଅନେକ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ-ଭୂଇଁରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମବାଣୀ ଏହି ସମୟରେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି କେତେକ ହେଲେ ପ୍ରଧାନ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା

କମ୍ବଳପାଦ ଓ ଅନଙ୍ଗବଜ୍ରଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଓଡ୍ଡୀୟାନର ରାଜା ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟୂନ ୨୩ଗୋଟି କୃତି ଥିବାର ଜଣାପଡ଼େ । ସାଧନମାଳାରେ ଓଡ୍ଡୀୟାନର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀଦେବୀ କୁରୁକୁଲ୍ଲାଙ୍କର ସେ ଗୋଟିଏ ସାଧନା ରଚନା କରିଥିଲେ ଓ ତାହା ସାଧନମାଳାରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି (୧୩) । ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେଲା ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି ଯେଉଁଥିରେ ବୁଦ୍ଧରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ୱାଡ଼େଲଙ୍କର ଲମାଧର୍ମ (Lamaism) ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଅନ୍ଧ ଥିଲେ ଓ ଶୈଶବରେ ବହୁ କଷ୍ଟ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଦେଶରେ ତାଙ୍କର ବାରମ୍ବାର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ୁଥାଏ ଓ ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ରର ଅକାଳମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା । ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ରାଜା ଓ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଜାମାନେ ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ଏହାପରେ ବୁଦ୍ଧରୂପୀ ପଦ୍ମସମ୍ଭବଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଲା । ପଦ୍ମସମ୍ଭବଙ୍କୁ ଇନ୍ଦ୍ର ଭୂତିଙ୍କର ପୁତ୍ର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି

---

(୧୩) ସାଧନମାଳା, ୨ୟ ଭାଗ ପୃ. ୧୩ ମୁଖବନ୍ଧ

ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ତିବ୍ବତ ଦେଶକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ତନ୍ତ୍ରଯାନ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । (ଖ୍ରୀ: ୭୮୦-୯୫) (୧୪) ।

ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କର ଭଉଣୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ସିଦ୍ଧ-ସାଧିକା ଥିଲେ । ସେ ଲଙ୍କାପୁରୀର ରାଜା ଜଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଏହି ନାରୀ ସାଧିକା ୮୪ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତା । ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ବଜ୍ରଯାନର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ହେଲେହେଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା ତାଙ୍କର ମତବାଦକୁ ଉପେକ୍ଷା କରି ସେ ସହଜଯାନର ଭିତ୍ତିସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ ।

ପୁରାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ମାନେ ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି ଯେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶା ଏକ ସମୟରେ ଓଡ୍ଡୀୟାନ ରୂପରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ସମ୍ବଲ, ଲଙ୍କାପୁର ଓ ଜାହୋର (କେନ୍ଦୁଝର) ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ଏହିସବୁ ଅଞ୍ଚଳ ସାମନ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଲୀଳାବଜ୍ର ଭଗବତୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ ଓ ତାରାନାଥଙ୍କ ମତରେ ସେ ଓଡ୍ଡୀୟାନର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଲଳିତବଜ୍ରଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପିଟୋପାଦ ଯେ କି ରତ୍ନଗିରି ମହାବିହାରର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଯୋଗାଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ ସେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ କାଳଚକ୍ରଯାନ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଶିଷ୍ୟ ଅବଧୂତ, ବୋଧିଶ୍ରୀ, ନରୋପା ଓଡ଼ିଶାର ରତ୍ନଗିରି ମହାବିହାରରେ ଯୋଗଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ ଓ ଯୋଗଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ରତ୍ନଗିରି ମହାବିହାର ବ୍ୟତୀତ ଜଗଦଳ ବିହାର ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟଏକ ବୌଦ୍ଧପୀଠ ଥିଲା । ସେଠାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମୋକ୍ଷଙ୍କର ଗୁପ୍ତ, ବିଭୂତିଚନ୍ଦ୍ର, ଦାନଶୀଳ ଓ ଶୁଭାକର ସେହି ବିହାରର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଜଣେ ସାଧକ ଜ୍ଞାନମିତ୍ର ବା ଜଗଦଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ରହି ବହୁ ଯୋଗ ତନ୍ତ୍ର ସାଧନ କରିଥିଲେ । ତାରାନାଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଜ୍ଞାନମିତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟହ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରକୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଯାଇଥାନ୍ତି । ଦିନେ ମନ୍ଦିରର ସେବକମାନେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୁର୍ବ୍ୟବହାର କଲେ । ଫଳରେ ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟଦ୍ଭୁତ ଶକ୍ତିରେ

(୧୪) Budhism in Orissa—Dr. N. K. Sahu P. 167.

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ହସ୍ତପଦ ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ଓ ପୂର୍ବର ଶକ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ-ଠାରୁ ଅପସାରିତ ହେଲା ।

ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ନବୀନ କୁମାର ସାହୁ ତାଙ୍କର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ସନ୍ଦର୍ଭ ଓଡ଼ିଶାର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧ ସଂସ୍କୃତି ପୁସ୍ତକରେ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଯେ, ଅଶୋକଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଗୌରବମୟ ସଂସ୍କୃତି ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଅନେକ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଏହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣ କରି ବସୁଛନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କପିଲେଶ୍ୱର ଥିଲା ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ-ସ୍ଥାନ । କାହିଁକି ନା ସେଠାରୁ ଖରୋଷ୍ଠୀ ଲିପିରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ତମ୍ଭ ଅଭିଲେଖ ମିଳିଛି, ଯେଉଁଥିରେ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିବରଣୀ ରହିଛି (୧୫) ।

ହୀନଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅପେକ୍ଷା ଓଡ଼ିଶାରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସହିତ ବିଭିନ୍ନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା ଓ ଓଡ଼ିଶା ଥିଲା ତାହାର ପ୍ରଧାନ ଲୀଳାଭୂମି । ଏହି ଭୂମିରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦାର୍ଶନିକ ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନ (ଖ୍ରୀ· ୨ୟ ଶତକ), ଆର୍ଯ୍ୟଦେବ, ଅସଙ୍ଗ ଓ ବସୁବନ୍ଧୁ (ଖ୍ରୀ. ୪ର୍ଥ ଶତକ), ଦିଙ୍ଗ୍‌ନାଗ (ଖ୍ରୀ. ୫ମ ଶତକ) ବସୁମିତ୍ର, ହିରନ୍ୟଦାସ, ସ୍ଥିରମତି, ଧର୍ମପାଳ (ଖ୍ରୀ· ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ), ଚନ୍ଦ୍ରଗୋମିନ, ଚନ୍ଦ୍ରକୀର୍ତ୍ତି, ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତି ଓ ଶୁଭକର କେଶରୀ ପ୍ରଭୃତି ମହାପୁରୁଷ ଗଣ ଓ ଏହିମାନେ ହିଁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିଥିଲେ ।

---

(୧୫) ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଚକ୍ରଧର ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ 'ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ' ।

ଦୋହା ରଚନା ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବସ୍ଥା

ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଇତିହାସ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ। ବୌଦ୍ଧଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଅଙ୍ଗୁତ୍ତରନିକାୟ, ମହାବଂଶ, ଦାଠାଧାତୁବଂଶ, ମହାବସ୍ତୁ ଓ ଜାତକ କଥା ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନତା ରହିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ତେବେ ଅଶୋକଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟ ସମୟରୁ ହିଁ କଳିଙ୍ଗରେ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଘଟିଲା । ଜଉଗଡ଼ ଓ ଧଉଳିର ଅନୁଶାସନ ସେ ସବୁର ମୂକସାକ୍ଷୀରୂପେ ଅଦ୍ୟାବଧି ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଲଳିତଗିରି, ଉଦୟଗିରି ପ୍ରଭୃତିରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧସ୍ତୂପର ରୂପରେଖ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଜଗନ୍ନାଥ ବୌଦ୍ଧଦେବତା ଭାବରେ ପରିକଳ୍ପିତ ଓ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ କଳିଙ୍ଗରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିବାର କଥା ମଧ୍ୟ ଅବିଦିତ ନୁହେଁ । ଖ୍ରୀ. ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଭୌମରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଚୀନ୍‌ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍‌ସାଂ ଓଡ଼ିଶାରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣୀ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି । ଦୋହା ରଚନା ସମୟକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସହିତ ତାହାର ବିଭିନ୍ନ ଶାଖା-ଉପଶାଖା ;ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ ଓ କାଳଚକ୍ରଯାନ ପ୍ରଭୃତି ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଓଡ଼୍ଡୀୟାନ ପୀଠରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ଭାବରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଓଡ଼୍ଡୀୟାନ ପୀଠ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ

ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ପରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଖ୍ରୀ.ନବମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଖ୍ରୀ.ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଲୋକ-

ପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ଥିଲା । ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ରସଂଗ୍ରହ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଥିବା ତତ୍ତ୍ୱରତ୍ନାବଳୀରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଦୁଇଗୋଟି ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ, ଯଥା— ପାରମିତାନୟ ଓ ମନ୍ତ୍ରନୟ । ଏହି ମନ୍ତ୍ରନୟ ହିଁ ମନ୍ତ୍ରଯାନ । ମନ୍ତ୍ରଯାନରୁ କ୍ରମେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଶାଖା ସୃଷ୍ଟିହେଲା, ତାହା ହେଉଛି ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ ଓ କାଳଚକ୍ରଯାନ । ସହଜଯାନ ଓ ବଜ୍ରଯାନ ଏହି ଦୁଇ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ସଂପୃକ୍ତ । କାଳଚକ୍ର-ଯାନରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଭିନ୍ନ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଓ ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ର ପ୍ରବେଶ ଲାଭ କଲା । ଖ୍ରୀ. ୯୬୫ରେ କାଳଚକ୍ରଯାନ ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ବଲ ଦେଶରୁ ଘଟିଥିଲା । ତାରାନାଥଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଓଡ଼ିଶା ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ଥିଲା । ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶ ସେତେବେଳେ ତିବ୍ବତୀୟ ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ଓଡ଼୍‌ଡୀୟାନ', 'ଉଗାୟନ' ଓ ଉରଗାୟନ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ଓଡ଼୍‌ଡୀୟାନ ପୀଠ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପୀଠ । ଏହି ପୀଠ ଜଗନ୍ନାଥକ୍ଷେତ୍ରଠାରୁ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଥିଲା । କାଳିକା ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ, ବିମଳା ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼୍‌ଡୀୟାନ ପୀଠର ମହାଦେବୀ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଭୈରବ ।

"ବିମଳା ସା ମହାଦେବୀ ଜଗନ୍ନାଥସ୍ତୁ ଭୈରବଃ
କାତ୍ୟାୟନୀ ଚୌଡ଼୍‌ଡ଼ୀୟାନେ କାମାଖ୍ୟା କାମରୂପିଣୀ
ପୂର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱରୀ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗିରୌ ଚଣ୍ଡୀ ଜାଳନ୍ଧରେ ଗିରୌ" ।
(କା.ପୁ: ୧୮।୫୦)

କୁବ୍‌ଜିକା ନାମକ ତନ୍ତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିରଜା ଓଡ଼୍‌ଡୀୟାନର ମାହେଶ୍ୱରୀ ଭାବରେ କଥିତା । କାମାର୍ଣ୍ଣବ, ବୃହନ୍ନୀଳା, ରୁଦ୍ରଯାମଳ ଓ ପୀଠନିର୍ଣ୍ଣୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଓଡ଼୍‌ଡ଼ୀୟାନ ପୀଠ ତଥା ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଶାକ୍ତ ପୀଠମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ଓଡ଼୍‌ଡୀୟାନ ପୀଠରୁ ଖ୍ରୀ. ୭୪୭ରେ ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ତିବ୍ବତକୁ ଯାଇଥିଲେ ଓ ସେଠାରେ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଗୁହ୍ୟତନ୍ତ୍ରର ସ୍ରଷ୍ଟା ଭାବରେ

ପରିଚିତ । ସେ ପୁଣି ମହାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼୍ଡୀୟାନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ କଥିତ * ।

---

* (୧) ଏଲ୍. ଏ. ଓ୍ୱାଡେଲ୍ ଉଡ଼୍ଡୀୟାନକୁ ସ୍ୱାଟ ଉପତ୍ୟକାର ଉଦ୍ୟାନ ସହିତ, ଏମ୍. ସିଲ୍‌ଭେନ ଲେଭି ଖାସଗଡ଼ ସହିତ ଓ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ମହାଶୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ମତ ସ୍ୱୀକାର କରି କହନ୍ତି ଯେ, ଏହି ଉଡ଼୍ଡୀୟାନରେ ତାନ୍ତ୍ରିକତା ପ୍ରଥମେ ସୃଷ୍ଟିଲାଭ କଲା, ପରେ ତାହା କାମାଖ୍ୟା, ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ପୀଠକୁ ବ୍ୟାପୃତ ହୋଇଥିଲା ।

—Sadhanamala Vol. II–Bhattacharya

P—XXXVII ଓ XXXIX

ଡଃ. ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼୍ଡୀୟାନକୁ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି ଚିହ୍ନଟ କଲା ପରେ ତାହା ବଙ୍ଗଳାର ଅଂଶ ବୋଲି କହିବା ଅବାନ୍ତର । ଡଃ. ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତି ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ।

"The next author of importance is Indrabhuti (717 A. D.), the king of Uddiyana, which is generally identified with Orissa but which may also conceivably be apart of Bengal."

(୨) B. C. Law ତାଙ୍କର 'Budhistic Studies' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଓଡ଼୍ଡୀୟାନ ବିଷୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

The author of the Buddhist inconography suggests that Uddiyana is the Same as Odra. Uddiyana and Odra, beyond doubt, are identical places. According to Kalika Purana, the presiding deity of Uddiyana is Katyaine, as would be apparent from the following slokas.

ଦେବୀକୂଟେ ମହାଦେବୀ ମହାଭାଗେତି ଗୀୟତେ
ସପ୍ତପାଦି ଯୁଗେ ଲୀନା ଯୋଗନିଦ୍ରା ଜଗତ ପ୍ରଭୁଃ
କାତ୍ୟାୟିନୀ ଚୋଡ଼୍ଡୀୟାନେ କାମାଖ୍ୟା କାମରୂପିଣୀ
ପୂର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱରୀ ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରୌ ଚଣ୍ଡୀ ଜାଳନ୍ଧରେ ଗିରୌ ।

(ଅ. ୧୮. ଶ୍ଳୋ ୪୯।୫୦)

ଓଡ଼୍ଡ଼ୀୟାନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତାନ୍ତ୍ରିକପୀଠ

ବଜ୍ରଯାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ସାଧନମାଳା ଅନୁସାରେ ଭାରତରେ ଚାରିଗୋଟି ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠ ଥିଲା, ଯଥା—ଉଡ୍ଡ଼ୀୟାନ, ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ (ସିଲହଟ), ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି ଓ ଜାଳନ୍ଧର । କିନ୍ତୁ କାଳିକା ପୁରାଣରେ ପାଞ୍ଚୋଟି ତାନ୍ତ୍ରିକପୀଠର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ତାହା ହେଉଛି ଓଡ଼୍ଡୀୟାନ, ଦେବୀକୂଟ, କାମରୂପ, ଜାଳନ୍ଧର ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି * । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ଜାଳନ୍ଧର, କାମରୂପ, କାଉଁରିମଣ୍ଡଳ ବା କାଉଁରୀପୀଠ ଓ ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ପ୍ରଭୃତି ପୀଠର ବହୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଓଡ଼୍ଡ଼ୀୟାନ ପୀଠର ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ

ଓଡ଼ିଶା, ବଙ୍ଗଳା, ଆସାମ ଓ ବିହାର ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଯେତେବେଳେ ଏକ ସମୟରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଲାଭ କଲା, ସେତେବେଳେ ଏହି ସବୁ ପ୍ରଦେଶରେ ବହୁ ସିଦ୍ଧ-ସାଧକଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା । ଓଡ଼୍ଡ଼ୀୟାନ ପୀଠ ଏକ ପ୍ରଧାନ ତାନ୍ତ୍ରିକପୀଠ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଠାରେ ବହୁ ସିଦ୍ଧ-ସାଧକଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା ଓ ଅନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରୁ ମଧ୍ୟ ବହୁ ତାନ୍ତ୍ରିକ

---

* "ଓଡ୍ରାଖ୍ୟଂ ପ୍ରଥମଂ ପୀଠଂ ଦ୍ୱିତୀୟଂ ଜାଲଶୈଳକମ୍
ତୃତୀୟଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୀଠନ୍ତୁ କାମରୂପଂ ଚତୁର୍ଥକମ୍
ଓଡ୍ର ପୀଠଂ ପଶ୍ଚିମେତୁ ତଥୈବୋଡ୍ରେଶ୍ୱରୀଂ ଶିବାମ୍
କାତ୍ୟାୟିନୀଂ ଜଗନ୍ନାଥ ମୋଡ୍ରେ ଶଞ୍ଚ ପ୍ରପୂଜୟେତ ।"
(ଅ. ୬୪, ଶ୍ଳୋ ୪୩।୪୪)

"ବାରଣାସ୍ୟାଂ ସଦାପୂଜା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଫଳଦାୟିନୀ
ତତସ୍ଥାଦ ଦ୍ୱିଗୁଣା ପ୍ରୋକ୍ତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ସନ୍ନିଧୌ ।"
(ଅ. ୫୮, ଶ୍ଳୋକ ୩୪)

From what has been said above, it becomes clear that Kamarupa, Purnagiri and Odra were sacred places both with the Hindu Saktes and the Vajarayana Buddhists—Buddhist Studies-Law, Page 668.

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ । ଲମା ତାରାନାଥଙ୍କର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ବିବରଣୀ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ଉପାଦାନ ପୂରିରହିଛି ।

ମହାଚାର୍ଯ୍ୟ ରାହୁଲଭଦ୍ର ବା ସରୋହ, ଲୁଇପା, ଶବରୀପା, ବିରୂପପାଦ, ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ଅନଙ୍ଗବଜ୍ର, ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କର କନ୍ୟା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା, କମ୍ବଳପାଦ, ଜାଳନ୍ଧରପାଦ, କାହ୍ନୁପାଦ, ଅସିତଦନ୍ତ, ବୁଦ୍ଧ ଶ୍ରୀଜ୍ଞାନ, ଲୀଳାବଜ୍ର, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଅଭୟାକର ଗୁପ୍ତ, ଧର୍ମଲକ୍ଷ୍ମୀ ନିର୍ବାଣଶ୍ରୀ, ଶାନ୍ତିଗୁପ୍ତ, ପ୍ରଧାନ ତାନ୍ତ୍ରିକଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକ ପଦ୍ମସମ୍ଭବ (ଖ୍ରୀ. ୭୪୭), ପ୍ରାଜ୍ଞ, ନାରୋପା ଓ ବୋଧିଶ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଲୀଳାଭୂମି ଏହି ଓଡ଼ିଶା ଥିଲା । ଏହି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକଙ୍କର ସମୟ ନିରୂପଣ ଡକ୍ଟର ବାଗ୍‌ଚୀ, ରାହୁଲ ସାଂକୃତାୟନ, ଡକ୍ଟର ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ †, ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ, ଡକ୍ଟର ମୋହନ ସିଂ ଓ ଡକ୍ଟର ସହିଦୁଲ୍ଲା ପ୍ରଭୃତି ଆଲୋଚକମାନେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଅଛନ୍ତି । ତେବେ ଅଧିକାଂଶ ଆଲୋଚକଙ୍କ ମତରେ ଦୋହା ସମୂହ ଖ୍ରୀ. ୯୫୦-ଖ୍ରୀ ୧୨୦୦ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ରାହୁଲ ସାଂକୃତାୟନ ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର ସମୟ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ଖ୍ରୀ. ଅଷ୍ଟମ ଶତକରେ ସରହପା, ସବରପା, ଭୁସୁକୁପା; ଖ୍ରୀ. ନବମ ଶତକରେ ଲୁଇପା, ବିରୂପା, ଡୋମ୍ବୀପା, ଦାରିକପା, ଗୁଣ୍ଡରୀପା, ଢେଣ୍ଢଣପା, ଭଦେପା, ଧାମାପା, କାନ୍‌ହୁପା; ଖ୍ରୀ. ଦଶମ ଶତକରେ ତିଲୋପା, ଶାନ୍ତିପା ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ଡକ୍ଟର ହଜାରୀପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ମଧ୍ୟ

---

† ପଦ୍ମବଜ୍ର—ଖ୍ରୀ. ୬୯୩
ଅନଙ୍ଗବଜ୍ର—ଖ୍ରୀ. ୭୦୫
ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି—ଖ୍ରୀ. ୭୧୭
ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା—ଖ୍ରୀ. ୭୨୯
ଲୀଳାବଜ୍ର—ଖ୍ରୀ. ୭୪୧
ସହଜଯୋଗିନୀଚନ୍ତା—ଖ୍ରୀ. ୭୬୫
ଡୋମ୍ବୀ ହେରୁକ—ଖ୍ରୀ. ୭୭୭
ସରହ—ଖ୍ରୀ. ୬୩୩
ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନ—ଖ୍ରୀ. ୬୪୫
ଶବରୀପା—ଖ୍ରୀ. ୬୫୭
ଲୁଇପା—ଖ୍ରୀ. ୬୬୯
କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ—ଖ୍ରୀ. ୬୧୭
ଜାଳନ୍ଧରପା—ଖ୍ରୀ. ୭୦୫
କୁକୁରିପା—ଖ୍ରୀ. ୬୯୩

Introduction to Sadhanamala—Vol II.
P. XIii & XIiii—B. Bhattacharya.

ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ କହି- ଅଛନ୍ତି ଯେ ବଙ୍ଗଳା, ମଗଧି, ମୈଥିଳୀ, ଭୋଜପୁରି, ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାର ପୂର୍ବରୂପ ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଦୋହାକୁ ବିଭିନ୍ନ ଆଲୋଚକ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ । ସେ ପୁଣି କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, 'ଦୋହା' ରଚନାର ପ୍ରଥା ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟରେ ନାହିଁ ବା ବଙ୍ଗଳାଭାଷାର ପ୍ରକୃତି ଦୋହାର ଅନୁକୂଳ ନୁହେଁ (୧) । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଡକ୍ଟର ସୁନୀତିକୁମାର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ କହନ୍ତି ଯେ, ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ମୈଥିଳୀ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରକାଶ ଓ ଶୌରସେନୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଭାଷା ମୁଖ୍ୟତଃ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷା (୨) । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ଥିଲେ, ତାହା କହିବା ଭୁଲ ହେବ । ତେବେ ବହୁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । 'ଉଡ୍ଡୀୟାନ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଆଲୋଚକ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଥମ କରି ଉଡ୍ଡୀୟାନରେ ଉଦ୍ଭବ ହେଲା ଓ ଲୁଇପାଦ, ଅନଙ୍ଗବଜ୍ର, ଥାଗଣ, ତୈଲିକପାଦ, ସରହ (ଶବରୀ), ଅବଧୂତପାଦ, ନାଗବୋଧି, ଜ୍ଞାନବଜ୍ର, ବୁଦ୍ଧଜ୍ଞାନପାଦ, ଅମୋଘନାଥ ଓ ଧର୍ମଶ୍ରୀ ମିତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ସିଦ୍ଧସାଧକ ଓଡ୍ଡୀୟାନବାସୀ ଥିଲେ (୩) ।

ଓଡ୍ଡୀୟାନ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ

ଚଉରାଶୀ ମହାସିଦ୍ଧଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ସିଦ୍ଧ । ଗାଏକୱାର୍ଡ଼ ଓରିୟେଣ୍ଟାଲ ସିରିଜ 'ଦୁଇଖଣ୍ଡି ବଜ୍ରଯାନଗ୍ରନ୍ଥ' ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କର 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧିଃ' ଓ ଅନଙ୍ଗବଜ୍ରଙ୍କର 'ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ବିନିଶ୍ଚୟ ସିଦ୍ଧି' ନାମକ ଦୁଇଖଣ୍ଡି ଗ୍ରନ୍ଥ ସନ୍ନିବେଶିତ

---

(୧) ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ କା ଇତିହାସ—ପୃ. ୭ ।

(୨) The Origin and Development of Bengali Language. Vol. I, P. 112

(୩) Uddiyan and Sahore, I. H. Q. P. 142 by N. N. Dasgupta.

ହୋଇଛି (୪) । ତହିଁରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ବୁଦ୍ଧ ଭାବରେ, ଜ୍ଞାନ ଭାବରେ, କରୁଣାର ଅବତାର ଭାବରେ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ କଥିତ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ପରମ୍ପରା ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ସୁରକ୍ଷିତ । ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକମୁଖରେ, ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବୌଦ୍ଧଦେବତା ଭାବରେ କଥିତ (୫) । ଏହାର ଉଦାହରଣ ଏତେ ବେଶି ଯେ, ତାହା ଆଲୋଚନାର କ୍ଷୁଦ୍ର ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ଦେବା କଠିନ । ଜଗନ୍ନାଥଧାମ ବିଷ୍ଣୁ ଉପାସନାର କ୍ଷେତ୍ର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତ୍ରିରତ୍ନ ସଙ୍କେତ ନେଇଅଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବିମଳାଙ୍କର ଉପାସନାରେ ତାନ୍ତ୍ରିକତା ପୂରି ରହିଛି । ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ପ୍ରଥମେ ଗ୍ରନ୍ଥରଚନା କରିବାବେଳେ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଏହିପରି ଭାବରେ ସ୍ତୁତି କରିଅଛନ୍ତି ।

"ପ୍ରଣିପତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଂ ସର୍ବଜନ ବରାର୍ଚ୍ଚିତମ୍
ସର୍ବବୁଦ୍ଧମୟୂଂସିଦ୍ଧି ବ୍ୟାପିନଂ ଗଗନୋପମମ୍"

---

(୪) ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ବିରଚିତ ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି—ଅ. ୧।୧, ୧।୨୭, ୨।୮, ୩।୮ ।
ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ବିନିଶ୍ଚୟ ସିଦ୍ଧି—ଅ. ୨।୨୭

(୫) "କଳିଯୁଗ ଚାରିଲକ୍ଷ ବତିଶ ସହସ୍ର ବରଷ ପରିଜନ୍ତେ
ବଉଦ୍ଧ ରୂପେ ପୂଜାପାଇବେ ନୀଳସୁନ୍ଦର ପର୍ବତେ"—
ସାରଳା ମହାଭାରତ, ବନପର୍ବ ପାଣ୍ଡୁଲିପି—ପୃ. ୩୫୫

"କଳିଯୁଗେ ବଉଦ୍ଧ କେଶବ ପ୍ରତିମା
ମୁହିଁ ହୋଇବି ନୀଳସୁନ୍ଦର ଗିରି ଯେ ଉତ୍ତମା"—
ସାରଳା ମହାଭାରତ, ବନପର୍ବ ପାଣ୍ଡୁଲିପି—ପୃ. ୩୫୬-୫୭

"ବଉଦ୍ଧରୂପେ ବିଜେ ଶ୍ରୀ ନୀଳକନ୍ଦରେ
ସେହିକ ମୂର୍ତ୍ତି ଚତୁର୍ଦ୍ଧାରୂପ ଧଇଲୁ ଦାମୋଦରେ"—
ସାରଳା ମହାଭାରତ, ମଧ୍ୟପର୍ବ, ପୃ. ୬୭୦

"ବୋଇଲେ ଅଚ୍ୟୁତ ତୁମ୍ଭେ ଶୁଣ ଆମ୍ଭ ବାଣୀ
କଳିଯୁଗେ ବୌଦ୍ଧରୂପେ ପ୍ରକାଶିଲୁ ପୁଣି"
ଶୂନ୍ୟସଂହିତା—ଅ. ୧୦-ପୃ. ୧୯

'ଓଡ୍ଡୀୟାନ'ର ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ

ଯେଉଁମାନେ ଉଡ୍ଡୀୟାନକୁ ସ୍ୱାଟ୍ ଉପତ୍ୟକାର ଉଦ୍ୟାନ ସହିତ ସମାନ କରନ୍ତି, ତାହା ତେତେଦୂର ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । କାରଣ—

(କ) ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ମୈଥିଳୀ ଓ ଆସାମୀ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାର ମୌଳିକ ସ୍ୱରୂପ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ମିଳିଥାଏ । ଏହି ଦୋହା ଗୁଡ଼ିକର କର୍ତ୍ତା ହେଉଛନ୍ତି ଉଡ୍ଡୀୟାନ ପୀଠ ବିନିର୍ଗତ ସିଦ୍ଧ, ଯଥା ଲୁଇପାଦ, କାହ୍ନୁପାଦ, ସରହପାଦ ଓ ଶବରପାଦ ପ୍ରଭୃତି । ଡଃ. ନବୀନ କୁମାର ସାହୁ ତାଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସନ୍ଦର୍ଭରେ ଏହି ବିଷୟକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଯଦି ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଭାରତର ସ୍ୱାଟ୍ ଉପତ୍ୟକାରେ ଅବସ୍ଥିତ, ତେବେ ଏହି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ କାହିଁକି ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଭାରତର ତତ୍କାଳୀନ ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାରେ ଦୋହା ନ ଲେଖି ଭାରତର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ଭାଷାରେ ସେମାନଙ୍କର ଗୀତିକା ରଚନା କଲେ । ତେଣୁ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଭାରତର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

(ଖ) ସାଧନମାଳା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲୋକେଶ୍ୱର, କୁରୁକୁଲ୍ଲା, ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱପାଦ ବଜ୍ରବାରାହୀ, ମାରିଚୀ ଓ ଶାକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିମଳା, ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଭୃତି ପୂଜିତ ହେଉଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାଟ୍ ଉପତ୍ୟକାରୁ ଏହିସବୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିର ସନ୍ଧାନ ମିଳେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଅପର ପକ୍ଷରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅସଂଖ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଯଥା—ତାରା, ଲୋକେଶ୍ୱର, ବଜ୍ରବାରାହୀ, କୁରୁକୁଲ୍ଲା, ମାରିଚୀ, ଚାମୁଣ୍ଡା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଲଳିତଗିରି, ରତ୍ନଗିରି, ଚଉଦ୍ୱାର, କଟକ, ପୁରୀ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ସ୍ଥାନରୁ ମିଳିଥାଏ । ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ନୀଳଗିରିର ଅଯୋଧ୍ୟାରୁ ଏହି ବିବରଣୀ ମିଳିଅଛି ଓ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିବରଣୀରେ ଏହା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି (୧) । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର କୁରୁକୁରା (କୋରକରା) ଗ୍ରାମରୁ ଦୁଇଟି କୁରୁକୁଲ୍ଲା ମୂର୍ତ୍ତି ମିଳିଥିବାର ବିବରଣୀ ଡକ୍ଟର ନବୀନ

(୧) Archaeological Survey of Mayurbhanja.
P. LXXXIX

କୁମାର ସାହୁ ପ୍ରଦାନ କରି ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ କୁରୁକୁଲ୍ଲାର ସତ୍ୟତା ଓ ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି (୧) ।

(ଗ) ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ, ଯଥା—ସାରଳା ମହାଭାରତ, ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ପୀଠ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ 'ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ' 'ଓଡ଼ୟାଣ' ପୀଠର ବହୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ମିଳେ । ଏପରି କି କେତେକ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ ଶିଳାଲେଖରେ (ଖ୍ରୀ. ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ଲିପିବଦ୍ଧ ଯେ ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ ବା ଓଡ଼ିଶା ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ, 'ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ୍' ଶବ୍ଦର ମୌଳିକ ଶବ୍ଦ ହେଉଛି 'ଓଡ୍ର' ବା 'ଉଡ୍ର', ଯହିଁରୁ 'ଓଡ଼' ବା 'ଉଡ଼' ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ୟା, ଓଡ଼ିଆ, ଓଡ଼ିଶା, ଓଡ଼, ଉଡ଼, ଓଡ଼ିଆଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବ୍ୟବହାର କରୁଛୁଁ । ମନେହୁଏ, 'ଓଡ୍ରଯାନ' ଶବ୍ଦରୁ 'ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ' ଶବ୍ଦ ହୋଇଅଛି । ଓଡ୍ରଯାନ ଓଡ଼ିଶା ଦେଶର ତାନ୍ତ୍ରିକ ପଦ୍ଧତିକୁ ବୁଝାଇଥାଏ (୨) ।

(ଘ) ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ ପୀଠର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ କାମାକ୍ଷା, ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ପୀଠ ସହିତ ରହିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସାରଳା ମହାଭାରତ, ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟ, ଓଡ଼ିଆ ଲୋକକଥା ଓ ଓଡ଼ିଆ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିରୁ ପ୍ରମାଣ ପାଇଥାଉଁ । ଏକାକୀ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ କାମାଖ୍ୟାଦେବୀ, କାମାକ୍ଷୀବ୍ରତ ଓ ବିଭିନ୍ନ ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିରେ ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ଓ କାମାଖ୍ୟାପୀଠର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ ଓ କାମାକ୍ଷାପୀଠର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ସୂଚିତ କରାଇଥାଏ ।

(ଙ) କାଳିକା ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଯେ, ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ ପୀଠର ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଶକ୍ତି ହେଉଛନ୍ତି ବିମଳା । ତହୁଁ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ବୌଦ୍ଧତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠ ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନକୁ ଆମେ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି କହିପାରୁଁ ।

———

(୧) Budhism in Orissa—Dr. N. K. Sahu, P. 152.

(୨) Ibid-P. 154.

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ନିମନ୍ତେ ଲେଖକର 'ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ' ପୁସ୍ତକ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

(୬) ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷା

ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷାରେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ଶବ୍ଦସମ୍ଭାର ଏପରି ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି ଯେ, ତାହା ପାଠ କଲେ ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଡକ୍ଟର ସୁନୀତିକୁମାର ଚଟ୍ଟର୍ଜୀ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷାରେ ମୈଥିଳୀ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସଙ୍କେତ ମିଳେ ଓ ତହିଁରେ ଶୌରସେନୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ସାର ଜର୍ଜ ଗ୍ରୀୟାରସନ୍ ସାହେବ ମଧ୍ୟ ଲିଙ୍ଗୁଇଷ୍ଟିକ୍ ସର୍ଭେ ଗ୍ରନ୍ଥର ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମହାଶୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନେପାଳରୁ ମିଳିଥିବା ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଅନୁଧ୍ୟାନରେ ଜଣାପଡ଼େ, ତହିଁର କ, ଗ, ଙ୍କ, ଟ, ଠ, ଣ, ଧ ଏବଂ ପ ଆଜିକାଲିର ଓଡ଼ିଆଅକ୍ଷର ପରି ଅଟେ । ଏହାଛଡ଼ା ତହିଁରେ ଥିବା ମ, ଜ, ଚ ଏବଂ ର ଅକ୍ଷର ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ (ଖ୍ରୀ. ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ତମ୍ବାପଟା ସନନ୍ଦରେ ଥିବା ଅକ୍ଷର ପରି ଜଣାଯାଇଥାଏ ।

ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତି ପାଠରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ, ଯାହା କି ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଭାବରେ ଆଜିର ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଓ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କଥିତ । ତହିଁର କେତେକ ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

ପଇଠ, ଭଣଇ, କରଅଇ, ପିଣ୍ଡି, ବଇଠା, ଯାଇ, ବିଳସଇ, ଜାଣି, ବଖାଣି, ପରିଛ (ପରୀକ୍ଷା), କଷ, କାହେରେ, ତେନ୍ତୁଳି, ସସୁରା, ହାଉଁ, ମୋହୋର, ବାପୁଡ଼ା, ମୋର, ଏଥୁ, ଗୁଣ୍ଠିଣୀ, ହୋଇ ଆଇଲ, ଦେଉ, ଭଣନ୍ତି, ସାସୁଘରେ, ତରଇ, ହୋଇବ, ପୁଛଉ, ଘିନ, ପିବଇ, ସୁଣ, ପଇସଇ, ମୂସା, ବୁଝଇ, ଆନ୍ଧ, ଘରଣୀ, ଚଉକୋଡ଼ି, ଜୀବନ୍ତେ, ରୁଁଧେଲା, କାହ୍ନା, ଚୋହର, କୁଡ଼ଆ, ନାଡ଼ିଆ, (ନାଳିଆ) ଅଲେ, କରିବେ ତହିଁ, ବାପୁଡ଼ୀ, ଗୁଙ୍ଗଡ଼ା, ତୁଲେ,

ମାରମି, ଲେମି (ନେମି), ମାରଅ ଶାସୁ, ନଣନ୍ଦ ଘରେ ଶାଳୀ, ଖେଳନ୍ତୁଁ, ଆମ୍ଭେ, କେଡ଼ୁଆଳ, ମୋ, ଚଅ (ଚଅାଁ) ହାଲେ, ସୁଚେଲ, ବୋଲଇ, ଛୁଣାଳୀ (ଛୁଣ୍ଣାଳୀ), ଆଣୁଚୁ, ରଏଣି (ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆରେ ରଏଣି), ଘୁମଇ, ଦେଖଇ, ବାଢ଼ଇ, ଖୁଣ୍ଟି ଉପାଡ଼ି, ବହଇ, ଚଢ଼ିଲି, କରେଇ, ପଡ଼ନ୍ତେଁ, କର୍ମି, ବୁଡ଼ନ୍ତେ, ନାଚନ୍ତି, ହୋଇ ଦେଇ, ହୋନ୍ତି, ସମାଏ, ଅଦଭୁଅ (ଅଚଭୁଅ), ବୁଝିଲେ, ଖାଇବ, ତହିଁ ବସଇ, ପୋହାଇଲ, ପୋହାଇ, ବଳସନ୍ତି, ତଇଲ ବାଡ଼ୀ, ପାକେଲ, ଶବର-ଶବରୀ; ଗଢ଼ିଲ କାନ୍ଦଇ, ସିଆଳୀ, ଜହ୍ନ, ସଅଳ, ଢାଁଡ଼ୀତ ଭାତ ନାଁହି, ବଳଦ ବିଆଏଲ ଗାବିଆ ବାଁଝେ, ଭୁଞ୍ଜଇ, ଗେଣ୍ଟୁକୋଡ଼ି, ଘୁହନ୍ତେ, ଭୁଟଇ ଇତ୍ୟାଦି (୧)। ଏହାଛଡ଼ା ଆହୁରି ଶତାଧିକ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦ ଦୋହାରେ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦରେ ପୂରି ରହିଛି ।

ଡକ୍ଟର ବାଗ୍‌ଚୀ ସମ୍ପାଦିତ ଦୋହାକୋଷ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତିଲ୍ଲୋପା ସରହପାଦଙ୍କର ଦୋହାବଳୀରେ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ରହିଛି । ସରହପାଦପୂ ଦୋହାର ପୃ. ୧୦ ପଇସଇ, ଭଣଇ, ପଡ଼ିଲ, ଦେକ୍‌ଖି, ପଳାଇ, ପଢ଼େଇ, କଢ଼ାବଇ; ପୃ. ୧୩ରେ ପରମେସର, କହଇ, ଭଣନ୍ତି, ହୋନ୍ତି; ପୃ. ୧୮ରେ ବକ୍‌ଖଣି, ଧାସଇ, ବସନ୍ତି, ସୁଚଇ, ଭଡ଼ି; ପୃ. ୨୦ରେ ଖାଆନ୍ତେ, ପିବନ୍ତେ, ଝଗଡ଼ଇ, ସିଜ୍‌ଝଇ; ପୃ. ୨୦ରେ ଏହୁ, ଅଗ୍‌ଗେଁ, ପୁଚ୍ଛେଁ, ଧାସଇ, ଅଛଇ, "ଘରେ ଅଚ୍ଛଇ ବାହିରେ ପୁଚ୍ଛଇ" (୨) ପୃ.୪୧ରେ କାଣ୍‌ହୁ, ଲଇ, କହିଏ; ପୃ.୪୨-ପଢ଼ଇ, ସୁଣଇ, ଜାଣଇ, ଘରଣି, ଘରେ ଇତ୍ୟାଦି, ପୁଣି କାହ୍ନୁପାଦଙ୍କ ଦୋହାରେ ପୃ.୧୪୯ରେ ବହନ୍ତି, ଭମନ୍ତି, ପଇଟ୍‌ଠ, ଜାଣଇ, ଠାଇ, ଣିଚ୍ଚଳ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ମୈଥିଳୀ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଜୟକାନ୍ତ ମିଶ୍ର ଚର୍ଯାର ଶବ୍ଦସମ୍ଭାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଶବ୍ଦର ଉଦ୍ଧୃତି

---

(୧) Indian Linguistics Vol. X, Old Bengali Tento, Edited and Translated by Dr. Sukumar Sen, 1948, ଅନୁସ୍ମୃତି ।

(୨) Dohakosa—Edited by P. C. Bagchi, P. 28.

ଦେଇଅଛନ୍ତି, * ଯେଉଁଥିରେ କି ଅଧିକାଂଶ ଶବ୍ଦ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦର ଅନୁରୂପ ଓ ଆଜକାଲି ସେ ସବୁ ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ।

ବଙ୍ଗଳାଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ବହୁ ଆଲୋଚକ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷାକୁ ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳାଭାଷା ବୋଲି କହୁଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସୁନୀତି କୁମାର ଚାଟର୍ଜୀ, ଡକ୍ଟର ପ୍ରବୋଧଚନ୍ଦ୍ର ବାଗଚୀ ଓ ସୁକୁମାର ସେନ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ । ଡଃ ଶହୀଦୁଲ୍ଲା କିନ୍ତୁ କହନ୍ତି ଯେ ଦୋହାକୋଷ ସମୂହର ଭାଷା ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶ । ତେବେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଧରି ନିଆଯାଇଛି ଯେ ପଶ୍ଚିମା ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାରେ ଦୋହା ସମୂହ ରଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଐତିହାସିକ ଓ କେତେକ ଶବ୍ଦର ଉଦାହରଣକୁ ବାଦ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଦୋହାର ପଦାବଳୀ ସହିତ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ଘନିଷ୍ଠ ଯୋଗାଯୋଗ ରହିଛି । ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର ତାଙ୍କର "ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାଚୟ" ସନ୍ଦର୍ଭରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୋହାର ଓଡ଼ିଆରୂପ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ତେବେ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଦୋହାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କେତେକ ପଦର ଉଦାହରଣ ଦେବା ଏଠାରେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ ।

ନଗର ବାହିରେଁ ଡୋମ୍ବି ତୋହୋର କୁଡ଼ିଆ
ଛଇ ଛୋଇ ଯାଇ ସୋ ବାମ୍ହ ନାଡ଼ିଆ ।

× × ×

ତାନ୍ତି ବିକଣଅ ଡୋମ୍ବି ଅବର ନା ଚଙ୍ଗେଣ
ତୋହୋର ଅନ୍ତରେ ଛାଡ଼ି ନଡ଼ ଏଣ୍ଟା ।
ତୁଲୋ ଡୋମ୍ବି ହାଉଁ କପାଳୀ
ତୋହୋର ଅନ୍ତରେ ମୋଏ ଘେଲିଲି ହାଡ଼େରି ମାଳୀ ।

---

* Vocabulay—"ଆଜ, ଗୃପି, ଭିତ୍ତି, ତେନ୍ତୁଳି, ସୁଡ଼ିନିଂ, ସାସୁ, ଠେଂଗୀ, ବେଢ଼ିଲ, ହରିଣୀ, ଗରାହକ, ଆସ୍ଥି, ଉପାଡ଼ି, କୋଠା, ଭାତ, ଆବେଶ, ଏତକାଲ, ବାଡ଼ୀ, ଭଗତ, ଚୌଦସ, ଘଡ଼, ଡାଲ, ପଇଠା, ଭଣଇ, ଆସ, ଦୁଂହି, ଖାଇ, ଏକେଲା ଇତ୍ୟାଦି ।

Maithili Literature, by J. Misra, Vol. I P. 108.

ସରବର ଭଞ୍ଜୀଅ ଡୋମ୍ବୀ ଖାଅ ମୋଲାଣ
ମାରମି ଡୋମ୍ବୀ ଲେମି ପରାଣ । (ଦୋ. ୧୦. ପୃ.୧୯)

ମାଇଅ ଶାସୁ ନଣନ୍ଦ ଘରେ ଶାଳୀ
ମାଅ ମାରିଆ କାହ୍ନ ଭଇଅ କବାଳୀ (ଦୋ. ୧୧. ପୃ.୨୧)

କେହେ କେହୋ ତୋହୋରେ ବିରୁଆ ବୋଲଇ
ବିଦୁଜଣ ଲୋଅ ତୋରେଁ କଣ୍ଠ ନ ମେଲଇ ।
କାହ୍ନେ ଗାଇତୁ କାମ ଚଣ୍ଡାଳୀ
ଡୋମ୍ବିତ ଆଗଲି ନାହିଁ ଛିଣାଳୀ (ଦୋ. ୧୮. ପୃ. ୩୨)

ମାଇରେ ଜୋଇଅ । ମୁସା ପବଣା
ଜେଁଣ ତୁଟଅ ଅବଣା ଗବଣା
ଭବବିଦାରଅ ମୁସା ଖଣଅ ଗାଣ୍ଡ
ଚଞ୍ଚଳ ମୁସା କଲିଆଁ ନାଶକଖାଣ୍ଡ (ଦୋ. ୨୧. ପୃ.୩୬)

ଉଁଚା ଉଁଚା ପାବତ ତହିଁ ବସଇ ସବରୀ ବାଲୀ
ମୋରଙ୍ଗି ପୀଚ୍ଛ ପରହିଣ ସବରୀ ଗିବତ ଗୁଞ୍ଜରୀମାଳୀ ।

× × ×

ଣାଣା ତରୁବର ମୌଲିଲରେ ଗଅଣତ ଲାଗେଲି ଡାଳୀ
ଏକେଲୀ ସବରୀ ଏବଣ ହିଣ୍ଡଇ କର୍ଣ୍ଣ କୁଣ୍ଡଳ ବଜ୍ରଧାରୀ ।
ତିଅ ଧାଉ ଖାଟ ପଡ଼ିଲା ସବରୋ ମହାସୁଖେ ସେଜି ଛାଇଲୀ
ସବରୋ ଭୁଜଙ୍ଗ ଣଇରାମଣି ଦାରୀ ପେମ୍ହରାତି ପୋହାଇଲୀ
(ଦୋ. ୨୮।୪୩ପୃ.)

କାହେରେ କଷ ଭଣି ହବ ପରିଚ୍ଛା
ଉଦକ ଚାନ୍ଦ ଜିମ ସାଚ ନ ମିଚ୍ଛା ।
ଲୁଇ ଭଣଇ ଭାଇବ କସ
ଜାଲଇ ଅଚ୍ଛମତା ହେର ଉହଣ ଦସ । (ଦୋ.୨୯।ପୃ.୪୫।୬)

ହାଥେରେ କାଙ୍କାଣ ମା ଲେଉଦାପଣ୍
ଅପଣେ ଅପା ବୁଝ ତୁ ମଣଅମଣ
ପାର ଉଆରେଁ ସୋଇ ଗଜଇ
ଦୁଜ୍ଜଣ ସାଙ୍ଗେ ଅବସର ଜାଇ (ଦୋ. ୩୨।ପୃ.୫୦)

ଟାଲତ ମୋର ଘର ନାହିଁ ପଡ଼ବେଷୀ
ହାଂଡ଼ୀତ ଭାତ ନାହିଁ ନିତ ଆବେଶୀ ।
ବେଙ୍ଗ ସଂସାର ବଡ଼ହିଲ ଜାଅ
ଦୁହିଲ ଦୁଧୁକି ବେଣ୍ଟେ ଷାମାୟ ।
ବଳଦ ବିଆଏଲ ଗବିଆ ବାଝେଁ
ପ୍ରିଠା ଦୁହିଏ ଏ ତି ନା ସାଝେଁ । (ଦୋ.୩୩।ପୃ.୫୧)

ଗଅଣତ ଗଅଣତ ତଇଲା ବାଡ଼ୀ ହେଞ୍ଚେ କୁରାଡ଼ୀ
କଣ୍ଠେ ନୈରାମଣି ବାଲି ଜାଗନ୍ତେ ଉପାଡ଼ୀ ।

× × ×

ହେରଷେ ମୋର ତଇଲା ବାଡ଼ୀ ଖସମେ ସମତୁଲା
ଷୁକଡ଼ଏ ସେରେ କପାସୁ ଫୁଟିଲା ।
ତଇଲା ବାଡ଼ର ପାସେଁର ଜୋହ୍ନା ବାଡ଼ୀ ଉଏଁଲା
ଫିଟେଲି ଅନ୍ଧାରିରେ ଅକାଶ ଫୁଲିଆ
କଙ୍ଗୁରିନା ପାକେଲାରେ ଶବରା ଶବରି ମାତେଲା
(ଦୋ. ୫୦।ପୃ.୭୫)

ଏହି କେତେକ ଉଦାହରଣରୁ ଜଣାପଡ଼ଯାଏ ଯେ, ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷା ଓଡ଼ିଆଭାଷାର କେତେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ । ଏପରି କି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ୱରୂପ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଯେଉଁ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍ ଓ ଅଲୋଚକମାନେ ଭାଷା, ସଂସ୍କୃତି, ଇତିହାସ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାକୁ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି, ତହିଁରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସତ୍ୟତା ରହିଛି, କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର ।

ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ବା ଚର୍ଯାଗୀତିର ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ଆଲୋଚକ ଓ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ପଣ୍ଡିତ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ମତ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଡକ୍ଟର ସୁନୀତିକୁମାର ଚଟାର୍ଜୀ ଏହାର ଭାଷାକୁ ପଶ୍ଚିମୀ ଅପଭ୍ରଂଶ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି (୩) । ଡକ୍ଟର ବ୍ଲକ (Block) କହନ୍ତି ଯେ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ପୂର୍ବୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ଅନେକ ଲକ୍ଷଣ ରହିଅଛି; କିନ୍ତୁ ଭାଷାର ମୂଳ ପ୍ରକୃତି ଆଲୋଚନା କଲେ ତାହା ପୂର୍ବୀ ଅପଭ୍ରଂଶ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ ।

"We may call it Oriental because it is found in Eastern texts and because there are some Eastern influences, but it is not so if we wish to find in it the base of the modern Eastern Languages". (୪) ଡକ୍ଟର ଚଟାର୍ଜୀ, ଡଃ ଅର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ସ୍ମାରକୀ ବକ୍ତୃତାରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଚର୍ଯାଗୀତିର ଭାଷା ଏପରି ଏକ ଭାଷା ଯେ ତାହାର ସାଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ, ପ୍ରାଚୀନ ଆସାମୀ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ରହିଛି ।

"As a matter of fact, the language represents a stage of speech which is very much akin to what we would conceive to be Old Oriya or Old Assamese as much as Old Bengali. (୫) ଅସାମିୟା ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଚର୍ଯାପଦ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ଅସାମିୟା ଭାଷାରେ ରହିଥିବାର କହିଥାନ୍ତି (୬) ।

---

୩ । Origin and the Development of Bengali Language—Dr. Chatterjee.

୪ । The Sibilants in the Buddhist dohas: Indian Linguistics P. 112. Vol. V, Parts I-VI, P. 356.

୫ । Artaballabha Mohanti Memorial Lectures—Dr. S. K. Chatterjee. P. 30.

୬ । Assamese, its formation and development —Dr. B. Kakati P. 9.

ଚର୍ଯାପଦର ଭାଷା ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ତାହା ବଙ୍ଗଳା, ଅସାମୀୟ, ପ୍ରାଚୀନ ମୈଥିଳୀ ବା ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ଅପେକ୍ଷା ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଟେ । ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ସରହପାଦ, ଶବରପାଦ, ଲୁଇପାଦ ଓ କାହ୍ନୁପାଦ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଗୀତିକାର ଭାଷା-ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା କଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉପରୋକ୍ତ ମତର ସତ୍ୟତା ସହଜରେ ଜାଣିପାରିବା ।

ଚର୍ଯାଗୀତରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ

(୧) ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ 'ଋ'କାର 'ଅଇ' ବା 'ଉ'ରେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ । ଚର୍ଯାଗୀତରେ ଏହି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରହିଅଛି, ଯଥା—ଦୃଢ଼ > ଦିଢ଼, ହୃଦୟ > ହିଅ, ଶୃଗାଳ > ଶିଆଳ, ବୃଷର > ରୁଖେର ।

(୨) ଚର୍ଯାଗୀତିର ଅନ୍ୟ ଏକ ବିଶେଷତ୍ୱ ଯେ ତାହାର ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ 'ଇ'କାର 'ଅ'କାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି; ଯେପରି ଗୁଡ଼ଇ—ଗୁଡ଼ଅ, ବାନ୍ଧଇ—ବାନ୍ଧଅ, ପଡ଼ଇ—ପଡ଼ଅ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆରେ ଜାଗଅ, ମାଗଅ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଇଥାଏ ।

(୩) 'ଉ' କାରର 'ଇ'କାର ପରିଣତି ଚର୍ଯାରେ ରୁସଇ > ରିସଇ "ଯିମ ଯିମ କଣ୍ଠ କରିଣୀରେ ରିସଇ" ଇତ୍ୟାଦି । ଓଡ଼ିଆରେ ମନୁଷ୍ୟ > ମଣିଷ ।

(୪) ଚର୍ଯାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ଅନୁସ୍ୱାର ଛଡ଼ା ସେଥିରେ ସମସ୍ତ ପଦାନ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନଧ୍ୱନିର ଲୋପ ହୋଇଅଛି । ଯେପରି କସ୍ମିନ୍ > କହିଁ, ତସ୍ମିନ୍ > ତହିଁ । ଏହାଛଡ଼ା ପ୍ରାକୃତ ପରି ଚର୍ଯାଗୀତି-ଗୁଡ଼ିକରେ 'ଶ' ବା 'ଷ' ନାହିଁ, ସବୁଠାରେ 'ସ'ର ବ୍ୟବହାର ରହିଛି । କେବଳ ଲେଖନକାର ଦୋଷରୁ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ 'ଶ'ର ବ୍ୟବହାର

ଆ-ଅସାମୀୟା (ପଖା—ଆ, ପଖା, ଚକା—ଆ, ଚକା, ବପା—ଆ, ବପା, ଭଣ୍ଡାର—ପ୍ରା: ଆ:—ଭଣ୍ଡାର ଇତ୍ୟାଦି ପୃ. ୯)

ଓ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ଲଇ ଓ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ତ, ର, ନ୍ତ, ଓ 'ଇଲେ' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଅସାମୀୟାରେ ରହିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ ଏହିସବୁ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଅବିକୃତ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଅଛି ।

ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଓଡ଼ିଆରେ 'ସ୍'ର ଉଚ୍ଚାରଣ ଓ 'ସ'ର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରାକୃତ ଅନୁସରଣରେ ଘଟିଅଛି । ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ପରି ଚର୍ଯ୍ୟା-ଗୀତିରେ 'ନ' କାର 'ଣ' କାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି; ଯେପରି — ଗଗନ 7 ଗଅଣ; ରତନ 7 ରଅଣ; ଧେନ 7 ଧେଣ; କିନ୍ତୁ ପଦର ଆଦ୍ୟ 'ନ' କାର, 'ଣ' କାର ହୋଇ ନାହିଁ; ଯେପରି—ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ ନାଦ, ନାସ୍ତି, ନାହା, ନଦ ଓ ନିତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ।

(୫) ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ 'ଖ'କାର 'ହ' କାରରେ ବେଳେ ବେଳେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ; ଯେପରି ମୁଖ 7 ମୁହଁ; ସଖି 7 ସହି ଇତ୍ୟାଦି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ସେହିପରି ନଖ 7 ନହ; ଦଶ 7 ଦହ; ମେଘ 7 ମେହ, ମେହୁ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

(୬) ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ ଯେ 'ନ' ର 'ଣ' କାର ପରିଣତି ବ୍ୟତୀତ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ 'ନ' ର 'ଲ' ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆରେ 'ନ' ର 'ଲ' ପରିଣତ ଅନେକ ସମୟରେ ଘଟିଥାଏ; ଯେପରି ନୁଣ, ଲୁଣ; ନଡ଼ିଆ, ଲଡ଼ିଆ ଇତ୍ୟାଦି । ଚର୍ଯ୍ୟାରେ ପଦଆଦ୍ୟସ୍ଥ 'ଯ'କାର 'ଜ' କାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ, ଯେପରି ଯେ 7 ଜେ; ଯୋଗିଣୀ 7 ଜୋଇଣୀ; ଯାଇ 7 ଜାଇ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆରେ 'ଯ' ସ୍ଥାନରେ ଓଡ଼ିଆରେ 'ଜ' ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ ଓ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ 'ଜ'ର ଉଚ୍ଚାରଣ 'ଯ' ସ୍ଥଳରେ ହୋଇଥାଏ ।

(୭) ଓଡ଼ିଆ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାରେ 'ଳ' ବର୍ଣ୍ଣ ହେଉଛି ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣ । ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟତୀତ ଏହି 'ଳ' ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ ଓ ଗୁଜରାଟୀ ଭାଷାରେ ରହିଅଛି । ବଙ୍ଗଳା, ମୈଥିଳୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାରେ ଏହି 'ଳ' ଧ୍ୱନି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆର 'ଳ'କୁ ଅନ୍ୟ ଭାଷାଭାଷୀ ଲୋକେ 'ଡ଼' ଭାବରେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିଥାନ୍ତି ।

ଏହି ଧ୍ୱନି ବେଦରେ ଦୁଇସ୍ୱରର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ 'ଡ଼' କାର 'ଳ' ରୂପେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇଥାଏ; ଯେପରି "ଅଗ୍ନିମୀଳେ ପୁରୋହିତମ୍" । ଚର୍ଯ୍ୟାରେ ଏହି 'ଳ' ବେଳେ ବେଳେ 'ଡ଼'ରେ ପରିଣତ ହୋଇଥାଏ; ଯେପରି ଶୁକଳ 7 ସୁକଡ଼; ତୋଳ 7 ତୋଡ଼ି । ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ

ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଏହ୍ବ 'ଡ଼'କୁ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆରେ କର୍ତ୍ତୃକାରକ ପ୍ରଥମା ଏକବଚନରେ କୌଣସି ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ବ୍ୟବହୃତ ନ ହେବାପରି ଚର୍ଯାରେ ସେହିପରି କୌଣସି ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇନାହିଁ; ଯେପରି "କାଆ ତରୁବର ପଞ୍ଚବିଡ଼ାଲ ।" ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରଥମା ବହୁବଚନରେ "ମାନ" ଓ "ଏ" ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରି ଚର୍ଯାରେ "ଏ" ପ୍ରତ୍ୟୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଡକ୍ଟର ସୁନୀତିକୁମାର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ କହନ୍ତି ଯେ ସଂସ୍କୃତ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି 'ଏନ'ରୁ 'ଏଁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଅଛି । ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର କହନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଆରେ ମାଗଧୀ ପ୍ରାକୃତର ପ୍ରଭାବ ଅନୁସାରେ ପ୍ରଥମା ଏକବଚନର ଏହିପରି 'ଏ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଥାଏ ଯଥା—ସେ, କଏ, କେ (୧)।

ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି 'କୁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ସ୍ଥଳ-ବିଶେଷରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଯଥା ଚର୍ଯାଗୀତିରେ 'ଅବିଦ୍ୟା କରିକୁଁ ଦମ ଅକଲେସେ' ଓ 'ଅଠକୁ ମାରି' । ଏହି 'କୁଁ' ଓଡ଼ିଆରେ କର୍ମକାରକ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ ଅଟେ । ଏହାଛଡ଼ା 'ତୋତେ' 'ମୋତେ' ଓଡ଼ିଆରେ 'ତୁକୁ' 'ମୁକୁ' (ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ) ପରି ଚର୍ଯା-ଗୀତିରେ 'ମୋକୁ' ଶବ୍ଦ ରହିଅଛି । କେହି କେହି କହନ୍ତି ଯେ ସଂସ୍କୃତ 'କକ୍ଷ' ଶବ୍ଦରୁ ଓଡ଼ିଆରେ 'କୋ' ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପନ୍ନ ଘଟିଅଛି । ଯେପରି କକ୍ଷ 7 କକ୍‌ଖ 7 କାଁଖ 7 କାହିଁ 7 କାହୁଁ 7 କହୁଁ 7 କୌ 7 କୋ 7 କୁ; କିନ୍ତୁ ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର କହନ୍ତି ଯେ ସଂସ୍କୃତ 'କୃତ' ଶବ୍ଦରୁ ଅପଭ୍ରଂଶ ରୂପ 'କଅ'ରୁ ଆଧୁନିକ ଭାଷାମାନଙ୍କର ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକର ବିଭକ୍ତି କହି, କୂ, କୌ, କୋ, କାହି, ଲୁ, କେ, କଇ ଓ କା ପ୍ରଭୃତି ହୋଇଅଛି । ହିନ୍ଦୀର କୋ, କୁଁ, କୂଁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରି ଓଡ଼ିଆରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ କୁ, କୁଁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସଂସ୍କୃତ 'କୃତେ' ଶବ୍ଦରୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି (୨) । ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ

୧ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ ଚର୍ଯାଚୟ—ଡକ୍‌ଟର କରୁଣାକର କର । ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ ପ୍ରକାଶିତ ପୃ. ୯୮

୨ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ ଚର୍ଯାଚୟ—ଡକ୍‌ଟର କରୁଣାକର କର, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ ପ୍ରକାଶିତ, ପୃ. ୧୦୨ ।

'ନ୍', 'ଏଁ', 'ରେଁ' 'ରେ' କର୍ମକାରକରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ଏ ସବୁର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ବେଳେ ବେଳେ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ଚର୍ଯାରେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ କରଣ-କାରକରେ 'ଏଁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ 'ଏହିଁ' 'ଏଁ' ବା 'ଯେଁ'ର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳଥାଏ । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ ସଂପ୍ରଦାନ କାରକରେ 'କେ', 'କୁ', 'ରେ' ଓ 'ରେଁ'ର ବ୍ୟବହାର ରହିଛି । ଦ୍ୱିତୀୟା ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରତ୍ୟୟ ଚର୍ଯାଗୀତି ଗୁଡ଼ିକରେ ସମାନ ଅଟେ । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ ଅପାଦାନ କାରକରେ 'ହୁଁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ 'ରୁ' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ରହିଛି । ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିରେ ଓଡ଼ିଆରେ 'ହୁଁ' ଓ 'ରୁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରଚଳିତ । 'ଗାଛ ଉଇଲେ କାମରୁ ଜାଅ' ପଦରେ 'ରୁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିର ଚିହ୍ନ ଅଟେ । ଚର୍ଯ୍ୟା-ଗୀତିରେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିରେ 'ର' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ରହିଛି, ଯେପରି 'ହରିଣୀର ନିଲୟ ନ ଜାଣି' (୭) । ସଂସ୍କୃତରେ 'କୃତ' ଶବ୍ଦ ଅପଭ୍ରଂଶରେ କେର, କେରୋ, କେର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଏହି 'କେର' ଶବ୍ଦ ଯଥାକ୍ରମେ 'କର', 'ଅର' ଓ 'ର'ରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିର 'ର' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଅଛି ଓ ଏଥିରେ'ଉ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗି ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିର 'ରୁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଅଛି । ଏହାଛଡ଼ା ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିରେ 'ର', 'ହି' ଓ 'କ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିର ସମ୍ବନ୍ଧ ସୂଚିତ କରାଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ 'ତାହାର ଘର', 'ମୋହରହି', 'ମହା-ଦେଇକ କଥା' ପ୍ରଭୃତି ପଦରେ ଏହିସବୁ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରତ୍ୟୟ ରହିଅଛି ।

ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିରେ 'ଏ' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳଥାଏ । ଯେପରି ସହଜେ, ପୀଠେ, ରଥେ (ରଥରେ) (୧୪), ଚରଣେ ଚାଏ (୩୪) ଇତ୍ୟାଦି । ସମୟେ ସମୟେ ଏହି 'ଏ' ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ଅନୁନାସିକ 'ଏଁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ମାନେ ଇଣ୍ଡୋ-ଇଉରୋପୀୟ 'ଧି' ପ୍ରତ୍ୟୟରୁ 'ଏ' ବା 'ଏଁ'-ପ୍ରତ୍ୟୟ ଆସିଥିବାର ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଯେପରି ଘରଧି 7 ଘରହି 7 ଘରଇ 7 ଘରେଁ (Origin and Development of Bengali Language—Chatterjee, P. 745)

ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିରେ 'ରେ' ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ରହିଛି, ଯେପରି ମାଝେରେ (୧୪), ସୁନ କରୁଣରେ (୩୪)। ଓଡ଼ିଆରେ ଏହି ଏ, ଏଁ ଓରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଧୁନା ପ୍ରଚଳିତ। ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିର 'ର' ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିର 'ଏ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ମିଳନରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିର 'ରେ' ପ୍ରତ୍ୟୟର ଉଦ୍ଭବ ଘଟିଛି। ଚର୍ଯାର କେଳେ କେଳେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିରେ 'ହିଁ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରଚଳିତ, ଯଥା—'ହିଅହିଁ' ଅର୍ଥାତ୍ ହୃଦୟରେ (ଚର୍ଯା ୨,୭)। ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ 'ଅସ୍ମିନ୍' ପଦରେ ସମୀକରଣ ନ ହୋଇ 'ଅହ୍ମି' ହୋଇଅଛି। ଏହି 'ଅହ୍ମି' ପ୍ରତ୍ୟୟର 'ଇ'କାର ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଯୋଗୁଁ (ଅହ+ଇମ୍) ଅହିଂ ହୋଇଅଛି। ପ୍ରାକୃତଭାଷାର ଏହି 'ଅହିଂ' ବା 'ହିଂ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓଡ଼ିଆରେ ଅବିକଳ ଭାବରେ ରହିଅଛି।' (ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାଚୟ, ପୃ. ୧୧୪)

ଚର୍ଯାଗୀତିର ସର୍ବନାମରେ ଯେଉଁସବୁ ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ସେ ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ବା ଅଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦାବଳୀ ବୋଲି ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରିବେ। ଚର୍ଯାଗୀତିର ସର୍ବନାମଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କିପରି ଅତି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ, ତାହା ଆମ୍ଭେମାନେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକରୁ ଜାଣିବାକୁ ପାଇପାରିବା। ଯଥା—'ଅସ୍ମଦ୍' ଶବ୍ଦର ରୂପ।

ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ	ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ
କର୍ତ୍ତୃକାରକ	
୧ମା 'ଅହ୍ମେ' (ଡ୪)	କର୍ତ୍ତୃକାରକ ୧ମା ତୁମ୍ହେ (ଡ୪)
ଅହ୍ମେ	ତୁମ୍ହେ (୫)
ଆମ୍ଭେ (୨୨)	ତୁ (୧୪, ୩୨, ୫, ୮)
ମଇ	୨ୟା—ତୋହୋରେ (୧୮)
ହାଉଁ, ମୋଏ	ତୋରେ (୧୮)
୨ୟା-୪ର୍ଥୀ-ମକୁଁ (୩୫)	ତୋ, ତଇଁ (୪, ୧୮)
୬ଷ୍ଠୀ—ମୋହର, ମୋ, ମୋର, ମୋର	୩ୟା—ତୋଏ
	୬ଷ୍ଠୀ—ତୋ, ତୋହୋର
	ତୋହର

ସେହିପରି 'ତଦ୍' ଶବ୍ଦ ରୂପରେ ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ଏହିସବୁ ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

ଏକବଚନ	ବହୁବଚନ
ସୋ, ସେ	ତେ (୪)
୨ୟା—ତା (୭, ୧୬)	
୫ମୀ—ତହ୍ନିଁ (୨୭)	
୬ଷ୍ଠୀ—ତାହେର (୨୯) ତା (୩୭)	
୭ମୀ—ତହିଁ (୧୦) ତଇଁ (୪)	

'ଯଦ୍' ଶବ୍ଦ ରୂପରେ ଚର୍ଯାଗୀତିରେ 'ଜ, ଜୋ, ଜେ', ଦ୍ୱିତୀୟାରେ 'ଜା', ଷଷ୍ଠୀରେ 'ଜାହେର' ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତିରେ 'ଜହି' ଶବ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । 'କମ୍' ଶବ୍ଦରେ କେଁ, କେହୋ, କୋଇ, କୋଏ; ଦ୍ୱିତୀୟାରେ କାହେରେ, କିମ୍ପି; ଷଷ୍ଠୀରେ 'କାହରି',' କାହେରି' ସପ୍ତମୀରେ କାହି, କହିଁ ଓ କାସୁ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଜାଣିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ ।

'କ୍ରିୟା'

ପୂର୍ବରୁ ଚର୍ଯାପଦର ଆଲୋଚନାରେ ଅନେକ ଓଡ଼ିଆ କ୍ରିୟା ପଦର ଉଦାହରଣ ଦେଇଅଛୁଁ । ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ଯେଉଁସବୁ କ୍ରିୟାପଦ ପ୍ରଚଳିତ, ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅବିକଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେଉଅଛି । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଆମ୍ଭେ କେତେକ ମାତ୍ର ଉଦାହରଣ ଏଠାରେ ପ୍ରଦାନ କଲୁଁ । ଯେପରି ଭଣଇ (୪), ବାହୁଡ଼ଇ(୮), ବାଜଇ (୧୧), ବିହରଇ (୧୧), ବୁଲଇ (୧୪), ଘସଇ (୧୫), ବାଜଇ, ବିଲସଇ (୧୭), ବହଇ, ବୁଝଇ (୨୭), ବସଇ, ଭୁଟଇ, ପେଡ଼ଇ (୩୦), କାନ୍ଦଇ (୪୦), ସୋଷଇ; ପେଖଇ, ଦେଖଇ ଆବଇ(୪୨), ବାଢ଼ଇ, ଜାଣଇ ମାନଇ(୪୫), ବସଇ(୪୭), ଇତ୍ୟାଦି । ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ବିଭକ୍ତି-ଯୁକ୍ତ କ୍ରିୟା ପରେ ସଂସ୍କୃତ 'ସି' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଅଛି, ଯେପରି ଆଇସସି, ଯାସି(୧୦); ମାରେସି (୧୨), ପୁଛସି (୧୫), ବୁଝସି

(୧୫) ଓ ଅଛସି (୪୧) । ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣ ସାହିତ୍ୟର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଏହିପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ଯଥା—କରସି, ଯାଅସି, ବସସି, ହସସି ପ୍ରଭୃତି ବହୁଳ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଅଛି ।

ଚର୍ଯାଗୀତିର କ୍ରିୟାରେ 'ମି' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଅଛି; ଯଥା—ମାରମି, ମାରମି (୧୦) ଲେମି, ଖାବମି, ପିବମି (୪), ଜାନମି (୩୧, ୪୯), ପେଖମି ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି 'ମି' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟତ୍ୟୟ ହୋଇ 'ମ'ର ଅନୁସ୍ୱାର ହୋଇ ଖାଅଇଁ, ଯାଅଇଁ ପ୍ରଭୃତି କ୍ରିୟାପଦ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରଚଳିତ । ଆଜିର ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ କରମି, ପିମି, ଖାଇମି ପ୍ରଭୃତି କ୍ରିୟାପଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ।

ଅନୁଜ୍ଞା ଅର୍ଥରେ ଚର୍ଯାରେ କେତେକ କ୍ରିୟାପଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଯେପରି ପିଠଉ, ଜାଇଉ (୧୫), କରଉ (୨୨), ପୁଚ୍ଛ (୫), ବାହ (୮), ବାହଅ (୧୩), ମାର (୨୦) କରହ (୨୦) କର (୨୦) । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆରେ ଏସବୁ ଅନୁଜ୍ଞାମୂଳକ କ୍ରିୟାପଦର ବ୍ୟବହାର ଓଡ଼ିଆରେ ରହିଅଛି ।

ଅତୀତକାଳରେ ଚର୍ଯାଗୀତିରେ ବହୁ କ୍ରିୟାପଦ ରହିଅଛି; ଯଥା—ଅଇଲ, ଗେଲ, ମିଳିଲା, ଚଳିଲା, ଚଢ଼ିଲ, ବଆଇଲ, ଦିଲା (୩୫), ମାରିଲ, ମାତେଲ, ଗଡ଼ିଲା, ଫୁଟିଲ(୫୦); ପୁଣି ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷରେ ବଟାଳଉ, ଟାଳଉ (୧୮); ଆହାରିଲୁ (୧୯); ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷରେ ମେଲିଲ (୮), ବୁଡ଼ିଲ (୧୪) ଓ ଲେଲି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଭବିଷ୍ୟତ କାଳରେ ଓଡ଼ିଆରେ 'ଇବ' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ଘର ଚର୍ଯାରେ ଭବିଷ୍ୟତକାଳ କ୍ରିୟାରେ 'ଇବ' ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଯେପରି—ସିହ (୨୯), ହୋଇବ (୫), କରିବ (୭,୧୦), କରିବ (୩), ଖାଇବ (୩୯) ଇତ୍ୟାଦି ।

ଚର୍ଯାଗୀତରେ ଅସମାପିକା କ୍ରିୟା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଢେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ, ଯଥା—ଶୁଣି (୧୬), ଜାଇ, ଉଠି (୨୧) ଲଇ (୩୫) ଜାଣି, ବଖାଣି (୩୭) ଲଇ (୩୮) ଦେଖି (୪୧) ଜାଇ (୪୩) ରୁନ୍ଧି (୨୦), ମାରି, ହେରି (୧୩); ଉପାଡ଼ି, ପୁଚ୍ଛି, ରୁପି, ମିଳି (୨୮) ଇତ୍ୟାଦି ।

'ଇଅ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ—ଧରଅ, ଗୁଳଅ, ମାରଅ (୧୧) ନାଶିଅ (୩୯) ବୁଝିଅ (୩୦) ଇତ୍ୟାଦି ଓ 'ଇଆ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ବହିଆ, କରିଆ, ଶୁଣିଆ, ଲଇଆ, ପସିଆ ଓ ଟଳିଆ ପ୍ରଭୃତି ଅସମାପିକା କ୍ରିୟା ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ ।

ସଂସ୍କୃତରେ 'ଶତୃ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରାକୃତଭାଷାରେ 'ନ୍ତ' ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାକୃତର ଏହି 'ନ୍ତ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅବିକଳ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଆରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଅଛି । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ ମଧ୍ୟ ଏହିସବୁ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବ୍ୟବହାର ରହିଅଛି; ଯେପରି—

ବୁଡ଼ନ୍ତେ (୧), ଜାବନ୍ତେ (୨୨), ଗୃହନ୍ତେ (୪୪), ଜାଗନ୍ତେ (୫୦); ଜାନ୍ତେ (୧୫), ପଡ଼ନ୍ତେ (୧) ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅବ୍ୟୟ ପଦ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିରେ 'କି' 'ତ'; 'ଆଲେ'; 'ହି' ଓ 'ନ' ପ୍ରଭୃତି ଅବ୍ୟୟପଦ ପ୍ରଚଳିତ । ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆରେ ଏସବୁର ବ୍ୟବହାର ରହିଅଛି । (ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାଚୟ—ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର ପୃ· ୧୭୦-୧୭୩)

ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାରରେ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ଗୀତିକାରେ ଦୁଇ, ବେନ (ସଂ ବେଣୀ 7 ଓ ବେନି), ତିନ (ସଂ ତ୍ରି ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତ କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରଥମାରେ ତ୍ରୀଣି 7 ଓ. ତିନି), ତିନଏଁ, ଚଉଷଠି, ତୈଷଠି (ତୈଷଠି ପାଖୁଡ଼ି) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସବୁ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଆମର ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ଆଜି ଅବିକଳ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଅଛି ।

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଷୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଆଲୋଚନାରେ ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ—ପ୍ରାକ୍-ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟ ଯୁଗ କହିଲେ ହିଁ ତାହା ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ, ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଇତିହାସ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତି ଯେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓଡ଼ିଆର ସାହିତ୍ୟ, ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର ।

ଦୋହାକୋଷର ଲିପି

ମହାପଣ୍ଡିତ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିହାର ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷା ପରିଷଦ ଦ୍ୱାରା ହିନ୍ଦୀ ରୂପାନ୍ତର ସହିତ ଦୋହାକୋଷ ସମ୍ପାଦିତ

ହୋଇଅଛି । ଦୋହାକୋଷର ଗୀତିସମୂହ ସରହପାଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ । ପ୍ରାଚୀନ ତାଳପତ୍ରରେ 'ଦୋହାକୋଷ'ର ଯେଉଁ ଲିପି ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି, ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ଯେ ତାହାର ଅଧିକାଂଶ ଲିପି ଓଡ଼ିଆଲିପି ସହିତ ସମାନ । ଅଧିକାଂଶ ଅକ୍ଷରର ଉପରଭାଗ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷର ପରି ବର୍ତ୍ତୁଳ । **Proto Bengali** (ପ୍ରତ୍ନ ବଙ୍ଗୀୟ) ଲିପିର ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅବସ୍ଥା ଓ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆଲିପିର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ । ତହିଁର କେତେକ ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

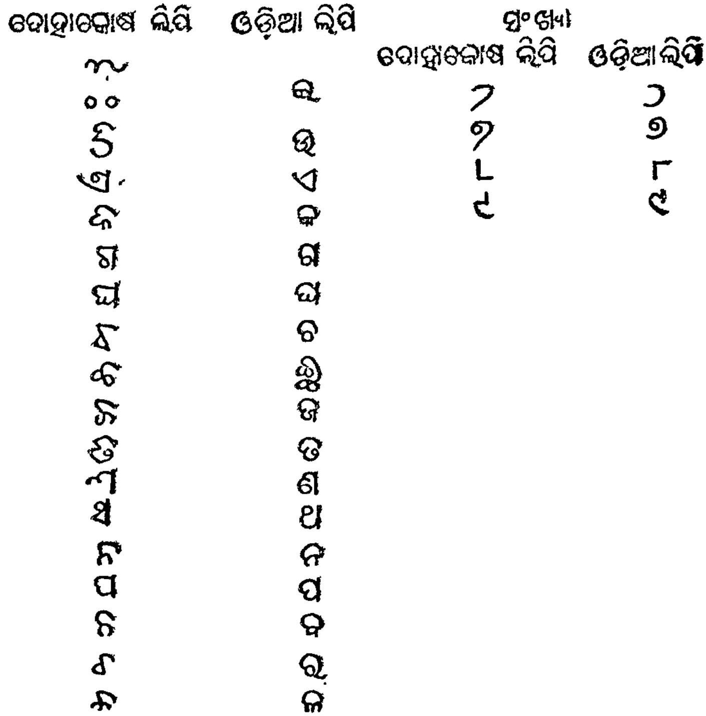

ଦୋହାକୋଷର ଭାଷା ସହିତ ଲିପିଗୁଡ଼ିକର ସୌସାଦୃଶ୍ୟ ଦୋହାର ଭାଷାକୁ ସେ ସମୟର ଓଡ଼ିଆଭାଷା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାରେ ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥାଏ ।

ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷା : ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା

ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଭାଷା ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା ଭାବରେ କଥିତ । ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷାର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଵିଭିନ୍ନ ମତ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପଣ୍ଡିତ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଏ ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷାର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧେ କହିଅଛନ୍ତି, "ଆଲୋ—ଅନ୍ଧାର ଭାଷା" ବା ଗୋଧୂଳି ଭାଷା, ଯାହାର ଅର୍ଥ ଆଲୋକ ପରି ପ୍ରକାଶିତ ଓ ଅନ୍ଧାର ପରି ଗୁପ୍ତ; କିନ୍ତୁ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ବିଧୁଶେଖର ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସେହି ଭାଷାକୁ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ତାହା ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା ନୁହେଁ; 'ସନ୍ଧାଭାଷା', ଯାହାର ଅର୍ଥ ବାହାରକୁ ଏକପ୍ରକାର; କିନ୍ତୁ ଯଥାର୍ଥ ଅର୍ଥ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଲୁକ୍‌କାୟିତ । ତାହା ବାହାର ଅର୍ଥଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ପାଠରେ ସେହିପ୍ରକାର କଥା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ବୋଧ ହୋଇଥାଏ । ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ବାହାରିଆ ଅର୍ଥ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଭିତରିଆ ଅର୍ଥ ବା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅର୍ଥ । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଏ ପ୍ରକାର ଭାବରେ ଅନେକ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ତନ୍ତ୍ର-ସାହିତ୍ୟରେ ସନ୍ଧ୍ୟାବଚନ ପରି ସ୍ଥାନବିଶେଷରେ ପଦସମୂହ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ, ବିଶେଷ କରି ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ସନ୍ଧ୍ୟାବଚନ ପରି ବଚନ ବହୁଳ ଭାବରେ ରହିଛି । ଏ ସଂସ୍କୃତିର ଧାରା ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ଯୁଗରୁ ଗଡ଼ି ଆସିଛି ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଗାଁ-ଗହଳର ଲୋକମୁଖରେ ଏ ସନ୍ଧ୍ୟାବଚନ ଏକ ପ୍ରକାର 'riddle' ବା ଜଟିଳ ପ୍ରଶ୍ନ ଭାବରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ । ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ରହିଛି—

"ମାରିଅ ଶାସୁ ନଣନ୍ଦ ଘରେ ଶାଲୀ
ମାଅ ମାରିଆ କାହ୍ନ ଭଇଅ କବାଲୀ" (ଦୋ· ୧୧।ପୃ·୨୧)

ଢେଣ୍ଢଣପାଦଙ୍କର ଦୋହାରେ—

"ଟାଲ ତ ମୋର ଘର ନାହିଁ ପଡ଼ିବେଷୀ
ହାଂଡ଼ୀତ ଭାତ ନାଁହି ନିତ ଆବେଶୀ

ବେଙ୍ଗ ସଂସାର ବଢ଼ିଲ ଜାଆ *
ଦୁହିଲ ଦୁଧୁକ ବେଣ୍ଟେ ସମାସୁ
ବଳଦ ବିଆଏଲ ଗାବିଆ ବାଁଝେ
ପିଟା ଦୁହିଏ ଏ ତିନା ସାଁଝେ ।”

ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶର ଅର୍ଥ ହେଉଛି “ଘରେ ମା, ଶାଶୁ, ନଣନ୍ଦ ଓ ଶାଳୀକୁ ମାରି କାହ୍ନୁ କାପାଳିକ ହେଲେ ।” ଏଠାରେ ଶାଶୁ ଅର୍ଥ (ଶ୍ୱାସ), ନଣନ୍ଦ ଓ ଶାଳୀ ମଧ୍ୟ ଶ୍ୱାସ ଅର୍ଥରେ ଗୃହୀତ । ଶାଶୁ, ନଣନ୍ଦ ଓ ଶାଳୀ, ଇଡ଼ା, ପିଅଁଳା ଓ ସୁଷୁମ୍ନା ଭାବରେ ଗୃହୀତ । କାହ୍ନୁପାଦ ଏହି ତିନି ନାଡ଼ୀକୁ ନିଜର ଆୟତ୍ତରେ ଆଣିଲେ ଓ ପରିଶେଷରେ ମା ରୂପକ ମାୟାକୁ ଦମନ କରି କାପାଳିକ ହେଲେ । ଡଃ. ଶଶିଭୂଷଣ ଦାସ-ଗୁପ୍ତ ଏ ପଦର ଅର୍ଥ ବୁଝାଇବାକୁ ଯାଇ “ଶାଳୀ” ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଛାଡ଼ିଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି (୧) ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, “ବହୁତ ଉଚାଜାଗାରେ ମୋହର ଘର ଓ ମୋହର କେହି ପଡ଼ୋଶୀ ନାହାନ୍ତି । ହାଣ୍ଡିରେ ଭାତ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିଦିନ କୁଣିଆ ଆସୁଛନ୍ତି । ବେଙ୍ଗ ସାପକୁ ଗୋଡ଼ାଉଛି । ଦୁହିଁଲା ଦୁଧ ଗାଈ ଚରିରେ କଣ ପଶେ ? ବଳଦ ବିଆଇଲା, ମାତ୍ର ଗାଈ ବାଂଝ ହେଲା । ମାଠିଆରେ ତାହା ଦିନକୁ ତିନି ଥର ଦୁହାଁ ଯାଉଛି ।” ଏହାର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅର୍ଥ ହେଉଛି, “ମହାସୁଖଚକ୍ରରେ କାୟବାକ୍ ଚିତ୍ତର ୧୬୦ ପ୍ରକୃତି ଦୋଷ ଲୟପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । ଢେଣ୍ଢପାଦ କହୁଛନ୍ତି ଯେ ସେହି ମହାସୁଖଚକ୍ରରେ ତାଙ୍କର ଘର । ସେଠାରେ ତାଙ୍କର କୌଣସି ପଡ଼ୋଶୀ ନାହାନ୍ତି । କାରଣ ପାଖରେ ଥିବା ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ (ଇଡ଼ା ଓ ପିଅଁଳା)କୁ ସେହି ଚକ୍ରର ମଧ୍ୟରେ ଲୀନ କରାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ନିଜର କାୟାରୂପ ହାଣ୍ଡିରେ (ପିଣ୍ଡ ରୂପକ ହାଣ୍ଡି)ଭାତ ବା ସମ୍ବୃତି ବୋଧିଚିତ୍ତ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ନୈରାତ୍ମ୍ୟ ରୂପେ ସେଠାରେ କୁଣିଆ ରୂପେ ଆସୁଅଛନ୍ତି । ଏହିପରି

* ବେଙ୍ଗସ ସାପ ବଢ଼ହିଲ ଜାଆ—Bagchi.

(୧) Obscure Religious Cults—Dr. S.B. Dasgupta 1946, P. 66.

ଭବରେ ମୋହର ପ୍ରଭସ୍ୱର (ଶୂନ୍ୟ) ରୂପକ ସଂସାର ବଢ଼ିବଢ଼ି ଚାଲିଛି । କର୍ମମୁଦ୍ରା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବଜ୍ରାଗାର ରୂପକ ଚିତ୍ତରୁ ବାହାରୁଥିବା ବୋଧିଚିତ୍ତ ରୂପକ ଦୁଧ ପୁଣି ସେହି ମହାସୁଖଚକ୍ର ଆଡ଼କୁ ଗତି କରୁଛି । ବୋଧିଚିତ୍ତ ରୂପକ ବଳଦ ଜ୍ଞାନରୂପକ ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମକଲା । କିନ୍ତୁ ଗାଈ ବା ଯୋଗୀର ନୈରାତ୍ମାରୂପିଣୀ ଗୃହିଣୀ ବୋଧିଚିତ୍ତ-ରୂପକ ସନ୍ତାନ ପ୍ରସବ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ତ୍ରିସନ୍ଧ୍ୟାରେ ରୂପକ ବୋଧିଚିତ୍ତ ବଳଦର ଆଧାରରୂପୀ ମହାସୁଖଚକ୍ରକୁ ତ୍ରିସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଦୋହନ କରୁଅଛି (୧) ।"

ଏହି ପ୍ରକାରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୋହାର ଅଛି । ବାହାରେ କେଉଁଠି ଅତି ଅଶ୍ଳୀଳାର୍ଥ ବା ସାଧାରଣ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି; କିନ୍ତୁ ଭିତରେ ରହିଛି ଯୌଗିକ ଅର୍ଥ । ସହଜଯାନ ଓ ବଜ୍ରଯାନରେ ଗୁରୁବାଦ ବା ଗୁରୁପରମ୍ପରା ବା 'ସଦ୍‌ଗୁରୁ' ଉପରେ ଏତେ ପ୍ରହାର କାରଣ ହେଉଛି; ପ୍ରକୃତ ସଦ୍‌ଗୁରୁ ବ୍ୟତୀତ ଅର୍ଥ ଅନର୍ଥରେ ପରିଣତ ହୋଇପାରେ । ଗୁରୁ ହିଁ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେହି ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଇ ପାରିବେ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବା ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ସେଥିପାଇଁ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥାନରେ 'ସଦ୍‌ଗୁରୁ' ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ଚାଡ଼କପାଦଙ୍କ ଦୋହାରେ (ଦୋହା ନଂ ୩୭) ବ୍ୟବହୃତ ଜଗନେନ୍ଦ୍ରିୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବୁଝି ନ ପାରି ସେ ସବୁ ଶବ୍ଦର ଆନୁମାନିକ ଅସମ୍ଭବ ଅର୍ଥ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଦେଖିବାର କଥା ଯେ ଏସବୁ ଶବ୍ଦ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ହିଁ ପ୍ରଚଳିତ, ବଙ୍ଗଳାରେ ନୁହେଁ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷାର ପଦ ଅଭାବ ନାହିଁ (୨) । ତାହାର ଅସଂଖ୍ୟ ଉଦାହରଣ ପଞ୍ଚସଖା ଓ ପଞ୍ଚସଖା

(୧) ବୌଦ୍ଧଗାନ ଦୋହା—ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ, ଟୀକା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

(୨) * ଆଉ ନାହିଁ ଅନ୍ୟ ଭରସା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣେ କରିଛି ଆଶା
ପିଂପୁଡ଼ି ଚାଲନ୍ତେ ପର୍ବତ ଟଳନ୍ତେ ଦ୍ରୁମ ହେମଗିରି ଗିଳିଲା ଶଶା
ଶୃଗାଳ ବଳରେ ସିଂହ ଗଳିଗଲା କଳି ଲଗାଇଲେ ମଞ୍ଜାର ମୂଷା ।
ହ୍ରଦ ଶୁଖିଗଲା ମୀନ ପଳାଇଲା ଆଧାର ନ ପାଇ ଉଡ଼ିଲା ହଂସା
....ବୋଇତ ଭିତରେ ସମୁଦ୍ର ଲୁଚିଛି ଠିକେ ବଳରାମ କରିଛି ଆଶା ।

✱ ପ୍ରାଣ ସଜନୀ ଗୋ ଶୁଣିଲେ ହୋଇବୁ ବାଇ ।
ବନର ଭିତରୁ ଗାଈ ପ୍ରସବୁଛି ବାଘୁଣି ବାଟ କଢ଼ାଇ ।
ପିତାମାତା ଦୁହେଁ ଜନମ ନୋହୁଣୁ ପୁଅ ଯେ ଦାଣ୍ଡେ ଖେଳଇ
ଗାଈ ନ ସଂଦୁଣୁ ଗୋପାଳ ଦୋହୁଛି ଲବଣୀ ହାଟେ ବିକଇ ।୧।
ନଉକା ଭିତରେ ସମୁଦ୍ର ଲୁଚିଛି ସେ କଥା ଦେଖିଛୁ କାହିଁ ।
କୂପର ଭିତରେ ମୃଗ ପ୍ରସବୁଛି ଦାଣ୍ଡେ ବାଛୁରୀ ଖେଳଇ ।
ନାଗ ସର୍ପକୁ ଯେ ମଣ୍ଡୁକ ଗିଳଇ ସେ କଥା ଦେଖିଛୁ କାହିଁ ।
ଦେଢ଼ଶୁର ଭାଇବୋହୂଙ୍କର ଭାବ ତଳେ ଗୋପିଆ କହଇ ।୩।
ଗୃହସ୍ଥ ମରିଲା ବିଧବା ନୋହିଲା ସେ କଥା ଦେଖିଛୁ କାହିଁ ।
ଯଶୋବନ୍ତ କହି ସଦଗୁରୁ ଧ୍ୟାୟି ପଣ୍ଡିତେ ଗୋଚର ନୋହି ।

✱ ପାର୍ବତୀ କହୁଛନ୍ତି ଶୁଣ ଶୂଳପାଣି ।
ଠେକ ଭିତରେ ନଉଠ ଲୁଚିଛି କେଉଁଠାଇଁ
ବତାସ କାହିଁ ରମ୍ଭା ତରୁକୁ ଭାଙ୍ଗିଲା ।
ମଞ୍ଜାର କାହିଁ ସାରିକ ଭକ୍ଷିଲା ।
ଅହି କାହିଁ ସମରେ ଜିଣିଲା ବଳରେ ।
ଚନ୍ଦ୍ରସୂର୍ଯ୍ୟ କାହୁଁ ଗଲେ ବନ୍ଧ ଗୃଲୁଣି ଭିତରେ ।
ଗଜକୁ ଶଶା ବାନ୍ଧିଛି କେଉଁଠାରେ ।
କଙ୍କଡ଼ା ବଣକୁ ଧରିଛି କେବଣ ପରକାରେ ।
ଯୋକ କାହିଁ ପଞ୍ଚ ଶବଦ ବାଦ୍ୟ ବଜାଉଛି ।
ବାଦ୍ୟ ଶବଦ କାହୁଁ ହୋଇଲା କାହିଁରେ ରହିଛି ।
ଆସିବା ଲୋକ ଯାଇଂ ରହିଲା କାହିଁରେ ।
ପାଦ ନ ଥାଇ କେ ବୁଲୁଛି ପୃଥିବୀରେ ।
ବସା ଯେନ ଚଢ଼ାଇ ଉଡ଼ୁଅଛି କାହିଁ ।
ଚତୁର୍ମାସ୍ୟା କଲା ପରବାସି କେଉଁଠାଇଁ ।
ରଜବୀର୍ଯ୍ୟେ ଜାତ ନୋହି ଭୂମିରେ ନାହିଁ ତାର ବାସ ।
ମୂଖକର ପାଦ ନାହିଁ ଖାଅଇ ମନସ ମାସ୍ୟେଁସ ।
କ୍ଷଣେକେ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣ ସହସ୍ରେ ଶିର ହୋଇ ।
ପୁନେକ ଜାତକଲା ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତହୁଂ ହୋଇଂ ।୯।
(—ଶିବପୁରାଣ ପାଣ୍ଡୁଲିପି-ଦ୍ୱାରିକା ଦାସ, ଅ.୪)

ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବହୁ ସିଦ୍ଧ ସାଧକଙ୍କର ଭଜନ-ଚଉତିଶା ଓ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଭଜନରେ—

"ବାଇମନ ହୋ ବସି ହଂସକୁ ଖେଳା ।
ହଂସ ଉଡ଼ିଗଲେ ବୁଡ଼ିବ ଭେଳା

ଦ୍ୱାରକାଦାସ ଉକ୍ତାଂଶର ଅର୍ଥ ଏହିପରି ଭାବରେ ଦେଇଅଛନ୍ତି—ମୋହ—ବତାସ, ବୁଦ୍ଧି—ରମ୍ଭାତରୁ, ସୁବୁଦ୍ଧି —ଶାଖା, କ୍ରୋଧ—ମସ୍ତ୍ରାସ୍ତ୍ର, ଠେକ—ଶରୀର, ଆକାଶ—ନଉତ, ଖେଦର ପାଦ ନାହିଁ ସେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ବିଚରଣ କରୁଛି, ଅହି ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳକୁ ଜିଣିଲି । ଦଶକଳା ଦେହରେ ମନପବନକୁ ବନ୍ଧକଲି, କ୍ରୋଧଗଜ ଅକ୍ରୋଧ-ମଶାକୁ ବନ୍ଧକଲି, କଳ୍ପନା-ବକ ବିକଳ୍ପ-ବକକୁ ମୁଟରେ ଛନ୍ଦଛି, ଯୋକ ଜିହ୍ୱା ମୁହଁରେ ପଞ୍ଚ ଶ୍ରୁତି । ସେ ଶବ୍ଦ ବାଜି ବାଦ୍ୟରେ ରହେ । ଆସନ୍ତା ଆସିବା ଠାବରେ ରୁହିଲି, ବହନ୍ତା ମନପକ୍ଷୀ ଦେହ ବସାନେଇ ଉଡ଼ିଗଲି । ଆତ୍ମା ପରବାସୀ ଦେହରେ ବସାକରି ଚତୁର୍ମାସ୍ୟା ପରେ ନିଜ ଘରକୁ ଯାଏ । ଅଚନ୍ତା ପୁରୁଷ ରଜବୀର୍ଯ୍ୟରେ ଜାତ ନୁହେଁ । ଭୂମି ଆକାଶର ବାସ ନାହିଁ । ସେ ମଣିଷ ମାଂସ ଖାଏ । ସେ କ୍ଷଣକେ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣ ଧରେ । ତାହାର ପୁନ ବିନ୍ଦୁ ସୃଷ୍ଟି ସର୍ଜନା କରେ ଇତ୍ୟାଦି ।

✳ ପୁଣି ସେହି ଶିବପୁରାଣରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯେ, ମୁଖର ଦୁଇ ସ୍ତମ୍ଭଦାନ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ଅମୃତ ବହୁଛି । ସେ ଅମୃତ ମହାପ୍ରସାଦ ନାମରେ କଥିତ । ସେହି ମହାପ୍ରସାଦ ପ୍ରାଣିମାନେ ଖାଇ ଜୀବନଧାରଣ କରୁଅଛନ୍ତି । ସେଠାରୁ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ଗଲେ ଭାଇବୋହୂକୁ ଭେଟିବାକୁ ମିଳିବ । ଜେଷ୍ଠାପୁର ଭାଇବୋହୂକୁ ଭେଟିଲେ ଅମର ହେବ । ଭାଇଠାରୁ ବୋହୂ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଅଟେ । ସେମାନେ ସବୁବେଳେ ଛନ୍ଦାଛନ୍ଦି ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଦେଢଶୁର ଭାଇବୋହୂ ଇଅଁଳା ପିଅଁଳା ନାଡ଼ୀ ମାତ୍ର । ପୁଅ ମଲେ ବୋହୂ ବିଧବା ହେବ ନାହିଁ । ବୋହୂର ସ୍ତନରେ କ୍ଷୀର ପୂରି ରହିଛି । ଏହି ଯୌଗିକ ବିଷୟକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଇଡ଼ା ପିଅଁଳା ନାଡ଼ୀରେ ବାୟୁର ସାଧନକୁ ଦ୍ୱାରିକା ଦାସ ଅଶ୍ଳୀଳାର୍ଥରେ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି—କିନ୍ତୁ ତାହାର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଅର୍ଥ ଯୌଗିକ ଅଟେ ।

"ବୋହୂର ସ୍ତନରେ ଯେ ପୂରିଅଛି କ୍ଷୀର
ଚେତନା ଚେଡ଼ି ଯେ କରିବ ତାହା ଠାବ
ଗମ୍ଭିରି ଭିତରେ ଯେ ମାଡ଼ି ବସିଥିବୁ
ଦୁଇସ୍ତନ ଧରି ଯେ ମୁକତି ପାଇବୁ"—

ବୋହୂ—ସୁଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ି, ଦୁଇସ୍ତନ—ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳା ନାଡ଼ି, ଗମ୍ଭିରି—ଭ୍ରମର ଗୁମ୍ଫା ।

ପୋଖରୀ ଗୋଟିକ ଗୁରୁ ଚଉରସ ।
ତହିଁ ପାରିଗଲା ଅଣ୍ଡିରା ହଂସ
ତହିଁ ଗୋଟିକେ ତିନ ତିନ ଛୁଆ ।
ସୁଗ୍ୟାନ ଯେ ହେବ ଜାଣିବେ ତାହା ।
ଦେଉଳ ରହିଛି ନେଉଳ ମୁଣ୍ଡେ,
ଶକତି ରହିଛି ଈଶ୍ୱର ମୁଣ୍ଡେ
ସର୍ପଙ୍କୁ ମଣ୍ଡୂକ କରୁଛି ଗେଲ,
ଯୁଇ ବୃକ୍ଷେ ଅଛି ମନ୍ଦାର ଫୁଲ" (୧) ।

ପୁଣି ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଅନେକ ଭଜନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଦେଉଛି—

ଗ୍ୟାନ ହୋ କହ ବଚନ ସନ୍ଧି ।
କେଉଁ କମଳରେ ଭ୍ରମର ବନ୍ଧି ।
କାଳନ୍ଦୀ ହ୍ରଦରେ ପାରୁଆ ବସା ।
କାହିଁ ଯେ ସିଂହଙ୍କୁ ଗିଳୁଛି ଶଶା ।
ହସ୍ତୀ ମଣ୍ଡୂକର ଲାଗିଛି ଯୁଦ୍ଧ ।
କେଉଁ କମଳରେ ଫୁଟିଛି କୋକନଦ ।
ଶୂନ୍ୟମଣ୍ଡପେ କାହିଁ ବାଜେ ବୀଣା ।
କେଉଁଠାରେ ଅଛି ଗୋପ ପାଟଣା ।
କହଇ ଗୋରେଖ ଶୁଣ ରେ ଭାଇ ।
ସଦଗୁରୁ ସେବା କଲେ ଯେ ପାଇ ।

---

* ବେଙ୍ଗ ମାଡ଼ିଅଛି ଝୁମୁକ କଟାଉ ଶୃଗାଳ ହୋଇଛି ରଜା
କଲିକତାର ଯେ ମନ୍ତ୍ରୀ ହୋଇଅଛି ହାତୀକି କରି ପରଜା ।୧।
ବଳଦ ବାପୁଡ଼ା ଘର ଛାଉଅଛି ଦୂବ କରଅଛି ବତା
ଦଣ୍ଡିକେରା ମାଛ ଗଣ୍ଡି ଭିଡୁଅଛି ବଗ ଧରିଅଛି ଛତା ।୨।
ଏଣ୍ଡୁଅ କାନରେ ସୁନା ମଲି କଡ଼ି ନେଉଳ କାନରେ ଗୁଣା
ମୂଷା ଶୋଇଅଛି ରତ୍ନ ପଲଙ୍କରେ ମଞ୍ଜାରୀ କରେ ବାଉଣା ।୩। ଇତ୍ୟାଦି
—ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନଗୀତା-ପର୍ଶୁରାମ ଦାସ-ନବମ ଅଧ୍ୟାୟ—ପୃ. ୨୪-୨୫

(୧) State Museum, Orissa, Mss OL 303, P.68-69.

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ, ବଳରାମ ଦାସ, ପଶୁରାମ ଦାସ, ହଂସ ଦାସ, ଦ୍ୱାରିକା ଦାସ, ଗୁଣ୍ଡିଚା ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ଶରୀରଭେଦ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ରଚନାରେ ଏହିପ୍ରକାର ଓଲଟ ଭାଷା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶାର ଗାଁ-ଗହଳର ଟୁଙ୍ଗୀମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଶରୀରଭେଦ ଭଜନର ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ଉଦାହରଣ ପୂର୍ବରୁ ପାଦଟୀକା (Footnote)ରେ ଦିଆ-ଯାଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେ କେବଳ ଏହିପରି ରଚନା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହା ନୁହେଁ; ସନ୍ଥ କବୀରଙ୍କର ରଚନାରେ ଏ ପ୍ରକାର ଓଲଟ ଭାଷାର ସୂଚନା ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ (୨) । ସୁନ୍ଦର ଦାସ, ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବହୁ ସିଦ୍ଧ ସାଧକ, ଯଥା—ଗୋରଖନାଥ, ମୀନନାଥ ଓ ବଙ୍ଗଳାର ବାଉଲ-ଗୀତିକା ପ୍ରଭୃତି ରଚନା ଭିତରେ ଏ ପ୍ରକାର ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷାର ରୀତି ଦେଖାଯାଏ । ସୁନ୍ଦର ଦାସଙ୍କର ଗୋଟିଏ କବିତା ଡଃ ଦାସଗୁପ୍ତ ଅନୁବାଦ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି, "ଅନ୍ଧବି ତ୍ରିଭୁବନ ଦେଖୁଛି, କାଲ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ଶୁଣୁଛି, ଛୋଟା ନାଚୁଛି । ପିମ୍ପୁଡ଼ି ହାତୀ ଗିଳୁଛି, ଶଶା ସିଂହକୁ ଗିଳୁଛି । ମାଛ ନିଆଁ ଭିତରେ ପଡ଼ି ଆନନ୍ଦ ପାଉଛି, ପାଣିରେ ରହି କଷ୍ଟ ପାଉଛି । ଛୋଟା ପାହାଡ଼ ଚଢ଼ୁଛି" ଇତ୍ୟାଦି (୩) । ଏହିପରି ବହୁ ଉଦାହରଣ ବିରଳ ନୁହେଁ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏ ସବୁର ପ୍ରୟୋଗ ଭଜନ, ଜଣାଣ ଓ ଚଉତିଶା ପ୍ରଭୃତିରେ ଏତେ ବେଶି ଯେ, ତାହାର ସଂଖ୍ୟା ଗଣନା କରିବା ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ପଡ଼ୁଛି । ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ହିଁ ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା । ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଡଃ ଦାସଗୁପ୍ତ ମହାଶୟ ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳର ଏ ପ୍ରକାର ଭାଷାର ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ,

---

(୨) ଏକ ଅଚମ୍ଭିତ ସୁନହୁ ତୁମ୍ଭଭାଇ, ଦେଖତ ସିଂହ ଚରାବତ ଗାଈ
ଜଲକୀ ମଛୁଲି ତରବର ବ୍ୟାଇ, ଦେଖତ କୁତ୍ତା ଲଇଗଇ ବିଲାଇ
See Obscure Religious eults—Dasgupta, P. 482

(୩) Ibid—P. 484.

ଏ ପ୍ରକାର ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷାର ଭଣ୍ଡାର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆଦୌ ଅବତାରଣା କରିନାହାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପରିଶେଷରେ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଏକ ସମୟରେ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ; ଧର୍ମ, ଭାଷା ଓ ଭାଷାର ଗୀତି ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ଗୋଟାଏ ଧରଣରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ସତ୍ୟକୁ ଘୋଡ଼ାଇବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଏହି ମନ୍ତବ୍ୟ ବରଂ ସତ୍ୟ ପ୍ରକାଶରେ ବେଶି ସହାୟକ ହୋଇପାରିଛି ।

———

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ଧର୍ମ

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ଧର୍ମ ସହଜସ୍ଥା ଧର୍ମ । ଖ୍ରୀ. ସପ୍ତମ ଓ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭାରତ ତଥା ଭାରତ ବାହାରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ତାହା ଏକ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ଥିଲା । ଓଦନ୍ତପୁରୀ, ନାଳନ୍ଦା, ବିକ୍ରମଶୀଳା ଓ ଓଡ଼ିଶାର ପୁଷ୍ପଗିରି ପ୍ରଭୃତି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିଶେଷ ଚର୍ଚ୍ଚା ହେଉଥିଲା । ପ୍ରାଜ୍ଞ ନାମକ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓଡ଼ିଶାର ପୁଷ୍ପଗିରିକୁ ଆସି ତନ୍ତ୍ରଯାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ବିଷୟ ଶିକ୍ଷା କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ତନ୍ତ୍ରଯାନ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ, ଯଥା—କାଳଚକ୍ରଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ । ଏହି କାଳଚକ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଅତି ନିକଟରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି । ତାହାର ନାମ ବିମଳ ପ୍ରଭା ଓ ରଚୟିତା ହେଉଛନ୍ତି ସୁଚନ୍ଦ୍ର । ଏହାର ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟତ୍ର ହୋଇଛି (J. A. S. B. 1952) । କାଳଚକ୍ରଯାନରେ ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ରହିଛି ଓ ତାହା ସାକାର ଓ ନିରାକାର ଭାବସମ୍ପନ୍ନ । ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କର ସମୟରୁ ଶୂନ୍ୟ ଶବ୍ଦର (୧) ଆରମ୍ଭ । ମାଧ୍ୟମିକ ଦର୍ଶନବାଦୀ ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନ ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକରେ ଏହି ମାଧ୍ୟମିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭାରତରେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ଓ ଓଡ଼ିଶା ମଧ୍ୟ ସେହି ମହାଯାନ ମାଧ୍ୟମିକ ଦର୍ଶନର ପନ୍ଥା ଅନୁସରଣ କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶୂନ୍ୟବାଦାତ୍ମକ ସାହିତ୍ୟ ବା ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟର ମୌଳିକ ବିଭବ ସେହି ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭିତରେ ହିଁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବଜ୍ରଯାନର ଗୁରୁ ବଜ୍ରଧର ଓ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ଭାବରେ କଥିତ ହେଉଥିଲେ । ବଜ୍ରର ଅର୍ଥ ଅଶ୍ଳୀଳାର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା କେତେବେଳେ ଶୂନ୍ୟତା ଅର୍ଥରେ ଓ କେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଶୁକ୍ର ଅର୍ଥରେ

---

(୧) "ନମଃ ଶ୍ରୀ କାଳଚକ୍ରାୟ ଶୂନ୍ୟତା କରୁଣାତ୍ମନେ ।"

ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ଅନଙ୍ଗବଜ୍ରଙ୍କର ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧିରେ ରହିଛି, "ବୋଧିଚିତ୍ତ ଭବେତ୍ ବଜ୍ରଂ" ଅର୍ଥାତ୍ ବୋଧିଚିତ୍ତ ଯାହା, ବଜ୍ର ମଧ୍ୟ ସେଇଆ । "କଠିନ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ବୋଧିଚିତ୍ତ ବା ଶୂନ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ସ୍ଥିର ଭାବ ଧାରଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାହା ବଜ୍ର ନାମରେ ନାମିତ ହୁଏ ଓ ଗୁରୁ ଯେଉଁ ଆସନରେ ବସି ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରନ୍ତି ତାହା "ବଜ୍ରାସନ" ନାମରେ କଥିତ ହୁଏ । ବୌଦ୍ଧମତରେ ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧ କ୍ଷିତି, ଅପ୍, ତେଜ, ମରୁତ ଓ ବ୍ୟୋମ ପରେ ପଞ୍ଚକୁଳ ଭାବ ଗ୍ରହଣ କରିଛି ଓ ସେ ସବୁ ହେଉଛି ବଜ୍ର, ପଦ୍ମ, କର୍ମ ତଥାଗତ ଓ ରତ୍ନ । ସହଜିୟା ମତରେ ବଜ୍ର-ଡୋମ୍ବୀ, ପଦ୍ମ-ନଟୀ, କର୍ମ-ରଜକୀ, ତଥାଗତ-ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ରତ୍ନ-ଚଣ୍ଡାଳୀ ଭାବରେ ଗୃହୀତ । ଡଃ. ବାଗ୍‌ଚୀଙ୍କ ମତରେ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ଗାନ-ଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀ:ଦଶମ-ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଥମେ ବଜ୍ରଯାନ ଓ ପରେ ସହଜଯାନର ବିକାଶ ଘଟିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବିଶେଷ କରି ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ "ସହଜ" ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ (୨) ।

ଯୋଗ ସାଧନାର ଚରମ ଆନନ୍ଦମୟ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଅବସ୍ଥା ସହଜ ଭାବରେ କଥିତ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସହଜ "ହଜ" ଭାବରେ ମଧ୍ୟ କଥିତ (୩) । ଏହି ସହଜ ଅବସ୍ଥାରେ ଯୋଗୀର ସମସ୍ତ ମାୟା ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ସେତେବେଳେ ସେ ପର-ଆପଣା ଭାବ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ ଓ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ଶୂନ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ ବିଳାସ କରୁଥାଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାର ଆନନ୍ଦ ବା ସୁଖ ସହଜାନନ୍ଦ ବା ମହାସୁଖ ବା 'ମହାସୁହ' ଭାବରେ ଚର୍ଚ୍ଚିତ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଭାବ ଓ ଅଭାବ ନାହିଁ । ତାହା ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଶୂନ୍ୟ । ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣା ଏକତ୍ରିତ ହୁଅନ୍ତି ଓ ଉଭୟର

(୨) ଟେକି ନେଲି ସୁଷେ ପବନ ବଙ୍କନାଳ ଉପରେ
ଟେକି ସହଜେ ହେଜୁଥିଲି ବେନି ନଦୀ ମଧ୍ୟ (ଗୁଣ୍ଡୁଚି ଚଉତିଶା)
ଏଠାରେ ବେନି ନଦୀ ଗଙ୍ଗା ଯମୁନା—ଇଡ଼ା ବା ପିଙ୍ଗଳା ବା ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ନାଡ଼ୀ ।

(୩) ଯନ୍ତ୍ରଂ ମନ୍ତ୍ରଂ ତନ୍ତ୍ରଂ ଶୈବ ଗ୍ରନ୍ଥା ଜ୍ୟୋତିରବାଡ଼ିଂ
ହଜ ସମାଧି ରସ ଗୁଣଞ୍ଚ ଯୋଜାନାତ ସୋ ବୈଷ୍ଣବଃ"
ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ।

ମିଳନରେ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଜନ୍ମେ, ତାହା ହେଉଛି 'ସୋମରସ' ବା ଅମୃତ ଏହା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀର ତୃପ୍ତ ଅବସ୍ଥା । ସହଜଯାନରେ ଚାରିଗୋଟି ଅବସ୍ଥା ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଛି, ଯଥା—ପ୍ରଥମାନନ୍ଦ, ପରମାନନ୍ଦ, ବିରମାନନ୍ଦ ଓ ସହଜାନନ୍ଦ । ଏହି ସହଜ ଆନନ୍ଦହିଁ ଯୋଗୀର ପରମ ଏବଂ ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତାହା ସେ ଲଭ କଲେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି ମିଳେ । ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ଏହି 'ସହଜ' ଅବସ୍ଥାର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ (୪) ଏହି ସହଜ ଅବସ୍ଥାର ଲଭ କେବଳ ହୋଇପାରିବ ଗୁରୁଙ୍କର କଲ୍ୟାଣରେ । ତେଣୁ ଗୁରୁଙ୍କର ବିନା ଆଶ୍ରୟରେ ସହଜ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ବିଡ଼ମ୍ବନା ।

---

(୪) * ଖିଅଁ ଘରଣୀ ଖାମେ ସହଜ ସୁନ୍ଦରୀ । ଦୋ: ୨୮।୨

✕ ✕ ✕

* ଭଇଷ୍ଟ ଗଅଣ ମାହେଁ ଅଦଭୂଆ
ପେଟରେ ଭୁସୁକୁ ସହଜ ସରୁଆ । ଦୋ: ୩୦।୨

✕ ✕ ✕

* ଅନୁଭବ ସହଜ ମା ଭୋଲରେ ଜୋଇ । ଦୋ: ୩୭।[illegible]

✕ ✕ ✕

* ସହଜ ମହାତରୁ ଫେରି ଅଏତେ ଲୋଏ । ଦୋ: ୪୩।୧

✕ ✕ ✕

* ଭଣ କଇସେଁ ସହଜ ବୋଲ ବା ଜାୟ
କାଅବାକ ଚିଅ ଜସୁଣ ସମାୟ । ଦୋ. ୪୦

ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ସମାଜ

ଏହି ସାହିତ୍ୟରେ ସମାଜର ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଚିତ୍ର ମିଳେ ନାହିଁ । ଏକ ଧାର୍ମିକ ମତବାଦର ସମାଜ ଚିତ୍ର ଏ ସାହିତ୍ୟରେ ରହିଛି । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଇତିହାସରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ କେବଳ ଇତର ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନୁହେଁ, ସେ ସମୟର ବହୁ ରାଜା ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ତଥା ପ୍ରଚାରକ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଲାମା ତାରାନାଥଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ତାହା ବେଶ୍ ପ୍ରତିପନ୍ନମାନ ହୋଇଥାଏ । ତନ୍ତ୍ରଯାନର ପ୍ରଚାର ଓ ତନ୍ତ୍ରର ଚର୍ଚ୍ଚା ସେତେବେଳେ ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବେଶ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଥିଲା । ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ଓ ତନ୍ତ୍ର ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ସଂପୃକ୍ତ । ତେଣୁ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଏ ପ୍ରକାର ଧର୍ମରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବିତ ହେବା କିଛି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ ନୁହେଁ । ଲାମା ତାରାନାଥଙ୍କର ରହସ୍ୟମୂଳକ କଥା ସମୂହରେ ସେ ସବୁର ଯଥେଷ୍ଟ ସୂଚନା ରହିଛି । ୮୪ ଜଣ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନା ଫଳରେ ଅଭୂତପୂର୍ବ ବିଷୟ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରୁଥିଲେ । ବଜ୍ରଯାନ ସହଜଯାନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମାର୍ଗରେ ଚର୍ଚ୍ଚା ଅଧିକ ଥିଲା ଓ ପଞ୍ଚମକାରର ଉପାସନା ଫଳରେ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ତାହାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ବୁଝନ୍ତୁ ବା ନ ବୁଝନ୍ତୁ, ସେ ଧର୍ମକୁ ସମାଜରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲେ ।

ଯାହା ହେଉ ନା କାହିଁକି, ଖ୍ରୀ. ସପ୍ତମ-ଅଷ୍ଟମ ଶତକର ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ସାଧକମାନେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ଏକ ସାହିତ୍ୟ ଦେଇଗଲେ, ଯାହା ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟର ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସାହିତ୍ୟ । ଯାହାର ଭାଷା ଅନୁଶୀଳନରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିମ ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲୁ । ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ

ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ଯାଇ ସିଦ୍ଧ ସାଧକମାନେ ସାଧାରଣଙ୍କ ଭାଷାରେ ଦୋହାବଳୀ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେ ସବୁର ଆବିଷ୍କାର ଫଳରେ ଆମେ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ଅମୂଲ୍ୟ ରତ୍ନ ଲାଭକଲୁ ।

ଏ ସବୁ ଦୋହା ଭିତରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ବିଶେଷ ଭାବରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତହିଁରେ ତତ୍କାଳୀନ ସାମାଜିକ ଚିତ୍ର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ରହିଅଛି ଓ ସେ ସବୁ ଚଳଣି ଓଡ଼ିଆ ସମାଜର ଚଳଣି ସହିତ ସମାନ । ଶୁଣ୍ଡିଆଣୀ ମଦବିକିବା କଥା ବିରୂପପାଦଙ୍କର ଦୋହାରେ ରହିଛି—"ଏକ ସେ ଶୁଣ୍ଡି ନି ଦୁଇ ଘରେ ସାନ୍ଧଅ"—ଆମର କଥା ଅଛି, "ବାରଦୁଆର ଶୁଣ୍ଡି ପିଣ୍ଡା ହେବା" । ଶୁଣ୍ଡି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜାତି, ଯାହାଙ୍କର ମଦବିକିବା ଏବେ ମଧ୍ୟ ଏକ କୌଳିକ ବ୍ୟବସାୟ । ଅବଧୂତିକା ବା ସୁଷମ୍ନା ନାଡ଼ୀକୁ କବି ଶୁଣ୍ଡିଆଣୀ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ସହଜଯାନର ସାମାଜିକ ଚିତ୍ରରେ ଯେଉଁ ନରନାରୀମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ଶୁଣ୍ଡିଆଣୀ, ଚଣ୍ଡାଳୀ, ରଜକୀ, ଡୋମୁଣୀ ପ୍ରଭୃତି । ସେହି ଚିତ୍ରରେ ସମାଜର ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀର ଲୋକଙ୍କର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ବଜ୍ରଯାନ ବା ସହଜ-ଯାନରେ ଦୀକ୍ଷିତ ରାଜା ମଧ୍ୟ ସେ ଚଣ୍ଡାଳୁଣୀ ବା ଡୋମୁଣୀର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଜାତିଭେଦ ବଜ୍ରଯାନ ବା ସହଜଯାନରେ ନାହିଁ । ତାହା ଏକ ଏକାକାର ଧର୍ମ । କାହ୍ନୁପାଦ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଡୋମ୍ବି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପନ କରିଅଛନ୍ତି (ଡୋମ୍ବି—ସୁଷୁମ୍ନାନାଡ଼ୀ ବା ପରିଶୁଦ୍ଧ ଅବଧୂତିକା) ।

"ଆଲୋ ଡୋମ୍ବି ତୋଏ ସମ କରିବ ମ ସାଙ୍ଗ
ନିଘିଣ କାହ୍ନ କାପାଲି ଜୋଇ ଲାଙ୍ଗ" । ଦୋ. ୧୦ ।

ଡୋମ-ଡୋମୁଣୀମାନେ ଆଜକାଲି ମଧ୍ୟ ବାଉଁଶିଆ, ପାଚିଆ, ଟୋକେଇ, ଚାଙ୍ଗୁଡ଼ା ତିଆରି କଲା ପରି ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଡୋମ୍ବି ପାଚିଆ ବା ନାଳିଆ ବୁଣିଛି । କାହ୍ନୁପାଦ କାପାଳିକ ଯୋଗୀ ଭାବରେ ନିଜକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ କାପାଳିକ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ସାରଳା ମହାଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ କାପାଳିକ ଧର୍ମର

ସୂଚନା ରହିଛି (୧)। ଏହି କାପାଳିକ ଧର୍ମ ଆଜିକାଲି ଅଘୋରପନ୍ଥୀ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ କଥିତ। ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଓଡ଼ିଶାରେ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ସମୟର ବକ୍ଷରେ ସେ ସବୁ ବିଲୀନ ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି। ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଚଉତିଶା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି, ଯେଉଁଥିରେ କି ପ୍ରାଚୀନ କାପାଳିକ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ। ମୁକୁନ୍ଦରଥଙ୍କର 'କରକମଳରେ କାପାଳି ପାତ୍ରରେ କାରଣ ଘେନି କରି ଲୟେ' ଚଉତିଶାରେ କାପାଳିକ ଧର୍ମର ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିତ୍ର ଦେଖାଯାଏ। ଏହି କାପାଳିକ ଧର୍ମ ସହିତ କୌଳମାର୍ଗର ବହୁ ସାଧକ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ସେମାନଙ୍କ ମାର୍ଗର ଲୋକପ୍ରିୟତା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ। ମୁକୁନ୍ଦରଥଙ୍କର ଚଉତିଶା ସହିତ କୌଳଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀ କେତେକ ପଦର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ରହିଛି (୨)। କାହ୍ନୁପାଦଙ୍କର କାପାଳିକ ବେଶର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଭସ୍ମବିଲେପିତ ଶରୀର, କର୍ଣ୍ଣରେ କୁଣ୍ଡଳ, ପାଦରେ ଘଣ୍ଟି ନେପୁର ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା କାପାଳିକର ଯଥାର୍ଥ ବେଶ *। ଏହାଛଡ଼ା ଲଉ ଥାଳରେ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର

(୧) ବନପର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ—ପୃ. ୩୬୨

ଦାଣ୍ଡେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସେ କରଇ ରନ୍ଧନ
ଶ୍ୱାନ ଗୋଡ଼ଯେ ମାରି ମାଂସ କେଳାଇଂ
ଗୋଚର୍ମ ଉପରେ ଅଛଇଂ ଘୋଡାଇଂ
ମନୁଷ୍ୟ ମୁଣ୍ଡ ତିନିଗୋଟି ତିନିଗୋଟି ତିନି ପଙ୍କ୍ତି ଚୂଲିକରି
ମଧ୍ୟ (କ୍ଷ) ମୁଣ୍ଡ ଖୋଳାରେ କୁକୁର ମାଂସ ଭରି
ମଦିରା ଫୁଟାଯେ ସେ ମାଂସରେ ଲାଗଇ
ଅଇଂଠା ପତ୍ରରେ ସେ ମାଂସକୁ ପୂରାଇଂ
ତହିଂ ଘୋଡ଼ାଇଂ ଅଛି ଖଣ୍ଡୀଆ ପାଣ୍ଡୋଇ ଖଣ୍ଡେ
କଣ୍ଡୁ ମହାଋଷୀ ରହିଲେ ତହିଂ ଦଣ୍ଡେ।

(୨) "ଦ୍ରବ୍ୟଂ ମାଂସ ରସାବହଂ ହରିହର ବ୍ରହ୍ମାଦିଭି ସେବିତଂ
ମୁଦ୍ରା ମଇଥୁନ ଧର୍ମ କର୍ମ ନିପୁଣ ଙ୍କର ମୂଳିକା ଶ୍ରୀଯୁତଂ
ଆଗ୍ରଷ୍ଟକ ସିଦ୍ଧିକଳା ମାସେନ ମାଂ ସୋଢିତାଂ କୁର୍ଯାତ୍।
ପଞ୍ଚମକାରତତ୍ତ୍ୱଂ ସହିତଂ ପାନଂ ଚତୁର୍ଥଂ ଭଜେତ୍।
ସର୍ବେ ଧର୍ମେ କୁଳାଧିକତରଂ ବେଦୈ ମୁପୈ ଭୂଷିତଂ" ଇତ୍ୟାଦି....

* ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଗଣ୍ଡୁକରେ ସ୍ନାନ କଲାବେଳେ ବିଦେଶର ରାଜା ଲୋକେଶ୍ୱର ଜାଲାନ୍ଧରୀ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ। ଜାଲାନ୍ଧରୀର ବେଶ ସମ୍ପର୍କରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଭିଆରି କରି ଗୀତ ବୋଲି ବଜାଇବା କଥା ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । (୩) ଆଜିକାଲି ଓଡ଼ିଶାରେ ଏ ପ୍ରକାର ବାଦ୍ୟ ଯୋଗୀମାନଙ୍କଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ଚଉଷଠି କୋଠିରି ନବବଳ ଖେଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ପ୍ରଚଳିତ ଲୋକପ୍ରିୟ ଖେଳ (ଦୋହା-୧୨) । ବହୁ ଦୋହାରେ କେରୁଆଳ; କେଉଁଠି ବା ପାଞ୍ଚ କେରୁଆଳ ଯୁକ୍ତ ନାଆର ରୂପକ ଦିଆଯାଇଛି । ଡୋମ୍ବୀପାଦଙ୍କର ଦୋହାରେ (୧୪) କଉଡ଼ି, ବୋଡ଼ି ଦେଇ ଗଙ୍ଗା ପାର କରାଇବା କଥା ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର କଉଡ଼ିମୂଲ ବୋଡ଼ି ହିସାବରେ କାରବାର ହେଉଥିବାର କଥା ସୂଚାଇଥାଏ (୪) ।

ଭୁସୁକୁପାଦଙ୍କର (ନ-୨୧) ଦୋହାରେ ଗୋଟିଏ ଅତି ସାଧାରଣ ଉପମା ଦିଆଯାଇଛି । ଅନ୍ଧାର ରାତିରେ ମୂଷା ରୂପକ ଚଞ୍ଚଳ ପ୍ରକୃତି ଘର ଗାଡ଼ିକରି ପକାଇ ଶରୀରକୁ ନଷ୍ଟ କରିଦେଉଛି । ଏଠାରେ ଅନ୍ଧାର ରାତି ଅବିଦ୍ୟା ବା ମାୟାରୂପକ ଅନ୍ଧକାର । ମୂଷିକ ରୂପରେ ଚିତ୍ତପବନ ଚଞ୍ଚଳ ହୋଇ ମନରେ ଚଞ୍ଚଳତା ସୃଷ୍ଟି କରୁଛି । ସେଥିପାଇଁ ସେ ମୂଷାକୁ ମାରିପକାଇବା ପାଇଁ କୁହାଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପ୍ରକାର ପଦର ପ୍ରୟୋଗ ଶରୀରଭେଦ ଭଜନମାନଙ୍କରେ ରହିଛି (୫) । ଏହି ଉପମାଟି ସମାଜର ତଳିଆ ଜୀବର ମାଟିଘରରୁ ନିଆଯାଇଛି । ଅନ୍ଧାର ରାତିରେ ମୂଷା ମାଟିଘର ତାଡ଼ି ପକାଉଛି । 'ମୂଷା' ଶବ୍ଦଟି ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରୟୋଗ କିନ୍ତୁ ବଙ୍ଗଳାରେ ସର୍ବଦା ମୂଷା

"ଏମନ୍ତ ସମୟେ ବିଦେସର ରାଜା
ଲୋକେଶ୍ୱର ଜାଳନ୍ଧର ଆଶିଷେ କଲି ପୂଜା
ମାଥେଣ ଜଟା ତାର ତାମ୍ବ ମୁଦ୍ରା କର୍ଣ୍ଣେ
କସା ବାସ ପରିହଣ ତମ୍ବୁାଧର ରୁଦ୍ର ଚର୍ମ୍ମେ" (ସନ୍ନ୍ୟାସପର୍ବ, ପୃ. ୨୨୧-୨୨)

(୩) ସୁଜଲାଉ ସସି ଲାଗେଲି ତାନ୍ତ୍ରୀ । ଇତ୍ୟାଦି ଦୋହା ନ: ୧୭

(୪) "କବଡ଼ୀ ନଲେଇ ବୋଡ଼ୀ ନଲେଇ ସୁଚ୍ଛଡ଼େ ପାରକରଇ"
ଦୋହା ନ: ୧୪

(୫) ମନମୂଷା ହୋ, ଭୁତ ଚକ୍ରେଇ ଖାଇ ।
ଦିନେ ବିଗାଡ଼ି କି ଚହ୍ନିଲୁ ନାହିଁ ।

‘ଇନ୍ଦୁର’ ଭାବରେ କଥିତ ହୋଇଥାଏ । ଶାନ୍ତିପାଦଙ୍କର ଦୋହାରେ ତୁଳାଭଣିବାର ଉପମା, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଶରୀରଭେଦମୂଳକ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ‘ତୁଳାଭଣା’ ପୁସ୍ତକରେ ରହିଛି । ତୁଳା ଭଣିବା ବା Carding of cotton କାୟ, ବାକ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ତରୂପକ ତୁଳାକୁ ଭଣି ଭଣି ଅଂଶ ବାହାର କରି ଶେଷରେ ତୁଳା ଫୁଟକୁ ନିଃଶେଷ କରିଦେବାର ତତ୍ତ୍ୱ ତୁଳାଭଣା ପଦ ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଓଡ଼ିଶାରେ ‘ତୁଳାଭଣା’ ଭାବରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜାତି ରହିଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ କି ଲୋକକଥାରେ ହେଉଛନ୍ତି ସବୁଠାରୁ ଅଲକ୍ଷଣା ଜାତି, “ତେଲି ତାମିଲି ତୁଳାଭଣା । ସବୁଠାରୁ ଏ ନଉଛୁଣା ।” ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାରେ ଆମେ ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ଯେଉଁ ଜୀବନର ଚିତ୍ରଣ ପାଉଁ, ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ଗାଁ-ଗହଳର ସାଧାରଣ ଜୀବନ । ଦୋହା ସମୂହରେ ଯେଉଁ ଉପମା ଓ ରୂପକ କବି ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି, ତାହା ମଧ୍ୟ ସେହି ପଲ୍ଲୀର ଅତି ସାଧାରଣ ଜୀବନରୁ ନିଆଯାଇଛି ।

ଶବରପାଦଙ୍କର ଦୋହାରେ ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିବାସୀ ଶବର-ମାନଙ୍କର ଚିତ୍ର ଅତି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚ ପର୍ବତ ଉପରେ ଶବରୁଣୀ ଗୁଞ୍ଜାମାଳୀ ଓ ମୟୂରପିଚ୍ଛ ପିନ୍ଧି ବସିଛି । ଶବରୁଣୀ କାନରେ ବଜ୍ର କୁଣ୍ଡଳ ପିନ୍ଧିଛି । ପୁଣି ସେହି ଶବରପାଦଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ଦୋହାରେ (୫୦) ତଇଲା ବାଡ଼ିରେ କପା ବୃକ୍ଷର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ତଇଲା ବାଡ଼ିରେ ଧଳା ଧଳା କପାଫୁଲ ଫୁଟିଲା । ତଇଲା ବାଡ଼ିର ପାଖରେ ଜହ୍ନିବାଡ଼ି (ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା) ରହିଛି । ବଣ ଭିତରେ ପୁଣି କାଙ୍ଗୁଚିନା ଫଳ ପାଚିଛି । ଶବର ଓ ଶବରୀଙ୍କର ମନ ଆନନ୍ଦରେ ମାତି ଉଠିଛି । ଏ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣନା । ଓଡ଼ିଶାର ଶବରଜାତି ଚିରପ୍ରସିଦ୍ଧ ଜାତି । ଓଡ଼ିଶା ଦେଶ ଶବରଦେଶ ଭାବରେ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଶବର ଭାଷା ଓ ସଭ୍ୟତା ଶବର-ସଭ୍ୟତା ଭାବରେ କଥିତ । ‘ପାହାଡ଼-ତଳି’, ‘ଭୁଇଁ’, ‘ତଇଲା’ (ତଳିଆ ଶବ୍ଦରୁ ତଇଲା) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ବ୍ୟବହୃତ । ଆଜିର ଓଡ଼ିଶାର ବଣଜଙ୍ଗଲ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶବର ଜୀବନର ରୂପ ଠିକ୍ ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅନୁରୂପ । ସାରଳା ମହାଭାରତର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଶବରମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ବେଶଭୂଷାର

ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା ଏ ସବୁ ଦୋହାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ଶବର-ମାନଙ୍କ ବେଶର ଅନୁରୂପ ବେଶ ପରି ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ (୧)।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ସେତେବେଳକାର ସମାଜରେ ଏକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆସିଥିଲା—ଜାତିଭେଦଶୂନ୍ୟତାକ୍ରମେ ଏହି ସହଜଯାନ ଓ ବଜ୍ର-ଯାନର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଲୋକେ ଭୁଲିଗଲେ ଓ ପରେ ସମାଜରେ ଅନୀତି ପ୍ରବେଶ କଲା। ବିଶେଷ ଭାବରେ ସହଜଯାନର ବାହ୍ୟ ବିକଟ ସ୍ୱରୂପ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକତା ବଙ୍ଗଦେଶରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ରହିଗଲା। ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ଜନ୍ମଭୂମି ଓଡ଼ିଶାରେ; କିନ୍ତୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମାର୍ଗର ଚର୍ଚ୍ଚା ରହିଲା ଓ ସେହି ପରମ୍ପରା ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି।

---

(୧) ମଥାରେ ମୟୂର ଝାଲି ପରିହରିଣ କଣ୍ଠେ ଗୁଞ୍ଜରିମାଳି
ଲୋହିତ ବର୍ଣ୍ଣ କରେ ରକତ ଚନ୍ଦନ ହୃଦରେ ସାମଲୀ
ଶ୍ରୀହସ୍ତେ ଶୋଭିବନ ଧାମଣା କାଠର ଧନୁ।
—ମଧ୍ୟପର୍ବ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ. ୧୬୫

* ଜୀବମାରଣେ ସେ କରେ ଆଗମନ
ଶିରେଣ ଜଟା ବାନ୍ଧି ରୁଞ୍ଜି ଗୁଞ୍ଜି ମାଳୀ।
ଅଗର ଚନ୍ଦନ ସେ ଶିରରେ ସାମଲା—ମଧ୍ୟପର୍ବ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ ୯୬

* ମଥାରେ ମୟୂର ଝାଲି କରିତ ବେଶେଣ—ମଧ୍ୟପର୍ବ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ. ୧୬୦

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଓ ସେମାନଙ୍କର ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଚଉରାଅଶୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକଙ୍କର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର, ଗୋରେଖ, ଲୋଇ, ହାଡ଼ିପା, କାହ୍ନୁପା, ଶବରୀପା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରୁ କାଳକ୍ରମେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲୋପ ପାଇଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ରଚନାରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଆଲବର୍ଟ ଗ୍ରୁଏନଡ୍ୱେଲ ତିବ୍ବତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ୮୪ ଜଣ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନାମ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି (୧) । ମୈଥିଳୀ ଭାଷାର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ

---

୧ । (୧) ଲୁଇପା (ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର), (୨) ଲୀଲାପା (୩) ବିରୂପା (୪) ଡୋମ୍ବୀ ହେରୁକ (୫) ଶାବର (ଶବରୀ) (୬) ସରହ (ରାହୁଲଭଦ୍ର) (୭) କଙ୍କାଳୀ (୮) ମୀନ (ବଜ୍ରପାଦ) (୯) ଗୋରକ୍ଷ (୧୦) ଚୌରଙ୍ଗୀ (୧୧) ବୀଣା (୧୨) ଶାନ୍ତି (ରତ୍ନାକର ଶାନ୍ତି) (୧୩) ତନ୍ତ୍ରୀ (୧୪) ଚର୍ମାରୀ (୧୫) ଖଡ଼୍‌ଗ (୧୬) ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନ (୧୭) କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟ (କାହ୍ନୁପା) (୧୮) ଆର୍ଯ୍ୟଦେବ (୧୯) ଥାଗଣ (୨୦) ନାଡ଼ପା (୨୧) ଶୃଗାଳପାଦ (୨୨) ତିଲୋପା (୨୩) ଛତ୍ର (୨୪) ଭଦ୍ରେପା (୨୫) ଧୋକର୍ଣ୍ଣୀ (୨୬) ଯୋଗୀପା (୨୭) କାଳପାଦ (୨୮) ଧୋବୀ (ଡୋମ୍ବୀପା) (୨୯) କଙ୍କଣ (୩୦) କମ୍ବଳ (୩୧) ଟେଙ୍କୀପା (୩୨) ଭନ୍ଦୋରୀପା (୩୩) ତନ୍ଦେପା (୩୪) କୁକ୍‌କୁରୀ (୩୫) କୁବ୍‌କ୍ଷୀ (୩୬) ଧର୍ମି (୩୭) ମହୀ (୩୮) ଅଚନ୍ତ୍ୟ (୩୯) ଭଲହ (୪୦) ନଳୀନ (୪୧) ଭୁସୁକୁ (ଶାନ୍ତିଦେବ) (୪୨) ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି (୪୩) ମେଘପାଦ (୪୪) କୁଠାରୀ (୪୫) କର୍ମାର (୪୬) ଜାଳନ୍ଧରୀ (୪୭) ରାହୁଲ (୪୮) ଦର୍ମପାଦ (୪୯) ଧାକରୀ (୫୦) ମେଦନୀ (୫୧) ପଙ୍କଜ (୫୨) ଘଣ୍ଟା (ବଜ୍ରଘଣ୍ଟା) (୫୩) ଯୋଗୀ (୫୪) ଚେଲୁକ (୫୫) ଗୁଣ୍ଡୁରୀ (୫୬) ଲୁଚିକ (୫୭) ନିର୍ଗୁଣ (୫୮) ଜୟାନନ୍ଦ (୫୯) ଚର୍ପଟି (୬୦) ଚମ୍ପକ (୬୧) ଭିଷଣ (୬୨) ତେଲି (୬୩) କୁମ୍ଭାରୀ, (୬୪) ଚର୍ପଟୀ (୬୫) ମଣିଭଦ୍ର (୬୬) ମେଖଳା (୬୭) ଖଂକା (୬୮) କଳକଳ

ରତ୍ନାକରରେ ଚଉରାଶୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ନାମ ଭିତରୁ ୭୬ ଜଣଙ୍କର ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ବର୍ଣ୍ଣରତ୍ନାକରରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ନାମ ଗ୍ରୁଏନଡ୍ଡେଲ ପ୍ରଦତ୍ତ ଚଉରାଶୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ନାମ ଏବଂ ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପିକାରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ମହାସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର ନାମ ଭିତରେ ବହୁତ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଇଥାଏ ।

ବିଭିନ୍ନ ଦିଗର ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ସହଜଯାନୀ ଓ ବଜ୍ରଯାନୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ ଗୃହୀତ । ମୀନନାଥ, ଗୋରେଖନାଥ, ଚର୍ପଟୀପା, ହାଡ଼ିପା, ବିରୂପା, କାହ୍ନୁପା, ଜାଳଂଧର, ଭାଦେ, ସାବର ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ନାଥମାନଙ୍କର ୮୪ ସିଦ୍ଧ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ (୨) । ଏକ ସମୟରେ ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ ଓ ନାଥ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲା । ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ବହୁ ପ୍ରଭାବ ନାଥଧର୍ମ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିବାର ଜଣାଯାଏ; ଯାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚିତହେବ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ୮୪ ସିଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ରହିଛି । ୮୪ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଖ୍ରୀ. ସପ୍ତମ ଶତକରୁ ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ମଧ୍ୟରେ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଭାଷା ଅଧିକାଂଶ ଆଲୋଚକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଭାବରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଅଛି । ମୈଥିଳୀ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଡଃ ଜୟକାନ୍ତ ମିଶ୍ର ଚର୍ଯ୍ୟାଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାଚୀନ ମୈଥିଳୀ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ ଖ୍ରୀ. ୮୦୦-୧୧୦୦ ମଧ୍ୟରେ

---

(୬୯) କନ୍ଥଡ଼ୀ (୭୦) ଧହୁଲୀ (୭୧) ଉଡ଼୍ଡ଼ୀୟ (୭୨) କପାଲ (୭୩) କ୍ଷାଲ (୭୪) ସାଗର (୭୫) ସାଭକ୍ଷ (ସର୍ବଭକ୍ଷ) ଓ ସବାଖିଆ (୭୬) ନାଗବୋଧି (୭୭) ଦାରିକ (୭୮) ପୁତୁଲି (୭୯) ପଣହ (୮୦) କୋକିଲା (୮୧) ଅନଙ୍ଗ (୮୨) ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର (୮୩) ସମୁଦ୍ର (୮୪) ଭଲପା (ବ୍ୟାଲି) ।

୨ । Obscure Religious Cults—Dasgupta. P.233-34, also see. ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ—ହଜାରି ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ପୃ. ୨୬-୩୨ ।

ରଚିତ ହୋଇଥିଲା (୧)। ଡକ୍ଟର ସିଂହ ତାଙ୍କର ଗୋରଖନାଥ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗର ରହସ୍ୟବାଦ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଭାଷା ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ନାଥ ସିଦ୍ଧଙ୍କର ଭାଷାରେ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଯାଏ (୨) । ସେ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିଶିଷ୍ଟରେ ଭରଥରି, କାହ୍ନୁପା. ମଚ୍ଛନ୍ଦରନାଥ, ସରହପା, ଚର୍ପଟୀନାଥ ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପଦାବଳୀ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି । ତେବେ ସେ ଯାହା ହେଉ ନା କାହିଁକି, ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଯଥାର୍ଥ ସମୟ ନିରୂପଣରେ ଆଲୋଚକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁତ ମତଭେଦ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ପ୍ରଥମେ ଅମରକୋଷ ଗୀତା ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ସମୁଦାୟ ଅଂଶ ମିଳେ ନାହିଁ । ଯେଉଁ କେତୋଟି ପ୍ରାଚୀନ ପତ୍ର ମାତ୍ର ମିଳିଛି, ତହିଁରେ ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ବନ୍ଦନା ରହିଛି । ତହିଁରୁ କେତେଗୋଟି ପଦ ନିମ୍ନରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା ।

ବନ୍ଦଂଇ ଆଦ୍ୟନାଥ ଗୋରେଖ ଧାରିଆଂ
ବନ୍ଦଂଇ ମଛନ୍ଦେଂଲନାଥ ଅନନ୍ତ ଦରିଆ
ବନ୍ଦଂଇ ଚଉରଗୀଂନାଥ ମାଣ୍ଡବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଗାି
ବନ୍ଦଂଇ ଗୋରେଖ ନାଥ ବାଳବ୍ରହ୍ମଚାରି ।
ବନ୍ଦଂଇ ସବରିନାଥ ମୂଳକମଳ ଧାରି
ବନ୍ଦଂଇ କଷଡ଼ି ନାଥ ଗହିର ଗମ୍ଭୀର
ବନ୍ଦଂଇ ଜାଳାନ୍ଧେଂରି ଖ୍ୟାତ ତତ୍ତ୍ୱପରମାଣି
ବନ୍ଦଂଇ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଲକ୍ଷ ନୃପମଣି
ବନ୍ଦଂଇ ଭନ୍ଦରି ପାଏ ଦେହ ନିରିବାଣି
ଧର୍ମ ନରିନ୍ଦ୍ରଂ ବନ୍ଦଂଇ ହରିଚନ୍ଦନ ନୃପମଣି" (୩) ।

---

୧ । Maithili Literature—Dr. Joykanta Misra Vol. I P. 110.

୨ । Gorakhanath and Medieval Mysticism—Dr. Singh P. 42-45.

୩ । ଅମରକୋଷ ଗୀତା – ପ୍ରଥମ ପଟଳ ପୃ. ୧-୨ ।

ଏହି ଅମରକୋଷ ଗୀତା ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଭାବରେ ଯଦି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ମିଳେ, ତେବେ ତହିଁରୁ ନାଥଧର୍ମ ତଥା ସହଜଯାନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅନେକ ଉପାଦାନ ମିଳି ପାରିବ ।

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜି ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଇତିହାସରେ କେତେକାଂଶରେ ଏହି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରି କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବାଦ ଅନୁଯାୟୀ ହାଡ଼ିପା, କାହ୍ନପା, ତନ୍ତୀପା, ଚୌରଙ୍ଗୀନାଥ, ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥ, ଗୋରକ୍ଷ ନାଥ ଓ ଲୁଇଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଜାଣିବାକୁ ମିଳେ (୪); କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ତାହା ନୁହେଁ । ଶବରୀ, ଜାଳନ୍ଧରୀ, କହ୍ନଡ଼ି, ବିରୂପା, ଅମର ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ସାରଳା ମହାଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଚଉରାଶୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ସ୍ଥାନବିଶେଷରେ ଚଉରାଶୀ ସିଦ୍ଧ ଚଉଷଠି ସିଦ୍ଧ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ମହାଭାରତର ମଧ୍ୟ ପର୍ବରେ ଯେଉଁସବୁ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, ତହିଁରେ ଗୋରଖନାଥ ଓ ଚଉଷଠି ସିଦ୍ଧଙ୍କ ନାମରେ ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ସବୁ ରହିଛି । ଧୂଳିମନ୍ତ୍ର, ଉଡ଼ିଆ, କଳା, ସିନ୍ଦୂର, ଅଞ୍ଜନ, ମୂଳିକା, ଗୁଣ୍ଡି, କୁହୁକ, ଯନ୍ତ୍ର, ମୁଦ୍ରା, ଫିଟଣା, ଉଲୁକ, ମୋହନ, ପାଦୁକା ଓ ଯୁଦ୍ଧରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ମନ୍ତ୍ରଯନ୍ତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ (୫) । 'ସଭାପର୍ବ'ରେ ନକୁଳ ଦକ୍ଷିଣ-କୋଶଳର ଅନେକ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ସାରିବା ପରେ କଦଳୀବନରେ ପ୍ରବେଶ

୪ । The History of the Medieval Vaishnabism in Orissa—P. Mukherjee P. 55-58-60.

୫ । "ଶ୍ରୀ କାଳିକା କାଳରାତ୍ରି ମାୟାବତୀ ଶ୍ରୀ ଗୋରେଖନାଥ ମୂଳେ ଚଉଷଠି ସିଦ୍ଧଙ୍କର କୋଟି କୋଟି ଆଜ୍ଞା ।" —ମଧ୍ୟପର୍ବ, ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ.୧୧୧ ।

* ଓଁ ଉଲୁକ କୁହୁକ ଦେଲେ ରଡ଼ି
ମୂହଂ ପଡ଼ଇ ମୋତେ କେହୁ ନ ଦେଖ୍ୁ ଦେବାସୁର
ନ ଦେଖୁ ବୋଲି କାହାର ଆଜ୍ଞା
ଚଉଷଠି ସିଦ୍ଧଙ୍କର କୋଟିଏ ଆଜ୍ଞା—ମଧ୍ୟପର୍ବ, ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ.୧୧୫ ।

କଲେ । ସାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି, କଦଳୀବନର ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଓ ସେ ଦେଶରେ ଗୋରେଖନାଥ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ନକୁଳ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କୁ ଯୋଗଧ୍ୟାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଚ୍ଚରିବାରେ ଗୋରେଖନାଥ କହିଲେ ଯେ, ତାଙ୍କର ଯୋଗ ସାଧିବା ବୟସ ହୋଇ ନାହିଁ । କେବଳ ତାଙ୍କୁ ସ୍ତମ୍ଭନବିଦ୍ୟା ଦେଇ ଗୋରେଖ-ନାଥ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଗଲେ । ପୁଣି ବନପର୍ବରେ ଶକୁନି ଗୋରେଖ-ନାଥଙ୍କୁ ସୁମରଣା କରି ପଶାକାଠି ଗଢ଼ାଇଛନ୍ତି । ସାରଳା ମହାଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଗୋରେଖନାଥ, ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ, ଦଣ୍ଡିପା, ଶିବପା ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ନକୁଳ କଣପୁରିରେ ଶିବପା ନୃପତିଙ୍କୁ ଭେଟିଥିବା ବିଷୟ ସଭାପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

---

* ଦ୍ରସନ ପାଇଲି ସେ ମଚ୍ଛଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପୁଣ ।
ଭେଟିଲେ ପରମ ଯୋଗୀ ଗୋରଖ ଅବଭୂତା (ଅବଧୂତା)

× × ×

ହୃଦେଣ ବକୁଳମାଳା ବେନପଦ୍ମ ଶୋଭିବନ ।
ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କର ପୁର କଦଳୀ ଭୁବନ ।

କଦଳୀ ଦେଶର କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ସେ ଦେଶରେ ସମୁଦ୍ର ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଡ଼ି ବସିଥିଲା । ସୋମ ନାମରେ ରୁଦ୍ର କାଦମ୍ବରୀ ପାନ କରି ସାହେର ଭିତରକୁ ଡେଇଁ ପଡ଼ି ତା ସହିତ ଯୁଦ୍ଧକଲେ ଓ ସେ ରାଜ୍ୟରୁ ଜଳ ଛଡାଇଲେ । ପରେ ତାହା କଦଳୀ ବନ ହେଲା । କଦଳୀବନକୁ ସାରଳା କହିଛନ୍ତି ଯେ, ତାହା "ଅପୋଡ଼ା ପୃଥ୍ୱୀସ୍ଥେ ସେ ସର୍ବଦା ଗ୍ୟାନ ସାଧୁ" ।

ସଭାପର୍ବ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ. ୫୬-୫୭ ।

* ଅଙ୍ଗେବିଲେପନ କରଇ ଭସ୍ମ ପାଂଶୁ
ତାମ୍ର କୁଣ୍ଡଳ ଯେ ମଉଳି ଶୀତାଂସୁ
ଗୋପୀଚନ୍ଦନ ଚିତା ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ ଜପାମାଳୀ
କନ୍ଥା ବସନ ପରିହରଣ ଧବଳ ବର୍ଣ୍ଣ ଚଳି ।

× × ×

ଗୋରେଖ ଭେଟିଲେ ରମ୍ଯ ଯୋଗାତ୍ମକ ବନେ
ଅନେକ ଯୋଗ ସେ କହିଲେ ପ୍ରସନେ ।

—ବନପର୍ବ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ. ୩୧୩-୧୪ ।

ଏହାଛଡ଼ା 'ଚଉରାଶୀ' ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ କଳ୍ପିତ କଥା ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ତାଙ୍କ ରଚନାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ-ମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର ବିଶିଷ୍ଟ ଶିଷ୍ୟ ସୁଦର୍ଶନ ଦାସଙ୍କର ଚଉରାଶୀ ଆଜ୍ଞା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେଉଁସବୁ ଅଲୌକିକ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପ୍ରସଙ୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି, ତହିଁରୁ ସେ କାଳର ତାନ୍ତ୍ରିକ ମତବାଦର ଧାରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଭୂତ ସୂଚନା ମିଳିଥାଏ । ସାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତର ସଭାପର୍ବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି ଯେ, ୮୪ ପର୍ବତରୁ ଚନ୍ଦ୍ରାକେଶୀ ନାମକ ନଦୀ ବହି ଆସୁଛି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଈଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କ ଚୈତନ ଭାଗବତର ଚଉରାଶୀ ଗୁମ୍ଫା, ଚଉରାଶୀ ପର୍ବତକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଓଡ୍ଡୀୟାନ ବନ୍ଧ ଓ ଓଡ଼ିୟାଣ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ସ୍ଥାନବିଶେଷରେ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ସେହିପରି ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି, କାଉଁରିମଣ୍ଡଳ, ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ପାଟଣା ଓ ଜାଳନ୍ଧର ବନ୍ଧର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ଯଶୋବନ୍ତ, ବଳରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଅନନ୍ତ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ରଚନାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ (୬) । ଏହାଛଡ଼ା ସାରଳା ଦାସଙ୍କର

---

(୬) * "ନବମ ବରଷେ ଦୀକ୍ଷା ବହିଲେ । ଜାଳାନ୍ଧ୍ର ମନ୍ତ୍ର ଯେ ଲେଖିବ ଭଲେ ।" ଅ. ୩୪।୪୭ ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା (ପ୍ରାଚୀ)

* "ବାରବରଷରେ ଦୀକ୍ଷା ବହିବ । ଜାଳାନ୍ଧ୍ର ସମାଧି ଗ୍ରନ୍ଥି କହିବ" । ଅ. ୩୪।୫୦

* "ଜାଳାନ୍ଧର ଭେଦେ ପଶିଥାନ୍ତି ଯେଉଁଜନ"
ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା ପୃ. ୨୮୭

* "ଜାଳାନ୍ଧ୍ର ଭେଦିବା ବାଟ ଅଟଇ ଗହନ"
ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା ପୃ. ୧୫୯

ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଗଣ୍ଡୁକି ନଦୀରେ ସ୍ନାନ କଲାବେଳେ ବିଦେଶର ରାଜା ଲୋକେଶ୍ୱର ଜାଳାନ୍ଧର ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କୁ ପୂଜା କରିଛି ।

* "ସେହିମନ୍ତ ସମୟେ ବିଦେଶର ରାଜା
ଲୋକେଶ୍ୱର ଜାଳନ୍ଧର ଆଣିଷେ କଲା ପୂଜା ।
ମାଥେଟି ଜଟା ତାର ତାମ୍ର ମୁଦ୍ରା କର୍ଣ୍ଣେ
ଭସ୍ମାବାସ ପରିହରଣ ତମ୍ବା ଧରି ରୁଦ୍ର ଚହ୍ନେ ।"
ସାରଳା ମହାଭାରତ, ସଭାପର୍ବ—ପୃ. ୨୨୧-୨୨

ମହାଭାରତରେ କାଳିଙ୍ଗମଣ୍ଡଳ, ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ପାଟଣା ଓ ସହଜସାଧନା ପ୍ରଭୃତିର ଉଲ୍ଲେଖ ଓ ଯୌଗିକ ସାଧନାର ପ୍ରଣାଳୀ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୌଦ୍ଧ-ଗାନ ଦୋହାର ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ଦେଖାଇ ଦେଇଥାଏ । ବିଭିନ୍ନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠ ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ଯେ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଥିଲା ଓ ପରସ୍ପର ଭିତରେ ଯେ ସଂସ୍କୃତିର ବହୁ ଆଦାନପ୍ରଦାନ ଘଟିଥିଲା, ତାହା ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଭୁଲିଯିବାର କଥା ନୁହେଁ । ତେବେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, କାମାକ୍ଷା ପୀଠ ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ବିଶେଷ ଭାବରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର କେଳାମାନଙ୍କର ସାପଖେଳା, କୁହୁକ ଓ ଯାଦୁବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିରେ ଝଡ଼ା, ଫୁଙ୍କା, ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ; ପୌରାଣିକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଲୋକକଥା ସମୂହରେ କାଳିଙ୍ଗଦେଶର କଥା ବହୁଳ ଭାବରେ ସ୍ଥାନଲାଭ କରିଛି ।

ଓଡ଼ିଶାର ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତି ଉପାସକ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ସାଧନାର ଧାରାରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସିଦ୍ଧସାଧକମାନଙ୍କର ସାଧନ ପ୍ରଭାବ ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଯନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର, ତନ୍ତ୍ର, ଗୁପ୍ତ, ଜ୍ୟୋତି, ଅବାଡ଼, ହଜ (ସହଜ), ସମାଧି, ରସ ଓ ଗୁଣ ପ୍ରଭୃତି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଯୋଗୀ ତାହାର ସାଧନାରେ ଗ୍ରହଣ ଓ ଅନୁଭବ କରିଥାଏ । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ଯୋଗୀ ନିଶ୍ଚୟ ଏହି ମାର୍ଗ ଦେଇ ଗତି କରିବ । ସହଜଯାନରେ ସହଜ ସାଧନ ଉସ୍ରକୁ ଯୋଗୀ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଅବସ୍ଥା ଭିତର ଦେଇ ଉପଲବ୍ଧି କରେ ଓ ତାହା ହେଉଛି ମରୀଚିକା, ଧୂମ, ଖଦ୍ୟୋତ, ଦୀପଜ୍ୱାଳା ଓ ଗଗନ ସନ୍ନିଭ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାର ପ୍ରକାଶ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ଚାରିଗୋଟି ଅବସ୍ଥା ଯୋଗୀ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ତାହା ହେଉଛି ଊର୍ମି, ଧୂର୍ମି, ଜ୍ୟୋତି ଓ ଜ୍ୱାଳା (୭) । ଏହାପରେ ଯୋଗୀ ନିର୍ବାଣ ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରିଥାଏ ।

---

(୭) ବ୍ରଜଭିବିୟାଙ୍କର ଜ୍ଞାନସାଗର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏ ସବୁ ସାଧନାର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି :—

ଜ୍ୟୋତିଘରେ ସାଧି ଥୋକେ ଜ୍ୟୋତି ନ ଦେଖିଣ
ଜୁଳୁଜୁଳା ପୋକ ଦେଖି ହେଉଥାନ୍ତି ଭ୍ରମ ।୧୮।
ଜୁଳୁଜୁଳା ପୋକ ଦେଖି କରନ୍ତି ଗାରିମା
ସେ କାହୁଁ ଜାଣିବେ ଆଉ ଜ୍ୟୋତିର ଭାବନା ।୧୯।

× × ×

ଗୁହ୍ୟ ସମାଜ ତନ୍ତ୍ର, ମର୍ମକାଳିକାତନ୍ତ୍ର ଓ ଶ୍ରୀକାଳଚକ୍ର ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉପରଲିଖିତ ସାଧନାର ପ୍ରଣାଳୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି (୮)। ମରୀଚିକା—ଧର୍ମ, ଖଦ୍ୟୋତ—ଜ୍ୟୋତି ଓ ଦୀପଜ୍ୱାଳା—ଜ୍ୱାଳା ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶୀ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛି। ସାରଳା ମହାଭାରତର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଏ ସାଧନାର କଥା କୁହାଯାଇଛି। ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବାୟୁମଣ୍ଡଳକୁ ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା, ତାହାର ପ୍ରମାଣ ଆମେମାନେ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ଓ ତତ୍‌ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟ ଓ ପଞ୍ଚସଖା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥସାହିତ୍ୟରୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଭାବରେ ପାଇଥାଉଁ।

ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ତାଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମପରିଣାମ ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ୍ ଓ ଓଡ଼୍‌ଡ଼ୀୟାନର କଥା ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଅଛନ୍ତି, ଉଡ଼୍‌ଡୀୟାନ ବା ଓଡ଼ିଶୀମାର୍ଗ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମରେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେମାନଙ୍କ ପଞ୍ଚମକାର ସେବାର ହୀନନୈତିକତା ପ୍ରଚାର କରି ଯାଇଛନ୍ତି। ଏ ସହଜଯାନର

ଧୂମ୍ର କଳାବର୍ଣ୍ଣ ଯେତେବେଳେ ପରକାଶ
ହବସତି ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ଦିଶିଯାଏ ପାଥ ।୧୩୨।
ଯାଳାବର୍ଣ୍ଣ ଗୋଟି ଯେବେ ଦରଶନ ପାଇ
ଚନ୍ଦ୍ର ଯେ ଉଦଆ ପ୍ରାଏ ରାତରେ ଦିଶଇ ।୧୩୩।
ଭର୍ମ କଳ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୋଟି ଯେବେ ପାଇ ଦେଖା
ଶେତବର୍ଣ୍ଣର ବାଜେ ହବସେ ଯାଇ ଦେଖା ।୧୩୪।
ଏହି ବ୍ରହ୍ମକଳା ଯେବେ ସାଧିପାରୁ ପାଥ
ଅନନ୍ତ କଳାକୁ ତେବେ ଭେଟିବୁ ତୁରିତ ।୧୩୫।

Mss. P. 12–13.

* ପ୍ରଥମଂ ମରୀଚିକାକାରଂ ଧୂମ୍ରାକାରଂ ଦ୍ୱିତୀୟକମ୍,
ତୃତୀୟଂ ଖଦ୍ୟୋତାକାରଂ ଚତୁର୍ଥଂ ଦୀପବତ୍ ଜ୍ୱଲମ୍
ପଞ୍ଚମଂତୁ ସଦାଲୋକଂ ନିରଭ୍ରଂ ଗଗନ ସନ୍ନିଭମ୍

—ଶ୍ରୀଗୁହ୍ୟ ସମାଜତନ୍ତ୍ର—ଅଂ ୧୮ ପୃ. ୧୬୪ (ପା. ଓ. ସି.)

୮। Obscure Religious Cults of Bengal
—P. 125-126.

ବିକଟ ସ୍ୱରୂପ ଓଡ଼ିଶାରେ ନ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ସିଦ୍ଧସାଧକମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମ ଓ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି କେବେ ସାଧନା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ଯାଇନାହାଁନ୍ତି (୧) ।

ଏ କଥା ଅତି ନିର୍ଘଣ୍ଟ ସତ୍ୟ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଶୂନ୍ୟ ସାଧକମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମ ଓ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ଉପରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ନିର୍ଭର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେ କାଳର ବଜ୍ରଯାନୀ ସିଦ୍ଧମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଓ ଓଡ଼ିଶୀ ମାର୍ଗ ନାଁରେ ଯେ ବୀଭତ୍ସ ଯୌନାଚାର ଚଳାଇ-ଥିଲେ, ଏ ପ୍ରକାର ଭାବନାର କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ନାହିଁ । ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପଞ୍ଚମକାରର ସେବା ବାହ୍ୟରୂପ ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଅର୍ଥ ଥିଲା ଓ ତାହା ହେଉଛି ଯଥାର୍ଥ ସଂଯମର ମାର୍ଗ । ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ବହୁ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି ଓ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ, ଏହି ଅଶ୍ଳୀଳ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ବାହାରଆ ଅର୍ଥ ଓ ଭିତରେ ଯୋଗ-ସାଧନାର ଅର୍ଥ ରହିଅଛି । ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଗୀତିକା ସମୂହରେ ଏହିସବୁ ଅର୍ଥ ରହିଛି ଓ ସେ ସବୁର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ସେହି ସମ୍ପ୍ରର ସିଦ୍ଧମାନେ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ପରଂପରାକୁ ଆଦୌ ଅସ୍ୱୀକାର କରିହେବ ନାହିଁ । ବହୁ ଭଜନ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏ ପ୍ରକାର ରୂପକାତ୍ମକ ପଦ୍ୟର ଅଭାବ ନାହିଁ । ଦେଉଳତୁର ଭାଇବୋହୂ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳାର ସମ୍ବନ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଏକ ଯୌଗିକ ବିଚାର । ସେହିପରି ଡୋମୁଣୀ, ଚଣ୍ଡାଳୁଣୀ, ଧୋବଣୀ ପ୍ରଭୃତି ସହିତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯୌନସଂସ୍ରବ ବାହାରକୁ ଅତି ଅଶ୍ଳୀଳ ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଅର୍ଥ ଓଲଟା ଓ ଏ ପ୍ରକାର ରଚନା ହିଁ ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା ।

ଏହା ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ, ଯେହେତୁ ଓଡ଼୍ଡ଼ୀୟାନ ପୀଠ ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠ; ପୁଣି ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ଆଦି ଜନ୍ମଭୂମି । ତେଣୁ ସେଠାକାର ସାଧନ ପରଂପରାର ମହତ୍ତ୍ୱ କାଳକ୍ରମେ ଯଥାର୍ଥ ମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସର ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ସେ କାଳର ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧ ସାଧକମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରସମ୍ଭବ, ଅନଙ୍ଗବଜ୍ର, ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି,

---

୧ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମପରିଣାମ—୧ମ ଭାଗ, ପୃ. ୧୦-୧୧ ।

ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ପ୍ରଭୃତି ତିବ୍ବତ, ନେପାଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶକୁ ଯାଇ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ; ସେଠାରେ କାଳକ୍ରମେ ତନ୍ତ୍ରଯାନର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଲୋପ ପାଇଗଲା ଓ କେବଳ ବାହାରର ବିକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଜନସାଧାରଣରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ହେଲା । ବଙ୍ଗଳା, କାମରୂପଦେଶ, ଆସାମ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ର ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା ଘଟିଅଛି ।

ଓଡ଼ିଶାର ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଜୈନମାନଙ୍କର 'ଜୀନଦେବ' ଓ ସେ ପୁଣି ଖାରବେଳଙ୍କ ଅମଳର ଜୀନଦେବ, ଯାହାଙ୍କୁ ଖାରବେଳ ମଗଧରୁ ଘେନି ଆସିଥିଲେ, ଏହିପ୍ରକାର ଭାବନାରେ କୌଣସି ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଏ ଯାବତ୍ ମିଳି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଓ ପୂଜାବିଧି ପ୍ରଭୃତିରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମର ସ୍ପଷ୍ଟ ଆଭାସ ମିଳୁଛି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ବୁଦ୍ଧ ଭାବରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିବା ଜଗନ୍ନାଥଧର୍ମରଏକ ବିଳକ୍ଷଣ ପରମ୍ପରା । ଜଗନ୍ନାଥ ଯେଉଁଠି, ତାଙ୍କର ଶକ୍ତି ବିମଳା ମଧ୍ୟ ସେଇଠି । ମନ୍ଦିରର ସେବାପୂଜାର ତାନ୍ତ୍ରିକ ଆଚାର-ବ୍ୟବହାର, ପୁଣି ଗାଲ୍ମାଧବ କଥା ସହିତ ସିଂହଳ ଦନ୍ତକଥାର ଯେଉଁ ଘନିଷ୍ଠ ସାଦୃଶ୍ୟ (୧୦) । ସେଥିରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛି ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଛି ଓ ତାହାର ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରମାଣ ନ ଦେଇ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବା କଠିନ ହୋଇ ପଡ଼ିବ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୈନଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ପ୍ରବାହ ଥିବାର କଥାଟି ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ତାହା ଖ୍ରୀ. ପୂ. ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକର କଥା । ତାହାପରେ ଶହ ଶହ ବର୍ଷ ଧରି ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବହୁ ଇତିହାସ ରହିଛି । ଏହା ଭିତରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ହଜାର ବର୍ଷର ଇତିହାସରେ ଜୈନଧର୍ମର କଥା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ସହଜଯାନୀ ସିଦ୍ଧମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ଇଷ୍ଟଦେବତା କରିନେବାରେ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିବା ମୂଳରେ କି କାରଣ ନିହିତ ଅଛି ? ଏହା ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ କଥା ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ ସେହି ଧର୍ମର ଦେବତା ଓ ସେହି ଆରାଧ୍ୟଦେବତାଙ୍କ ନାମ

(୧୦) ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ—

ନେଇ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଓ ଅନଙ୍ଗବଜ୍ର ବଜ୍ରଯାନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ପ୍ରକାର ରୀତି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପରମ୍ପରାର ଏକ ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । କୌଣସି ଶାକ୍ତଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ କବି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ନମସ୍କାର ଜଣାଇ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ପ୍ରଣୟନ କରିବା ଓ କୌଣସି ବୈଷ୍ଣବ ତାଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଶିବ ବା ଶକ୍ତିଙ୍କର ନାମରେ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅତି ବିରଳ ନୁହେଁ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅନ୍ୟ ନାମ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ । ଓଡ୍ଡୀୟାନର ପୀଠଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନେଇ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଓ ଅନଙ୍ଗବଜ୍ରଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ ଯଥାର୍ଥ ହୋଇଛି ଓ ସେଥିରେ ଯେ କିଛି ପ୍ରତାରଣା ରହିଛି, ଏପରି ଭାବିବା ମୋ ମତରେ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଆହୁରି ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଅବତାର ଭାବରେ ଦଶ ଅବତାରର ବିଭିନ୍ନ ରଚନା ଏପରି କି ଚିତ୍ର ସ୍ଥାପତ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି (୧୧) ଓ ଏ ସବୁ ବହୁ ପ୍ରମାଣ ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଜୀନଦେବ ଭାବରେ ନିରୂପିତ କରି ସେହି ଧର୍ମମତରେ ସମଗ୍ର ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଧାରାକୁ ପରିଚାଳିତ କରାଇବା ଠିକ୍ ହେଉନାହିଁ । ଜାତି ଓ ଜାତିପ୍ରୀତି ପକ୍ଷରେ ଯଦ୍ୟପି ଏ ପ୍ରକାର ମତ ବିଶେଷ ଗୌରବାବହ ଓ ଜୈନଧର୍ମ ପରି ଏକ ନୈତିକ ଓ ସୁସ୍ଥ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତିର ତାହା ପରିପୋଷକ; ତଥାପି ଉକ୍ତ ମତର ଐତିହାସିକ ଭିତ୍ତି ଦୁର୍ବଳ, ସନ୍ଦେହ ଓ ଅନ୍ଧକାରାଚ୍ଛନ୍ନ ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବଜ୍ରଯାନର ସିଦ୍ଧମାନେ ସେମାନଙ୍କର ଆରାଧ୍ୟଦେବତା ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ କୌଣସି ଅସତ୍ୟ ବା ଅଯଥାର୍ଥତା ନାହିଁ । ଓଡ୍ଡୀୟାନ ତାନ୍ତ୍ରିକପୀଠରେ ମଦ୍ୟ ମୈଥୁନାଦିର ବ୍ୟବହାର ଯଦିଓ କେବେ କେଉଁଠି ଥିଲା, ତେବେ ତାହା ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ପ୍ରବଳ

---

(୧୧) "ମତ୍ସ୍ୟକୂର୍ମ ବରାହ ନରସିଂହ ରୂପ ଧରି
ବାମନ ପ୍ରଶୁରାମ ଶ୍ରୀରାମ ଅବତରି
ବଉଦ୍ଧ କଲ୍କି ଯେ ଦଶ ଅବତାର
ଅସୁର ନିବାରଣେ ଯେତେ ରୂପ ଧରି"

—ସାରଳା ମହାଭାରତ, ମଧ୍ୟପର୍ବ ପୃ: ୪୬

* ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ-ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ—ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ।

ପ୍ରଭାବ ଫଳରେ ଲୋପ ପାଇଗଲା । ଓଡ଼ିଶା ତାନ୍ତ୍ରିକତାର ପୀଠଭୂମି ହେଲେ ଯେ ସେଠାରେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରର ବୀଭତ୍ସ ଲୀଳା ରହିବ, ଏପରି କିଛି କଥା ନାହିଁ । ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ପ୍ରବଳ ସ୍ରୋତରେ ଓଡ଼ିଶା ଦିନେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ ତାହାର ବାହ୍ୟାଚାର ବ୍ୟବହାର ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଘୃଣ୍ୟ ବିବେଚିତ ହେଲା । ପୁଣି ତାହା ପରେ ପରେ ଆସିଲା ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ପ୍ରବାହ, ଯେଉଁଥିରେ ଅବଶେଷ ରୂପେ ରହିଗଲା ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ସଂଯମ ଓ ନୈଷ୍ଠିକ ମାର୍ଗ, ଯାହା ସବୁ ସମୟରେ ଯେ କୌଣସି ଉନ୍ନତ ସମାଜର ଆଦର୍ଶ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ସହଜ' ଶବ୍ଦ ଓ ସହଜଯାନର କେତେକ ବିଭବ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ସହଜ' ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ (୧) । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର ପୁତ୍ର ବ୍ରଜ ଭିକ୍ଷୁ ଜ୍ଞାନସାଗର ନାମକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି । ତହିଁରେ ସହଜ ସାଧନାର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । "ସହଜ" ଓ "ସହଜ ସମାଧି"ରେ ସେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଯୌଗିକ ସାଧନା ଓ ବିଶେଷ ଭାବରେ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ । କେଉଁ ବାରରେ, କେଉଁ କାଳରେ ନିଶ୍ୱାସ ପ୍ରଶ୍ୱାସ ସାହାଯ୍ୟରେ ଯୋଗସାଧନ କରିବାକୁ ହେବ, ତାହା ସେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ସହଜ ଅବସ୍ଥା ଯେ ଯୌଗିକ ସାଧନାର ଚରମ ଆନନ୍ଦମୟ ଅବସ୍ଥା; ତାହା ସେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଅଳ୍ପ ଆହାରୀ ହୋଇ ନିଦ୍ରାକୁ ଜାଗିବାକୁ ହେବ । ଚିତ୍ତର ଚଞ୍ଚଳତାରେ ସହଜ ଅବସ୍ଥା ଆସିବା ଅସମ୍ଭବ । ସହଜ ସାଧନା ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ନିବୃତ୍ତିର ସାଧନା (୨) । ଏ ପ୍ରକାର ସାଧନାରେ

---

(୧) * କାହ୍ନୁ ବିଲସଅ ଆସବମାତା
ସହଜ ନଳିନୀବନ ପଇସି ନିବିତ୍ତା—ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ: ଦୋ: ନଂ. ୯
ଚକ୍ଷୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ୟେଁଟି ପ୍ରକାଶ ହୋଇଛୁ
ସହଜ ଜାଗିଲେ ଯେ ଦେଖିବୁ ପଣ୍ଡୁ ଶ୍ରିଷି । ୨୫ ଜ୍ଞାନସାଗର Mss. ପ. ୧୨୫,
ପୃ. ୧୨, ଅ. ୧,
ଯୋଗୀ ଛାୟା ଅବାଡ଼ ସେ ସହଜ ସମାଧୀ
ପ୍ରତି ଅଙ୍ଗେ କହିଅଛୁଁ ସାଧନା ଯେ ବିଧି । ୧୩ । ୨୨ ଅଧ୍ୟାୟ ।

(୨) ଅଳପ ଆହାରେ ରହି ନିଦ୍ରାକୁ ଜାଗିବୁ ।
ଯୋଗ ପୋଷ୍ଟେ ରହି ହେତୁ ସହଜ ବାରିବୁ ।୩୭।
ସହଜ ବାରିବୁ ହୋ ଅବାଡ଼ ନ ପଡ଼ିବୁ
ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଣ ଚିତ୍ତ ବୃତ୍ତିକୁ ଖଣ୍ଡିବୁ । ୩୮ । ଅ. ୩.

ନିତ୍ରାବସ୍ଥା କାମାକ୍ଷୀ ଦେବୀଙ୍କୁ ଆୟତ୍ତ କରିହେବ । ଲୋକେ ବାହାରର ସେବାପୂଜା ବିଧିରେ ତତ୍ପର; କିନ୍ତୁ ମନର ସହଜ ଅବସ୍ଥା କ୍ୱଚିତ ଜାଣନ୍ତି (୩) । ସହଜ ସାଧନା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସାଧନା । ଏଥିରେ ବ୍ୟଭିଚାରର ବା ଅନ୍ୟ କିଛିର ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ । ସହଜଯାନର ମୌଳିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଓଡ଼ିଶାର ଯୋଗସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ନିହିତ ରହିଛି । ସହଜ ସାଧନା ଏକ କାୟାସାଧନା ମାତ୍ର । ସାଧକ ସହଜ ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରି ପାରିବା ପରେ ସେ କାଳକୁ ଜୟକରି ପାରିବ ବା ଦୀର୍ଘାୟୁ ରହି-ପାରିବ। ସେହି ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସହଜ ସମାଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ଯେ, ସହଜକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରାଣାୟାମ ହିଁ ପ୍ରୟୋଜନ । ବାମ ପାଖ ନିଶ୍ୱାସ ବନ୍ଦ କରି ଡାହାଣରେ ନିଶ୍ୱାସ ନେବାକୁ ହେବ ଓ ସହଜ ଅବସ୍ଥା ବାରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହି ସହଜ ସାଧନାର ଅନୁକୂଳ ସମୟ ହେଉଛି ପାହାନ୍ତିଆ ପହର (୪) । ସୂର୍ଯ୍ୟ ନାଡ଼ିର ସାଧନା ହିଁ ସହଜ ସାଧନା (୫) । ପାହାନ୍ତା ପହରରୁ ଉଠି ଦନ୍ତଧାବନାଦି ସ୍ନାନ ସାରି ସହଜ ଘରରେ ଭାବନା କରିବାକୁ ହେବ । ସହଜ ସାଧନା କଠୋର ସାଧନା । ତେଣୁ ତାହାକୁ ଅଳ୍ପ ଅଳ୍ପ ସାଧନା କରିବାକୁ ହେବ । ପାହାନ୍ତା ପହର ସହଜ ସମୟ । ଏହି ସମୟରେ ଯେଉଁ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ନକ୍ଷତ୍ର ଉଦୟ ହୁଏ, ତାହା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଋଗ ବେଦ ଭାବରେ କଥିତ । ପାହାନ୍ତା ପହରରୁ ତେରଦଣ୍ଡ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

(୩) ବାହାରେ ମୋ ନାନା ପୂଜା ବିଧିମାନ ହୋଇ ।
ମନର ସହଜ ସେବା ନ ଜାଣନ୍ତି କେହି ।୫୮। ପୃ.୧୭।୧୮ ଅ. ୩.

(୪) ପାହାନ୍ତି ହୋଇଲେ ଜଗି ବସିବୁ ପାହାଣ୍ଡ ।
ସହଜ ସମାଧି ଯୋଗାସନେ ଲଏ କରି । ୬୮ ।
ସହଜ ଜାଗିଲେ ଯୋଗେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପରକାଶ ।
ବାମ ଫଣି ବନ୍ଦକରି ଦକ୍ଷିଣରେ ପଶି । ୬୯ ।
ସହଜ ସୂତ୍ରରେ ବାରି ଜଗିବୁ ନିମଗ୍ନେ ।
ନିଶ୍ଚଳେ ରହିବୁ ଜଗି ଆପଣାର ସ୍ଥାନେ । ୭୦ । ଅ. ୩

(୫) ଦେଖ ମନୁ ପୁରୁଷ ଯେ ପାଦ ତଳାବନ୍ତୀ ।
ଡାହାଣରେ ରବି ଜାଣ ବାମେ ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥିତି । ୯୯ ।
ଏଥି ଆତଯାତ ହୋଇ ପାହାଣ୍ଡ ତୁ ଜଗ ।
ଦିନବାର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଫେରୁଅଛୁ ମୁଁ ସହଜ । ୧୦୦ । ଅ-୩

ସଖି ଅଙ୍ଗରେ ସାଧନା କଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ଘଟିବ ଓ ସାଧକ ଜ୍ୟୋତି ରୂପ ଦେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବ । ଏ ବିଷୟ ଅତି ଗୁପ୍ତ ଓ ଏହା ହିଁ ସହଜ ବିଷୟ (୬) । ସହଜ ପୁଣି ନିତ୍ୟ ବୃନ୍ଦାବନର ଆନନ୍ଦମୟ ଅବସ୍ଥା (୭) । ଯୌଗିକ ସାଧନାରେ ଯଥାଯଥ ଭାବରେ ପବନ ତୋଳିବା ସହଜ ଅବସ୍ଥା ଓ ପବନକୁ ନିବୃତ୍ତି କଲେ ଅସହଜ ଅବସ୍ଥା ବୁଝାଏ (୮) । ପବନକୁ ଉତ୍ତୋଳିତ କରି ପରମ ସହିତ ଭେଟାଇଲେ ଯୋଗୀର ସହଜ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ (୯) । ଏ ସାଧନା ଯେହେତୁ ଅତି କଠିନ ସାଧନା, ଶିଷ୍ୟ ସର୍ବଦା ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ବସାଇ ସହଜ ସାଧନା କରିବ । ସାଧକ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ହେଲା ପରେ ନୟନ ବୁଜି ପବନକୁ ମନ ସହିତ ମିଳାଇଲେ ତାକୁ ହଜ ଅବସ୍ଥା କହନ୍ତି (୧୦) । ସହଜ ସାଧନା ଶାନ୍ତିଯୋଗ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ କଥିତ । ସାଧକ ସହଜ ନ ହେଲେ ସେ କନକ ଦୀପ ତୁଲ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟ ଜ୍ୟୋତି ଦେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ (୧୧) । ମନ, ନୟନ ଓ ନାସା ଏହାକୁ ଏକତ୍ର କରି ସହଜ ସାଧନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ (୧୨) । ଏ ସହଜ ସାଧନାରେ ଜଳ ପବନ ଓ ଅଭକ୍ଷ ଭକ୍ଷିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଓ ଏ ସାଧନାରେ ବୃକ୍ଷମୂଳରେ ସାଧନା କରିବା ଅନୁକୂଳ ସ୍ଥଳ (୧୩) । ସହଜ ଅବସ୍ଥାରେ ଯୋଗୀ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇ ତ୍ରିକୂଟ ଉପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁଇ ଭ୍ରୂର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ

---

(୬) Ibid P. 37.

(୭) ,, P. 48.

(୮) ପବନ ତୋଳିଲେ ପାଥ ବୋଲଇ ।
ପବନ ନିବୃତ୍ତି ହେଲେ ଅସହଜ କହି । ଅ-୬।୨୮

(୯) ଜୀବପରମ ଭେଟ ହୋଇଲେ ଯେଉଁକ୍ଷଣି ।
ଏହାକୁ ସହଜ କହି ଶୁଣ ଫାଲଗୁନ । ଅ. ୬।୩୯.

(୧୦) ନୟନ ବୁଜିଲେ ପାର୍ଥ ହଜୟାକୁ କହି
ପବନ ଯେ ମନ ସଙ୍ଗେ ହୁଜ ମିଳୁଥାଇ । ୬।୪୧:

(୧୧) ପୃ: ୬୦.

(୧୨) ମନ ଯେ ନୟନ ଜାଣ ପବନ ନାସାରେ
ଏହାକୁ ଏକତ୍ର ପାର୍ଥ କର ଏହିଠାରେ । ୬।୮୨

(୧୩) ପୃ. ୭୩

ସ୍ଥାନରେ ଯେତେବେଳେ ଦୃଷ୍ଟି ନିବଦ୍ଧ ରଖେ, ସେତେବେଳେ ସେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ କଅଣ, ତାହା ଉପଲବ୍ଧି କରିଥାଏ । ଏସବୁ ସାଧନା ଗୁରୁ ବ୍ୟତୀତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଗ୍ରନ୍ଥକାର କହିଛନ୍ତି ଯେ "ଗୁରୁ ଅଙ୍ଗ ଶିଷ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ନୁହନ୍ତି ଅଭିନ୍ନ" (୧୪) । ଏହି ଦେହରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ଏକତ୍ର ବାସ କରୁଅଛନ୍ତି । ଦକ୍ଷିଣ ବା ଡାହାଣ ଅଙ୍ଗ ଗୁରୁ ଓ ବାମ ଅଙ୍ଗ ଶିଷ୍ୟ, ପୁଣି ଦକ୍ଷିଣ ଅଙ୍ଗ ଶେଷଦେବ ଓ ବାମଅଙ୍ଗ ଜଗନ୍ନାଥ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଭାବରେ କଥିତ । ଏ ସବୁ କେବଳ ଚନ୍ଦ୍ରସୂର୍ଯ୍ୟ ନାଡ଼ିର ବର୍ଣ୍ଣନ ମାତ୍ର । ସହଜ ଅବସ୍ଥା ଏକ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଅବସ୍ଥା । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଜ୍ଞାନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନାଶଯାଏ ଓ ଏକାଦଶ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇପଡ଼େ । କଳ୍ପନା, ତୃଷା ସବୁ ନାଶ ପାଇଯାଏ । ଶାନ୍ତି ଯୋଗ ବା ସହଜ ସମାଧିରେ ଯୋଗୀ ସହଜାନନ୍ଦ ଉପଲବ୍ଧି କଲାବେଳେ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ ସହଜ ଆନନ୍ଦରେ ପରିପ୍ଲାବିତ ହେବାର ଅନୁଭବ ହୁଏ (୧୫) । ସହଜ ଅବସ୍ଥା ପାଇବାକୁ ହେଲେ ସେହି ବାମ ଅଙ୍ଗରେ ସାଧନ କରିବାକୁ ହେବ ଓ ତାହା ସେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଗୁରୁ ଆଜ୍ଞାରେ ଓ ଗୁରୁଙ୍କର ଆଶିଷରେ ଶତ ବ୍ରହ୍ମତୁଲ୍ୟ ସହଜାନନ୍ଦ ସାଧକ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବ (୧୬) । ଜ୍ଞାନସାଗରର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଏହିପରି

(୧୪) ପୃ. ୮୦। ଅ. ୭

(୧୫) ନାମସୂତ୍ର ସହଜକୁ ବାରିବୁ ସ୍ନେହରେ
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସହଜଯାକ ସମ୍ଭାଇ ଯହିଁରେ । ଅ.୮।୭୯.

(୧୬) ବାମ ଅଙ୍ଗେ ବସି ପାର୍ଥ ନିରାଳମ୍ବେ ଥାଇ
ଡାକୁଣୀ ଗୋଟି ଜିଣିଯିବ ଦଶିଯିବ ଦେଖ
ସହଜାନନ୍ଦଙ୍କୁ ପାର୍ଥ ଦେଖିବୁ ନୟନେ ।
ଗୁରୁ ଆଜ୍ଞା ଶତ ବ୍ରହ୍ମ ସହଜ ଆପଣେ ।
ଅ.୧୦।୮।୧୯.

* ଦ୍ରସନ ପାଇବୁ ପାର୍ଥ ପରମ ଜ୍ୟୋତିକ
ପବନକୁ ତୋଳ ପାର୍ଥ ଲୟ ଲଗା ଯୋଗି । ୫୧ ।
ନବ ଘଡ଼ିଠାରେ ପାର୍ଥ ସହଜ ସମାଧି
ମନପବନ ଚୈତନ୍ୟ ତନ ଥିବୁ ରୁନ୍ଧି । ୭୦ ।
ହୃଦରେ ମିଶିଲେ ପାର୍ଥ ଲଗିବ ସମାଧି
ନାନାକାର ମାନ ପାର୍ଥ ପକାଇବୁ ଛେଦି । ଅ.୧୦.

ସହଜ ସାଧନାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି ଓ ସହଜଯାନ ଯେ ସୁଦ୍ଧପୁର ଏକ ଯୌଗିକ ନୈଷ୍ଠିକ ମାର୍ଗ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କିଛି ନାହିଁ ।

ଶିଶୁବେଦ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରମଯୋଗୀ ସମାଧି, ଶୂନ୍ୟସମାଧି, ନିରଞ୍ଜନ ପୁରୁଷ ସମାଧି, ଅଲେଖ ସମାଧି, ସପନାଧିକ, ପରଯୋଗ ସମାଧି ପ୍ରଭୃତି ସହିତ ସହଜ ସମାଧିର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି (୧୭) । ଶିଶୁବେଦର ଅନ୍ୟଏକ ପ୍ରକାଶରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସହଜ ସମାଧିର ବିଷୟ ବିଶଦଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ତହିଁରେ ଶ୍ଳୋକ ସହିତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଅଛି (୧୮) । ତହିଁରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସହଜଯାନ ବା

---

(୧୭) ପବନ ନ ରହଇ ସ୍ଥିର । ତେସନେ କମଳ ପବନ ଧର ।
ସମାକ୍ଷର ସମକର ଜାଣେଂ । ତେବେ ପିଣ୍ଡଂର କାରଣ
ପରମାଂଣେଂ ।
ବ୍ୟାଖ୍ୟା—ମନ ବଗ ଯେସନଂ । ମାଛ ଯେ ସେ ପବନଂ ।
ନରଃ ଯେସନେକ ବିନ୍ଦୁଂ ।
ମନ ପବନକୁ ଲୟ କଲେ । ବଗମାଛ ନର ତିନଂ ହେଂ
ବିବର୍ଜିତ ହୋନ୍ତିଂ ।
ସେହାକୁ ସହଜଯୋଗ ସମାଦ୍ଧ ବୋଲି ।୧୫। ଶିଶୁବେଦ—ପୃ.୧୩୪
(୧୮) ଡାହାଣ ବ୍ରତେକ ସଂଗଂ ଉଇଂଲେ ଦିନେ ଦିନେ ବଢ଼ଇ କାୟେ
ମହାରଶ ସୋଷିବେ ଗୁଞ୍ଜଂନ ନ ଖସିବେ ।
ନାଥେ ବଦନ୍ତି କରିଛୁ ସିବ ନ କର ପାୟେ । ଅର୍ଥ—
ଡାହାଣ ବ୍ରତେକ ଯେ ଦକ୍ଷିଣ ପିଅଳା ନାଡ଼ୀ ଉର୍ଦ୍ଧମୁଖ ହୋଇଲେ ।
ଆପଚନ୍ଦ୍ରଂ ଝରଇ । ଆକାଶର ଅମୃତ ଝରଇ ।
ଅମନା ପବନରେ ଚିତ ରହଇ ।
ଅବାଧୀ (ଇ) ଘରେ ବାଧୀ (ଇ) ରହଇ । କାମଂ ମଣ୍ଡଳେ
ବିନ୍ଦୁଂ ରହଇ ।
ଗୁଞ୍ଜଂର ଦୃଷ୍ଟି ନ ଖସଇ । ମନହସ୍ତୀ ଶାଳର ବାହାର ନୁହଇ ।
ନଖସଇ ସେହିଁକଯାଇ ।
ସେହାକୁ ସହଜ ସମାଦ୍ଧ ବୋଲି । ଶିଶୁବେଦ—ପୃ.୪
ଖିର ବନ୍ଧିଲେ ପବନ ବହଇ । ଉର୍ଦ୍ଧେ ସ୍ଥିର ଲଭ
ସହଜଯୋଗୀ ନିସିଦ୍ଧ ମନ, ପବନ ଏକତ୍ରିବ । ଇତ୍ୟାଦି ।
ଶିଶୁବେଦ ।

ସହଜ ମାର୍ଗର ସାଧନା ଏକ ସଂଯମ ବା ନିବୃତ୍ତିମାର୍ଗର ସାଧନା । ଡକ୍ଟର ଏସ୍. କେ. ଦେ ଏହି ସହଜସିଦ୍ଧି ବିଷୟରେ ଲେଖିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ (୧୯) ସହଜଯାନ, ମନ୍ତ୍ର, ମଣ୍ଡଳ ଓ ମୁଦ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ଉପରେ ସେତେ ଜୋର ନ ଦେଇ ବିଭିନ୍ନ ଯୌଗିକ ସାଧନା ଓ ମାନସିକ ବଳର ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧନ ପ୍ରଭୃତି ଉପରେ ବିଶେଷ ଜୋର ଦେଇଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ମହାଶୟ ସେହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ କହନ୍ତି ଯେ, ତାନ୍ତ୍ରିକତା ବଙ୍ଗଳା ଓ ଆସାମରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା ଓ ସେହି ଉଭୟ ପ୍ରଦେଶରେ ବିଶେଷ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ ସେ ଏହାଦ୍ୱାରା ଓଡ୍ଡୀୟାନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠ ତଥା ତହିଁର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ସିଲଭେନ ଲେଭି ଉଡ୍ଡୀୟାନକୁ ଖାସଗଡ଼ ସହିତ; ଏଲ୍. ଏ. ଓ୍ୱାଡ୍ଡେଲ ସ୍ୱାଟ ଉପତ୍ୟକା ସହିତ ଓ ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ବଙ୍ଗଳା ଓ ଆସାମର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆସାମର ପଶ୍ଚିମାଂଶରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଓଡ୍ଡୀୟାନ ଓ ଓଡ୍ରବିଶା ବା ଓଡ଼ିଶା ଯେ ଏକ, ତାହା ଲାମା ତାରନାଥଙ୍କର କାହାଣୀର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ପୀଠ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶା ବା ଓଡ୍ରବିଷୟ ଥିଲା ଓ ତାହାର ବିଶିଷ୍ଟ ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ଯେ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଭାବରେ କଥିତ, ଏଥିରେ ଦ୍ୱିଧା ପ୍ରକାଶ କରିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

---

(୧୯) „One of the characteristics of Sahaja Siddhi is that it repudiates Mantra, Mandale, and other external means and modes of Vajra-yana and Mautrayana, puts emphasis on yogic practices and cultivation of mental powers, and accepting their terminology, places different meter proetations on such fundamental concepts as Vajra, Mudra etc."

The Budhist Tantric Literature—

N. I. A. 1938 Vol. I. P. 14

ଏହି ସହଜସାଧନାର ଧାରା ଓଡ଼ିଶା, ଆସାମ ଓ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । କାରଣ ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି ପୀଠ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଡାହାଳ ଦେଶରେ ଥିଲା ବୋଲି ଆଲୋଚକଙ୍କର ମତ (୨୦) । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ସହଜଯାନର ବିକୃତ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସହଜଯାନର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ରହିଛି ।

ଉପସଂହାର

'ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା'ର ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ପରେ ଆମେ ଜାଣିବାକୁ ପାଉଛୁ ଯେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଏହି ଗୀତିକା ସମୂହ ଖ୍ରୀ. ଅଷ୍ଟମ-ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶା ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଏକ ଧାର୍ମିକ ସାହିତ୍ୟ ଭାବରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିବା ସମ୍ଭବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉଦ୍ଭବ ଏବଂ ବିକାଶ ଉକ୍ତ ଦୋହା ସମୂହର ଭାଷା'ରେ ଯେ ନିହିତ, ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ । ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଭାଷାକୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ନିଦର୍ଶନ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରେ । ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ଏହି ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷା ଯେ କେବଳ ଓଡ଼ିଆ-ଭାଷାର ଜନନୀ, ତାହା ନୁହେଁ । ଏହି ଭାଷା ସହିତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ଭାଷା; ଯଥା—ବଙ୍ଗଳା, ଆସାମୀ, ମୈଥିଳୀ, ବିହାରୀ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାର ମଧ୍ୟ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି । ସିଦ୍ଧସାହିତ୍ୟର ଭାଷା ଏକ ସମୟରେ ସମଗ୍ର ପୂର୍ବ-ଭାରତର ଭାଷା ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଉପରୁ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ଭାଷାସବୁ ପରିପୁଷ୍ଟି ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆଭାଷା ସହିତ ଏହି ଭାଷାର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ହେତୁ ଆମ୍ଭେମାନେ କହିପାରୁଁ ଯେ ଏହି ଭାଷା ବହୁଳ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାଭୂମିରେ କଥିତ ହେଉଥିଲା ।

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବହୁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼୍ଡୀୟାନ ବା ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଥିଲେ । ମୁଖ୍ୟତଃ ଏହି ପୀଠରୁ ବହୁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ତିବ୍ବତ, ନେପାଳ ଓ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଇ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଧାର୍ମିକ ମତବାଦ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ

---

(୨୦) Purnagiri and Uddeyana—Jogendra Chandra Ghosh N. I. A. Dec. 1938. P. 573.

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ବିବରଣୀରୁ ଜାଣିଥାଉଁ ଯେ (୨୧) କମ୍ବଳପା, ଡେଙ୍କିପା, ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା, କମ୍ବଳପା, ଧୋକଡ଼ିପା, ଗୁଣ୍ଡରିପା, ଭିଖନପା ଓ ଦାରିକପା ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ସିଦ୍ଧସାଧକ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ବା ଓଡ଼ିଆ ଥିଲେ ଓ ତାହାଛଡ଼ା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ଜାଣିଥାଉଁ ଯେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିବା ଓଡ୍‌ଡ଼ୀୟାନ ପୀଠକୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆସି ଯୋଗ ଓ ତନ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ଆଜି ତାହାର ମୂକ ସାକ୍ଷୀରୂପେ ଓଡ଼ିଶାର ରତ୍ନଗିରି ମହାବିହାର ଓ ଉଦୟ-ଗିରି, ଲଳିତଗିରି ପ୍ରଭୃତିର ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧକୀର୍ତ୍ତି ଦଣ୍ଡାୟମାନ ରହି ସେ କାଳର ବହୁ ଅତୀତ ସ୍ମୃତି ସ୍ମରଣ କରାଇ ଦେଉଛି ।

ଇତିହାସ ବ୍ୟତୀତ ଧର୍ମ ଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ଦେଖିବା ଯେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଧର୍ମଭୂମି ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଏବେ ବି ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ରହିଛି । ଜାତିଧର୍ମନିର୍ବିଶେଷରେ ସେମାନଙ୍କର ଧାର୍ମିକ ମତବାଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଇତର ଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ନିଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱ ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା ପରି ଏକ ସାଙ୍କେତିକ ଭାଷାର ମାଧ୍ୟମରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥାଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ଅବିକଳ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି ଯାହାକୁ କ୍ଲିଷ୍ଟ, ଦୁର୍ବୋଧ ଓ ନିରର୍ଥକ ବୋଲି ବେଳେ ବେଳେ କହିଥାଉଁ ।

ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ, ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ ଓ ଇତିହାସ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଆମେ ଏହି ଅପୂର୍ବ ସିଦ୍ଧସାହିତ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାକୁ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ବିକାଶର ଆଦିମ ଉତ୍ସ ବୋଲି ମନେକରିଥାଉଁ ।

---

୨୧) ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ—ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ, ସମ୍ମେଳନ ପତ୍ରିକା ଶକ ୧୮୮୭, ଭାଗ ୫୧, ସଂ ୧-୨, ପୃ. ୯-୧୨ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ

ଓଡ଼ିଆ ଲିପି, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶରେ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ ଯଥା—ଶିଳାଲେଖ ଓ ତମ୍ବାପଞ୍ଚା ସନନ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଧ୍ୟାନ ଓ ଗବେଷଣା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ଅଟେ । ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ-ଗୁଡ଼ିକର ଢେଡେ ପରିମାଣରେ ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ଓ ଐତିହାସିକ ମୂଲ୍ୟ ରହିଅଛି । ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ବା ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟର ବିକାଶରେ ଏହି ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକ ବହୁଳ ଭାବରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକର ଲିପି ଓ ଭାଷା-ପ୍ରତି ଆମ୍ଭେମାନେ ବହୁତ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଥାଉ; କାରଣ ଅଭିଲେଖର ଲିପି, ଭାଷା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିବରଣୀର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ ହୋଇ ନ ଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଆମ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ତାଳପତ୍ର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନଥିପତ୍ର (Records)ର ସ୍ଥାୟିତ୍ୱ ତ କମ୍ । ଏହାଛଡ଼ା ଏହି ସବୁର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତିଲିପିରେ ଆମେ ଭାଷା ତଥା ଲିପିର ବହୁଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧନ ବେଳେ ବେଳେ ଦେଖିଥାଉଁ । 'ପଥର-ଲେଖା' ଓ ତମ୍ବାପଞ୍ଚା ଉପରେ ଖୋଦିତ 'ଲେଖାବଳୀ' ଅବିକୃତ ଭାବରେ ସେହି ସମୟର ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଐତିହାସିକ ପରିବେଶର ଠିକ୍ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ପଦ ବହୁତ ବେଶି । ଦିନକୁ ଦିନ ନୂତନ ନୂତନ ଅଭିଲେଖ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ, ସାହିତ୍ୟ ଓ ଭାଷାର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗ ପ୍ରତି ଆଲୋକପାତ କରୁଅଛି ।

ପ୍ରାଚୀନତମ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ

ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିବା ଅଭିଲେଖ ମଧ୍ୟରେ ଖ୍ରୀ: ୧୦୫୧ର ଦ୍ୱିତୀୟ ବଜ୍ରହସ୍ତ ଦେବଙ୍କର ଉରଜାମ ଅଭିଲେଖଟି ହେଉଛି ପ୍ରାଚୀନତମ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ । ଏହି ଅଭିଲେଖଟି

ଦକ୍ଷିଣରେ ଶ୍ରୀକାକୁଲମ୍ ଜିଲ୍ଲାର ଶ୍ରୀକାକୁଲମ୍ ତାଲୁକସ୍ଥ ଉରଜାମ୍ ଗ୍ରାମରେ ଥିବା ଶିବମନ୍ଦିରର ଏକ ଅଭିଲେଖ । ଏହି ଅଭିଲେଖର ଲିପି ହେଉଛି ନାଗରୀଲିପି । ଏହାର ଭାଷା ସାଂସ୍କୃତିକ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଅଟେ । ଏଥିରେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି, ଯଥା—ସଣିବାରରଇମ, ମେଲଣ, କରିଲ, ତନ୍ନି, ମାଣିଚକ୍କୁ, ମଇତାନ (ମଣ୍ଡପ), ଥିଲଇ, ଧିନ୍ଲ (ଦିଲ ବା ଦେଲ ଅର୍ଥରେ) ଚଉ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ । ଏହି ଅଭିଲେଖର ଭାଷାରେ ତାମିଲ ଓ ତେଲୁଗୁ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ପଡ଼ିଛି । (The evolution of Oriya Language and Script—Tripathi P. 222)

ଏହି ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଆହୁରି ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ ମିଳିଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକର ଭାଷାରୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାଣିବାକୁ ପାଉଁ ଯେ ଖ୍ରୀ. ଦଶମ ଶତକ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆଭାଷା କ୍ରମେ ପରିସ୍ଫୁଟ ହେଲାଣି । ଏଥିମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ ସୁରକ୍ଷିତ ଥିବା ଏକ ଜୈନବିଗ୍ରହରେ ଦୁଇଟି ଧାଡ଼ି କୁଟିଳାକ୍ଷର ଲିପିରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି । ଏହାର ଭାଷା ଓଡ଼ିଆ ଅଟେ । ସେହି ଦୁଇଟି ଧାଡ଼ି ହେଉଛି—

‘ଦେବଂକୁହି ଉର୍ଗତ କରୁଣ
ଅଛନ୍ତି ଭେ କୁମାର ସେଣ’ ।

ଲିପିତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ଅଭିଲେଖକୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ଖ୍ରୀ. ଦଶମ ଶତକର ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି ।

ଏହାପରେ ଖ୍ରୀ. ଦଶମ ଶତକର ଅନ୍ୟ ଏକ ସନନ୍ଦ ହେଉଛି ପଞ୍ଚମ ବଜ୍ରହସ୍ତଦେବଙ୍କର ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ତମ୍ବାପଟ୍ଟା ସନନ୍ଦ । ଏହି ଅଭିଲେଖରେ କେତେକ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ; ଯେପରି—ରାଜରାଣୀ ଓଡ଼ିବସଇ, ତେଲସିଗ୍ରାମ (ତୁଳସୀ ଗ୍ରାମ), ଇଦନନ୍ଦଣୋଦୟୁ (ଇନ୍ଦ୍ରନନ୍ଦନୋଦୟୁ) ସାହାସ (ସ୍ୱାହା) ଓ ମିଳନ୍ତି ଦିନ (ମେଳଦିବସ) ଇତ୍ୟାଦି । (Ins. of Orissa Vol. II, P. 169-70) । ଏହି ଭାଷାରେ ଓଡ଼ିଅଭାଷାର ପ୍ରାଣବିନ୍ଦୁ ନିହିତ ଅଛି ଓ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରାକୃତଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଦେଖା ଦେଇଛି ।

ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ 'ଇଦନନ୍ଦଣୋଦସ୍ୱ' । ପ୍ରାକୃତଭାଷାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିଲେଖ ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ମିଳି ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ବିକାଶରେ କେତେକ ଅଭିଲେଖରେ ପ୍ରାକୃତଭାଷାର କେତେକ ପଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସମବିକାଶରେ ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକର ଗୁରୁତ୍ୱ ଅନେକ ।

ଶୈଳୋଦ୍ଭବ ରାଜବଂଶର ଧର୍ମରାଜଙ୍କର ସନନ୍ଦ 'ନିଭିନ ତମ୍ବାପଞ୍ଜା ସନନ୍ଦ' ଭାବରେ କଥିତ । ଏହି ସନନ୍ଦର ସମୟ ହେଉଛି (ଖ୍ରୀ.୬୦୫-୭୨୫) (Inscriptions of Orissa, Vol I, P. II—Rajguru, P. 210) । ଏହି ସନନ୍ଦର ଭାଷା ସଂସ୍କୃତ ହେଲେ ହେଁ ତହିଁରେ ତତ୍କାଳୀନ ଲୌକିକ ପ୍ରାକୃତଭାଷାର କେତେକ ବ୍ୟବହାର ରହିଛି ।

ଯଥା—"ଗ୍ରାମସ୍ୟ ଶି(ସୀ)ମା କ(କୃ)ତ । ପଶ୍ଚିମ ଦିଶହିତୁ-(ହି)କୁଟ ଜୋଡ଼ ପାପଦ ବଣରାଇ ବାଲ୍ମୁକ ବଂକସିଳ ବଣରାଇ ଉତର ଦିଶହି ତୁକୁଟ । ପାଣି ସାଣତର ମଣିବାଧେ ବର୍ଣ । ଉତର ଦିଶହି ଦିଘଶିଳ । ପୂର୍ବେହି ଅତ ବଣରାଇ ବାଡ଼ । ପୂର୍ବ ଉତର କୋଣେହି ସୋମଣିତ(ହି)କୁଟ । ପୂର୍ବ ଦକ୍ଷିଣହି ସେ······ମ ତୁ(ହି)କୁଟ । ପୂର୍ବ ଦିସହି ଲଡ଼ । ପୂର୍ବ ଦକ୍ଷିଣ କୋଣେହି ବାଘ ଗୁହ୍ମ ତୁ(ହି)କୁଟ । ଦକ୍ଷିଣଦିଶ ପୂର୍ବ ଦିସିଳ ଗାଡ଼ ସ୍ରାବନ୍ତଃସ୍ରେପୁର ହିଟିର୍ମିର ।"

ଏହି ଅଭିଲେଖରେ ମିଳୁଥିବା ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଯେପରି କତ(କୃତ), ଦିଶହି, ତୁକୁଟ (ହିକୁଟ), ଜୋଡ଼, ବଣରାଇ (ବନରାଜି), ପାଣି, ଦିଘ (ଦୀର୍ଘ), ବାଡ଼, ପୂର୍ବ, ଦକ୍ଷିଣ, କୋଣେହି, ବାଘ ଗୁହ୍ମ (ବ୍ୟାଘ୍ରଗୁମ୍ଫା) ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିଲେଖଟିର ସମୟ ଅପଭ୍ରଂଶ ଯୁଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଏହି ଅଭିଲେଖର ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାକୃତ ଅପେକ୍ଷା ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଧାରଣ କରିଛି, ଯାହା ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ଖୁବ୍ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଭାଷା ବା ତାହାର ସମକକ୍ଷ ଅଟେ । ମୋର ମତରେ ଏହାର ଭାଷାକୁ ପ୍ରାକୃତ ନ କହି ଅପଭ୍ରଂଶ କହିବା ସମୀଚୀନ; କାରଣ ଏହି ଅଭିଲେଖର ସମୟ ଚର୍ଯାଗୀତି ରଚନା ସମୟର ଅଟେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟ ଏକ ଅଭିଲେଖରେ ସେହିପରି ସଂସ୍କୃତ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ମିଶ୍ରିତ ଏକ ଅଭିଲେଖର ସନ୍ଧାନ ମିଳିଥାଏ । ଏହି ଅଭିଲେଖର ସମୟ ଖ୍ରୀ. ୧୦୭୭, ପଞ୍ଚମ ବଜ୍ରହସ୍ତ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ଅଭିଲେଖର କେତେକ ଧାଡ଼ି ହେଉଛି—

"ଓଁ ଶ୍ରୀ ମଦନ୍ତବର୍ମା ବଜ୍ରହସ୍ତଦେବ ବିଜୟ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ବତ୍ସର ୩୯ ବିଶାଳ ବଳ ସେନାପତି ମାଧୁଣ୍ଡ ଯସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟାକାଯୁଷ୍ଟ କୁଳୋଦ୍ଭବ ସମସ୍ତ ଧର୍ମ ପର(ପା)ଳନ(ମ୍) ବନଜାନନ(ମ୍) ଗୁଣ୍ଡମନାୟକ କଳ ଗୋରସ୍ଯୁ (୪) ଅଖଣ୍ଡ ବତ୍ତି(ର୍ତ୍ତି)ସୁ ମଧୁକେଶ୍ୱର ଦେବସ ଦିଲା । (Inscription of Orissa—Vol. I, No.9, P. 13."

ଏହି ଅଭିଲେଖର ଭାଷା ସହିତ ବା ଗଦ୍ୟରଚନା ଶୈଳୀ ସହିତ ଖ୍ରୀ: ୧୦୫୫ର ଦ୍ୱିତୀୟ ବଜ୍ରହସ୍ତ ଦେବଙ୍କର ଅଭିଲେଖର କେତେକ ଧାଡ଼ି ତୁଳନା କରାଯାଇପାରେ । ଯେପରି :—

"ସ୍ୱସ୍ତି ସମରମୁଖାନେକ ରିପୁଦର୍ପ ମର୍ଦ୍ଦନ ଭୁଜବଳ ପରାକ୍ରମ ଗଙ୍ଗାନ୍ୱୟାବଲମ୍ବନ ସ୍ତମ୍ଭ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଅନନ୍ତ ବ( ) ହ୍ମଦେବ ବିଜୟ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ବତ୍ସର ୧୫ ତୁଳାମାସ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଦିନ ପଞ୍ଚମୀ ସଣିବାରଇମ ଯୁବରାଜ ମେଳଣ ଦମ୍ଭ କରିଲା ପଞ୍ଚସ୍ଥିତି" ଇତ୍ୟାଦି ।

ଖ୍ରୀ. ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗଙ୍ଗରାଜା ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ (ଖ୍ରୀ: ୧୩୯୭) ଦ୍ୱୈଭାଷିକ ଅଭିଲେଖ ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ ଅଟେ । ଖ୍ରୀ: ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ଲେଖଟି ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅତି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ । ଏହି ଅଭିଲେଖର ଗୋଟିଏ ପାଖରେ ପ୍ରତ୍ନ-ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ଓ ଅନ୍ୟ ପାଖରେ ପ୍ରାଚୀନ ତାମିଲ ଲିପିରେ ଲିପି ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ଖ୍ରୀ: ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଯଥାର୍ଥରେ ଆମେ ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକରୁ ଜାଣିବାକୁ ପାଉଁ ଯେ ଏହି ସମୟରୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ବିକାଶ ଘଟିଅଛି । ଏହି ଅଭିଲେଖ ୩୪ ଗୋଟି ଧାଡ଼ିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଅଭିଲେଖର ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଡକ୍ଟର ସୁନୀତି କୁମାର ଚାଟାର୍ଜୀ କହିଅଛନ୍ତି, "The language is genuine Oriya,

which is already quite a developed speech, and undoubtedly takes its stand on some centuries of Oriya linguistic history". ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଭିଲେଖର କେତେକ ପଦର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନମୁନାରେ ଦିଆଗଲା :—

"ଓଁ ସ୍ୱସ୍ତି ଶ୍ରୀ ବୀରନରନାରସିଂଘ ଦେବସ ପ୍ରବ୍ରଧମାନେ ବିଜେ ରାଜେ ସମ୍ବତ ୨୨ ଶ୍ରାହି କାର୍ତ୍ତିକ କୀର୍ଷ୍ଣ ୭ ରବିବାରେ ଶ୍ରୀ କାର୍ତ୍ତୀବାସ ଖେତ୍ରଂ ସିଦ୍ଧେସ୍ୱର ମଠର ବଡ଼ ନରସିଂଘ ଦେବଙ୍କର ଆସ (ଆୟୁଷ) କାମାର୍ଥେ ପୂରଙ୍କକେ (ପୂର୍ବକ) ବାଘମରି ବାରବାଟୀ ଭୂମି ଏକାଦଶ ରୁଦ୍ର ଖିଷା ଦେବାଭୂମି ସମଂଧେ ତପରାଜ ମହାମୁନୀ ଦୁର୍ଗାଉଟ ଆଗୃସ୍ୱଂକର ବଂଧା କଲା । ଏ ମାଡ଼ ଶତଦେଡ଼ ୧୫୦ ଉଦେସ୍ୱର ନାଏକଙ୍କର ହସ୍ତ ଘେତଲା । ଏ ମାଡ଼ ଦଣ୍ଡଧାନ୍ୟ ପୌଟୀ ହୀଃସେକ ତପରାଜ ମହାମୁନୀ । ଏ ଦୁଇଧାନ୍ୟ ସୁନା ଦୁର୍ଗା ଉଟେ ଉଦେସର ନାଏଙ୍କକର ଦେଇ ଅଙ୍କ କଲା । ଏ କଉଡ଼ି ଏ ଧାନ ସୁନାମୁଲ କଲନ୍ତର କରନ୍ତେ ମାଡ଼ ଶତେକ ଅଶୀ ୧୮୦ ତପରାଜ ମହାମୁନୀ ସୀବ ପ୍ରାପ୍ତେଂ ତପଚନ୍ଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନପତି ହୋଇଲା । ଏ ତପଚନ୍ଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ଦୁର୍ଗାଉଟ ଆଗୃସୁଙ୍କର ରାସୀ ଦୁର୍ଗାଉଟ ଆଗୃସ୍ୱେ ସୁଣି ଏକରାସୀ ବୋଲ ମୈହ ପକ୍ଷ ହୋଇଲା । ଏ ବାଘମରିଭୂମୀ ବାରବାଟୀ ଫଳ ଭୋଗ୍ୟ ଅସିଆ—ସତକେ କାଲକଇ ତପଚନ୍ଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ହାଥରଇ । ଦୁର୍ଗାଉଟ ଆଗୃସେ ପାଣୀ ଧୀଲ୍ଲା । ଏ ଶ୍ରୀ ବୀରନରନାରସିଂଘ ଦେବଙ୍କର ଆଉଷ କାମାର୍ଥେ ଏକାଦଷ ରୁଦ୍ର ଖିଷା କରାଇବା । ଏ ଭୀଷା ଗୈଡ଼ଦେସ ପାଣ୍ଡିଦେସ କାଞ୍ଚୀଦେସ ଏଣ୍ଟାମ ଦେସେ ଜମିଲ୍ଲା ହୋଇ ମଡ଼ାମଣ୍ଡେ ପାଷାକର ଆଗୃବନ୍ତ ହୋଇଲା । ତପସଙ୍କ ଭୀଷା ଯେତେକାଲ ଚ(•)ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ· ଗ୍ରତ ଏତେକ କାଲଙ୍କ ବସ ବ୍ରଣ୍ଣବାକ ୦୨୨—"

ଏହି ଅଭିଲେଖର କେତେକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରହିଛି, ଯାହା ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଦିଗରୁ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ଅଟେ । ଏହି ଅଭିଲେଖରେ କେତେକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରହିଛି ଯାହା ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶ ସହିତ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଦର୍ଶାଇଥାଏ, ଯେପରି 'ନାଏକଂ କଇ, କାଲ୍ଲାକଇ, ହାଥରଇ ରୂପର ପ୍ରାଚୀନତମ ରୂପ ହେଉଛି ଯଥାକ୍ରମେ 'ନାୟକଂ-କହି, କାଲ-କହି, ହାଥ-ରହି' ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରୂପ

ହେଉଛି 'କେ', 'କୁ' ଏବଂ 'ରେ' । ଏହାଛଡ଼ା ଉପେସ୍ୱର, ପ୍ରବ୍ରଧମନ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ଯଥାର୍ଥ ଓଡ଼ିଆ ଲୌକିକ ଉଚ୍ଚାରଣ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉଚ୍ଚାରଣ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟରେ 'ଶ' 'ସ୍ୟ' ରୂପେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇଛି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ 'ଶ' 'ଷ' ଓ 'ସ' ପୁଣି 'ି' 'ୀ' 'ୁ' 'ୂ' କାର ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଭେଦ ରକ୍ଷିତ ହୋଇନାହିଁ । ଏହି ଅଭିଲେଖରେ 'ଇ' ର 'ଈ' ଉଚ୍ଚାରଣ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାନୁଯାୟୀ ହୋଇଅଛି । 'ଦୁର୍‌ଗାଉଠ' 'ପୂରଦ୍ଧକେ' ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଗଠନ ରୀତିର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି ।

ଏହି ସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତଥା ବାକ୍ୟ ଗଠନ ରୀତି ଓ ଗଦ୍ୟ ରଚନା ଶୈଳୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅଭିଲେଖଟି ଓଡ଼ିଆଭାଷା ତଥା ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନାରେ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ ।

ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଅଭିଲେଖ, କେନ୍ଦୁଲିମଠ ଓ ଶଙ୍କରାନନ୍ଦ ମଠର ତମ୍ବାପଟା ସନନ୍ଦ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ଗଦ୍ୟ ରଚନାର ବିକାଶ ଦିଗରୁ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ । ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହଦେବ (୧୩୭୮-୧୪୦୪) ଙ୍କର ହିମାଳି ମଠର ତମ୍ବାପଟା ସନନ୍ଦ (ଖ୍ରୀ. ୧୩୮୪)—

"ଶ୍ରୀମାନ (ନ୍) ନୃସିଂହଦେବ ନୃପତିଃ (ତେଃ) ସ୍ୱରାଜ୍ୟସ୍ୟ ଅଷ୍ଟାଙ୍କେ ୮ ଅଭିଲ୍ଲିଖ୍ୟମାନେ ଚୈତ୍ରେମାସି ଶୁକ୍ଳ(କ୍ଳେ) ପକ୍ଷେ ହ୍ରୟୋଦଶ୍ୟାଂ (ତିଥୌ) ରବିବାରେ ବାରାଣସୀ କଟକ ବିଜ୍ଜୟ ଶୁର୍ଭା (ଭ ?) ବେଦକ (?) ସମୟେ ଶ୍ରୀଚରଣେ ଭିତର ନବର କନ୍ୟାମଣ୍ଡପ ବାଙ୍କିଆଏ ବିଜୟୁ ସମୟେ ଦୁଆର ପରୀକ୍ଷ ଗଡ଼େଶ୍ୱର ଜେନାଂ (ନା) ବୁଡ଼ାଲେଙ୍କା ଲଣ୍ଡ଼ୁ ସନ୍ଦମିଶ୍ର (୧) ଭଣ୍ଡ଼ଜ(ର)ଆ ଥାଉଃ(ଉ) ପୌର ପରୀକ୍ଷ ମହାପାହ ନରେନ୍ଦ୍ରଦେବ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ମହାପାହ ନରହର ଦାସ ପ୍ରହରାଜ ମହାପ(ପା)ହ ଶ୍ରୀପତି ମଙ୍ଗଳରାଜ ଗୋଚରେ ଆ(ଅ) ବଧାରଲା ନ୍ୟାଏ ଯୋଗେ ଶ୍ରୀକରଣ ସପନେଶ୍ୱର ମହାସେନାପତି ବଇଙ୍ଗ ମହାସେନାପତି ମୂଦଲେନ ମହାପାହ ନରହର ଦାସ ପ୍ରହରାଜ କଇକ

(୧) ଭଣ୍ଡାରଆ ଆଉ ।

କନର ଗ୍ରାମର ନାମ ଵଜପୁ ନରସିଂହପୁର ଚତୁଃସୀମା ସମାକ୍ରାନ୍ତ ଶାସନ କରି ଦେଷ୍ୟା କଳାସ୍ଥର ଉତ୍ତର ଚତୁସୀମା କନର ଗ୍ରାମର ନାମ ଵଜପୁ ନରସିଂହପୁର । ରାଉତ ପଡ଼ା ପାଖର ରସ(ଂ) ବନ୍ଧ ଜତ ଚଆରସ ପ୍ରଂଗୃସ ମାତ ୪୫ଂ ଗୃନ୍ଦଳୋ ପାଖର ରସଂବନ୍ଧ ଚଆଷସ ପଂଗୃସ ମାତ୍ର ୪୫ଂ ଗା ବ୍ରୁ ଅବଦାନ ମଧକରି ଜତ ନଅସ ୯ଂଂ ମାତ୍ର କଇ ପୋରେଶ୍ରୀକରଣ ବଡ଼ଦାସୀ ମହାସେନାପତିର ସୀମାକଲ୍ପ ପ୍ରମାଣେ । ଅସ୍ୟ ଗ୍ରାମସ୍ୟ ପୂର୍ବସୀମା ମଳଏ ଗ୍ରାମର କପିଳେଶ୍ୱରଦେବଙ୍କର ଦେଉଳର ପଶ୍ଚିମ ଵରାଦ ସୋ(ଷୋ)ଳ ଦଂଡ଼ାର ବଡ଼ କଂକଡ଼ା ଦଣ୍ଡାର ଅର୍ଦ୍ଧ ଆଦିକରି । ଅଂଡ଼ଳ ଗ୍ରାମର ସୋ(ଷୋ)ଳ ଭୂଇଁର ପଶ୍ଚିମ ସାର୍ଦ୍ଧ । କଂକଡ଼ା ଲୁଣ୍ଡା ଦଣ୍ଡା ଅର୍ଧ(ର୍ଦ୍ଧ) । ଚୂଆପାଡ଼ ଗ୍ରାମର ଅନାଇବୃଷ ଭୂଇଁର ଉତ୍ତର ଦଣ୍ଡା ଅର୍ଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୀମାନମାଦି କୃତ୍ୱା । ଦକ୍ଷିଣସୀମା । ଆ(ଖ?) ଖର ସାହ୍ମା ଗ୍ରାମର ଚକଳଆ ଲୁଣ୍ଡା ଵଆଳ ଓନ୍ଧ ଭୂଇର ଉତ୍ତର ଦଣ୍ଡା ଅର୍ଦ୍ଧ । ରଥପଡ଼ା ଗ୍ରାମର ଉତ୍ତର ଗାଛର ଅର୍ଦ୍ଧ । ରସାଖଣ୍ଡ ଗ୍ରାମର ଦୋସୀମାନ୍ତ ବଂଧ ଉପର ନାଅ(ଳ) ପଥର କଣ୍ଟମାଦି କରି ! ଲଙ୍କାବଡ଼ ଗ୍ରାମର ଉତ୍ତର ମାଳୀ ନଇର ଅର୍ଦ୍ଧ । ମହୁଲୁଣ୍ଡା ଗ୍ରାମର ନଇତଡ଼ ପାଣିସି (ଶି) ଳା । ଖଂଡ଼ାରପୁର ହୁଡ଼ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୀମା ନୁମାଦି କୃତ୍ୱା । ପଶ୍ଚିମ ସୀମା । ମହୁଲୁଣ୍ଡା ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବ ପାଟୂଆ ଘାଇର କୋଣାବନ୍ଧର ୨ ବଡ଼ ବରଗଛ ୩ । ବୋକଣା ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବ ଦୋସୀମା ପଡ଼ଆ ବସତ ଅର୍ଦ୍ଧ ଆଦିକରି ସଘଡ଼ା ଗ୍ରାମର ଖଜୁରିଆ ଜୋଡ଼ ପଶ୍ଚିମ ତଡ଼ । ଏ ଗ୍ରାମର ବସତର ପୂର୍ବ ଦୋସୀମା ଗାଛ ଅର୍ଦ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୀମାନମାଦିଂ କୃତ୍ୱା । ଉତ୍ତର ସୀମା । ଭଲଟପୁର ଶାସନର ଦକ୍ଷିଣ କଂକଡ଼ା ଜୋଡ଼ ଅର୍ଦ୍ଧ ଆଦିକରି ବାଳପୁର (ବ୍ୟାବଳପୁର?) ଗ୍ରାମର ଦକ୍ଷିଣ । ଅଲକ୍ଷେ ପଡ଼ାର ମଧ କ(ରି) ଦଣ୍ଡାଅର୍ଦ୍ଧ । ଅଛୋସପୁର ଶାସନର ଦକ୍ଷିଣ ଗୋଣ୍ଡୋଇ ଦଣ୍ଡାର ବନ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୀମାନମାଦିକୃତ୍ୱା ।

ଇତ୍ୟାଦି ।

(The Kenduli Copper-plate grant of Narasinha Deva IV of Saka 1305 by Sri S. N. Rajguru, O. H. R. J, Vol. V, No. 1, April 1956 P. 42–P. 44)

ଏହି ସମସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିରର ଏକ ଖଣ୍ଡିତ ଅଭିଲେଖ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ଅଭିଲେଖଟି ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ପାଠଟି ହେଉଛି ।

"ଶ୍ରୀ ବସ୍ତୁ ଭଣ୍ଡାର ଅଧିକାରୀ ବଲାଇ ନାଏକ । ଭଣ୍ଡାର ନାଏକ ଅଲାଲୁ ନାଏକ / କୋଷ୍ଠ କରଣା ଅଙ୍ଗାଇ ନାଏକ ।

(J. B. O. R. S. 1917, P. 282)

କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟାଦର୍ଶରେ ଡଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଉପରୋକ୍ତ ଅଭିଲେଖର ଏହିପ୍ରକାର ପାଠାନ୍ତର ଦେଇ ଅଛନ୍ତି—

"ଶ୍ରୀ ଦପ (ସପ) ଭଣ୍ଡାର ଅଧିକାର ବଳୀକ ନାଏକା । ଭଣ୍ଡାର ନାଏକ ଅଣାର୍ଣ୍ଣୁ ନାଏକା । କୋଷ୍ଠ କରଣ ଅଙ୍ଗାର ନାଏକ ।"

(ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ—ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ପ୍ରକାଶିତ ପୃ.୪୧)

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁରସ୍ଥ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ସ୍ତମ୍ଭ ଅଭିଲେଖଟି ହେଲା ଏହିପରି—

(ବୀର) ଶ୍ରୀ ନରସୀଂହ ଦେବଙ୍କ ବିଜେରାଜେ ସମଂଥୁ ୧୯ ସ୍ରାହି କକଡ଼ା କସ୍ନ ୧୪ ଚନ୍ଦ୍ରବାରେ ଚତୁର ଘାଟେ(ଗ) ଦଣ୍ଡ ପରିଷା ଶ୍ରୀ ହଣ ପଟ୍ଟାନାଏକ ହିସନାଥ ମାହାସେନାପତିଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡ ପରୀକ୍ଷା ପୂରୁବ ଦିଗ ଦଣ୍ଡ ପା(ଟ୍ଟା)ରୁ ନନ୍ଦୀକେସ୍ୱର ସମୀମୀଗଙ୍କୁ ବେହୋରଣେ ଏ ଦଣ୍ଡପାଟର ପସାଇତ ମୁଦୁଲି କୋଠକଣ ଭାଗ ଲୋକ ସମସ୍ତ ବେହୋରଣ ଅନୁମତେ ଉଆଙ୍ଗ ବିସେ ଭୈମଗ୍ରାମ ଗ୍ରାମ ଜିତ ମାଡ଼ ପଞ୍ଚ ସହ ଭାଗ(କ) ଦାନ(ଓ) ହୋରୁ ପାଉକା, ପାଇକା ଭେଟା ବୋଦା ପର ଦରସନା ଯାବତ ଅବଦାନ ନାସ୍ତିକର (ଶ୍ରୀ) ବୀର ଶ୍ରୀ (ନ)ର ସିଂଘ ଦେବ ।

(Siddheswar Inscription of Narasimha IV, Anka year 19 by Dr. D. C. Sircar and Dr. K. B. Tripathy—Epigraphia Indica Vol. XXIX P. IV, Octo. 1951, P. 105—P. 108)

ଏହି ଅଭିଲେଖରେ 'ଅ', 'ଆ', 'ଇ', 'ଉ' 'ଏ' ଏବଂ 'ଓ' ମଧ୍ୟରୁ 'ଇ' ଅକ୍ଷରଟି ଗୌଡ଼ୀୟ 'ଇ' ପରି ଓ ଅନ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିପରି ଅଟେ । ଏଥିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲିପି ମଧ୍ୟ ; ୨ 'ଗ' 'ପ' ଓ 'ମ' ମଧ୍ୟରେ ଖୁବ୍ ସାମାନ୍ୟ ବିଭେଦ ରହିଅଛି ।

ବେଳେ ଏହି 'ର' 'ଚ' ପଶ୍ଚ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିମାଳାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ନ-ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର କେତେକ ପ୍ରଭାବ ରହିଅଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ସାଧାରଣତଃ ଲୌକିକ ଭାଷା । ସେତେବେଳେ ରାଜାଙ୍କର ଆଦେଶ ରାଜକର୍ମଚାରୀମାନେ ସମ୍ଭବତଃ ତାଳପତ୍ରରେ ଲେଖି ଲିପିକାରଙ୍କୁ ତମ୍ବାପଟ୍ଟା ବା ପ୍ରସ୍ତରରେ ଖୋଦିତ କରିବା ପାଇଁ ଦେଉଥିବେ ଏବଂ ଲିପିଖୋଦକମାନେ ରାଜକର୍ମଚାରୀଙ୍କର ସେହି ଭାଷାକୁ ଅବିକଳ ଭାବରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ କରାଇ ଅଛନ୍ତି । ଭାଷାର ପ୍ରୟୋଗରେ ଲିପିକାରର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ନାହିଁ ବରଂ ଲିପିର ଆକାର ପ୍ରକାର ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ କରାଇବାରେ ତାହାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଅନେକାଂଶରେ ଅଭିଲେଖ-ଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆଲିପି ତଥା ଭାଷା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକଶିତ ହୋଇଅଛି । ଆଜିର ଓଡ଼ିଆ ଲେଖାରେ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକ କେଉଁ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର କରଣୀ ଲେଖା ବ୍ୟବହାର କଲା ପରି ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖନକାର ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ସହିତ ତତ୍ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନଯୁଗର ପ୍ରତ୍ନ-ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ବେଳେ ବେଳେ ବ୍ୟବହାର କରିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଅଭିଲେଖର ଭାଷାରେ ଯେଉଁ ଭାଷାଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦେଖାଯାଇଥାଏ, ତାହା ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ସଂ. ନରସିଂହ—ଓ, ନରସିଂଘ; ବିଜୟ ରାଜ୍ୟେ—ଓ ବିଜେରାଜେ; ସଂ. ସମ୍ବତ୍ସର (ସଂବତ୍) ଓ. ସମଂଥୁ; କୃଷ୍ଣ—ଓ. କାସଣ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ହେଁଭାଷିକ ଅଭିଲେଖ କସଣ; ଶ୍ରୀକରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ 7 ଶ୍ରୀକଣ ପଟାନାଏକା; ସାନ୍ଧିବିଗ୍ରହିକ 7 ଓ. ସମାମୀଗ୍ର; କୋଠକରଣ 7 ଓ. କୋଠକଣ; ସଂବତ୍ସର 7 ଓ. ବସେ; ସଂ.ପରଦର୍ଶନ 7 ଓ. ପରାଦରସନା; ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର 7 ଓ. ସିଧେସର ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ଅଭିଲେଖର ବିଷୟବସ୍ତୁରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ରାଆଙ୍ଗ ବିଷୟର ଭୈମଗ୍ରାମର କେତେକ ଅଂଶ ଦାନ ଦିଆଯାଇଛି । ସେହି ଗ୍ରାମର ଜମିଜମାର କର ୫୦ ମାଢ଼ ମାଷ । ଉପରୋକ୍ତ ରାଆଙ୍ଗ ବିଷୟ ପୂର୍ବଦିଗ ଦଣ୍ଡପାଟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଅଟେ ।

ଅଭିଲେଖରୁ ଆହୁରି ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଏହି ଦଣ୍ଡପାଟର ଦଣ୍ଡପରିଗ୍ରହୀ ଥିଲେ ନନ୍ଦିକେଶ୍ୱର ସାନ୍ଧିବିଗ୍ରହିକ ଯେ କି ଶ୍ରୀ କରଣ ପଟ୍ଟନାଏକ, ବିଶ୍ୱନାଥ ମହାସେନାପତି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଅଧସ୍ତନ କର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ । ଏହି ଦାନ ସେହି ଅଞ୍ଚଳର ବିଭିନ୍ନ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ଯଥା ପଣ୍ଡାଇତ, ମୁଦୁଲି (ମୁଦୁଲି), କୋଠକରଣ ଓ ଦଣ୍ଡପାଟର ଗ୍ରାମଲୋକମାନଙ୍କର ସର୍ବସମ୍ମତିରେ ଅର୍ପଣ କରାଯାଇଅଛି । ସେତେବେଳେ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଓଦୋରୁ, ପାଉକା, ପାଇକା, ଭେଟ, ବୋଦା ଓ ପରିଦର୍ଶନା ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ କରରୁ ଏହି ଦାନ ରିଆତି ପାଇଥିବାର ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଭିଲେଖରୁ ଜଣାପଡ଼ିଥାଏ ।

ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ ହେଉଛି ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହଦେବଙ୍କର ପୁରୀ ଶଙ୍କରାନନ୍ଦ ମଠର ତମ୍ବା-ପଟ୍ଟାସନନ୍ଦ । ଏହି ଅଭିଲେଖର ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ. ୧୩୯୬ । ଏହାର ଲିପିରେ ପ୍ରତ୍ନ-ଓଡ଼ିଆ ଓ ଦେବନାଗରୀ ଲିପି ମିଶିକରି ରହିଛି । ଉକ୍ତ ଅଭିଲେଖର କେତେକାଂଶ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

"ଅସ୍ମିନ ରାଜ୍ୟେ ସପ୍ତୋବିଂଶତ୍ୟଙ୍କେ ବୃଷ ଦିନାସ୍ତ କୃଷ୍ଣସପ୍ତମୀ ପଣ୍ଡିତବାରେ ଦେବକୂଟ କଟକେ ଶ୍ରୀଚରଣେ ପୂଜା ନିବରେ ଜପସମୟେ ପାର୍ଶ୍ୱେ ପାତ୍ର ମହାମୁନି ପୁରୋହିତ ହାରି ପରୀକ୍ଷା ତ୍ରିବିକ୍ରମ ସନ୍ଧିବିଗ୍ରହ ବୁଢ଼ାଲେଙ୍କା ସୋମନାଥ ବାହିନୀପତି ଭିତର ଭଣ୍ଡାର ଅଧିକାରୀ ନରହରି ସନ୍ଧିବିଗ୍ରହ ଆଉ ପୁରୋ ଶ୍ରୀକରଣ ବିଶ୍ୱନାଥ ମହାସେନାପତି ଗୋଚରରେ ଅବଧାରିତ ମୁଦଲେ ଦେବରଥାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଆଠଖଣ୍ଡ କୋଷ୍ଟଦେଶ ମଦନଖଣ୍ଡ ବିଷୟେ ସାଇସୋଗ୍ରାମର ଦଶ(?) ଘରେ ଦକ୍ଷିଣ ରାଡ଼ସୋଓ ଗ୍ରାମ ଏ ଦୁଇ ଗ୍ରାମ ଶାସନ କରି ଭୂମି ଶଏବାଟି ଦେବା । ଏ ସ୍ତ୍ରାହି ମୀନ ସଂକ୍ରାନ୍ତି କୃଷ୍ଣ ଏକାଦଶୀ ଶନିବାରେ ନାରାୟଣପୁର କଟକେ ଶ୍ରୀଚରଣେ ପୂଜା ଉଠିରୁ ବିଜେକରି ଆସିବା ସମୟେ ପାର୍ଶ୍ୱେ ବୁଢ଼ାଲେଙ୍କା ସନ୍ଧିବିଗ୍ରହ ସୋମନାଥ ବାହିନୀପତି ଭୁବନେଶ୍ୱର ସନ୍ଧିବିଗ୍ରହ ଲକ୍ଷ୍ମଣାନନ୍ଦ ସନ୍ଧିବିଗ୍ରହ ଆଉ ହାଆର ପରୀକ୍ଷା ତ୍ରିବିକ୍ରମ ସନ୍ଧିବିଗ୍ରହ ଗୋଚରରେ ଅବଧାରିତ ମୁଦଲେ ଏମାସି ପୁରୋପରୀକ୍ଷ ମହାପାତ୍ର ଗଜେଶ୍ୱର ଦାସ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ ଆଗେ ଅବ(ଧ)ରିତ ଆଜ୍ଞା ବୋଇଲା ମୁଦଲେ ଦେବରଥାଚାର୍ଯ୍ୟର ସାଇସ ଦକ୍ଷିଣ ରାଡ଼ସ ଓ ତ(ଏ) ଦୁଇଗ୍ରାମ କୋଷ୍ଟ ଦେଶ ଉଗ୍ରେଶ୍ୱର' ଦେବଙ୍କର

ଦେଉଳୀ ଭୂମି ଦେଉଳ ମଧ କର ଚତୁଃସୀମା ସମାକ୍ରାନ୍ତ ଶାସନେକ ପଠା ଦେବା । ଓଡ଼ମୋଲୋ ମଦନଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟେ ସାଇସୋ ଗ୍ରାମ ବ୍ରହ୍ମ ଅବଦାନ ମଧ କର କୋଠ ବ୍ୟାପାରର ଭାଗ ତିନସ ବାଇସ ମାଢ଼ ୩୨୨ କଇ ସ୍ୱଦେ ଶ୍ରୀକରଣ ବିଶ୍ୱନାଥ ମହାସେନାପତିର ପଢ଼ିହ(?)ଥ ମଥି ନାୟେକର ସୀମାକାଳ ପ୍ରମାଣେ ଏ ଗ୍ରାମର ପୂରବ ସୀମା ଭଗବନ୍ତି-ପୁର ଶାସନର ପଶ୍ଚିମ ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭ ଦଣ୍ଡାଧର ଆଦ୍ଧ କର ବାଙ୍ଗରସୋ ଗ୍ରାମର ପୂବକୋଣ ପୋଡ଼ା ପୋଡ଼ା ପୋଖରିର ହିଜଳ ପର୍ଯନ୍ତକେ ସୀମାଉର ସୀମା/ବାଙ୍ଗରସୋ ଗ୍ରାମର ଦକ୍ଷିଣ ଚଡ଼ ଚଡ଼ ବାଟିର ଉତର ଦଣ୍ଡାର ଅଧ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବାଟିର ତିମୁଣ୍ଡି ଗୋପଥ ଅଧ ଆଦ୍ଧ କର ବାଇଂଗଣି ନଘା ବା(ଧ)ହ୍ୱଅମ ଅଧା ସୋଇ ପର୍ଯନ୍ତକେ ସୀମା / ପଶ୍ଚିମ ସୀମା / ବଡ଼ସଓଗ୍ରାମର ପୁର(ବ) ବାଇଗଣି ନଘାର ଅଧା ସୋଇ ଆଦ୍ଧ କର ନଇପାର ଗୋପୀନାଥପୁର ଶାସନର ନଘା ତଡ଼ା ଆମ୍ବ-ତୋଟାରେ ଦକ୍ଷିଣ କୋଣ କୁଚଅ ଘାଇର ଟୋପଥ ଅଧ ପର୍ଯନ୍ତେକ ସୀମା / ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା / ଗୋପୀନାଥପୁର ଉତର ହଗଗୌ ଅଧାକର ଭଗବନ୍ତିପୁର ଶାସନର ଗୋପୀନାଥପୁର ଶାସନର ତିମୁଣ୍ଡି ଗୋପଥର ଅର୍ଧ ନଇ ଉତର କୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ କେ ସୀମା ଗୋ ଚତୁଃ ସୀମା ସମାକ୍ରାନ୍ତ ଗ୍ରାମେକ ଏ ବିଷୟୁ ମଧେ ବାଡ଼ସଓ ବ୍ରହ୍ମ ସଇକ ଅବଧାନ ମଧ କର ମହି ଘଣ୍ଡ୍ରା ପୁରୁସୋତ୍ତମ ପ୍ରସାଦ ନବର ଭାଗ ସଏ ସତାଇସ ମାଢ଼ ୧୨୭ କଇ ଏ ସୀମାକଲ ପ୍ରମାଣେ ଏ ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବ-ସୀମା / ସାଇସୋ ଗ୍ରାମର ପଶ୍ଚିମ ବାଇଗଣିଆ ନଘା ଅଧା ସୋଇ ଆଦ୍ଧକର ଦେଉଳୀ ଭୂମିର ଦକ୍ଷିଣ ରକତପଠା ଦଣ୍ଡା ଅର୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେକେ ସୀମା / ଉତ୍ତର ସୀମା / ଦେଉଳୀ ଭୂମିର ଦକ୍ଷିଣ ରକତ ପଠା ଦଣ୍ଡାର ଅଧ ଅଦ୍ଧ କର ବାରଗୋ ନଇ ଅଧା ସୋଇ ପର୍ଯନ୍ତେକେ ସୀମା / ପଶ୍ଚିମ ସୀମା / ବଜପୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁର ଶାସନର ପୂର୍ବ ବାରଗୋ ନଘା ଅଧାସୋଇ ଆଦ୍ଧକର ଗୋପିନାଥପୁର ଶାସନ ସୁଦୁଣା ଘାଇ ବଧତଳ ଗୋପଥ ଅଧ ପର୍ଯନ୍ତେକେ ସୀମା / ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା / ଗୋପୀ-ନାଥପୁର ଶାସନର ଉତର (   ) ନଇକୂଳ ଆମ୍ବତୋଟାର ପଶ୍ଚିମ ଗୋପଥର ଅଧବାଇଗଣିଆ ନଇର ଅଧା ସୋଇ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ କେ ସୀମାଗ ଚତୁଃସୀମାସମାକ୍ରାନ୍ତ ଗ୍ରାମେକପ୍ୱେ ବିଷୟୁ ମଧେ ଉଗ୍ରେଶ୍ୱର

ଦେବଙ୍କର ଦେଓଳ ଅବଧରତ ମୂଦଲ ପ୍ରମାଣେ ଭୂମିତ୍ରିଂଶ ବାଟି ୩୦ କଇ ଏ ସୀମା କଲ ପ୍ରମାଣେ ଏ ଗ୍ରାମ ପୂର୍ବ ସୀମା ବାଙ୍ଗରସୋ ଗ୍ରାମର ପଶ୍ଚିମ ବାଇଗଣିଆ ନଇ ଆଦ କଣ୍ଟ ବାଲିଆ ଗ୍ରାମର ପୂର୍ବ ନଇକୂଳ ଗୋପଥ ଅଧ ପର୍ଯନ୍ତେକେ ସୀମା/ ଉତ୍ତର ସୀମା ବାଲିଆ ଗ୍ରାମ ଦକ୍ଷିଣ ଖେତ ମୁଣ୍ଡର ବୋହାଳ ଦଣ୍ଡା ଆଦ କର ବାରଗୋ ନଦର ଅର୍ଧ ପର୍ଯନ୍ତେକେ ସୀମା / ପଶ୍ଚିମ ସୀମା / ଛଜପୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁର ଶାସନର ପର ବାରଗୋ ନଦୀର ଅଧା ସୋଇ ଆଦକେ ସୀମା । ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା / ରାତସୋ ଓ ଗ୍ରାମର ଉତର ଉକତ ପଦ୍ଧା ଦଣ୍ଡା ଅର୍ଧେ ପର୍ଯନ୍ତେ ସୀମା / ଗା ଚତୁଃସୀମା ସମାକ୍ରାନ୍ତ ଗ୍ରାମଇକ ଗ୍ରା ଗ୍ରାମ ତନକ ଜତ ଚଆରପ ଗୃହସନ ମାଢ଼ ୪୪୯ ଭୂମି ତରସ ବାଟିକ ଚତୁଃସୀମାକ୍ରାନ୍ତ ସ୍ଥଳସ୍ଥ (ଲ) ମଚ୍ଛକଚ୍ଛପ ମାଦ ପାରଣ୍ୟ ମଧ କର ଆଚନ୍ଦ୍ରାର୍କ ଥାଇକର ଦେବରଥ ଆଚୃର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଦେଉଳ ଉଗ୍ରେସ୍ତ(ର) ଦେଲ (।) ମଧ କର ଚତୁଃସୀମାକ୍ରାନ୍ତ ଶାସନ ଦତ ପଟାକ" ଇତ୍ୟାଦ । *

ଏହି ଗଦ୍ୟାଂଶର ଭାଷାରେ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟରଚନା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଭିନବ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଓ ଶୈଳୀ ଫୁଟିଉଠିଛି । ବିଭିନ୍ନ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗରେ ମୂଦଲେ, ଶାସନେକ, ତନସ, ବାଇସ ମାଢ଼, ପୂରବ-ସୀମା, ଦଣ୍ଡା, ପୁବକୋଣ, ପୋଖରି, ବାଇଂଗଣି ନଇ, ସୋଇ ପର୍ଯନ୍ତକେ, ଆମ୍ବତୋଟା, କୁଚଆ ଘାଇ, ନଇକୂଳ ଆମ୍ବତୋଟା, ତରସ ବାଟି ଓ ଥାଇ କର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଗଦ୍ୟାଂଶରେ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଯଥାର୍ଥ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛନ୍ତି ଏବଂ ବିଭକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ । ଏଥିରେ ବ୍ୟବହୃତ 'ମୂଦଲ' ଶବ୍ଦଟି ତେଲଗୁ ଶବ୍ଦରୁ ଆସିଅଛି । ତେଲଗୁ 'ମୁଡ଼ଲ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି 'ରାଜାଦେଶ' ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି

* (୧) The evolution of Oriya Language and Script. —Dr. K. B. Tripathi"

(୨) J. A. S. B. Vol. LXIV (1895) P. 151 —A Copper plate inscription etc by Manmohan Chakravarty,

ରାଜାଦେଶ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରେ (Seal Bearer)। ଏହି ସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାଣିବାକୁ ପାଇବା ଯେ ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟରଚନା ଶୈଳୀର ଅଭୂତପୂର୍ବ ବିକାଶ ଘଟି ସାରିଲଣି।

ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ୱର ଅବସାନ ପରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ରାଜତ୍ୱ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଖ୍ରୀ.୧୪୩୫ରେ। ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପ୍ରଥମ ଗଜପତି ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର-ଦେବଙ୍କର ଗୌରବମୟ ରାଜତ୍ୱ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ଆଣିଲା ଅଭୂତପୂର୍ବ ବୈପ୍ଳବିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ। ଏହି ରାଜତ୍ୱରେ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିକବି ସାରଳା ଦାସଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଗୌରବମୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସୃଷ୍ଟିଲାଭ କଲା ବିରାଟ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ। କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ଆମେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଶିଳାଲେଖ ଓ କେତେକ ତମ୍ବାପଟା ସନନ୍ଦ ପାଇ-ଥାଉଁ। ସେଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନାରେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକର ଭାଷାବିଭବ ଓ ରଚନାରୀତି ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ଗତିକରି ଚାଲିଛି। ଏକପ୍ରକାର ଲୌକିକ ରଚନାଶୈଳୀ ଅଭିଲେଖ ତଥା ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶଲାଭ କରିଛି, ଅବଶ୍ୟ ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ୱରୁ ଏହିପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟ ଭିତ୍ତିର ସୂତ୍ରପାତ ଘଟିଥିଲା।

କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ବିଶେଷତଃ ଗଦ୍ୟରଚନା ଶୈଳୀର ସ୍ୱରୂପ କିପରି ଥିଲା, ତାହାର କେତେକ ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା।

ଭୁବନେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ଅଭିଲେଖ (ଖ୍ରୀ. ୧୪୩୭)

"ଶ୍ରୀ ବୀର କପିଳେସର ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର ବିଜେ ରାଜ୍ୟେ ସମସ୍ତ ୪ଅଂକ ଶ୍ରାହି ମିଥୁନ ସଂକ୍ରାନ୍ତି କୃଷ୍ଣ ୯ ମଙ୍ଗଳବାର କୃତିବାସ କଟକେ ଭିତର ପୂଜା ଅବକାସେ ରାଘୋରୁ ବାସୁ ମାହାପାତ୍ର ଭୁବନେସର ମାହାପାତ୍ର ଏ ଦୁଇହେ ଆସି ଲହାଇଲେ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ଶ୍ଳୋକରେ ଆଗଂଆ ବୋଲି ହୋଇଲା ଆମ୍ଭର ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟେ ଯେତେ ରାଜା ମୂଳ ସବୁହେଂ ରାଜାଂକୁ ହିତେ ବ୍ରତିପ୍ରେ ଆପଣା ସଦାଚାରେ

ଥିବେ ଅସଦମାର୍ଗେ ନ ରହିବେଂ ରାଜାଙ୍କ ଅଣହିତେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିଲେ ରାଜା ବାହାର କର ତାହାର ସର୍ବସ୍ୱହର ।”

କପିଳେଶ୍ୱରଦେବଙ୍କର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଜୟ ବିଜୟ ଦ୍ୱାରରେ ଥିବା ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଭିଲେଖ—(ଖ୍ରୀ.୧୪୩୬)

“ବୀର ଶ୍ରୀ ପ୍ରତାପ କପିଳେଶ୍ୱରଦେବ ମାହାରାଜାଙ୍କର ବିଜୟ ରାଜ୍ୟେ ସମସ୍ତ ୪ ଅଙ୍କ ଶ୍ରାହ୍ମି ଧନୁ ଅମାବଇ ସୌରିବାରେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କଟକେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦର୍ଶନ ସମଏ ମହାପାତ୍ର କକାଇ ସାନ୍ତରା ମହାପାତ୍ର ଜଳସରସେନ ନରେନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର ଗୋପିନାଥ ମଙ୍ଗରାଜ ମହାପାତ୍ର କାଶୀ ବିଦ୍ୟାଧର ମହାପାତ୍ର ବେଲଶ୍ୱର ପ୍ରହରାଜ ମହାପାତ୍ର ଲକ୍ଷନ ପୁରୋହିତ ପଟନାୟକ ଦାମୋଦର ମହାସେନାପତି ଥାଇ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଶ୍ରୀ ଚରଣ ଅଗ୍ରତେ ଭୋଗପରୀକ୍ଷା ପାତ୍ର ଅଗ୍ନିସର୍ମା ମୁଦ୍ରହସ୍ତର ଗୋଚରେ ବୋଇଲା ମୁଦଲେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ଦେଉଳ ଦ୍ୱାରେ ଲେଖନ କରିବା ଆମ୍ଭର ଓଡ଼ିସା ରାଜ୍ୟର ଲୋଣ କଉଡ଼ି ସୁଲକର ଛାଡ଼ିଲ ଛାଡ଼ିଲ ଏହା ରାଜା ହୋଇ ଯେ ଲଂଘଇ ସେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କୁ ଦୋହ କରଇ) ।”

କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଭିଲେଖ ମଧ୍ୟରେ ବେଲଗାଲିନ ତମ୍ବାପଟ୍ଟା ସନନ୍ଦର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବପର ପରିମାର୍ଜିତ ଭାଷା ନୁହେଁ ତହିଁରେ ଭାଷାର କେତେକ ବିଶେଷ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଅଛି ।

ବେଲଗାଲିନ ତମ୍ବା ପଟ୍ଟା ସନନ୍ଦ ।

“ ମେଡ୍ଡୁରଥଳ ମଧ୍ୟେ ବେଲଗାଲିନ କାହାକର ନାମ । ଖଣ୍ଡେ ଅଛତେ(ଥ୍ୟେ) ଭୋଗ୍ୟମ ଦଣ୍ଡପାଟ ମୂଳ କୋଠ ଦେସରୁ ଫେଡ଼ି ଶ୍ରୀହସ୍ତ ସନ୍ତକେ ଗଉଡ଼ମ ନଦ୍ଧ(ଗୀ) ଗରଭ(ଗର୍ଭ) ମାରେ ସିଂଘ (ସିଂହ) ବ୍ରେ(ବୃ)ହସ୍ପତି ପୁନ୍ୟ କାଲ(କାଳ) ସ୍ନାଏ ଶ୍ରୀହସ୍ତେ ପାଣୀ ଛାଡ଼ିଲା ଭୂମୀ ଦାନ ନାନାଗୋତ୍ର ବ୍ରାମହଣଂକୁ । ବିର ଶ୍ରୀ ଗଜପ୍ତି ଗଉଡ଼େସର ଣ୍ଡବକୋଟୀ କର୍ଣ୍ଣାଟ କଳବରଗେସର ପ୍ରତାପ କପୀଳେସର ଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କର ଭକ୍ତ ଜଗେସରପୁର ସାସନ ବେଲମପୁର ସାସନ ପ୍ରତାପ କପିଳେସରପୁର ସାସନ । ଏତିନ ସାସନକୁ ଭା୪୦ ଲେଖାଏ ଭାଗ ୧୨୦ ମଧ୍ୟେ ବାଡ଼ି ତୋ(ଟା) ଜଳଭୂମୀ ମଧ(ଧ୍ୟ) କର ଦେଇ

ହୋଇଲା । ଏ ଗା(ଗାଁ) ଅର ଭୂମି ଗା(ଗାଁ)ଅ ଅଇମ୍ହେ (ଆମ୍ଭେ) ସବ୍ବ ମାଇନେ୍ୟ (ମାନ୍ୟ) ଛତିସ ଅବଦାନ (ଆବ୍‌ଦାନ) ମଧ(ମଧ୍ଯ) କରି ଛାଡ଼ିଲୁକେ ଭୋଗ କରିବା । *

ଏହି କେତେକ ପ୍ରଧାନ ଅଭିଲେଖକୁ ବାଦ ଦେଲେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମୟର ଆହୁରି ଅନେକ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ ରହିଛି; ଯାହାର ରଚନାଶୈଳୀ ଓ ବାକ୍ୟ ଗଠନ ରୀତିରୁ ଜାଣିପାରିବା ଯେ ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଭାଷା ସମୃଦ୍ଧିବନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଲାଭ କରିସାରିଲାଣି । ଏହି ଗଦ୍ୟ ରଚନା ସହିତ ଆମ୍ଭେମାନେ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ଗଦ୍ୟକୁ ମଧ୍ଯ ତୁଳନା କରି ଦେଖିବା ଯେ ଉଭୟ ଗଦ୍ୟ ରଚନା ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଅଛି । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଭିଲେଖ ସମୂହରେ ଆମେ କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥାଉଁ । ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ମୂଲ୍ୟ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୋଇଥାଏ ।

ମଲକା, ପରସା, ବାହୁଡ଼ା, କଟକାଇ, ମଣୋଇ (ମଣୋହି), ଦେଓ, ଆଇଗା ହୋଇଲା, ପରୀକ୍ଷା (ପରିଛା), ରାଇଜେ (ରାଜ୍ୟେ) ମାଜଣା ଅବକାରିକୁ, ଏଣ୍ଡାର (ଏଣ୍ଡୁର), ଟଂକା, ନିର୍ମାଲ୍ଯ, ଘୁମୁ, ନାଚ, ନାଚୁଣୀ, ଗାଏ, ଖଟିବେ, ମଣ୍ଡପ, ଅବଧାରିତ ଆଗ୍ୟାଂ, ବୋଇଲା, ମୃଦଲେ, ବାହିଜ (ବାହ୍ୟ) ଇତ୍ୟାଦି ।

ବାକ୍ୟ—(୧) ମୋହର ଯେତେ ରତନ ପଦାର୍ଥ ଅଛି ସେ ତୋହର ।

ଏତୁ ଆଵର ଆନ ଧନ ଯେ ଅଛି ମୁଇ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହାତରେ ତାହା ଯେତେ ଦେଇପାରଇ ତାହା ଦେବି । (E.O.S. P. 265)

(୨) ସ୍ୱେ ଯୋ ହରଇ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କୁ ଦ୍ରୋହ କରଇ ।

(E.O.S., P. 268)

---

* (1) Epigraphia Indica Vol. XXXIII, 1959—60 Pl. —32. —D. C. Sircar

(2) A note on the Oriya portion of the Veligalini Copper plate grant of Kapileswar–Sri P. Acharya J.A.S. Vol., No. 4, 1959, P. 332.

(3) The evolution of Oriya Script—P. 263.

(୩) ଶ୍ରୀ ଜଗର୍ନାଥ ଠାକୁର ସେବକ ଏମତ ଜଣାଉଅଛୁ । ରାଇଜଯାକେ ଏ ସାଆନ୍ତମାନଙ୍କୁ ମୁଇଂ ପାଇକ ରାଉତଙ୍କୁ କରି ବଉଅ (ବଉବ) ଧୀଲ (ଦେଲ) । ବାଳକାଙ୍କୁଂ ପୋସି ଆଣିଲ । ଏମାନେ ମୋତେ ସବୁହେଂ ଗୁହ୍ରଲେ । ଏମାନଙ୍କୁ ମୁଇଂ ଯେ ଯାହା ଅନୁରୂପେ ବିହିବ କରି ରହିବ । ଶ୍ରୀ ଜଗର୍ନାଥ ! ଏ କଥା ମୋହୋର । ଦୋଷ ଅଦୋଷ ବିଚାର । (ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଜୟବିଜୟ ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ଅଭିଲେଖ, ସମୟ ଖ୍ରୀ: ୧୪୬୪) ।

(୪) ଆମ୍ଭର ଓଡ଼ିସା ରାଜ୍ୟେ 'ଯେତେ ରାଜା ମୂଳ ସବୁହେଂ ରାଜାଙ୍କୁ ହିତେ ବ୍ରତ । ସ୍ୱେ ଆପଣା ସଦାଚାରେ ଥିବେ ଅସଦ ମାର୍ଗେ ନ ରହିବେଂ । ରାଜାଂକ ଅଣହିତେ ବ୍ରତିଲେ ରାଜା ବାହାର କରି ତାହାର ସର୍ବସ ହରି । (E. O. S. P. 252)

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତକର ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷତଃ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ଅଭିଲେଖଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ଅତୀବ ଆଧୁନିକ ପରିମାର୍ଜିତ ଅଟେ । ବାକ୍ୟ ଗଠନ ରୀତି ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବାକ୍ୟ ଗଠନ ରୀତି ସହିତ ପ୍ରାୟ ସମାନ ଅଟେ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଅଭିଲେଖରୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ ସମୂହ ବିଚାରରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖର ପ୍ରାରମ୍ଭ ସମୟ ଖ୍ରୀ. ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଅଟେ ଓ ଏହି ସମୟରୁ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟରଚନା ରୀତିର ସ୍ପଷ୍ଟ ଆଭାସ ଆମେ ପାଇଥାଉଁ । ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ଓ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ବିକାଶ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଖ୍ରୀ. ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଅଭିଲେଖ ସମୂହର ଆଲୋଚନାରେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଉଭୟ ପଦ୍ୟ ଓ ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଏକ ପରିପୁଷ୍ଟ ଭାଷାରୂପେ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛି ।

ସାହିତ୍ୟରେ ଗଦ୍ୟ

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ରଚନା ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଥଚ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ରଚନା (୧)। ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟ ତଥା ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟରେ 'ଶିଶୁବେଦ' ପ୍ରାକ୍ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି। ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଭାଷା ତଥା ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାର ରଚନା ସମୟ ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଅଟେ। 'ଶିଶୁବେଦ'ରେ ପଦସଂଖ୍ୟା ସନ୍ଥମାନଙ୍କ ମତରେ ୨୫ ଗୋଟି ଅଟେ ଓ ଏଥିରେ ବିଭିନ୍ନ ପଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଗଦ୍ୟରେ ଦିଆଯାଇଛି। ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ପଦଗୁଡ଼ିକ ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ହେଲେ ଉକ୍ତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେବାର ଅର୍ଦ୍ଧଶତ ବର୍ଷ ପରେ ସମ୍ଭବତଃ ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଥିବ। ଯେହେତୁ 'ଶିଶୁ-ବେଦ'ର ପଦଗୁଡ଼ିକ ଭାବ ଶରୀର ଭେଦତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନମୂଳକ ଓ ଭାଷା ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ଅପଭ୍ରଂଶମୂଳକ ଅଟେ। ତେଣୁ ତାହା ପରେ କୌଣସି ଓଡ଼ିଶାର ନାଥଧର୍ମପନ୍ଥୀ ସାଧକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲୌକିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ। 'ଶିଶୁବେଦ' ଗଦ୍ୟର ଭାବ ତତ୍ତ୍ୱମୂଳକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଭାଷା ଯେ ଲୌକିକ ଭାଷା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ। ନିମ୍ନରେ ଏହି ଗଦ୍ୟର କେତେକାଂଶ ଉଦ୍ଧୃତ ସ୍ୱରୂପ ଦିଆଗଲା :—

---

(୧) ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ—ଡକ୍ଟର ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି, ପୃ. ୨୯୭

ଶିଶୁବେଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇ ଡଃ ଅନନ୍ତ ପ୍ରସାଦ ବାନର୍ଜୀ ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହନ୍ତି ଯେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ 'ଶିଶୁପା' ନାମରେ ଜଣେ ସିଦ୍ଧ ସାଧକ ଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ରଚିତ ଲେଖା ତାଙ୍କ ନାମ ଅନୁସାରେ 'ଶିଶୁବେଦ' ହେବା ଅସମୀଚୀନ ନୁହେଁ।

ଶିଶୁବେଦର ବଗୁର ବୋଇଲେ ନ ଜାଣଇ ନ ବୋଇଲେ କଳକରଇ କ ବୁଦ୍ଧି କରବା ନ ଜାଣି । ବାରୁ ଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ି ସମସ୍ତେ ମରବେ ନ ଜାଣିବେ ଶିଶୁ ବେଦର ବାଣୀ ।

ଦୁଇ କର୍ଣ୍ଣରେ ତୁଳା ଦେଇ ଭଲ କର ବୁଜବ । ଗ୍ରନ୍ଥ ପାହାନ୍ତା ଉଠି ତଳେ କରବ । ଯେବଣ ଧୁନ ଉଠଇ ଆକାଶର ମଇଧେଂ ସେହାକୁ ଶିଶୁବେଦ ବୋଲଟି ।

ସେହି କ ନହେଇଂ ଦୁଇ ନାଗି ଅକ୍ଷି । ଯେ ସେ ଚକ୍ଷୁର ପିତୁଳଟି ହୋଇ ଜଣେଂ । ଦୁଇ ଚକ୍ଷୁ ଧୁନରୁ ବାହାର ଅକ୍ଷି । ଧୁନ ଘରେ ମନ ପଶିଲେ ସମାଧି ହୁଅଇଟି ।

କାଳ ଯେ ବୋଇଲୁ ସେ ଚକ୍ଷୁ ପିଛଡ଼ାରେ ଅକ୍ଷୀ । ସମର କାଠାଗଟି ସୋ ସେହାକୁ କାଳ ବୋଲ । କମଳ ଯେ ପୁଷ୍ପପ୍ରାୟ ଫୁଟି ଅକ୍ଷୀ ନରଂଜନ ଯେ ତହିଁ ଭିତରେ ପିତୁଳଟି । ଗୋରେଖଙ୍କର ପରମ ଶୂନ୍ୟଟି ସେହି । ନ ବଢ଼ଇ ନ ତୁଟଇ ସବଦା ଶୂନ୍ୟଟିଏ । ନରଞ୍ଜନ ଯେ ତହିଂ ଭିତରେ ପିତୁଳଟି । ଥିର କର ଉଦୟ କଲେ ନରଂଜନ ଯେ ତାହାକୁ ଭେଟି । କାଳ କମଳ ନିରଂଜନ ଏକଇ ଠାବେ ବାସ ।

ଚକ୍ଷୁ ଭିତରେ ପିତୁଳାଟି ସ୍ୱପ୍ନଂ କରଚାଟି ସେହି । ନ ବଢ଼ଇ ନ ଛୁଡ଼ଇ ସବଦା ସମଂଟିସେହି । ନୟନକୁ ମନ ବୋଲ । ନୟନ ଉପରେ ମନ ଚକ୍ରୁ ଅକ୍ଷୀ । ତେଣୁ କର ଶୁଣିଲା କଥାକୁ ମନ ଯାଇଟି । ଦେଖିଲେ ସେ କହିଂ ପାର । ଶୁଣିଲା କଥାକୁ ଶ୍ରୁତି ନ ଯାଇଂଟି ।

ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯେ ବୋଇଲୁଂ ସେ ଚକ୍ଷୁର ନହଗଟି ସେ । ନହଗ ଥିର କଲେ ତାହାକୁ ଦେବ ଦେହୀ ବୋଲ । ଦେବତାଙ୍କର ଯେହ୍ନେ ନିଚଳ ହୋଇ ଅକ୍ଷୀ । ତେମନ୍ତ ହୋଇଲେ ସିଦ୍ଧଂ ହୁଅଇଂଟି ।

ପକ୍ଷୀ ଯେ ବୋଇଲୁ ସେ ପବନଟି । ପୁଣ୍ୟଗିର ଯେ ବୋଇଲୁ ସେ ଗଗନଟି । ମନ ଲେଉଟାଇ ଧୁନିରେ ପଶିଲେ ପବନ ପସଇଟି । ସେହାକୁ ପରମ ଜୀବ ସମାଦ୍ଧଂ ବୋଲଂ । ଆପ ଯେ ବୋଇଲୁ ସେ ଚକ୍ଷୁଟି । ତାହା ଥିର କଲେ ପରଚେ ବୋଲ । ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖିଲେ ଯେ କଳ୍ପନା ଛୁଡ଼ଲା । ସେ ପ୍ରାଣୀକ ଶୂନ୍ୟ ଦେହୀ ବୋଲ । ଚକ୍ଷୁ ଭିତରେ

ପିଙ୍ଗୁଳାକୁ ଲକ୍ଷ କଲେ ମନ ଥିର ହୋଇଂ ପବନ ଥିର ହୋଇଂ । ସେହାକୁ ନିରଂଜନ ସମାଧି ବୋଲି । କୁଣ୍ଡଳକୁ କାଳ ସର୍ପ ବୋଲିଂ । ସର୍ପ ବୋଲି ପବନକୁଟି । ଗୁହ୍ୱକ ଦ୍ୱାରେ ବାମ ଗୋଇଠି ଗୁପି ବସିବ । ପବନ ଇଅଁଳା ପିଅଁଳାରେ ଖଂଜିଲେ ସେହାକୁ ରବିଚନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଆଣୀ ବୋଲି । ମନକୁ ମନ ଦେଇ ରହିଲେ ପବନ ପଲଟିତ ହୁଅଇଂ । ସେହାକୁ ଶୂନ୍ୟ ପ୍ରାଣ ସମାଧି ବୋଲିଂ । ମନ ଇନ୍ଦ୍ରୀ ମଲେ ସବୁ ମରଇଟି । ପ୍ରକୃତି ନିରୋଧ ହୁଅଇଟି । ଅଚଳ ହୋଇଗଲେ ସିଦ୍ଧିଂ ହୁଅଇଂଟି କାଳ ବିକାଳ ଯେ ବୋଇଲୁଂ । ଚକ୍ଷୁଥିର କରି ଭିତର ପଦଟିକୁ ଲକ୍ଷ କଲେ କାଳ ବିକାଳ ଯେ ବୋଲୁ ଲିହସି ପଡ଼ୁ ଅକ୍ଷୀ । ଚକ୍ଷୁର ଲହସି ଥିର କଲେ ସେ ଦେବତା ସମାନ ହୁଅଇଟି । ଅଗ୍ନି ତାପରେ ସମ୍ଭାଇ । ଆପ ଜଳରେ ସମ୍ଭାଇ । ମେଦ ମେଦରେ ସମ୍ଭାଇ । ମଲେ ପ୍ରାଣ ଶୂନ୍ୟରେ ସମ୍ଭାଇ । ପବନ ପବନରେ ସମ୍ଭାଇ । ସେ ପ୍ରକାର ପଂଚତତ୍ତ୍ୱ ଯେ ଯେଝା ଠାବକୁ ଯାଆନ୍ତିଂ ।

ସଦଗୁରୁ ବିଧିଲେ ପାଇବା ସ୍ୱରୂପ ବିର୍ତ୍ତର । ଅଚଳ ଯେ ଶୂନ୍ୟଟି ସେ । ଅଖଣ୍ଡ ନିରାକାର ସେ । ଏ ଦୁହିଙ୍କର ରୂପରେଖ ଚିହ୍ନ ନାହିଁଟି । ଚକ୍ଷୁ ନିରଂଜନ ଶୂନ୍ୟ ସେ । ଶୂନ୍ୟ ଯେବେ ନିରାକାର ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ । ସେହାକୁ ନିସ୍ପନ୍ଦ ଯୋଗ ସମାଧି ବୋଲିଟି । ସବଦ ଯେ ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଧ୍ୱନିଟି । ନିସବଦ ଯେ ସେ ଚକ୍ଷୁ ନିରଜଂନଟି । ଟୁଣିମାକୁ ମନ ଚକ୍ଷୁ ନପାଇଂଟି । ଶ୍ରୁତି ମୈଧରେ ଚଇତନ୍ୟ ରୂପ ହୁଅଇଂଟି । ବ୍ରହ୍ମ ଧ୍ୱନି ହେତୁ କଳା ଯେବେ ରହିଲେ । ସେହାକୁ ଅଲେଖ ନିରଜଂନ ସମାଦି ବୋଲିଟି ।

ଜୀବ ଅନ୍ତେ ତାହାର ଘର ପରମ ଶୂନ୍ୟ ସେ । ସେ ଆକାଶର ମଧ୍ୟେଂ ଅଛଇ । ସେ ପରମ ଘରେ ପଶି ଦେଖୁ ଅଛୁଂ । ସେ ଘରେ ଜାଗ୍ରତ କଳା ଯେବେ ରହିଲେ ମନ ପବନ ସୁଷୁପ୍ତିରେ ରହିଲେ ସେହାକୁ ସପନଧିଆ ପରତେ ସମାଦି ଯୋଗ ବୋଲି । ଡାହାଣ ଗ୍ରଚେକ ସେ ଯାହାକୁ ବୋଲି ସେ ଦକ୍ଷିଣ ପିଙ୍ଗଳା ନାଡ଼ି ଊର୍ଦ୍ଧମୁଖ ହୋଇଲେ । ଆପଚନ୍ଦ୍ର ଝରଇ । ଆକାଶରୁ ଅମୃତ ଝରଇ । ଅମନାଗମନରେ ଚିତ୍ତ ଭିହଇ । ଗୁଞ୍ଜର ବୃଷ୍ଟି ନ ଖସଇ । ମନ ହସ୍ତୀଶାଳରୁ ବାହାର ନୁହଇ । ନଖସଇ ଯେତିକ ଯାଇ । ସେହାକୁ ସହଜ ସମାଜ ବୋଲି । ଇଅଂଳା

ସେ ଦୃଷ୍ଟି । ପିଅଂଳା ଯେ ନାଭି ପବନକୁ ବୋଲି । ଇଅଂଳା ପିଅଂଳା ଊର୍ଧରେ ଖଂଜଲେ ମହାରସ ଗଗନ ମଣ୍ଡଳକୁ ଯାଇଂ । ବିନ୍ଦୁର ଉପରେ ଇଅଂଳା ଗୃପି ରହିଲେ ସେହାକୁ ଅମନାଗମନ ସମାଧି ବୋଲିଂ । ସେଥୁ ମନପବନ ବିନ୍ଦୁ ତିନି ଜନ୍ମ । ଗଗନ ଯେ ସେ ଚକ୍ଷୁଟି । ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଯେ ସେ ସହସ୍ର ଦଳ କମଳଟି । ମନବୁଧି ଧେନ ଚଇତନ ପ୍ରମହଂସ 'ଗ୍ୟାନରେ ଚଳିଲେ ସେହାକୁ ପରମ ହଂସ ସମାଧି ବୋଲି ।

ବଗ ଯେ ସେ ମନ । ମଛ ଯେ ସେ ପବନ । ମାର ଯେ ସେ ବିନ୍ଦୁଟି । ମନପବନକୁ ଲୟ କଲେ ବଗ ମଛହି ଅଚଳ ହୁଅଇଟି । ସେହାକୁ ସହଜ ସମାଧି କହିଂ । ହୃଦୟ ଚନ୍ଦ୍ରେ ମନ ହୋଇ ଥିର । ନାଭିଚନ୍ଦ୍ରେ ଲାଗଇ ସମୀର । କଣ୍ଠ ଚନ୍ଦ୍ରେ ଲାଗଇ ସୁସ୍ୱାଦ । ଗଗନ ଚନ୍ଦ୍ରେ ଯେ ଲାଗଇ ସମାଧି । ଗଗନ ଯେ ନବୋଇଲୁ ଧୂନି ଅନ୍ତରେ ଗଗନଟି । ଜୋତି ଉଦେ କଲେ ସେହାକୁ ଗଗନ ସମାଧି କହି । ଅହନସି ବରଷଇ ଯେ ଚକ୍ଷୁଟି । ସେ ସେ ନିରଂଜନ ଶୂନ୍ୟଟି । ଚଉକତି ଥିର କରି ସହଜ ନିତି ଉଜାଗର କରି ଲକ୍ଷେ କଲେ ସେ ପରମ ଶୂନ୍ୟକୁ ଭେଟଇଟି । ସେ ସେ ଶୂନ୍ୟ ଗ୍ୟାନଟି । ଶେଷେ ସିଦ୍ଧ ପରମ ପଦ ପାଇଟି । ସେ ପୁରୁଷକୁ ଦେଖି ଅନୁଭବ କଲେ ସିଧ ହୋଇଟି । ଅବଶ୍ୟ ଭେଟ ପାଇଟି । ଗୁରୁବଚନେ ଥିଲେ ଜନ୍ମମରଣ ଭବଭୟ ଖଣ୍ଡଇଟି । ସେଥୁ ଉପରେ ଅନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ନାହିଂଟି । ଗ୍ୟାଂନ ଗୁରୁ କହିଲେ ଜାଣଇଂଟି ସେ । ନାଥଙ୍କର କାୟା ଭକ୍ଷଣଟି ସେ । ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ ଗୋରେଖ ଅବଧୂତ । ଚେତନା ଚଉରଙ୍ଗୀ ଗ୍ୟାନ ଗୋରେକ୍ଷ ନାଥ ।"

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଶିଶୁବେଦର ଗଦ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶୈଳୀ ଲୌକିକ ଗଦ୍ୟରଚନା ଶୈଳୀର ଭିତ୍ତି ପକାଇ ଅଛି । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ମୂଳକ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାମିଶ୍ରିତ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟକୁ କିପରି ସରଳ ସହଜ ଭାବରେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି, ତାହା ଉପରୋକ୍ତ ଗଦ୍ୟାଂଶରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଏ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ନାହିଁ; ଅଛି ସହଜ ସରଳ ଶିଶୁସୁଲଭ ଭାବରେ ଭାବର ପ୍ରକାଶ । "ଚକ୍ଷୁ ନିରଂଜନଟି, ସିଧ ହୋଇଟି, ଅବଶ୍ୟ ଭେଟ ପାଇଟି" ପ୍ରଭୃତି ପଦରେ ବୁଝାଇବାର ଢଙ୍ଗ କିପରି କୋମଳ ଏବଂ ସରଳ,

ତାହା କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ ଅଟେ । 'ଶିଶୁବେଦ'ର ଗଦ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସ୍ୱଳ୍ପପରିସର ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ହେଲେ ହେଁ ତାହାର ପ୍ରକାଶ ଭଙ୍ଗୀରେ ସ୍ୱାଭାବିକତା ରହିଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ରୂପେ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ଗଦ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ନୂତନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଓ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ରଚନା ଅଟେ ।

ଏହି ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଦ୍ୟରଚନା ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଓ ହିନ୍ଦୀଭାଷା ମିଶ୍ରିତ ନାଥଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ରଚନା ଓଡ଼ିଶାରୁ ମିଳିଅଛି । ଗ୍ରନ୍ଥଟି କ୍ଷୁଦ୍ର ହେଲେ ହେଁ ତାହାର ଭାଷାରେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ପ୍ରାଚୀନତା ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ହେଉଛି 'ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ' * । ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ନାଥଧର୍ମର ପ୍ରବାହରେ ଏ ପ୍ରକାର ମିଶ୍ରିତ ଭାଷା ସମ୍ବଳିତ ଗଦ୍ୟ ରଚନା ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଉକ୍ତ 'ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ' ଗ୍ରନ୍ଥରୁ କେତେକ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶ ଆମ୍ଭେ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କଲୁଁ ।

"ଅବଧୂତ ତୁମ କାହାସୁଂ ଆୟା
କୌନ ତୁମ ହମ ନାମ ବୋଲାୟା
ସିଦ୍ଧ ଯୋଗୀ କାହାକେ ବୋଲିୟେ
ଯାହାକୁ ମେରୁ ମେଖଳା ବୋଲିୟେ ।
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ରଞ୍ଜିଲା ବୋଲି ।
ତୁମ କେଉନ ଯୋଗୀ
ଗୋରେଖ ଉବାଚ :—

* ପାଂଚ ତତ୍ତ୍ୱ—(ଗୋରେଖ ବାଣୀ ପୃ. ୯୮) ଓଡ଼ିଆରେ ଏହା ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ । ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ, ପଞ୍ଚମକାର ବା ପଂଚ ପବିତ୍ର ଭାବରେ କଥିତ । ତାନ୍ତ୍ରିକ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ନାଥସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଶବ୍ଦବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ । ମଦ୍ୟ, ମତ୍ସ୍ୟ, ମାଂସ, ମୁଦ୍ରା ଓ ମୈଥୁନକୁ ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ କୁହାଯାଇଥାଏ । କୌଳଜ୍ଞାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ (୧୧ ପଟଳ) ବିଷ୍ଠା, ଧାରାମୃତ, ଶୁକ୍ର, ରକ୍ତ ଓ ମଜ୍ଜାକୁ ପଞ୍ଚପବିତ୍ର କୁହାଯାଇଅଛି । ଡଃ ହଜାରୀପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ 'ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶରୀରସ୍ଥିତ ୫ଟି ଦ୍ରବରସ ଯଥା—ଶୁକ୍ର, ଶୋଣିତ, ମେଦ, ମଜ୍ଜା ଓ ମୂତ୍ରକୁ 'ପଂଚାମୃତ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସାଧାରଣତଃ କ୍ଷିତି, ଅପ୍, ତେଜ୍, ମରୁତ ଓ ବ୍ୟୋମକୁ ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଥାଏ ।

ସ୍ୟାମି ହାମ ନିରଂଜନ ଯୋଗୀ
ସବୁ ଗୁରୁଙ୍କୁ ମୁଂ ତା ଚେଲା
×　　　×
ସ୍ୱାମୀ ପୃଥିକା ଗୁରୁ ବୋଲସ୍ତେ ।
ମନ ଦେବତା ବୈଶ୍ବରଣୀ ରୂପୀ ।
ଚନ୍ଦ୍ରଦେବତା ଶୀତଳସ୍ୟ ରୂପୀ ।
ନିରଂଜନ ଦେବତା ଅବ୍ୟଗତ ସ୍ୱରୂପୀ ।
ଈସର ଦେବତା ନାଦ ସ୍ୱରୂପୀ ।
ସିଦ୍ଧ ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ ପଞ୍ଚଶ ପ୍ରକୃତି ଅବ୍ୟଗତ ।
ମହାତତ୍ତ୍ୱ ମହାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି । ଆକାଶ ଉତ୍ପତ୍ତି ।
ବାୟୁ ବାୟୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ।
ତେଜ ତେଜଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି । ତେଜାତଜେ ଗ୍ରାସନ୍ତି ।
ଆକାଶ ମହାତତ୍ତ୍ୱ ଗ୍ରାସନ୍ତି ।
...ସହଜ ଶୂନ୍ୟ...ଗଣେଶ ଗୋଷ୍ଠୀ ସମାପତ ।
(ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପାଣ୍ଡୁଲିପି)

ପାଣ୍ଡୁଲିପିର ନାମ 'ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ' ଥିଲେ ହେଁ ତାହାର ଉପସଂହାରରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାହା ନାଗରୀ ପ୍ରଚ୍ଛରଣୀ ସଭାର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ତାଲିକା ଅନୁସାରେ 'ଗୋରେଖ ଗଣେଶ ସମ୍ବାଦ (ଗଦ୍ୟ)" ରଚନା ଅଟେ । ଏହି ଉକ୍ତି-ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିରେ ଦୁଇ ପ୍ରଧାନ ଚରିତ୍ର ହେଉଛନ୍ତି ଗୋରେଖ ଓ ଗଣେଶ ।

(ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ପୃ.୧୯୩ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

ଓଡ଼ିଆ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଭାରତର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ଭାବରେ ପରିଚିତ । ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଧାରାରେ ବହୁ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଆଗମନ ଓ ପ୍ରତିଗମନ ଘଟିଛି ଏହି ଦେଶରେ । ବହୁ ଉତ୍ତର-ଭାରତୀୟ ସାଧୁ ସନ୍ଥ ଏହି ଦେଶକୁ ଆସି-ଅଛନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟଧାରାର ସଂକେତ ଏବେ ବି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଛି । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପାଣ୍ଡୁଲିପିମାନଙ୍କରେ ଉତ୍ତର-

ଭାରତୀୟ ବହୁ ସନ୍ଥ କବି ଯଥା ନାନକ, କବୀର, ସୁରଦାସ, ବିଦ୍ୟାପତି, ଦାଦୁ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ରଚନାବଳୀ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ ଓ ଅନ୍ୟ ହିଗରେ ବହୁ ବଙ୍ଗୀୟ କବିଙ୍କର ପଦାବଳୀ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପାଣ୍ଡୁଲିପିମାନଙ୍କରେ ରହିଛି ।

ଏହି ପ୍ରକାର ହିନ୍ଦୀ-ଓଡ଼ିଆ ମିଶା ବିକୃତ ରଚନାର ସଂଖ୍ୟା ବିଶେଷତଃ ନାଥଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ରଚନାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ପ୍ରାକ୍ ସାରଳାଯୁଗରେ ଏହିପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ସନ୍ଥସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇଥାଏ ।

ଅନ୍ୟ ଏକ ରଚନା **ଗୋରେଖ ବୋଲିରେ :**

'ଗୋରେଖ ମଚ୍ଛିନ୍ଦ୍ର' ଉବାଚ ମାଧ୍ୟମରେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟର ନମୁନା "ବାରପଲ ରଜ । ନ ପଲ ବିନ୍ଦୁ । ଦଶ ପଲ ରଜ । ବତିଶ ଦାନ୍ତ । ଏକୋଇଶ ଦିନ ଅନ୍ତରେ । ଛଅ ଆଂଗୁଳ ଜିଭ୍ୟା । ପାଲ ଭେଦ ଆଙ୍ଗୁଳ । ଛ ଆଙ୍ଗୁଳ ପିଲୋହି ହି । ଆଠ ଆଂଗୁଳ ଇନ୍ଦ୍ର । ଅଠର ଆଂଗୁଳ ମୂଳ କୁଚସ୍ଥଳ । ଚଉଷଠି ଷଡ଼ଚକ୍ର ଆଧାର ମୁଖ ତେସଠି ହାଥ । କ୍ଷୀର ସୋମୋଦ୍ର । ମଧୁ ସୋମୋଦ୍ର । ଖାର ସୋମୋଦ୍ର । ମାର ସୋମୋଦ୍ର । ଘୃତ ସୋମୋଦ୍ର ଚଉଦ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡ । ନବଖଣ୍ଡ ମେଦିନୀ । ଆହୁଟ କୋଟି ରୋମାବଳି । ଏକସେତ ଏକନେତ । ଏତେକ ଦେଖି ଶିରେ ଧାରଣ । ଦେଖି ପର୍ବୁରନ୍ତି ଈଶ୍ୱର କହନ୍ତି । ପୀତାବୀଜ ଛତ ଧାନ । ଆହୁଟ ଭିତରୁ ରହିଲ ରତ । ପିତାବୀଜ ଦୁଇ ଧାନ । ଛଡ଼ ଧାନରୁ ଉତପତି ଶରୀର ।"

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆମେ ଅନେକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗଦ୍ୟରଚନା ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଜ୍ୟୋତିଷ-ଶାସ୍ତ୍ର, ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ର, ବୈଦ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର, ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଟୀକା ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟରଚନା ପୂରି ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶ ଓ ଯଥାଯଥ ଆଲୋଚନା ହୋଇ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଅନେକ ସେବାପୂଜା, ଓଷାବ୍ରତର କଥାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ନମୁନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଭାଷା ଓ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବ୍ରତ ଓଷାଗୁଡ଼ିକର ସମୟ ନିରୂପଣ କରାଯାଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ସେସବୁର ସମୟ

ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ । ବ୍ରତକଥା ମଧ୍ୟରେ ଶିବ ଉପାସନା ବା ଶୈବଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସୋମନାଥ ବ୍ରତ କଥାକୁ ସାରଳା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟରଚନା ବୋଲି ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି 'ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ'ରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଅଛନ୍ତି ଓ ତାହାର ସମୟ କହିଛନ୍ତି ଯେ ତା ଖ୍ରୀ· ପଞ୍ଚଦଶ ବା ଖ୍ରୀ. ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ । ଶୈବଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମ । ଶୈବ ଓ ଶାକ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରାକ୍‌ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ—ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବ୍ରତକଥାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ 'ସୋମନାଥ ବ୍ରତ କଥା' ଖ୍ରୀ.ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସୋମନାଥ ବ୍ରତ କଥାରେ ଗଦ୍ୟ ସରଳ, ସହଜ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରାଚୀନତା ପୂରି ରହିଛି । ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସରଳ ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଟେ । ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ 'ସୋମନାଥ ବ୍ରତ କଥା'ର ସ୍ଥାନ 'ଭାଷ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ଉଚ୍ଚରେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ସୋମନାଥ ବ୍ରତ କଥାରୁ ନିମ୍ନରେ କେତେକ ଉଦ୍ଧୃତି ଦିଆଗଲା ।

"ପରମେଶ୍ୱର କହନ୍ତି, ଦେବୀ ଶୁଣନ୍ତି । ଶୁଣ ଦେବୀ ପାର୍ବତି ମାଳବ ବୋଲି ଦେଶ, ତହିଁ ପାଟଳ ବୋଲି ନଗ୍ର, ତହିଁ ବୀରବିକ୍ରମାଜିତ ବୋଲି ରାଜା । ସେ ରଜା ମହା ପ୍ରତାପୀ । ସେ କଟକର ଅନେକ ମହିମା । ଘରେ ଘରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଳସ ବସାନ୍ତି । ଧବଳମନ୍ଦିରପୁର, ଅତି ସୁନ୍ଦର । ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଳସ ଉପରେ ନେତ ପତାକା ଉଡ଼ାନ୍ତି । ଚଉରାଶି ହାଟ ବସାନ୍ତି । ମେଡ଼, ମଣ୍ଡପ, ଅଟାଳି, ଦେଉଳ, ଜଗତି, କୂପ, ପୁଷ୍କରଣୀ ଅଭିକଳ୍ପ ଲୋକେ ବସାନ୍ତି । ହସ୍ତୀଙ୍କର ଘଣ୍ଟାରବ, ଘୋଡ଼ାଙ୍କର ଖିରଖିର ରବ, ପାଦାନ୍ତିଙ୍କର ମୁଖରବ । ଚତୁରଙ୍ଗ ବଳ । ନବକୋଟି ଭଣ୍ଡାର । ଅନେକ ରାଜାମାନେ ସେ ରାଜାକୁ ଖଟନ୍ତି । ଏମନ୍ତ ସମୟେ ପ୍ରବେଶ, କାପୁଡ଼ିମାନେ ସୋମନାଥ ଦେବଙ୍କୁ ଦେଖି ଅଇଲେ । ସେ ଦିନ ସୋମନାଥ ଦେବଙ୍କ ବ୍ରତ । ସେ କାପୁଡ଼ିମାନେ ସୋମନାଥ ଦେବଙ୍କୁ ଦେଖି ବାହୁଡ଼ି ଅଇଲେ । ତାଙ୍କ ପାଟଳ ନଗ୍ରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ବୀର ବିକ୍ରମାଜିତ ରାଜା ସିଂହଦ୍ୱାରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ଦ୍ୱାରପାଳମାନଙ୍କୁ ବୋଇଲେ ତୁମ୍ଭେ ଯାଇଂ ରାଜାଙ୍କୁ ଜଣାଅ । ବୋଲି ସୋମନାଥ ଦେବଙ୍କର ଷାଠିଏ କାପୁଡ଼ି ଆସିଅଛନ୍ତି । ସିଂହଦ୍ୱାରେ ଆସି ରହିଅଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱାରପାଳ ଯାଇଂ ଜଣାଇଲା ରାଜାଙ୍କୁ । ହେ ଦେବ ! ଶିବବ୍ରତୀ ଷାଠିଏ କାପୁଡ଼ି ସିଂହଦ୍ୱାରେ ରହି ଅଛନ୍ତି । ରାଜା ଶୁଣି ବୋଇଲେ ଭିତରକୁ ଆସନ୍ତୁ । ଦ୍ୱାରପାଳ ଯାଇଂ କହିଲା—ଆହେ କାପୁଡ଼ିମାନେ ରାଜାଙ୍କର ଆଗ୍ୟାଂ ହେଲା ତୁମ୍ଭେ ଭିତରକୁ ଯିବ । ଷାଠିଏ କାପୁଡ଼ି ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ । ରାଜା କାପୁଡ଼ିଙ୍କି ଦେଖି ବଡ ସନ୍ତୋଷ ହେଲେ । ସମସ୍ତ କାପୁଡ଼ିଙ୍କି ଆସନ ଦେଲେ । କାପୁଡିମାନେ ବୋଇଲେ ଆମ୍ଭେ ଭୋକ ହୋଇଅଛୁଂ । ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଭିକ୍ଷା ଦିଅ । ରାଜା ବୋଇଲେ କ୍ଷଣେ ବିଶ୍ରାମ କର । ରାଜା ମହା ସୂଆରକୁ ଡାଇ ଆଗ୍ୟାଂ ଦେଲେ ବେଗେ ପାକ ସିଦ୍ଧ କର । ମହାସୁଆର ପାକ କଲେ । କାପୁଡିମାନେ ସ୍ନାହାନ କରିଗଲେ । ବେଗେ ଯୋଗାଡ ଦେଲେ । କାପୁଡ଼ିମାନେ ଭୁଞ୍ଜି ବସିଲେ । ସମସ୍ତେ ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ଭୋଜନ କଲେକ । ଦଧି ଗୁଡ଼ ସାକର କଦଳୀ ଛେନୁଆ ଲଡ଼ୁ ଖଣ୍ଡ ସମେତେ ପଞ୍ଚାମୃତ ଭୋଜନ କଲେକ । କାପୁଡ଼ିମାନେ ଭୋଜନ ସାରି ଆଚମନ କଲେ । କାପୁଡ଼ିମାନଙ୍କୁ କର୍ପୂକ ତମ୍ବୁଳ ଦେଲେ । କାପୁଡ଼ିମାନେ ବୋଇଲେ ଆମ୍ଭେ ତାମ୍ବୁଳ ନ ଭୁଞ୍ଜୁ, କଷାଫଳ ଖାଇବୁଂ । ତାହା ଶୁଣି ରାଜା ବଡ଼ ସନ୍ତୋଷ ହେଲେ । କାପୁଡ଼ିମାନେ ବିଚାରି ବୋଇଲେ ହେ ରାଜନ ବହୁତ ଗଉରବ କଲୁ, ଆମ୍ଭେ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ବ୍ରତେକ ଦେବୁଂ । ଏଠାରୁ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଆୟୁଷ, ଯଶଶ୍ରୀ ହୋଇବ । ରାଜା ବୋଇଲେ ସୋମନାଥ ବ୍ରତ କେମନ୍ତେ କରି କରିବା । କାପୁଡ଼ିମାନେ ସୋମନାଥ ବ୍ରତ କହିବାକ । ଶୁଣ ହେ ନୃପତି ଭାଦ୍ରବ ମାସ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଷଷ୍ଠୀ ଦିନରେ ବ୍ରତ ଘେନିମାକ । ଘର ତଳ ବିଚଳ କରିବାକ । ପୀଢ଼ା ଉପରେ ପାଟ୍ଟେଢ଼ି ଗୋଟିଏ ରଖିବାକ । ତହିଁ ଉପରେ ସଷ୍ଟିକର ଲିଙ୍ଗ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାପିବାକ । ଲିଙ୍ଗରେ ଅକ୍ଷତ ଦେବ । 'ସୂତାରେ କୁଷ୍ମାଣ୍ଡଫୁଲ ଗୁରୁଣ୍ଡାଫୁଲ ଦେଇ ପୂଜା କରିବ । ଦଶଗୋଟି ତଣ୍ଡୁଳ ଦଶନାଡ଼ ଦୁବ ଦେଇ ପୂଜା କରିବ ।"

ଏହି ଗଦ୍ୟରେ ଆର ବିକ୍ରମାଦିତ, ଯାହାନ୍ତି, ପ୍ରବେଶ ହେଲେ, କାପୁଡ଼ି, ସ୍ନାହାନ, କଲେକ, କେମନ୍ତ କରି କରିବା, କରିବାକ, ପାଟ୍ଟେଢ଼ି ଓ ସ୍ଥାପିବାକ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଉକ୍ତ ଗଦ୍ୟରଚନାର ପ୍ରାଚୀନତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଥାଏ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଦ୍ୟରଚନା ମଧ୍ୟରେ **'କାକ ଚରିତ୍ର'** ଓ **'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବାଳୟ କାର୍ଯ୍ୟବିଧି'**ର ଗଦ୍ୟରଚନାକୁ ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଗଦ୍ୟରଚନା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

କାକ ଚରିତ—"ଈଶ୍ୱର କହୁଛନ୍ତି ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଆଗେ । ଶୁଣ ଗୋ ପାର୍ବତୀ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଆଗ୍ୟାଂ । କାକ ଚରିତ । କାକ ଯେ ଅମର ବର ପାଇଅଛି । ଆଗତ କଥା ଗୋ ପାର୍ବତୀ ଜାଣନ୍ତି । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଆଗ୍ୟାଂ ପ୍ରମାଣେ ପାର୍ବତୀ ପଚାରୁଛନ୍ତି । ହେ ସ୍ୱାମି ମୋତେ କାକ ପ୍ରଶନ କୁହ । ତୁମ୍ଭ ମୁଖଂ ଶୁଭାଶୁଭ ଜାଣିମା । ଈଶ୍ୱର କହୁଅଛନ୍ତି ଏବେ ପ୍ରଥମେ ପୁର୍ବ ମୁଖେ ରୋବନ୍ତେ କାକ କୁଶଳ ବାର୍ତ୍ତା କୁହନ୍ତି । ଦକ୍ଷିଣ ମୁଖେ ରୋବନ୍ତେ କାକ ପ୍ରିୟ ବାର୍ତ୍ତା କହନ୍ତି । ଅଗ୍ନିକୋଣ ମୁଖେ ରୋବନ୍ତେ କଳହବାର୍ତ୍ତା କହନ୍ତି । ନୈର୍ଋତ କୋଣ ମୁଖେ ରୋବନ୍ତେ କାକ ଗୁରୁ ଦ୍ରଶନ ବାର୍ତ୍ତା କହନ୍ତି । ବାୟୁବ୍ୟ କୋଣ ମୁଖେ ରୋବନ୍ତେ ଶତ୍ରୁ ଭୟ ବାର୍ତ୍ତା କହଇ । ଈଶାନ୍ୟ କୋଣ ମୁଖେ ରୋବନ୍ତେ ରାଜ ଦ୍ରଶନ ବାର୍ତ୍ତା କହନ୍ତି ।"

× × ×

ଏବେ ଦେଉଳ ତୋଳାଇବା । କାକ ପିଣ୍ଡ ଦେବା । ପ୍ରଥମେ ରୂପା ବୋଲି ଦେବା । ଦ୍ୱିତୀୟେ ପିତଳ ବୋଲି ଦେବା । ତୃତୀୟେ ତମ୍ବା ବୋଲି ଦେବା । ରୂପା ପିଣ୍ଡ ଯେବେ ଆଗେ ତୋଳଇ ତେବେ ଦେଉଳ ହୋଇବ ପିତଳ ପିଣ୍ଡ ଯେବେ ଆଗେ ତୋଳଇ ତେବେ ଜାଣିମ ଦେଉଳ ଉଠିବ । ତମ୍ବା ପିଣ୍ଡ ଯେବେ ଆଗେ ତୋଳଇ ତେବେ ଜାଣିମ ସେ ଦେଉଳ ଭାଙ୍ଗିବ । (ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ: ୪୭)

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେଉଳ ମାହାତ୍ମ୍ୟ—ଦେଉଳ କାର୍ଯ୍ୟବିଧି

"ପଚ୍ଚଂଶ କୋଶର ଉତ୍ତରେ ସଂଖ ନାଭିମଣ୍ଡଳରେ ଶ୍ରୀ ନୀଳକନ୍ଦରେ ପର୍ବତରେ ନୀଳମଣି ରତ୍ନରେ ଘଟିତ ଚତୁର୍ଭୁଜରେ ଶଙ୍ଖ ଚକ୍ର ଗଦା ପଦ୍ମ ଧରି ନାନା ରତ୍ନମାନରେ କୀରଟି ମୁକୁଟ ହାର କେୟୁର ନାନା ଅଳଂକାର ଭୂଷଣ ଲକ୍ଷ୍ମୀଂ ବାମ ପାରୁଶରେ ସ୍ଥିତ ଯେ ପଲ୍ଲୀଙ୍କ ବକ୍ଷେ କର ଯେ ବର୍ତ୍ତୁଳ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ନୀଳମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ଅବତାର । ଯେ ଅବତାରରେ ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଦେବତାମାନେ ଆସି ଅମୃତମୟ ଦେବ ଯୋଗ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ମାନନ୍ତି ଆଣି ନୃତ୍ୟଗୀତ ନାନା ଚତୁର୍ବିଧ ବାଦ୍ୟମାନନ୍ତି ବଜାଇ ଉପସ୍ଥିର

ମାନଙ୍କରେ କରି ପୂଜାକରି ଦେବତାମାନେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାନ୍ତି । ଏ ଉତ୍ତାରେ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରେ ନଗରରେ ସବର ଦ୍ୱାରରୁ ବୈଷ୍ଣବ ବସ୍ୟାବସୁ ସବର ଆସି ପ୍ରାତକାଳରେ ନିତ୍ୟ ସେବକ ପଣରେ ସେବା କରି ଯାଇଥାନ୍ତି । ସେହି ପ୍ରକାରେ ପ୍ରଥମ ପରବନ୍ଧ ଭୋଗ କଲି । X X ସେହିଟାକୁ ଭୋଗ ବୋଲି କ୍ଷୀରି ପିଠା ଗୋଟିକା ପଣା ସର ତାହାରି ପଯ୍ୟନ୍ତ ଘସା ବାସ ପାଣି ଏମାନ ମନୋହି ହୋଇଲେ ଏହାକୁ ସାଂଗିର ବୋଲି । ଏତେକ ଧୂପରେ ଭୋଗ ଭୂମିରେ ପର୍ବତ ଆକାର ହୋଇ ବଡ଼ାହୋଇବ । ଏଥିର ବେବସ୍ଥା ଭୂମିରେ ଧୋବ ଲୁଗା ପାହାଡ଼ ଗୃହଠା ହୋଇ ପଡ଼ିବ ଏ ଉପରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଥାଳମାନ ଭାତ ଉପରେ ପର୍ବତ ପରି ହୋଇ ଘିଅ ପଡ଼ିବ । ସେହି ପର୍ବତକୁ ବଡ଼ ଗୋଟା ଭାତମାନ ଟକା ଏଣ୍ଡୁରି ନାଡ଼ିଆ ପୁରି ଏମାନ ଗଛମାନଙ୍କର ପତ୍ର ହୋଇବ । ଖଜା ପିଠା ଗୋଟା କଦଳୀ ଭଜା ଖଣ୍ଡ ଆସି ଏମାନ ଗଛର ଫୁଲ କଢ଼ି ହୋଇବ । ସର ପାପୁଡ଼ି ଗୋଟିକା କଦମ୍ବ ଫୁଲ ନମିତ୍ୟେ ରସକୋରା ଏମାନ ଫୁଲ ହୋଇବ । ହରିବଲ୍ଲଭ ଧର୍ମ ଶରଣ ବଡ଼ ଡାଳିମ ଛେନା ଲଡ଼ୁ । ମରିଚ ଲଡ଼ୁ ବଡ଼ା । ଖଏର ଚୁର ଚଉଡ଼ଇ ନଦା ଛେନା ମଣ୍ଡା ଝସୁସିଆ ସୋଧୁଅ ପଇଡ଼ ପାଚିଲା କଦଳୀ ଏମାନସବୁ ଫଳ ହୋଇବ । ନାନା ପ୍ରକାରେ ବ୍ୟଞ୍ଜଣମାନେ ଖିରଖିରସା ଅମୃତ ଦୁଧ ଅଧାମ ଦହି ସର-ବହଳଦୁଧ ଦୁଗୁଣି ଦୁଧ ତିଗୁଣି ଦୁଧ ଏମାନସବୁ ମଧୁର ରସ ହୋଇବ । ନାନାପ୍ରକାର ପଣା ଘସା ବାସ ପାଣି ଏମାନ ସବୁ ପର୍ବତ କନ୍ଦର ନାଳ ହୋଇବ ।’ (Orissa State Museum Mss. ORP—18)

ଅତି ସରଳ ଓ ଲୌକିକ ଭାଷାରେ ଏହି ଗଦ୍ୟରଚନାଶୈଳୀ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କଲେ ହେଁ ତହିଁରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଭୋଗକୁ କିପରି ପର୍ବତ ବୃକ୍ଷ, ଫୁଲ, ଫଳ ଓ ନିର୍ଝରଣୀ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇ ସୁନ୍ଦର ରୂପକ ଅଳଂକାରରେ ସଜ୍ଜିତ କରାଯାଇଅଛି, ତାହା ଏକ ସମୃଦ୍ଧିବନ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ଦେଇଥାଏ ।

ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସ ଲେଖକ ‘ମାଦଳାପାଞ୍ଜି’କୁ ଓଡ଼ିଆସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ଗଦ୍ୟରଚନା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ‘ମାଦଳାପାଞ୍ଜି’ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଇତିହାସରେ ଏକ ବଡ଼ ସମସ୍ୟା

ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ତାହା ଖ୍ରୀ. ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାଯାଇଥିବା ହେତୁ ଉକ୍ତ ବିଷୟ 'ପ୍ରାକ୍ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ' ଆଲୋଚନାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ନ କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଖଣ୍ଡରେ ଆଲୋଚନା କରିବାର ବାସନା ରହିଲା ।

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି

ସମୟ ନିରୂପଣ :

ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ ସ୍ୱର୍ଗତ ଡଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇ ତହିଁରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟରଚନା ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର କେତେକାଂଶ ପ୍ରକାଶଲାଭ କରିଥିଲା । ସ୍ୱର୍ଗତ ମହାନ୍ତି ଏହାର କାଳ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ ଦାଣ୍ଡିବୃତ୍ତ ପ୍ରଚଳିତ ହେବା ସମୟକୁ ଯଦି ଏହାର ରଚନା ସମୟ ଧରାଯାଏ, ତେବେ ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ଖ୍ରୀ. ତ୍ରୟୋଦଶ ବା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ହୋଇପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପରିଶେଷରେ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ତାହାର ଭାଷା, ଭାଷାର ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ, ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରଭୃତି ଠିକ୍ ଭାବରେ ବିଚାର କରି ନ ପାରି ତାହାକୁ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବର ରଚନା ବୋଲି ଠିକ୍ କଲି (୧) ।

ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ ତାଙ୍କର 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ'ର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେପରି କିଛି ଆଲୋଚନା କରିନାହାନ୍ତି । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଟିପ୍ପଣୀ ଦେଇ କହିଅଛନ୍ତି:—

"ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି" ରଚୟିତା ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବର ଲେଖକ । ସେ ଏକାମ୍ର କାନନର (ଭୁବନେଶ୍ୱର) ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯୋଗୀ । ସେ ତପସ୍ୟା ବଳରେ ହରପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରି ବର ପାଇଥିଲେ । ବେଦଶାସ୍ତ୍ର, ଉଲ୍ଲୁକ ବିଦ୍ୟା, କୁହୁକ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିରେ ତାଙ୍କର ଅଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ସେ ପାରଙ୍ଗମ ଥିଲେ । 'ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି' ତାଙ୍କର ଯୌବନାବସ୍ଥାର ଲେଖା (୨) ।

(୧) ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ (ପ୍ରାଚୀ ସମ୍ପାଦିତ) ମୁଖବନ୍ଧ ପୃ. ୯

(୨) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ୧ମ ଭାଗ-ପୃ, ୨୨୫ (ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର)

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମସୁଧାନିଧି ପରି ସାହିତ୍ୟିକ ଗଦ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁର୍ଲଭ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନାଶୈଳୀ ମୈଥିଳୀକବି ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ଗଦ୍ୟକାବ୍ୟ କୀର୍ତ୍ତିଲତା ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇପାରେ । କେତେକ ଆଲୋଚକ ବ୍ରହ୍ମସୁଧାନିଧିର ପଦ୍ୟାତ୍ମକ ରଚନା ଖଣ୍ଡକୁ ଦାଣ୍ଡି-ବୃତ୍ତ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତାହା ଭ୍ରମାତ୍ମକ ବୋଲି ମନେ-ହୋଇଥାଏ । ଗଦ୍ୟରେ ପଦ୍ୟାତ୍ମକ ରଚନା ଖଣ୍ଡ ବହୁପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ରହିଛି ଓ ତାହାର ଉଦାହରଣ ବାଣଭଟ୍ଟଙ୍କର କାଦମ୍ବରୀ ଓ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କର ଦଶକୁମାର ଚରିତ । ବ୍ରହ୍ମସୁଧାନିଧିର କବି ଅବିସମ୍ବାଦିତ ଭାବରେ ଜଣେ କେବଳ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯୋଗୀ ବା ସାଧକ ନ ଥିଲେ; ସେ ଅସାମାନ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ଓ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ଥିଲା । ସେ ନିଜେ କାବ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି :—

"ଶ୍ରୀ ହରିହରାଭ୍ୟାଂ ନମଃ । ଶ୍ରୀ ଏକାମ୍ରବନ ଆଶ୍ରିତ । ଶ୍ରୀ ଭୁବନେଶ୍ୱରୀ ଦେବୀର ବରପୁତ୍ର । ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ବାକ୍ ବିଶେଷ । ଆଗମ ଜନ୍ମ । ପୁଂସାବତାର ସାରଦା । ଦିଗ୍‌ଗଜ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ସିଂହମ କେଶରୀ । ଶୁଦ୍ଧ ଧୀରେ ମତ୍ତ ଗର୍ବିତ । ପଣ୍ଡିତଜନ ସମୂହଙ୍କୁ ଉନ୍ମତ୍ତ ଯୁବା । ଯୁଧା ପଞ୍ଚାନନ । ନବକୃତି କଣ୍ଠୀରବ ପଞ୍ଚମ ବେଦ । ଷଟଶାସ୍ତ୍ର । ନବଧା ବ୍ୟାକରଣ । ଅଷ୍ଟାଦଶ ବିଦ୍ୟା । ଗୀତା ପୁରାଣ । ନବନାଟକ । ସ୍ତମ୍ଭନ ମୋହନବଶଉଚ୍ଚାଟନ । ଗୋଟିକ ଅଞ୍ଜନ······ରସରସାୟନ । ଉଲୁକ କୁହୁକ ମଣିମନ୍ତ୍ର ମହୌଷଧି । ଇତ୍ୟାଦି ବିଦ୍ୟାପଟଳ । ମାଣିକ ବେକଣି । ବ୍ରହ୍ମସୁଧାଗ୍ରନ୍ଥେ ନବରତ୍ନ ଜଡ଼ିତ ମଣି । ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତର ବାଗବିଶେଷ । ଶିବ ଶିବ ନମଃ ଶିବାୟୈ ।" (୧)

(୧) ଉତ୍କଳ ଇଉନିଭରସିଟି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ. ୧ ।

"ଶ୍ରୀ ସ୍ୱେକାମ୍ରବ ବନ ଆଶ୍ରୟ । ଶ୍ରୀ ଭୁବନାଦି ଦେବଦେବୀର ବରପୁତ୍ର । ଅନିର୍ଦ୍ଦୋଷ । ବାଗ୍ ବିଶେଷ । ପୁରୁଷାବତାର । ସାରଦା ବିଶାରଦ । ଶୁଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ । ସର୍ବଜ୍ଞ ସମ୍ମୋହଙ୍କୁ ଉନ୍ମତ୍ତ ଯୁବା । ଯୋଦ୍ଧା ପଞ୍ଚାନନ । ନବକୃତ କଣ୍ଠୀରବ । ପଞ୍ଚମ ବେଦ । ଛଡ଼ ଶାସ୍ତ୍ର, ନ ବ୍ୟାକରଣ, ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣ, ଗୀତା, ଛତିଶ ସ୍ମୃତି, ନବ ନାଟକ, ସ୍ତମ୍ଭନ, ମୋହନ, ବଶ, ଉଚ୍ଚାଟନ, ଗୋଟିକା, ଅଞ୍ଜନ, ପାଦୁକ, ଉଲୂକ, କୁହୁକ ଇତ୍ୟାଦି କରି ବିଦ୍ୟା ପଟଳ । ତପତ କନକ କଣିକା । ସ୍ୱେଚ୍ଛାଭୂତ ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତର ବାକ୍ୟବାଣୀ"—ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ (ପ୍ରାଚୀ) ପୃ.୭୮ । ଉଭୟ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ କେତେକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ ।

ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ଯେ କବିଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ବିଶାଳ ପରିସରକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିଥିଲା ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ପରମ୍ପରା ସୃଷ୍ଟିକରି ବସିଲେ । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ଗଦ୍ୟରଚନା ସହିତ ସହିତ ଶିଶୁବେଦର ଗଦ୍ୟବ୍ୟାଖ୍ୟା ବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସାରଳା ମହାଭାରତ ଓ ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ ଗଦ୍ୟକୁ ତୁଳନା କଲେ ବହୁ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ ।

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ରଚନା ସମୟ ନିମିତ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗତ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ବା ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରମାଣ ଦେଇନାହାନ୍ତି । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ଗ୍ରନ୍ଥର ପାଠରେ ଆମେ ଶିବଙ୍କର ସ୍ତୁତି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ଉଲ୍ଲେଖ ପାଉଁ । ଯଥା :—

"ସପ୍ତଲୋକ ବରପ୍ରଦ । ସପ୍ତଶୈଳ ନିବାସ । ସପ୍ତପୁର ଭେଦକ । ସଙ୍ଗ ବିବର୍ଜିତ । ସଙ୍ଗମୟ । ସଂସାର ସାଗର ବିଚ୍ଛେଦନ । ସାରସ୍ୱତ । ସାଙ୍ଗୋପାଙ୍ଗପଦକ୍ରମଣ । ସାରସ୍ୱତି ସ୍ତୁତି ପଠକ । ଶାକମ୍ଭରୀ ସୁରତି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ସାକ୍ଷ୍ୟତିଦର୍ଶନ । ସାକ୍ଷାତ୍ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ । ସହସ୍ର ନାଡ଼ି ରନ୍ଧ୍ର ଶୋଧନ । ସ୍ୱଭାବିତ ବୋଧ ସ୍ୱରୂପ । ଶୁଦ୍ଧାଦି ଋଷିବିନ୍ଦିତ । ଶୁଦ୍ଧତେଜ । **ଶିଶୁବେଦ** । ସ୍ତୁତିବର୍ଣ୍ଣସମ୍ମତ ସ୍ୱର ସ୍ୱରୂପ ନନ୍ଦିତ ।" ଇତ୍ୟାଦି ପୃ.୪୧ ।

ଏଥିରୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ଯେ ଶିଶୁବେଦ ରଚନା ପରେ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ରଚିତ ହୋଇଛି; ଅର୍ଥାତ୍ ଶିଶୁବେଦର ରଚନା ଯଦି ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତକ ବୋଲି ଧରାଯାଏ ତେବେ ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦ

ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ସଂସ୍କୃତିକ ସହିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତହିଁରେ ସ୍ଥଳ-ବିଶେଷରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଧିକାଂଶ ପଦର ଆରମ୍ଭରେ 'ତ' ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଏହି 'ତ'ର କୌଣସି ସେପରି ଅର୍ଥ ନାହିଁ । ଏହା କେବଳ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷର ଏକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ଭଙ୍ଗୀ ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ । କାରଣ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାଯାଇଥିବା କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ବା ଗଦ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବାକ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ନିରର୍ଥକ 'ତ'ର ବ୍ୟବହାର ମିଳେ ନାହିଁ ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରଚଳିତ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦର ଉଦାହରଣ
ଯଥା :– ମାନନ୍ତ (ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମାନନ୍ତ) ଏମାନନ୍ତ, ଦାନନ୍ତ
ଅନୁପାମ (ଅନୁପମ), ହାଇ ହାଇ (ହାସ୍ୟ ହାସ୍ୟ)
ଭୁଡ଼ପାଡ଼ (ଭୁଷଣ୍ଡି), ସମ୍ଭାଇ, ସମ୍ଭାଉ (ପୃ. ୧୧)
ପେଖିଲ (ପ୍ରେକ୍ଷଣ ଶବ୍ଦଜ) ପୃ. ୧୩, ସଂପୋଡ଼େ (ପୃ.୨୩)ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ
ଶିର ସଙ୍କୋଡ଼ଇ (ପୃ. ୨୩) ଶିର ସଙ୍କୋଚଇ
ବହକଂଇ (ପୃ.୨୩) ଚମକିବା ଅର୍ଥରେ
ଜାମିଦାନ୍ତ (ପୃ ୨୩) ଜମୁଦାନ୍ତ, ଉଚ୍ଛହା (ପୃ. ୨୪) ଉତ୍ସାହ,
ଏକାମ୍ବର (ପୃ. ୫୪) ଏକାମ୍ର,
ହାଦେ (ପୃ.୫୫, ପୃ. ୫୮), କଚୁହନ (ପୃ.୫୮) କଚୁହନ
ଅରିଷ୍ଟି—ଅରିଷ୍ଟ (ପୃ. ୫୬), ଯୁଧିଷ୍ଟି (ପୃ. ୫୬)—ଯୁଧିଷ୍ଟିର;
ତଳହଳ (ପୃ. ୨୧) ତଳତଳ, ଗରଜା (ପୃ. ୧୩) ଗର୍ବ,
ଧିଲ (ପୃ.୪୪) ଦେଲ,
ପରଜା (ପୃ. ୪୬) ଗର୍ବ, ଋଧି (ପୃ. ୪୧) ରୁଦ୍ଧି,
ବୃଦ୍ଧି (ପୃ. ୩୯) ବୁଦ୍ଧି,
ହେଠାମୁଣ୍ଡି (ପୃ. ୨୯) ହେଠ୍—ସଂ : ଅଧସ୍ତାତ୍ ପ୍ରା. ହେଠ୍ଠ
ହେଠାମୁଣ୍ଡି—ଅବନତ ମସ୍ତକ ଅର୍ଥରେ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ଓ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ

ଏହାଛଡ଼ା ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ଯୋଗ ଏବଂ ଦର୍ଶନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଯୋଗସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ ତଥା ତାହାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଏତେ ଅଧିକ ଯେ ତାହାର ସମୀକ୍ଷା କରିବା ବହୁ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟସାପେକ୍ଷ । ଓଡ଼ିଶା ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ଏହି ସମସ୍ତ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ ବହୁଳ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଲେ ହେଁ କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ବହୁ ଅଜ୍ଞାତ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛି । ନାଥଧର୍ମ, ଶୈବ ତଥା ଶାକ୍ତଧର୍ମର ବହୁ ଯୌଗିକତତ୍ତ୍ୱ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ସାଧନ ପରମ୍ପରାରେ ସ୍ଥାନଲାଭ କରିଛି କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଉଦାହରଣ ଏଠାରେ ଦିଆଗଲା । ଯଥା :—

ଷଡ଼ ଊର୍ମି (ପୃ. ୨୦), ନବଦ୍ୱାର (ପୃ. ୨୨) ଷୋଡ଼ଷ ଡମ୍ବରୁ (ପୃ. ୨୬), ହଂସ କୋଟର (ପୃ. ୨୭), ଭ୍ରମର ଗୁମ୍ଫା (ପୃ. ୨୭), ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ପାଟଣା (ପୃ. ୨୭), ନବଚକ୍ର (ପୃ. ୨୭), ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥା (ପୃ. ୨୮); କୁଣ୍ଡଳୀନୀ ଶକ୍ତି (ପୃ. ୩୦), ଗୋଲହାଟ ମଣ୍ଡଳ (ପୃ. ୩୧), ଚତୁଃଷଷ୍ଠୀ ଯୋଗିନୀ (ପୃ. ୩୨) ସହଜାନନ୍ଦ (ପୃ. ୩୩) ଠୂଳ ଶୂନ୍ୟ (ପୃ. ୩୨), ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି ପବନାରୋପଣ (ପୃ. ୩୯), ଭ୍ରମର କୁହର (ପୃ. ୪୧), ଯମ ନିୟମ ଆସନ ପ୍ରାଣାୟାମ, ପ୍ରତ୍ୟାହାର, ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା, ସମାଧି (ପୃ. ୪୪), ବଙ୍କାନାଳ (ପୃ. ୪୬), ଷଟ୍‌କମଳଦଳ (ପୃ. ୪୮), ଷଟଚକ୍ର (ପୃ. ୪୮), ଶିଶୁବେଦ (ପୃ. ୪୯), ସହସ୍ର ନାଡ଼ିଚକ୍ର (ପୃ. ୪୯), ଇଅଁଳା, ପିଅଁଳା, ସିଷୁମ୍ନା (ପୃ. ୫୨), ଉଲୁକ, କୁହୁକ, ଗୋଟିକ, ଅଞ୍ଜନ, ଲେପନ... (ପୃ. ୫୩), ସ୍ତମ୍ଭନ, ମୋହନ, ଗୁଟିକ, ଅଞ୍ଜନ, ପାଦୁକ, ଲେପନ, ଅଷ୍ଟଧାତୁକରଣ (ପୃ. ୩୫) ଊର୍ମି ଧୂମ୍ରି ଜ୍ୟୋତି ଜ୍ୱାଳା (ପୃ. ୫୩); ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା (ପୃ. ୫୪), ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳ (ପୃ. ୫୫), ତାରକ ଧାତୁ ଯୋଗ (ପୃ. ୫୮), ଇଳା, ପିଙ୍ଗଳା, ସୁଷୁମ୍ନା, ଅଲମ୍ବୁଷା, କୌକ୍ଷଣୀ, ଗାନ୍ଧାରୀ, ହସ୍ତିଜିହ୍ୱା, ଶଙ୍ଖିନୀ ପ୍ରଭୃତି ନବନାଡ଼ି (ପୃ. ୫୯), ନାଗ, କୂର୍ମ, କୃକଳକ, ଦେବଦତ୍ତ, ଧନଞ୍ଜୟ, ଅପାନ, ବ୍ୟାନ, ସମାନ, ଉଦାନ, ପ୍ରାଣ ପ୍ରଭୃତି ନବବାୟୁ (ପୃ.୫୯), ତ୍ରିବେଣୀଭୂମି (ପୃ. ୫୯), ଉଦୟ ଆହାରୀ ଯୋଗୀ (ପୃ. ୬୧), ଧାରଣାବନ୍ଧ ଯୋଗୀ (ପୃ. ୬୨), କୁଳଶ ଯୋଗ (ପୃ. ୩୭), ମୂଳକମଳ ଓଡ଼ିଆଣି ମୁଦ୍ରା (ପୃ. ୩୭); ଖେଚରୀ ମୁଦ୍ରା (ପୃ. ୩୭) ଅନାହତ ଧ୍ୱନି (ପୃ. ୩୮)।

ସମଗ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆହୁରି ଅନେକ ଯୋଗସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ ଅଛି, ଯାହାର ପ୍ରୟୋଗ ଆମ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ। ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଶଦ ବିବରଣୀ ପଢ଼ି ମନେହୋଇଥାଏ ଯେ ନାରାୟଣାନନ୍ଦ କେବଳ ସାହିତ୍ୟିକ କବି ବା ଜ୍ଞାନୀ ନ ଥିଲେ। ସେ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅବଧୂତ ଓ ଯୋଗୀ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ।[1]

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ଗ୍ରନ୍ଥର ଧର୍ମ ଧାରାରେ ଶୈବ ତଥା ନାଥଧର୍ମର ପରମ୍ପରା ବିଦ୍ୟମାନ। ଗ୍ରନ୍ଥର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିଷୟବସ୍ତୁ ହେଉଛି ଯେ

ଅନଙ୍ଗ ପଦ୍ମାକର ନାମକ ଜନୈକ ରାଜା ନିଃସନ୍ତାନ ଥିଲେ । ସେଥି-ନିମିତ୍ତ ରାଜା ଶିବଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ଶିବ ଏକ ସୁନ୍ଦର ଗୁଣବନ୍ତ ଓ ଜ୍ଞାନୀ ପୁତ୍ର ଦେବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ଏକ ସୁନ୍ଦରୀ କନ୍ୟା ଜନ୍ମ ଦେବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ପାର୍ବତୀ ତହିଁରେ ସମ୍ମତ ହେବା ଜାଣି ଶିବ ତାଙ୍କର ରୁଦ୍ରଗଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ନାମକ ରୁଦ୍ରଗଣକୁ ରାଣୀ ଶଶିପ୍ରଭାଙ୍କ ଉଦରରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଶିବଙ୍କର ଏହି ଆଜ୍ଞାରେ ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ଗର୍ଭବାସ ଓ ସଂସାରର ଯାବତୀୟ ଦୁଃଖକଷ୍ଟ ଭୋଗକରିବା ନିମିତ୍ତ ଅନିଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଶିବ କହିଲେ ଯେ ସେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବା ପରେ ଇନ୍ଦ୍ରସମ୍ପଦ ଭୋଗ କରି ଶେଷରେ କୈବଲ୍ୟ ଲାଭ କରିବେ । କବି ଏକ ସୁନ୍ଦର ରୂପକ ସୃଷ୍ଟି କରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି :—

"ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦୟ ଶୈଳ ଉପରେ ଏକ କଟକ ଅଛି । ସେ କଟକର ନାମ ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳ । ତହିଁର ରାଜାର ନାମ ଅନଙ୍ଗପଦ୍ମାକର । ମନ୍ତ୍ରୀ ନାମ ବିବେକରତ୍ନାକର । ସେ ରାଜାର ପାଟମହାଦେବୀର ନାମ ଶଶିପ୍ରଭା । ସେ ସମସ୍ତ ଗୁଣେ କରି ମହୀନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାୟେ ଦିଶଇ ଶୋଭା । ଯୁବା ଅବସ୍ଥା ତାହାର ହୋଇଅଛି ଶେଷ । ପୁତ୍ର ନ ଥିବାରୁଂ କରି ମୋତେ ଭକ୍ତି କଲା ବିଶେଷ ।"

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ମାନସରୁ ଜାତ ମାୟା କନ୍ୟା ଧର୍ମଧ୍ୱଜ ନାମକ ରାଜାର ଦୁହିତା ହେବା ନିମିତ୍ତ ଗଲା । ଶଶିପ୍ରଭାଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ଗର୍ଭ ପରିଗ୍ରହଣ କଲେ । ଗର୍ଭବତୀ ଅବସ୍ଥାରେ ରାଣୀ ଅତିଶୟ କଷ୍ଟ ଭୋଗକଲେ । ଗର୍ଭଜନିତ ଭୀଷଣ ପୀଡ଼ା ଉପଶମ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଜନୈକ ଅବଧୂତ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ରାଜା, ରାଣୀଙ୍କର କଷ୍ଟ ଲାଘବ ହେବା ନିମିତ୍ତ ଶିବଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାରେ ଶିବ ଏହିପରି ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । କବି ଏହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

"ପ୍ରାଣଚନ୍ଦ୍ରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସହସ୍ରେ ଦଳ ଉପରେ ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ଫଟିକ ସଂକାଶ କରି କଳ୍ପି ପୂଜା କରନ୍ତେ ଅଦ୍ଭୁତ ଧ୍ୱନିଏ ରାଜାର କର୍ଣ୍ଣରେ ପଶିଲା । ଅହୋରାଜା ଜଣଂ ଅବଧୂତ ଆସିବ ତାହାକୁ ରାଣୀକି ଖାଇଲେ ଶାନ୍ତି ପାଇବ । ଗର୍ଭର ପୁତ୍ରକୁ ସେ ବୋଧଇ ସିନା ।

ଆମ୍ଭେ ତୋହର ପୁତ ହୋଇଂ ଜନ୍ମ ହୋଉଂ ଅଛୁନା । ଏମନ୍ତେ ସେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅର୍ଚ୍ଚନାଠାରେ ମାନସିକ ପୂଜା କରିବାରେ । ଏ ଧ୍ୱନି ଶୁଣି ସମାଧି ଛୁଡ଼ିଲା । ଅବଧୂତକୁ ନିରେଖି ଥାଇ । ଏମନ୍ତରେ ସେ ଏକ ଦିନେକ ନଗ୍ରରେ ପୁରୁଷେକ ଆସି ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲା । ସେ ପୁରୁଷର ଦେହ କେମନ୍ତ ଅଟଇ । କୃଷ୍ଣ ଧୂସର କେଶକାନ୍ତି । କେଶ କୁଟିଳ ଜଟିଳ ଖେଚର କନକର ଭ୍ରାନ୍ତି । ଚକ୍ଷୁ ପିଙ୍ଗଳ ଚନ୍ଦ୍ରାକୃତି । ଶରୀର ଦୀର୍ଘ ସ୍ଥୂଳ ଅକୃତି । କଟିରେ ଅଛି ବଜ୍ର କାଛେଟି । ...... ମୂଳକମଳ ସାଧିଅଛି । ଉଡ଼ିଆଣୀ ମୁଦ୍ରା ଖଞ୍ଜିଅଛି । ଖେଚରୀ ମୁଦ୍ରା ଯନ୍ତ୍ରି ଅଛି ।" ଇତ୍ୟାଦି । ପୃ. ୩୭ ।

ପରେ ଅବଧୂତ ଆସି ଯୋଗବଳରେ ଗର୍ଭସ୍ଥ ସନ୍ତାନ ସହିତ ଆଳାପ କରିଛି । ରୁଦ୍ରଗଣ ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଭିନ୍ନ ତଥ୍ୟ ଅବଧୂତଙ୍କୁ ପଚାରନ୍ତେ ଅବଧୂତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଶୁଣାଇଛନ୍ତି ବିଭିନ୍ନ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଦର୍ଶନ । ମୋଟ ଉପରେ ବିଭିନ୍ନ ଯୋଗ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱର ସମୀକ୍ଷା କବି ଅବଧୂତଙ୍କ ମୁଖରେ କରାଇ ଗ୍ରନ୍ଥର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଅବଧୂତ ଚରିତ ଗ୍ରନ୍ଥର କବି ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହଁନ୍ତି । ଅବଧୂତଙ୍କ ମୁଖରେ ଯୋଗୀପ୍ରବର କବି ଅବଧୂତସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କର କବିପ୍ରତିଭା ସହିତ କଠିନ ଯୋଗସାଧନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅସମ୍ଭବ ଜ୍ଞାନଗରିମାର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

କୀର୍ତ୍ତିଲତାର ଗଦ୍ୟ ଓ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି

ମୈଥିଳୀ କବି ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ଅବହଟ୍ଠ ରଚନା କୀର୍ତ୍ତିଲତାର ଗଦ୍ୟରଚନା ଶୈଳୀ ଓ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ଗଦ୍ୟରଚନା ରୀତି ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ସାଦୃଶ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । * ରସିକ କବି ବିଦ୍ୟାପତି ଖ୍ରୀ. ୧୩୬୦ରେ ଜନ୍ମ ପରିଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ମହାରାଜା କୀର୍ତ୍ତିସିଂହଙ୍କର ରାଜସଭାରେ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଶଂସାମୂଳକ ରଚନା ଖ୍ରୀ. ୧୪୦୨-୫ ମଧ୍ୟରେ

* Maithili Literature Vol. I—Prof. Joykanta Misra, P. 139.

ରଚନା କରିଥିଲେ । କୀର୍ତ୍ତିଲତାର ସ୍ମୃତିମୂଳକ ପଦ୍ୟରଚନାର ସ୍ଥଳ-ବିଶେଷରେ କବି ଗଦ୍ୟରଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି ଓ ତାହା କପରି ରୁଦ୍ରସୁଧା-ନିଧିର ପଦ୍ୟାତ୍ମକ ରଚନାରୀତି ସହିତ ମେଳଖାଉଛି ତହିଁର କେତେକ ଉଦାହରଣ ଦିଆଗଲା ।

"ଗଦ୍ୟ"

"ତାନ୍‌ହି ବେଶ୍ୟାହିକରେ ମୁଖ-ସାର ମଣ୍ଡନ୍ତେ, ଅଲକ ତିଲକ ପତ୍ରାବଳୀ ଖଣ୍ଡନ୍ତେ, ଦିବ୍ୟାମ୍ବର ପିନ୍ଧନ୍ତେ, ଉଭରି ଉଭରି କେଶପାଶ ବାନ୍ଧନ୍ତେ, ସଖୀଜନ ପ୍ରେରନ୍ତେ, ହସି ହେରନ୍ତେ, ସଆମା, ଲନୁମୀ ପାତରି, ପଓୋହରି ତରୁଣୀ, ଓରଛୀ, ନୟନ୍‌ହି, ବିଅକ୍‌ଖନୀ ପରହାସ ପେସଣୀ ସୁନ୍ଦରି-ସାର୍ଥ ଜବେ ଦେଖିଅ, ତବେ ମନକର ତେସରି ଲଗି ଖନ୍ ଉପେକଖିଅ । ତନ୍‌ହି କେଶ କୁସୁମ ବସ, ଜନ୍‌ହି ମାନ୍ୟ ଜନକ ଲଜ୍ଜାବଲମ୍ବିତ ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର-ଚନ୍ଦ୍ରିକାକରି ଅଧ ଓ ଗତି ଦେଖି ଅନ୍ଧକାର ହସ । ନଅନାଞ୍ଚଳ-ସଞ୍ଚାରେ ଭ୍ରୂଲତାଭଙ୍ଗ, ଜନି କଜ୍ଜଲ-କଲ୍ଲୋଲନୀ-କରି ବୀଚ-ବିବର୍ତ୍ତି ବର୍ତ୍ତୀ ଶଫରି-ତରଙ୍ଗ। ଅତି-ସୂକ୍ଷ୍ମ ସିନ୍ଦୂର-ରେଖା ନନ୍ଦନ୍ତେ ପାପ, ଜନି ପଞ୍ଚଶର-କରେ ପହିଲ ପ୍ରତାପ ।"

ଅନ୍ୟତ୍ର—

"ମଧ୍ୟାହ୍ନ-କରି ବେଲା ସଂମଦ୍ଦ ସାଜ, ସକଲ ପୃଥ୍ୱୀ ଚକ୍ର-କରେ ଓଁ ବସ୍ତୁ ବିକାଏଁ ଆଏ ବାଜ । ମାନୁଷକ ମୀସି ପୀସି ବର ଆଗେଁ ଆଁଗ, ଉଁଗର ଆନକ ତିଲକ ଆନକାଁ ଲଗ, ଯାହାହୁତହ ପରସ୍ତ୍ରୀକ ବଲୟା ଭାଁଗ । ବ୍ରାହ୍ମଣକ ଯଜ୍ଞୋପବୀତ ଗୃଣ୍ଡାଲ ହୃଦୟୁ ଲୂଲ । ବେଶ୍ୟାନ୍‌ହି-କରେ । ପୟୋଧରେ ଜଠୀକ ହୃଦୟୁ ଚୂର । ଘନେଂ ସଞ୍ଚର ଧୋଲହାଥି, ବହୁତ ବାପୁର ଚୂରି ଜାଥି ।"*

କୀର୍ତ୍ତିଲତା କାବ୍ୟର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଦ୍ୟାଂଶରେ ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧି ତୁଲ୍ୟ ଗଦ୍ୟରଚନା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ ।

* ହରପ୍ରସାଦ-ରଚନାବଲୀ—ସମ୍ପାଦକ ଡଃ ସୁନୀତି କୁମାର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ, ପୃ. ୨୪୭ ।

ତତ୍ରୈବ ରଚନାବଲୀ—ସମ୍ପାଦକ ଡଃ ସୁନୀତି କୁମାର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ ପୃ. ୨୪୭ ।

ମନେହୁଏ, ସଂସ୍କୃତ ଆଦର୍ଶରେ ଏହି ଧରଣର ଗଦ୍ୟ ରଚନା ଏକସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । କୀର୍ତ୍ତିଲତା ଓ ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧିର ତୁଳନାରେ ଦୁଇ ଗଦ୍ୟ ରଚନାର ସାମ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ହେବା ସହିତ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ରଚନାର ପ୍ରାଚୀନତା ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଉଅଛି ।

ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଗଦ୍ୟରଚନାଶୈଳୀ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ରଚନାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ଭାଷା ଓ ଅଳଙ୍କାର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଦେଖାଯାଏ, କବି ତାଙ୍କର ରଚନାରେ ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରେ ଉପମା, ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ଓ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରର ସୁନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରି-ଅଛନ୍ତି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ସେ ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାରର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରି କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉକ୍ତ ଅଳଙ୍କାରଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା :—ଉପମା – ନକ୍ଷତ୍ର ସମୂହର ମଧ୍ୟେ । ଶରଦ ଶୁକଳ ମେଘର ଊର୍ଦ୍ଧେ । ଅରିଷ୍ଟ ଗ୍ରହଙ୍କର ଭଙ୍ଗେ । ଉନ୍ମତ୍ତ ରୋହିଣୀର ସଙ୍ଗେ । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କଳାଯୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରମାର ପ୍ରାଏ ଶୋଭା ପାଉଅଛନ୍ତି ବୋଲି ଜାଣିଲୁଂ ଧ୍ୟାନ କରନ୍ତେ ସୁସିଦ୍ଧେ । ତ ସେ ମହାତ୍ମା ଶିବ ରୁଦ୍ରନାଗମାନେ କେମନ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟ । ନିର୍ମଳ ମନ । ନିଷ୍ଚଳ ନୟନ । ଅନୁଭବାନନ୍ଦ ଚିଦ୍‌ବଳ ।” ଇତ୍ୟାଦି * ପୃ:୧ ।

ଅନ୍ୟତ୍ର “ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା”—

ଏମନ୍ତ ସମୟରେ ବସନ୍ତରିତୁ ଚଳିଲା । କାମାଂଶ ବଳିଲା । ସେ ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ ମୋହିନୀ କଳ୍ପି ସମାଧି ଲୟେ ସିଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳର ମଧ୍ୟେଂ ମିଳିଲା । ତ କେମନ୍ତ ପ୍ରାଏ ହୋଇଂ । ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା । ସ୍ଥିରମନ ବିହଙ୍ଗମ ସମୂହର ମଧ୍ୟେଂ ମନ୍ମଥ ପତାକା ଉଡ଼ାଇଲା କି ଧୈର୍ଯ୍ୟ ପର୍ବତମାଳାକୁ ଲାବଣ୍ୟନିଧି ବୁଡ଼ାଇଲା କି । କୈବଲ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ମୁକ୍ତି କି ଆଣି ଅଣିମାଦି ବିଦ୍ୟା ଅଙ୍କିଲା କି । ବୋଧ ଉଦୟ ଚନ୍ଦ୍ର ଜ୍ୟୋସ୍ନାମାଳକୁ ମୋହ ମେଘ ପଟଳ ଶଙ୍କିଲା । କି ଶାନ୍ତରସ କମଳ ପୁଷ୍ପକୁ ତ ନବ ବସନ୍ତ ବହିଲା । କି ପୁନରପି ପାପ ବୁଦ୍ଧିକ ସ୍ତ୍ରୀ ସୁଖେ ବିଭାଡ଼ିଲା । (?) କି ଯୋଗାଭ୍ୟାସ ଅଗ୍ନିକି ଅଧିରମୃତ ବାରି ଲିବାଇଲା । “ତ ଆହାବାବୁ କନ୍ୟାରେ ସେ ।

* ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ. ୫ ।

ଜଗତ ମୋହିଲା । ପୃଥିବୀ ମୋହିଲା । ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଉଡ଼ିଲା । ଅନଙ୍ଗ ଅମ୍ବୁନିଧି କି ଆସି କପିଳାସକନ୍ଦରକୁ ବେଢ଼ିଲା । ତାହାର ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ । ଭୂମିସ୍ଥିତ କି ବିଜୁଳିର କାନ୍ତି । କି ମନ୍ମଥ ରାଜାର କୋଦଣ୍ଡ ଭ୍ରାନ୍ତି । କି ବ୍ରହ୍ମାଦିଦେବଙ୍କୁ ମୋହନ ଫାଶି । କି ବିଧି ନିର୍ମାଣ କଲା ଲାବଣ୍ୟରାଶି । କି ଯୋଗୀ ଜନମନମୀନ ବଡ଼ଶୀ । କି ଅନଙ୍ଗ ଅମୀପୂର୍ଣ୍ଣ କଳସୀ । କି କାମିନୀକୁଳ କମଳ ବିଳାସୀ । କି ମନସିଜ ଜୀବନ ବନଶଶୀ । କି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟୋତି ନିର୍ମାଣ ନିଶି । କି ବିବେକ ପ୍ରତାପକୁ ହତବିତାଶୀ । କି ଦେଖି କାମ ଦେବହିଂ ହେଉଅଛି ଧଂସି ।” ଇତ୍ୟାଦି ।

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ ଅନବଦ୍ୟ । ଏପରି କି ତାହା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟର କାନ୍ତ-କୋମଳ ପଦାବଳୀର ଲାଳିତ୍ୟକୁ ବଳିଯାଇଛି କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ । ଭଞ୍ଜଯୁଗର ଆଳଙ୍କାରିକ ରୀତିର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ରଚନା-ଶୈଳୀରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଉଭୟ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାରର ମନୋହର ସମାବେଶ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ସୁମନୋହର ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାରର ମଧୁର ନିକ୍ୱଣ କିପରି ଶିଞ୍ଜିନାରେ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ, ତାହାର କେତେକ ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

“ଜୟ ଜୟ କୁନ୍ଦ କୁମୁଦ କୁରଙ୍ଗଧର କର୍ପୂର ଧବଳ । କମ୍ବୁ ସମକଣ୍ଠ । କୋକନଦମାଳା ଆଭରଣ । କରକଳିତ ବ୍ରହ୍ମ କପୋଳ । କରପତ୍ର ଯୋଡ଼ି କାକାଦାର କାଙ୍କଣୀ । କୁରଙ୍ଗଚର୍ମ କଟି ଶୋଭନ । କାଳାନଳ ନୟନ । କର୍ଣ୍ଣେ କୁଣ୍ଡଳ ମଣ୍ଡିତ । କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଭୁଜଙ୍ଗମ କର । କଳାକର କଳାନିଧି ଧାରଣ । କଳା ପ୍ରବଣ । କାଳିକା ସେବିତ ଚରଣ ତଳ । କାଳାନ୍ତକ ରୂପ । କପିଳାସ କନ୍ଦର ବାସ । କାମାଙ୍ଗ ନାଶନ । କୈବଲ୍ୟ ବରପ୍ରଦ । କୈବଲ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ । କୁଧର ନନ୍ଦିନୀ କୁଚକୁମ୍ଭ କୁଙ୍କୁମ ଲେପନ । କରକମଳ କଳିତ । କାମିନୀ କଦମ୍ବ ବନ୍ଦିତ । କୁଳଟା କୁଳ କଣ୍ଟକ । କଳିତ କୋମଳ । କାମାଙ୍ଗନା ହରଷ ଖଣ୍ଡନ । କାଳିନ୍ଦୀ କୁମୁଦ-ବନ୍ଧୁ ମୁଖ ଚୁମ୍ବନ । କାର୍ତ୍ତିକେଶ୍ୱର ସେବିତ ଚରଣ ପଙ୍କଜ । କୁଶଧର କମଳାପତି ବନ୍ଦିତ ଚରଣ । କଣ୍ୱପକୁଳ କୁମୁଦ । କମଳ କଳାଧର । କଷଟି କୁଣ୍ଡଳ କୁଣ୍ଡଳୀ ଶୋଭିତ ଶିର । କୁରଙ୍ଗ କୋଠାର ଶୋଭିତ

କର । କାମରୂପଧର କାମପ୍ରଦ । କାମକଳ୍ପଦ୍ରୁମ । କାମରୂପିଣୀ ପୀନ କଠିନ କୁଚକଳସ କଠୋର କମଳକର ମର୍ଦ୍ଦିତ । କଠୋର ହୃଦୟ । କରୁଣାକୁପାର । କୁଣ୍ଡଳୀ ଶକ୍ତି ଭେଦିତ । କାଳମୁଖ କକାରନ୍ତେ କକଲ୍ୟ । କଳିତ କମଳ କୋଷକୁର । କଳାନିଧି । କମଳନୟନ ଦିବ୍ୟସ୍ୱରୂପ । କୁଟିଳ ବର୍ଜିତ । କୁଟିଳ ଜଟାଜୂଟମଣ୍ଡିତ ଶିର । କାଞ୍ଚନ ଶୈଳ ବିଳସିତ । କାମାଦି ବରଣ ବିବର୍ଜିତ । କାମଧେନୁ । କମଠ ପୃଷ୍ଠ କଠୋର ଶୂଳଧର । କୁମାରୀ ବରପ୍ରଦ । କୁମାରୀଗଣ ପୂଜିତ । କାଲାନ୍ତକ । କାଳା ମୁଖ । କମଳାପତି ସେବିତ । କଳା ବିବର୍ଜିତ । ଜୟ ଜୟ ଶିବ ଶମ୍ଭୋ । ୧ । ଜୟ ଜୟ ଖଣ୍ଡଇନ୍ଦୁମୁକୁଟ । ଖମଣ୍ଡଳଗତି । ଖଟ୍ୱାଙ୍ଗକର । ଖଣ୍ଡପରଶୁଧର । ଖଗପତି ଆସନ ସୁହୃଦ । ଖଚରଧାରୀ । ଖଗାନ୍ତକ । ଖଳିତ ନୟନ । ଖପରଧାରଣ । ଶାନ୍ତକମୁଖ । ଜୟ ଜୟ ଶିବଶମ୍ଭୋ । । ୨ । ଜୟ ଜୟ ଗଗନଗତି । ଗଗନାନ୍ତକ । ଗଗନ ଶରୀର । ଗଗନ ତଳ ସମ୍ଭୂତ । ଗଗନ ସମନ୍ତତ ରୂପଧର । ଗଂଗଶେଖର । ଗିରିଜାର୍ଦ୍ଧ ଶରୀର । ଗିରିନିବାସକ । ଗୋବରପ୍ରଦ । ଗୋଲହାଟ ମଣ୍ଡଳଗତି । ଗୋକର୍ଣ୍ଣଗଣ ମଣ୍ଡଳ । ଗୁଣାଶ୍ରିତ । ଗଣପତି ପିତରି ଗୁହାଶୟ । ଗରଳକଣ୍ଠ । ଗୋଧର । ଗୋମୟ ଭସ୍ମ ଗୁଣ୍ଡି-ଲେପିତ । ଗୋପାଳନ । ଗାୟତ୍ରୀ ଗାୟନ । ଗ୍ୟାନଚକ୍ଷୁ । ଗୋ ଆସନ । ଗୋକର ଗଣ୍ଡସ୍ଥଳ କର ମଣ୍ଡିତ । ଗୋପ୍ୟ ଗୋପିତ । ଗବାଂପତି ଗମନ । ଗମ୍ଭୀର ଗମନ । ଗ୍ୟାନ ପରାୟଣ । ୩ ।" * ଇତ୍ୟାଦି ।

କାବ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ପ୍ରକୃତିର ମନୋଜ୍ଞ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ନବବସନ୍ତର ଆଗମନରେ ସମଗ୍ର ପ୍ରକୃତି କିପରି ଉନ୍ମତ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଛି ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କବି ନିମ୍ନୋକ୍ତ ମତେ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

"ଆକାଶେ ନିର୍ମଳ ହୋଇଂ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଉଇଂଲ । ତ ମଧୁଯାମିନୀ ହୋଇଲ୍ଂ । ମଳୟ ପବନ ମନ୍ଦ ମନ୍ଦ ହୋଇ ବହିଲ । ଯୁବାଜନ-ମାନଙ୍କର ମନକୁ ପୁନଃ ପୁନଃ କରି ଦହିଲ । ତ ସେ ମନସିଜ ଦର୍ଶନେ । ରମ୍ୟ ଅରଣ୍ୟେ । ......ଶୁଷ୍କ ପାଦପମାନେ କଅଁଳିଲେ । ପଲ୍ଲବ ହୋଇଲେ । ମହାଗଜମାନଙ୍କର ହସ୍ତଚାଳନ ଅଯୋଗ୍ୟ ହସ୍ତିନୀମାନେ

* ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ. ୩୦—୩୨

ସନ୍ତିଲେ । ଦିବ୍ୟାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ସ୍ତନ ବସନରେ ମଳୟ ପବନମାନେ ଶରଣ ପଶିଲେ । ଲଜ୍ଜାଂଏ ଗଳିଲେ । କୋକିଳମାନଙ୍କର କୁହୁ କୁହୁ ଶବ୍ଦ ଗଳଲେ । ଅଦ୍ଦନେ ସାରସିକା ପକ୍ଷୀ ଯେ ଭାସିଲେ । ଭ୍ରସଳନ୍ତ ପଦ୍ମେ ଲେଉଟାଇ ଚୁମ୍ବିବାକୁ ସଲ୍ଲଜେ ମନ୍ଦ ମନ୍ଦ ହୋଇ ହସିଲେ ।" ଇତ୍ୟାଦି । ପୃ. ୭ ।

ଅତି ନାଟକୀୟ ଭାବରେ କବି ଆରମ୍ଭ କରିଅଛନ୍ତି । ଶିବ, ସମାଧିଯୁକ୍ତ ସିଦ୍ଧ ରୁଦ୍ରଗଣଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବା ନିମିତ୍ତ ମହାମାୟା ପ୍ରକୃତି ସ୍ୱରୂପିଣୀ ଅମ୍ବିକାଙ୍କୁ ଏକ ଅପୂର୍ବ ସୁନ୍ଦରୀ କନ୍ୟା ମାନସପଟରୁ ଜାତ କରିବା ନିମିତ୍ତ କହିଅଛନ୍ତି । ପାର୍ବତୀ ମୁହୂର୍ତ୍ତମାତ୍ର ଧ୍ୟାନରେ ମାନସ ପଟରୁ ମୋହିନୀକନ୍ୟା ଜାତ କରିଅଛନ୍ତି । ମୋହିନୀକନ୍ୟା ଜଗତରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣା ହେବା ମାତ୍ରେ ସମଗ୍ର ପ୍ରକୃତି ଚଞ୍ଚଳ ହୋଇ ଉଠିଛି । କନ୍ଦର୍ପ ସହିତ ନବବସନ୍ତର ଆଗମନରେ ଜୀବ ତଥା ଜଡ଼ ଜଗତରେ ଅପୂର୍ବ ସ୍ପନ୍ଦନ ଜାତ ହୋଇଛି । ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟମୋହିନୀ କନ୍ୟା ତତ୍ପରେ ନବବସନ୍ତ ଓ ପଞ୍ଚଶର ସହିତ କଳ୍ପସମାଧି ନିରତ ସିଦ୍ଧଗଣଙ୍କର ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା ।

ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର ସମାଧି ଭଗ୍ନହେଲା । ସିଦ୍ଧମାନେ ତୁରୀୟାବସ୍ଥାରୁ ଆସି ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହେଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସମାଧି ଭଗ୍ନ ହେଲା । କନ୍ଦର୍ପର ପଞ୍ଚବାଣରେ ସେମାନେ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ସିଦ୍ଧ ରୁଦ୍ରଗଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜନୈକ ଅଭିନବ ଚୈତନ୍ୟ ମୋହିନୀ କନ୍ୟାକୁ ଦେଖନ୍ତେ ସମାଧି ଭଗ୍ନ ହୋଇ ତାହାର ରୂପସମୁଦ୍ରରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହେଲା । ସୁନ୍ଦରୀ ରୂପ ଯୌବନ ବିମୁଗ୍ଧ ଅଭିନବ ଚୈତନ୍ୟ କପରି କାମର ବିଭିନ୍ନ ଦଶଦଶାର ବଶୀଭୂତ ହୋଇଛି, ତାହାର କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଚାଲିଛନ୍ତି ।

"ସେ ମାୟା କନ୍ୟାକୁ ଦେଖିଲା । ସ୍ଥିର କରି ତାହାର ଲାବଣ୍ୟ-ସୁଧାନିଧି ମୁଖ ନିରେଖି ପେଖିଲା । ତା ଅବଳ ଚିତ୍ତ ବିଳିଲା । ସ୍ଥିର ଚକ୍ଷୁ ଚଳିଲା । ଚେତନା ବୁଡ଼ିଲା । ଶରୀର ଚମକିଲା । ବୁଦ୍ଧି ଝମକିଲା । ରୋମଲତା ପୁଲକିଲା । କାମ ଝମକିଲା । ସ୍ୱେଦବିନ୍ଦୁ ଗଳିଲା । ଶ୍ୱାସ ଚଳିଲା । ଗଣ୍ଡସ୍ଥଳ ଉଲ୍ଲସିଲା । ଭ୍ରୂଲତା ବିକାଶିଲା । ଶୃଙ୍ଗାର ରସେ

ରସିଲା । ଷ୍ଠାନ ମୁଦ୍ରା ଖସିଲା । ସମାଧି ନସିଲା । ଉତ୍କଣ୍ଠା ଦଶିଲା । ହକାର ମିଶିଲା । ଖେଦଜଳେ ପଶିଲା । ପାଦ ପାଣି ବସିଲା । ମନ କମ୍ପିଲା । ଖେଦ ଜଳ ମାଡ଼ିଲା । ଯୋଗାଭ୍ୟାସ ଗୁଡ଼ିଲା । ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ବନ୍ଧ ଲୁଟିଲା । ଖେଚରୀସ୍ଥାନ ଫିଟିଲା । ରୋମଲତିକା ଦଶିଲା । ରସ ଜଳଧିରେ ମିଶିଲା । ତ ଏମନ୍ତ ସେ ମୋହିନୀ କନ୍ୟା ସଲଜ୍ଜେ ମନ୍ଦ ମନ୍ଦ ହୋଇ ହସିଲା ।”

ଶିବଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହେଲା । ସେ ଅଭିନବ ଚୈତନ୍ୟର ଭୋଗାସକ୍ତ ମନ ଦେଖି କହିଲେ, ଯେଉଁ କାମଦେବର ବାଣରେ ନିଜେ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ ସେ ବା କପର ତହିଁରୁ ରକ୍ଷା ପାଇ ପାରନ୍ତା । ଶିବ ଅଭିନବ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ କହିଲେ—

“ହେ ବତ୍ସ । ହେ ଅଭିନବଚୈତନ୍ୟ । ସିଦ୍ଧ ହୋଇଲା ତୋର ଭୋଗ ଆସକ୍ତ ମନ ।···ଏବେ ତୁ ଉତ୍ତମ ନରେନ୍ଦ୍ର କୋଳେ ଜନ୍ମ ହେବୁ ଯାଇଂ । ଆସମୁଦ୍ରାନ୍ତ ପୃଥ୍ୱୀ ଭୋଗକରିବୁ ତହିଁ । ତୁ ହାଦେ ବାଞ୍ଛା-କଲୁ ଯେମନ୍ତ । ଯୋଗଭ୍ରଷ୍ଟର ଫଳ ତେମନ୍ତ । ଏହି କନ୍ୟାକୁ ପାଇବୁ ତୁହି । ଶରୀର ଗ୍ରହଣ ବ୍ୟତିରେକେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟମଣ୍ଡଳେ ଅନ୍ୟ ଭୋଗ ନାହିଁ । ଏବେ ଯା ତୁ ସକଳ ବେଦନା ସହ । ଅନଙ୍ଗ ପଦ୍ମାକର ରାଜାର ପାଟ-ବଂଶୀ ଶଶିପ୍ରଭା ନାମେ ରାଣୀ ତାହାର ଗର୍ଭରେ ରହ ।” *

ଶିବଙ୍କର ଏ ଆଦେଶରେ ଯୋଗଭ୍ରଷ୍ଟ ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ କିଂକର୍ତ୍ତବ୍ୟବିମୂଢ଼ ହୋଇ ଶିବଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାରେ ଲାଗିଲା । ଯୋଗୀ ଯୋଗଭ୍ରଷ୍ଟ ହେଲେ ତାକୁ କି ପ୍ରକାର ନରକ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ, ତାହା ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ଚିନ୍ତା କରିଛି । ସଂସାରର ଅସାରତା କବି ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପଦେ ପଦେ ପ୍ରମାଣିତ କରିଅଛନ୍ତି । ନଶ୍ୱର ଶରୀରର ବୀଭତ୍ସ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରି ବୈରାଗ୍ୟ ଭାବର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ତାହା କପର ଜୀବନ୍ତ, ତାହା ଏହି ଗଦ୍ୟାଂଶରୁ ଜଣାପଡ଼ିଥାଏ ।

“ଭୋ ନାଥ । ତ ସେ ଜନନୀ ଜଠରେ । ମଳଭାଣ୍ଡ ପୁଷ୍ଟିରେ । ମୂତ୍ର ନଦୀର ତଟେ । ପିଳୋହିର ନିକଟେ । ନାଡ଼ିଚର୍ମ ପୃଟେ ।

* ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ. ୧୬

ତ୍ରିକୋଣାଗ୍ନି ସ୍ଫୁଟେ । ଚର୍ମାସ୍ଥି ମେଦ ଫୁଟେ । ଭିନଭିହୁଡ଼ର ନିକଟେ । ଜାଲ ପଟ ସେନ୍ହା କରି କମଠର ପ୍ରାଏ ଅଙ୍ଗ ସଙ୍କୋଚୁଥିବ ତହିଁ । ମହା ବିଷମ କଷ୍ଟେ । ଶିବ ଶିବ । ତହିଁ କୃମିମାନେ ଚରୁଥିବେ । କର୍ଣ୍ଣ ନାସାଦ୍ୱାରେ ଗଳୁଥିବେ । ଅନନ୍ତ ନାଡ଼ିମାନେ ଛନ୍ଦିଥିବେ । ······ ଜନନୀ ଉଠିବା ବସିବାରେ ଚକଚ ବିକଚ ହାଡ଼ମାନଙ୍କରେ ଚାପ ସହିବାରେ । ଜଠରାଗ୍ନି ଜଳିବାରେ । ବାତପିତ୍ତ ଶ୍ଳେଷ୍ମା ବ୍ୟାଧି ପୀଡ଼ିବାରେ । ରୁଧିରମାନଙ୍କର ସଡ଼ିବାରେ । ······ଚର୍ମପୁଟିକାରେ ରହିବାରେ କେମନ୍ତ କରି ସେ ତାପମାନ ଅଙ୍ଗ ସହୁଥିବ । ତହିଁରେ ମୁହୂର୍ମୁହୁ ହୋଇଯାଉଥିବ ମୂର୍ଚ୍ଛା ।” *

କବି ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି ଯେ ମନୁଷ୍ୟ ମାୟା-ଜାଲରେ ପଡ଼ି କିପରି ଅସତ୍ୟକୁ ସତ୍ୟ, ଅନାତ୍ମା ଶରୀରକୁ ଆତ୍ମା ଓ ଅସାରକୁ ସାର ମନେକରି ଅସୀମ ଦୁଃଖକଷ୍ଟର ଭାଗୀଦାର ହୋଇଥାଏ; ତାହା ସେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଚାଲିଛନ୍ତି ।

“ଯେଣୁ ଏ ଅନିତ୍ୟ ଶରୀର । ସମସ୍ତ ବିପତ୍ତିମାନଙ୍କର ଏ ଅଟଇ ଘର । ମେଦ ଅସ୍ଥି ନିବାଣ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜଡ଼ । ଶରୀର ବହି କେବା ହୋଇବ ବଡ଼ । ବ୍ୟାଧିମାନଙ୍କର ତ ଏ ବଢ଼ିବା ସଦନ । ନିରନ୍ତରେ ଲଖିକରି ମାରୁଥାଇ ମଦନ । ଅନବରତେ ନବଦ୍ୱାରେ ସ୍ରବୁଥାଇ ନରକ । ···ହେ ନାଥ ଏଥିର ଅନ୍ତରେ ଯେ ହୋଇବ ଜରା । ଏ ଶରୀର ଦିଶିବ ନଷ୍ଟବିଦ୍ୟାର ତରଙ୍ଗ ପରା । ଭ୍ରମରକୁ ନିନ୍ଦଇ ଯେବଣ ସେ କେଶ । ଶ୍ୱେତଚାମର ପ୍ରାଏକ ହୋଇବ ପ୍ରକାଶ । ନୀଳୋତ୍ପଳ ପ୍ରାଏକ ସେ ଯେବଣ ସେ ଚକ୍ଷୁ । ସେ ବିକଟ ବିକୃତ ନୟନ ପ୍ରାଏ ହୋଇବ ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ । ଶୁଦ୍ଧ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାଏକ ଯେବଣ ଶରୀର କାନ୍ତି । ସେ ଶୁଷ୍କ ଶବର ପ୍ରାଏ ଦିଶିବ ଦେହର ଭ୍ରାନ୍ତି । ସିଂହ ବିକ୍ରମ ପ୍ରାଏକ ଯେବଣ ମଝା । ସେ ଲଙ୍ଗଳ କାଠର ପ୍ରାଏ ଦିଶିବ କୁବୁଜା । ତୁଣ୍ଡରୁ ନିରନ୍ତରେ ଗଳୁଥିବ ଲାଳ । ବକ୍ଷସ୍ଥଳ ମାଡ଼ି ବସିଥିବ କାଳ । ହାଡ଼ ମାଳ କଙ୍କାଳ ସେ ଦେହ ଦିଶଇ । ସପୋଡ଼େ ଆସି ବଳ ପଳିତ ମିସଇ । ନୟନଗଳଇ ତଳକୁ କରଇ ତୁଣ୍ଡ । ବାତେ ପାଦପ ପ୍ରାଏ ହୋଇ ହଲୁଥାଇ ମୁଣ୍ଡ ।

---

* ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ପୃ: ୧୭-୮

ନାଭି ନେଉଟଇ । ବଳ ଭୁଟଇ । ଉଠିଲେ ଫୁଟଇ । ଚରଣ ଲୋଟଇ ।
ବସିଲେ କାଶଇ । ଲଉଡ଼ି ଧରି ଥର ଥର ହୋଇ ଉଠଇ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-
ମାନେ ଭିତରକୁ ପଶନ୍ତି । ତରୁଣ ଲୋକମାନେ ଦେଖିଲେ ହସନ୍ତି ।
ହେ ନାଥ ! ଭୋଗ ଇଚ୍ଛା ସରଇ । ସପ୍ତଧାତୁ ମରଇ । ସଦବୁଦ୍ଧି ହରଇ ।
ବିହ୍ୱଳ କରଇ । ପ୍ରପଞ୍ଚ ଦିଶଇ । କେଶ ଖସଇ । ସ୍ଥାନ ପଶଇ । ଧୈର୍ଯ୍ୟ
ନସଇ । ଶିର ସଂକୋଡ଼ଇ । ରୋମ ଟାଙ୍କୋରଇ । ହୃଦୟ ଚହଂକଇ ।
...ହାଧିକ ଧିକ କେଉଁଣ ବିଡ଼ମ୍ବନ ଅବସ୍ଥାରେ । ଯେ ମଣିରତ୍ନ
ମୁକୁତା ଗୁନ୍ଥି ପାରଇ ନଶାକାଳେ । ତାକୁ ଶ୍ୱେତ ବୃଷଭ ନ ଦିଶଇ ଦୁଇ
ପହର ବେଳେ । ଲୋକ ନ ପୁଚ୍ଛଇ । ଯେଝଣ ପତ୍ନୀକି ନିରନ୍ତରେ ଖିବ
ଗ୍ରାସଇ । ଏହାର ନାମ ଧଇଲେ ତାହାକୁ ଅମୃତ ବିଷ ପ୍ରାଏ ଲାଗଇ ।"
(ପୃ. ୨୨—୨୪)

ଏହାପରେ କବି ଯୋଗ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଶରୀରତତ୍ତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି
ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୃତ୍ୟୁ ପୂର୍ବରୁ ଶରୀରର ଅବସ୍ଥା କପରି ଥାଏ, କପରି
ପ୍ରାଣପବନ ଶରୀରର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ଅତିକ୍ରମ କରି ବାହାରିଯାଏ, ତାହାର
ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ମୁଖରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହିସବୁ
ତତ୍ତ୍ୱ ଉପସ୍ଥାପନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୋଇଛି କାଳକୁ ଜୟ କରି ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟୀ
ହେବା; ଯାହା କାଳେ କାଳେ ଯୋଗୀର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୋଇ
ଆସିଛି ।

"ଦୁଷ୍ଟମାନଙ୍କର ଆହାର ସମଧରୁଂ ପ୍ରଥମେ ମହାବ୍ୟାଧିମାନେ
ନାଭିମଣ୍ଡଳରୁଂ ସଞ୍ଚରନ୍ତି । ତେଣୁ ପବନମାନେ ହୁଅନ୍ତି ଅଗୋଷ୍ଟେ ସ୍ଥିର ।
ଶ୍ଳେଷ୍ମା ବ୍ୟାଧି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ବ୍ୟାପଇ ଶରୀର । ତେଣୁଂ ପାଣିର ଉରୁଂ
ଅଗ୍ନି ପଳାଇ । ସୁଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ିକ ବୋଲ ପବନ ବଳାଇ । ମନପବନ
ଅଗ୍ନି ଏକତ୍ର ହେଁ ଏକ ମୁଖୋ ପଦ୍ମସୂତ ସୁଷୁମ୍ନା ବାଂଟେ ପଶୁଥାନ୍ତି ଦୁଃଖେ
ଦୁଃଖେ । ଅମୃତ କଳାମାନେ ପୋଡ଼ୁଥାନ୍ତି । ଷୋଡ଼ଷ ଉମ୍ବରୁ ଫେଡ଼ୁଥାନ୍ତି ।
ସେ ଉମ୍ବରୁ ଖଣ୍ଡିଏ ଖଣ୍ଡିଏ ଫିଟୁଂ ଫିଟୁଂ ବ୍ୟାକୁଳ ଯେତେ ଶତେ
ନାଗର ଜ୍ୱାଳା ନୋହିବଟି ତେତେ । ଏକ ଏକ ଧରି ହୃଦୟ ପଦ୍ମ ରୁନ୍ଧନ୍ତି
କ ଖିଷ୍ଟକୁନ୍ତ ଯେନ ଶରୀର ମଚ୍ଛନ୍ତି । ବିଷମ ଶ୍ୱାସ ପ୍ରବଳେ କାଠିମାନେ
ଭଗନ୍ତି । ନାଡ଼ିମାନେ ଗୁଡ଼ିଆଇ ହୋଇ ମୂର୍ଚ୍ଛା ତରଳାନ୍ତି । ସେ ନାଡ଼ି-

ମାନଙ୍କର ବୁଲନ୍ତେ ସପ୍ତଧାତୁ ମରଇ । ଅନ୍ତ ଭିତରେ ପଶି ଯେହ୍ନେ ସିଂହ ବିଦାରଇ । ତ ଶ୍ଳେଷ୍ମା ବ୍ୟାଧି କଣ୍ଠଦେଶରେ ବସି । ପରମହଂସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ଥାଇଂ ପ୍ରାପି ।" (ପୃ: ୨୫-୨୬)

ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ସଂସାରଚକ୍ରର କଳ୍ପନା କରି ବିମର୍ଷ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ସେ ଭାବନ୍ତି ଯେ ଶୁଭାଶୁଭ କର୍ମ ନେଇ ତାଙ୍କୁ "ପୁନରପି ଜନମ ପୁନରପି ମରଣ । ପୁନରପି ଜନନୀ ଜଠରେ ଶୟନ" କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏ ସ୍ଥଳରେ ଶଙ୍କରଙ୍କ ମୋହମୁଦ୍‌ଗରର ପ୍ରଭାବ କବିଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । କିପରି ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବ, ସେଥିଲାଗି ସେ କାକୁସ୍ଥ ହୋଇ ଶିବଙ୍କୁ ୫୦ ବର୍ଣ୍ଣରେ ସ୍ତୁତି କରିଛି । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ସ୍ତୁତିଟି ଯେପରି କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଆଳଙ୍କାରିକ ଆଡ଼ମ୍ବରରେ ଗରିମାମୟ, ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ । ଏ ପ୍ରକାର ଆଳଙ୍କାରିକ ରଚନା ସମଗ୍ର ମଧ୍ୟଯୁଗ ଗୀତି ସାହିତ୍ୟରେ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଏଥିରୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଗୀତି ସାହିତ୍ୟର ସୁଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତିପାତ ପ୍ରାଥମିକ କାବ୍ୟଯୁଗର ବହୁପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଘଟିଛି ଓ ତାହା ଏହି ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ଆଳଙ୍କାରିକ ରଚନା ପ୍ରମାଣ କରିଥାଏ ।

ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ଶିବଙ୍କୁ ଅତି କାତର ଭାବରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାରେ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ତାହାର ପ୍ରାରବ୍ଧକର୍ମ ଶେଷ ହେବା ପରେ ପୁନର୍ବାର ରୁଦ୍ରଗଣ ଭାବରେ ଫେରି ଆସିବ; କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ତାହାକୁ ସଂସାର ଚକ୍ରରେ ଭ୍ରମଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଓ ସେଥିପାଇଁ 'ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳର ରାଜା ଅନଙ୍ଗ ପଦ୍ମାକରଙ୍କ ରାଣୀ' ଶଶିପ୍ରଭା ଗର୍ଭରେ ଜନ୍ମନେବାକୁ ପଡ଼ିବ । କବି ଲେଖିଛନ୍ତି, "ରତ୍ନ ଶୃଙ୍ଗାଦ୍ରି ଶିଖରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦୟ ଶୈଳ ଉପରେ ଏକ କଟକ ଅଛି । ସେ କଟକର ନାମ ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳ । * ସେହି ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳ ଦୁଃଖୀ ଦରିଦ୍ରର ଦ୍ୱାର । ଏହି ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳ ହେଉଛି କଣ୍ଠଚକ୍ର ବିଶୁଦ୍ଧାଖ୍ୟ ମଣ୍ଡଳ । ଏହି ବିଶୁଦ୍ଧାଖ୍ୟ ମଣ୍ଡଳ ବା ବିଶୁଦ୍ଧ ଚକ୍ରର ସ୍ଥାନ କଣ୍ଠଦେଶ, ତାହାର

* The Serpent Power—A. Avalon. PP. 141–2 & P. 248.

ତତ୍ତ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ୱେତ, ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ସଦାଶିବ ଓ ଶକ୍ତିଶାକିନୀ ଅଟନ୍ତି । ବିଶୁଦ୍ଧାଖ୍ୟ ମଣ୍ଡଳ ତପୋଲୋକ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ପୁଣି ସତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣାପନ୍ନ ଓ ତହିଁରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ର । (୧)

ବିଶୁଦ୍ଧ ଚକ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଷଟଚକ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତରଗୁଡ଼ିକର ଆଭାସ ଦିଆଯାଇଛି । ରାଜାର ନାମ ଅନଙ୍ଗ ମୁଦ୍ରାକର ଅର୍ଥାତ୍ ଅନଙ୍ଗ ବା କନ୍ଦର୍ପ ରୂପକ ସରୋବର ଓ ମନ୍ତ୍ରୀର ନାମ ବିବେକ ରତ୍ନାକର । ଏଠାରେ କବି ଏ ପ୍ରକାର ରୂପକ ଦେବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହି କି ଯେ ବିବେକ ରୂପକ ରତ୍ନାକର ଅନଙ୍ଗ ରୂପକ ସରୋବରକୁ ଗ୍ରାସ କରି ପାରିଲେ ଯୋଗୀ ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳର ଅଧିଦେବତା ସଦାଶିବଙ୍କର ସାନ୍ନିଧ ଲାଭ କରିପାରିବ । ରାଜାର ପାଟ ମହାଦେବୀର ନାମ ଶଶିପ୍ରଭା ଯାହାକି ବିଶୁଦ୍ଧାଖ୍ୟ ମଣ୍ଡଳର ଅଧିଷ୍ଠିତ ଦେବୀ । (୨)

ସାଧକ ମୂଳାଧାର ଚକ୍ରରୁ କ୍ରମେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଗତି କରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ତାହାକୁ ଭୂ, ସ୍ୱ, ମହ, ଜନ, ତପ ଓ ସତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଲୋକ

---

(୧) "ସମାସ୍ତେ ପୂର୍ଣ୍ଣେନ୍ଦୁ ପ୍ରଥିତତମନଭୋମଣ୍ଡଳଂ ବୃତ୍ତରୂପମ୍ ।" ।୨୯।
"ସୁଧାଂଶୋଃ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଶଶପରିରହିତଂ ମଣ୍ଡଳ କର୍ଣ୍ଣିକାୟାଂ
ମହାମୋକ୍ଷଦ୍ୱାରଂ ଶ୍ରିୟମଭିମତଶୀଲସ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ।୩୦।
"ତ୍ରିକାଳାନାଂ ଦର୍ଶୀ ସକଳହିତକରୋ ରୋଗଶୋକପ୍ରମୁକ୍ତ
ଶ୍ଚିରଂଜୀବୀ ଜୀବୀ ନିରବଧି ବିପଦାଂ ଧ୍ୱଂସହଂସ ପ୍ରକାଶଃ ।୩୧।
ପୁଣି ତସ୍ୟୋପରି ସଦାଗୌରୀ ଦକ୍ଷଭାଗେସଦାଶିବଃ ।
ତ୍ରିନେତ୍ରଃ ପଞ୍ଚବକ୍ତ୍ରଶ୍ଚ ପ୍ରତିବକ୍ତ୍ରେ ତ୍ରିଲୋଚନମ୍
ବିଭୂତି ଭୂଷିତାଙ୍ଗଶ୍ଚ ରଜତାଚଳ ସୋଦରଃ ।
ଇତ୍ୟାଦି ତତ୍ରୈବ 'ଷଟ୍‌ଚକ୍ରନିରୂପଣେ' (ପୃ. ୩୯—୪୩.)

(୨) The Serpant Power—'A' Avalon P. 248

ଚକ୍ର	ଲୋକ	ଗୁଣ	ଅଧିଷ୍ଠିତ ଦେବତା
୧ । ମୂଳାଧାର	—ଭୁବର୍ଲୋକ	ତମୋଗୁଣ	ଅଗ୍ନି
୨ । ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନ	—ସ୍ୱର୍ଲୋକ		
୩ । ମଣିପୁର	—ମହର୍ଲୋକ	ରଜୋଗୁଣ	ସୂର୍ଯ୍ୟ
୪ । ଅନାହତ	—ଜନଲୋକ		
୫ । ବିଶୁଦ୍ଧି	—ତପଲୋକ	ସତ୍ତ୍ୱ	ଚନ୍ଦ୍ର
୬ । ଆଜ୍ଞା	—ସତ୍ୟଲୋକ		

ମାନଙ୍କର ବୁଲନ୍ତେ ସପ୍ତଧାତୁ ମରଇ । ଅନ୍ତ ଭିତରେ ପଶି ଯେଉନ୍ତେ ସିଂହ ବଦାରଇ । ତ ଶ୍ଳେଷ୍ମା ବ୍ୟାଧି କଣ୍ଠଦେଶରେ ବସି । ପରମହଂସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ଥାଇଂ ଗ୍ରାସି ।" (ପୃ: ୨୫-୨୬)

ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ସଂସାରଚକ୍ରର କଳ୍ପନା କରି ବିମର୍ଷ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ସେ ଭାବୁଛି ଯେ ଶୁଭାଶୁଭ କର୍ମ ନେଇ ତାକୁ "ପୁନରପି ଜନମ ପୁନରପି ମରଣ । ପୁନରପି ଜନମୀ ଜଠରେ ଶୟନ" କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏ ସ୍ଥଳରେ ଶଙ୍କରଙ୍କ ମୋହମୁଦ୍‌ଗରର ପ୍ରଭାବ କବିଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । କିପରି ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବ, ସେଥିଲାଗି ସେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ଶିବଙ୍କୁ ୫୦ ବର୍ଣ୍ଣରେ ସ୍ତୁତି କରିଛି । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ସ୍ତୁତିଟି ଯେପରି କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଆଳଙ୍କାରିକ ଆଡ଼ମ୍ବରରେ ଗରିମାମୟ, ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ । ଏ ପ୍ରକାର ଆଳଙ୍କାରିକ ରଚନା ସମଗ୍ର ମଧ୍ୟଯୁଗ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଏଥିରୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ସୁଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତିପାତ ପ୍ରାଥମିକ କାବ୍ୟଯୁଗର ବହୁପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଘଟିଛି ଓ ତାହା ଏହି ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ଆଳଙ୍କାରିକ ରଚନା ପ୍ରମାଣ କରିଥାଏ ।

ଅଭିନବ-ଚୈତନ୍ୟ ଶିବଙ୍କୁ ଅତି କାତର ଭାବରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାରେ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ତାହାର ପ୍ରାରବ୍ଧକର୍ମ ଶେଷ ହେବା ପରେ ପୁନର୍ବାର ରୁଦ୍ରଗଣ ଭାବରେ ଫେରି ଆସିବ; କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ତାହାକୁ ସଂସାର ଚକ୍ରରେ ଭ୍ରମଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଓ ସେଥିପାଇଁ ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳର ରାଜା ଅନଙ୍ଗ ପଦ୍ମାକରଙ୍କ ରାଣୀ ଶଶିପ୍ରଭା ଗର୍ଭରେ ଜନ୍ମନେବାକୁ ପଡ଼ିବ । କବି ଲେଖିଛନ୍ତି, "ରତ୍ନ ଶୃଙ୍ଗାଦ୍ରି ଶିଖରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦୟ ଶୈଳ ଉପରେ ଏକ କଟକ ଅଛି । ସେ କଟକର ନାମ ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳ । * ସେହି ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳ ଦୁଃଖୀ ଦରିଦ୍ରର ଦ୍ୱାର । ଏହି ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳ ହେଉଛି କଣ୍ଠଚକ୍ର ବିଶୁଦ୍ଧାଖ୍ୟ ମଣ୍ଡଳ । ଏହି ବିଶୁଦ୍ଧାଖ୍ୟ ମଣ୍ଡଳ ବା ବିଶୁଦ୍ଧ ଚକ୍ରର ସ୍ଥାନ କଣ୍ଠଦେଶ, ତାହାର

* The Serpent Power—A. Avalon. PP. 141-2 & P. 248.

ତତ୍ତ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ୱେତ, ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ସଦାଶିବ ଓ ଶକ୍ତି ଶାକିନୀ ଅଟନ୍ତି । ବିଶୁଦ୍ଧାଖ୍ୟ ମଣ୍ଡଳ ତପୋଲୋକ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ପୁଣି ସତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣାପନ୍ନ ଓ ତହିଁରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ର । (୧)

ବିଶୁଦ୍ଧ ଚକ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଷଟଚକ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରଶ୍ନଗୁଡ଼ିକର ଆଭାସ ଦିଆଯାଇଛି । ରାଜାର ନାମ ଅନଙ୍ଗ ପଦ୍ମାକର ଅର୍ଥାତ୍ ଅନଙ୍ଗ ବା କନ୍ଦର୍ପ ରୂପକ ସରୋବର ଓ ମନ୍ତ୍ରୀର ନାମ ବିବେକ ରତ୍ନାକର । ଏଠାରେ କବି ଏ ପ୍ରକାର ରୂପକ ଦେବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହି କି ଯେ ବିବେକ ରୂପକ ରତ୍ନାକର ଅନଙ୍ଗ ରୂପକ ସରୋବରକୁ ଗ୍ରାସ କରି ପାରିଲେ ଯୋଗୀ ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳର ଅଧିଦେବତା ସଦାଶିବଙ୍କର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲାଭ କରିପାରିବ । ରାଜାର ପାଟ ମହାଦେବୀର ନାମ ଶଶିପ୍ରଭା ଯାହାକି ବିଶୁଦ୍ଧାଖ୍ୟ ମଣ୍ଡଳର ଅଧିଷ୍ଠିତ ଦେବୀ । (୨)

ସାଧକ ମୂଳାଧାର ଚକ୍ରରୁ କ୍ରମେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଗତି କରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ତାହାକୁ ଭୂ, ସ୍ୱ, ମହ, ଜନ, ତପ ଓ ସତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଲୋକ

---

(୧) "ସମାସ୍ତେ ପୂର୍ଣ୍ଣେନ୍ଦୁ ପ୍ରଥିତତମନଭୋମଣ୍ଡଳଂ ବୃତ୍ତରୂପମ୍ ।" ।୨୯।

"ସୁଧାଂଶୋଃ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଶଶପରରହିତଂ ମଣ୍ଡଳ କର୍ଣ୍ଣିକାୟାଂ
ମହାମୋକ୍ଷଦ୍ୱାରଂ ଶ୍ରିୟମଭିମତଶୀଳସ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ।୩୦।

"ତ୍ରିକାଳାନାଂ ଦର୍ଶୀ ସକଳହିତକରୋ ରୋଗଶୋକପ୍ରମୁକ୍ତ
ଶ୍ଚିରଂଜୀବୀ ଜୀବୀ ନିରବଧି ବିପଦାଂ ଧ୍ୱଂସହଂସ ପ୍ରକାଶଃ ।୩୧।

ପୁଣି ତସ୍ୟୋପରି ସଦାଗୌରୀ ଦକ୍ଷଭାଗେସଦାଶିବଃ ।
ତ୍ରିନେତ୍ରଃ ପଞ୍ଚବକ୍ତ୍ରଶ୍ଚ ପ୍ରତିବକ୍ତ୍ରେ ତ୍ରିଲୋଚନମ୍
ବିଭୂତି ଭୂଷିତାଙ୍ଗଶ୍ଚ ରଜତାଚଳ ସୋଦରଃ ।
ଇତ୍ୟାଦି ତନ୍ତ୍ରୈବ 'ଷଟଚକ୍ରନିରୂପଣେ' (ପୃ, ୩୯—୪୩.)

(୨) The Serpant Power—'A' Avalon P. 248

ଚକ୍ର	ଲୋକ	ଗୁଣ	ଅଧିଷ୍ଠିତ ଦେବତା
୧ । ମୂଳାଧାର ୨ । ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନ	—ଭୁବର୍ଲୋକ —ସ୍ୱର୍ଲୋକ	ତମୋଗୁଣ	ଅଗ୍ନି
୩ । ମଣିପୁର ୪ । ଅନାହତ	—ମହର୍ଲୋକ —ଜନଲୋକ	ରଜୋଗୁଣ	ସୂର୍ଯ୍ୟ
୫ । ବିଶୁଦ୍ଧି ୬ । ଆଜ୍ଞା	—ତପଲୋକ —ସତ୍ୟଲୋକ	ସତ୍ତ୍ୱ	ଚନ୍ଦ୍ର

ଦେଇ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ, ତମୋରୁ ରଜ ଓ ସତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥାଏ ଓ ଅଗ୍ନି ତତ୍ତ୍ୱରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ପରିଶେଷରେ ଚନ୍ଦ୍ର ତତ୍ତ୍ୱରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ। ଚନ୍ଦ୍ରତତ୍ତ୍ୱ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଦେବତା ଭାବରେ କଥିତ। କବି ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଅନଙ୍ଗ ପଦ୍ମାକରଙ୍କର ପାଟମହାଦେବୀଙ୍କୁ ଶଶିପ୍ରଭା ନାମରେ ଅଭିହିତ କରି ରୂପକକୁ ଜୀବନ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି। ଏହା ବି ପରିକଳ୍ପନାର ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରେ ଯେ ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳର ଦେବତା ଶଶିଭୂଷଣ ସଦାଶିବ କନ୍ଦର୍ପଚାପ ବିନାଶକ ଅଟନ୍ତି—କନ୍ଦର୍ପ ଯାହା ଯୋଗପଥର ପ୍ରଧାନ କଣ୍ଟକ ଅଟେ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ବିବେକ ପରିଚାଳିତ ଯୋଗୀ କନ୍ଦର୍ପର ଦର୍ପ ପରାହତ କରି ବିଶୁଦ୍ଧ ମଣ୍ଡଳରେ ସଦାଶିବଙ୍କର ନିକଟସ୍ଥ ହୋଇ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ। ଏହାହିଁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ରୂପକର ସାରାର୍ଥ।

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ମାନସୀକନ୍ୟା ଶିବଙ୍କର ଆଦେଶରେ ଧର୍ମଧ୍ୱଜର ରାଜାର ଦୁହିତା ହୋଇବାକୁ ଗଲା। ତେବେ ସେ କନ୍ୟା କିଏ? ସେ କୁଣ୍ଡଳିନୀଶକ୍ତି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ। ଅଭିନବ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ସାଧକର ଅଭିନବ ଚେତନାଶକ୍ତି। ସାଧକ ବା ଯୋଗୀ ଏହି ଚେତନା ସାହାଯ୍ୟରେ ସୁପ୍ତ କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଶକ୍ତିକୁ ଜାଗ୍ରତ କରାଇ କ୍ରମେ ମୂଳାଧାର ଚକ୍ରରୁ କ୍ରମେ ବିଭିନ୍ନ ଚକ୍ର ଦେଇ 'ସହସ୍ରାର ପଦ୍ମ'ରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥାଏ। ତୈତ୍ତିରୀୟ ଆରଣ୍ୟକରେ ଏହି କୁଣ୍ଡଳିନୀଶକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ତାହା ଯେତେବେଳେ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ, ତେତେବେଳେ ସେ କୁମାରୀ ନାମରେ, ଅନାହତ ଚକ୍ରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ 'ଯୋଷିତ' ନାମରେ ଓ 'ସହସ୍ରା'ରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ସେ ପୁଣି 'ପତିବ୍ରତା' ନାମରେ ଅଭିହିତା ହୋଇଥାଏ। * କୁଣ୍ଡଳିନୀଶକ୍ତି

---

* "This Kundalini, as soon as it is awakened, is in the Kumari (girl) stage, on reaching Anahata, it attains the Yosit stage (womanhood) ···. The next stage is in the Sahasrara, of which we shall speak hereafter, and the Sakti in that stage is called Pativrata (devoted husband).
The Serpent Power—A. Avalon—P. 249.

ସାଧକ ଅଭିନବ ଚୈତନ୍ୟର ସଂଯୋଗ ଓ ପରିଶେଷରେ ଶିବଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତି ଯଥାର୍ଥରେ ଯୋଗୀର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ତହିଁରେ ତାହାର ମୁକ୍ତି ଓ ସଫଳତା ବିଦ୍ୟମାନ । ଏ ମିଳନ ଏକ ଅପୂର୍ବ ମିଳନ । ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଏହି ରୂପକକୁ ଅତି ସୁଦକ୍ଷ ଭାବରେ ଏଥିରେ ଚିତ୍ରିତ କରି ସ୍ୱୀୟ ସାଧକ ଜୀବନର ଅନୁଭୂତି ନିପୁଣ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

କବି ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପୁତ୍ରଲାଭ ନିମିତ୍ତ ଅନଙ୍ଗ ଚନ୍ଦ୍ରକରଙ୍କର ଜପତପ, ସାଧନା ଓ ଦାନଧର୍ମ ପ୍ରଭୃତିର ଚିତ୍ର ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ କଠିନ ଯୋଗସାଧାନା ପ୍ରଭୃତିର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନରେ କବି ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି ।

"ତ ସେ କେବଣ କେବଣ ଧର୍ମ । ସେ ଉପଚୃର ମଣ୍ଡନ । କୃଚ୍ଛ ଚାନ୍ଦ୍ରାୟଣ । ଅଧଊର୍ଦ୍ଧ ନିରୋଧ । ଶୀତବାତ ତପତ କାଳ ସହନ । ଫଳମୂଳ ଅଶନ । ମନ୍ମଥ ଦହନ । ପବନ ପାନ । ଜିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ । ସପତ୍ନୀ ଦୀକ୍ଷା । ତ କାମ କରମେ ସେ ବିଧି ଧୈର୍ଯ୍ୟ । ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ-ବାହୁ ଏକ ପାଦସ୍ଥିତ । ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ଶୋଷଣ । ଦୁର୍ବାରସ ବିଲ୍ୱ ଭକ୍ଷଣ । ନିଦାଘ ଶୀତ ଦହନ । ଅହନଶୀ ହସ୍ତ କୁଶୋଦକେଂ ଆର୍ଦ୍ର । ଦେବ ପିତୃ ପରିତୋଷଣେ ତୃପ୍ତ । କୋଟି ଶାଳଗ୍ରାମ ଶିଳା ଚକ୍ର କୋଟି ଦ୍ୱିଜବର ଭୋଜନେ···ସମାର୍ଜନ । ତୁଳସି ଭକ୍ଷଣ । କରପତ୍ରେ ଦୂର୍ବାରସ ଆହାର । ଯମ । ନିୟମ । ପ୍ରାଣାମ । ଆହାର (ପ୍ରତ୍ୟାହାର) ଧ୍ୟାନ୍ୟେ, ଧାରଣ ।'ସମାଦ୍ଧି । ତୀର୍ଥ । ତୀର୍ଥାଟନ । ମହାବୃକ୍ଷ ରୋପଣ । ପୁଷ୍କରଣୀ । ପ୍ରାସାଦ । ମଠ । ମଣ୍ଡପ । ଉଦ୍ୟାନ । ବାପୀ । କୂପ । ଦେବାଳୟ ସହସ୍ର ସହସ୍ର । ବିବିଧ ଦ୍ରବ୍ୟେ ଅତିଥି ଅଭ୍ୟାଗତ ତୃପ୍ତ କରିତ । ଗୋ ଗ୍ରାସ ହବିର୍ଭାଗ ନିରତ । ସମ୍ବତ୍ସର ଦୀକ୍ଷା । ବିବିଧ ଦ୍ରବ୍ୟେ । ଅତିଥି ଅଭ୍ୟାଗତ । ତୃପ୍ତ କରିତ । ଗୋ ଗ୍ରାସ । ବିର୍ଭାଗ ନିରତ । ସମ୍ବତ୍ସର ଦୀକ୍ଷା ।" (ପୃ. ୫୭)

ପୁଣି ଦାନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ—

"ତ ସେ ସମାହିତ ଚିତ୍ତେ । ସନ୍ତତି ନିମିତ୍ତେ । କଳ୍ପନା କରି ବିବିଧ ଦାନନ୍ତ ଦେଲା । ତ ସେ କେବଣ କେବଣ ଦାନ ମାନନ୍ତ ଦେଲା । ଭୂମି । ଜଳ । ଅନ୍ନ । ଅଳଙ୍କୃତ । ହୟ । କୁଞ୍ଜର । କଳ୍ପତରୁ । ତୁଳା

ପୁରୁଷ । ଯମ ଘଣ୍ଟା । ହେମଗିରିମଣ୍ଡଳ । ...ତିଳକାଞ୍ଚନ । ଦଧି ଶଙ୍ଖ । କନକ ଗାଵ । ସହସ୍ର କନ୍ୟାଯୁକ୍ତ ରତ୍ନଯୁକ୍ତ ପରିଣାହ । ପଲଙ୍କ । ପାଦାସନ । କ୍ଷେତ୍ର । ପୁର । ଶାସନ । ନଗର । ପାଟଣା । ଗିରି । ନଘା । ବନ । ଘୃତ କୁମ୍ଭ । ଗୁପ୍ତବିବରଣ୍ୟ ରଜତରାଶି । ଶାଲଗ୍ରାମ ।...କୃଷ୍ଣାଜିନ । ଗୋଷ୍ଠାଦି କରି ସମସ୍ତ ଦାନ ମାନନ୍ତ ଦେଲି ।” (ପୃ:୫୭)

ବିଭିନ୍ନ ଯୋଗର ବିଚାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ୬୪ ପ୍ରକାର ଯୋଗ ମଧ୍ୟରେ ତାରକ ଧାତୁ ଯୋଗର ବିଚାର କରିଅଛନ୍ତି । ନବନାଡ଼ି ଓ ନବ ନାଡ଼ିରେ ନବ ପବନ ମଧ୍ୟରେ କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଶକ୍ତି କିପରି ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ, ତାହା ଭ୍ରମର କୁହର (ଗୁମ୍ଫା), ଗୋଲହାଟ, ତ୍ରିବେଣୀ ଭୂମି ଓ ଶଂଖିନୀ ଫୁଟି କ୍ରମେ ଶରୀରରେ ଧାତୁପିଣ୍ଡ ସୃଷ୍ଟି କରେ, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କାୟାସାଧନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ବହୁ ସୂଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଯଥା :—

“ବହୁତ ଯୋଗୀ ଶରୀର ସାଧନେ ଲାଗିଲେ । ଉଦୟ ଆହାରୀ ଯୋଗୀମାନେ ପବନ ଅଭ୍ୟାସ ମଧ୍ୟ କରି ନରେ ଅନ୍ନ ଦେ ବୋଲି ଭିକ୍ଷା ମାଗିଲେ । ପ୍ରାଣାୟାମ ଅଭ୍ୟାସି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ପ୍ରାଣାୟାମ ସାଧନେ ଲାଗିଲେ । ଧାରଣା ବନ୍ଧ ଯୋଗୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଧାରଣା ଛାଡ଼ି ଚନ୍ଦ୍ର ଧାରଣାରେ ଲାଗିଲେ * ।” ଅବଧୂତର ବର୍ଣ୍ଣନା କାବ୍ୟରେ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରକାଶିତ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ଅବଧୂତ ପ୍ରଧାନ ଚରିତ୍ର ଓ ତାହାଙ୍କ ମୁଖରେ ପ୍ରକାଶିତ ବିଭିନ୍ନ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥର ଯେ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ, ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ । ସେ ଅବଧୂତ କିପରି ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବି ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଯୋଗଜ୍ଞାନକୁ ଏକତ୍ର କରି ଅବଧୂତକୁ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ରୂପାୟିତ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଅଛନ୍ତି ।

“ଶରୀର ଦୀର୍ଘ ପୃଥୁଳ ଆକୃତି । କଟିରେ ଅଛି ବଜ୍ର କାଛୋଟି । ଗୃହଂ ଅଛି ଚକ୍ଷୁ ତରାଟି । ପୁଷ୍ପରସ ମଦିରାରେ ହୋଇଅଛି ମତ୍ତ । କୁଳିଶ ଯୋଗରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ କରିଅଛି ଅଛି ଯତ । ଆକାଶ ପରିାଏ ପୂରି ଅଛି । ପବନର ମାର୍ଗ ଶୋଧି ଅଛି । ଇଳା ପିଙ୍ଗଳା ସାଧି ଅଛି । ମୂଳ

* ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି—ଡଃ କରୁଣାକର କର ସମ୍ପାଦିତ । ପୃ. ୫୭

କମଳ ମୁଦ୍‌ ଅଛୁ । ସପତ ଧାଲୁ ମାରଅଛୁ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ ଜାରି ଅଛୁ । ତ୍ରିବେଣୀ ଛନ୍ଦ ଛନ୍ଦିଅଛୁ । ଓଡ଼ିଆଣୀ ମୁଦ୍ରା ଖାଞ୍ଚି ଅଛୁ । ଖେଚରୀ ମୁଦ୍ରା ଯନ୍ତ୍ରୀ ଅଛୁ । ଶରୀର ଯାକ ମନ୍ତ୍ରୀ ଅଛୁ । ଅଗ୍ନି ମଣ୍ଡଳ ଜାଳି ଅଛୁ । କୁଣ୍ଡଳୀ ମୁଖ ଗୃଳିଅଛୁ । ଷଟ୍ କମଳ ଫୁଟାଇ ଅଛୁ । ଆଡ଼ାର ନିଦ୍ରା ଫୁଟାଇ ଅଛୁ । ପବନ ଦ୍ୱାର ଶୋଧିଅଛୁ ।...କାଉଁଶ ମଣ୍ଡଳ ଗୃଳିଅଛୁ । ଅନାହତ ଧ୍ୱନି ଧାୟି ଅଛୁ । ଠୂଳ ଶୂନ୍ୟ ଭେଦି ଅଛୁ । କାଳଖଡ଼ଗ ଛେଦି ଅଛୁ । ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ମିଶାଇ ଅଛୁ ।” ଇତ୍ୟାଦି ।

(ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି-ପୃ. ୫୮)

ଅବଧୂତ ଓ ଗର୍ଭସ୍ଥ ସନ୍ତାନ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଦାର୍ଶନିକ ମତବାଦର ସମୀକ୍ଷା ଅତୀବ କୌତୂହଳପ୍ରଦ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଆତ୍ମା, ପରମାତ୍ମା, ନିଦ୍ରା, ସ୍ୱପ୍ନଜ୍ଞାନ, ଅଜ୍ଞାନ, ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଓ ମାୟା ପ୍ରଭୃତିର ବିସ୍ତୃତ ବିଚାର ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ କରାଯାଇଛି । ଗର୍ଭସ୍ଥ କୁମାରର ଜନ୍ମସମୟରେ କବି ସୂତିକା ହରଣୀ ନାମକ ଯୋଗିନୀ ଚରିତ୍ରର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଯୋଗିନୀ ମାୟାର ପ୍ରତୀକ । ଶିବଗଣ ରୂପୀ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରକାଶରେ ସେହି ମାୟା ଦୂର ହୋଇ ଯାଉଅଛି ।

କ୍ରମେ କୁମାର ଯୁବକ ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହୁଅନ୍ତେ ରାଜା କୁମାରର ପରିଣୟ ନିମିତ୍ତ ଉପଯୁକ୍ତ କନ୍ୟା ନିମିତ୍ତ ଦୂତିଦିଗଙ୍କୁ ଚାରି ପଠାଇଛନ୍ତି । ରାଜା କୁମାରର ପରିଣୟ ନିମିତ୍ତ ଚିନ୍ତିତ ଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ କାମାନନ୍ଦ ନାମକ ଯୋଗୀଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଛି । ଯୋଗୀ କାମାନନ୍ଦଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି ତାଙ୍କର ସ୍ୱରୂପରେ “ନାଥଧର୍ମ”ର ସ୍ୱରୂପ ସୂଚିଥିବା ଅଛନ୍ତି ।

“କାମାନନ୍ଦ ବୋଲି ଯୋଗୀ ଏକ ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲା । × × ସେ ଯୋଗୀ ଅଭିନବ ଯୁବା । × × କର୍ଣ୍ଣରେ ମୁଦ୍ରା ଦୁଇଗୋଟା ଶୋଭାପାଉଅଛି କି ଅମୃତମୟ କୁଣ୍ଡଳ । ସେ ଯୋଗୀ ସକଳ ବିଦ୍ୟା ଅଛି ସାଧି । ତିନି ଭୁବନକୁ ଜାଣିବାକୁ ଜାଣଇ ବୁଦ୍ଧି । ବହୁତ ଜାଣେଇ କଳ୍ପ ମଉଷଧି । ସେ କେବଣ କେବଣ କଳ୍ପମାନ କରିଅଛି । ନିମକଳ୍ପ, ଗନ୍ଧକକଳ୍ପ, ନାଗକଳ୍ପ, ରସକଳ୍ପ, ଅଭ୍ରକଳ୍ପ, କର୍ପୂରକଳ୍ପ, ନିର୍ଗୁଣ୍ଡୀ-

କଳ୍ପ, ମଣିକଳ୍ପ, ବୈଦନ୍ତୀକଳ୍ପ, ଷୀରକଳ୍ପ, ଧାବୀକଳ୍ପ ଇତ୍ୟାଦି କରି ସକଳ କଳ୍ପ ସାଧିଅଛୁ ।" (୧)

ଶରୀରର ସ୍ଥାୟିତ୍ୱ ନିମିତ୍ତ ବିଭିନ୍ନ କଳ୍ପର ବ୍ୟବହାର ନାଥ-ଯୋଗୀମାନେ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ବିଷୟର ଆଲୋଚନା 'କାୟାକଳ୍ପ' ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କରାଯାଇଛି ।

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ଶେଷଭାଗକୁ ମହାମାୟା ଯୋଗୀକୁ ଯୋଗ-ସାଧନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିବାବେଳେ ବିଭିନ୍ନ ଆସନ, ବନ୍ଧ, ମୁଦ୍ରା, ପିଣ୍ଡ-ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱ, ଷଟ୍‌ଚକ୍ର ଓ ସମସ୍ତ ଶରୀର ଭେଦର ତତ୍ତ୍ୱ ବିବୃତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏପରି ବିଶଦ ବିବୃତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ଏପରି କି ସମସାମୟିକ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଯୋଗକରେ ଧୌତି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ 'ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ପଖାଳ, ନାଗାର୍ଜୁନ ପଖାଳ ଓ ଜଳ ପୂରକ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ପଖାଳ ବା ପ୍ରକ୍ଷାଳନ'ର ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କଳ୍ପ ଔଷଧ ସେବନ କରିବାର ବିଧି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହା ପରେ ଆସନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗୋରଖନାଥ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସାଧାରଣତଃ ୮୪ ଲକ୍ଷ ବିଭିନ୍ନ ଆସନ ଥିବାର ଶିବ କହିଅଛନ୍ତି । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ୮୪ଟି ଆସନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ; କିନ୍ତୁ ସାଧକ ୮୪ଟି ଆସନରୁ ଯଦି ସିଦ୍ଧ, ପଦ୍ମ, ସିଂହ ଓ ଭଦ୍ର ଏହି ଚାରିଗୋଟି ପ୍ରଧାନ ଆସନ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ, ତେବେ ତାହାର ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଆସନ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ କବି ବିଭିନ୍ନ ଆସନ ନାମକରଣ କରି 'ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପିକା' ଅନୁଯାୟୀ (୨) ଚାରିଗୋଟି ପ୍ରଧାନ ଆସନର କଥା କହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ସିଂହାସନ ପରିବର୍ତ୍ତେ ସ୍ୱସ୍ତିକାସନର ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଛି । "ଏଥିଚାରି ଆସନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୋଇ । ସେ କେବଣ କେବଣ

(୧) ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି—ଡଃ କରୁଣାକର ।

(୨) ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପିକା—Tr. by Yagi Srinivas Iyangar, Adyar, Madras. P. 27

'ମନ୍ମଥ ଅଗ୍ନି ଲାଗିଲା । ହେଠଯୋଗ (ହଠଯୋଗ) ଭାଙ୍ଗିଲା'

'ହଠଯୋଗ ସାଧନ ସାରଅଛି' (ରୁ. ସୁ. ପୃ. ୧୪୨ ଓ ରୁ: ସୁ: ପୃ: ୧୭୦)

ଆସନ । ପଦ୍ମାସନ । ଭଦ୍ରାସନ । ସ୍ୱସ୍ତିକାସନ । ସିଦ୍ଧାସନ । ଏ ସିଦ୍ଧାସନ କେମନ୍ତ । ବାମପାଦ ଅଗ୍ରଯାନୁରେ ଦୃଢ଼ କରି ନିବେଶିବୁ" ଇତ୍ୟାଦି ପୃ. ୧୬୦ ।

ଚତୁର ଶୀତ୍ୟାସନାନି ଶିବେନ କଥିତାନି ଚ
ତେଭ୍ୟ ଶ୍ଚତୁଷ୍କମାଦାୟ ସାରଭୂତଂ ବ୍ରବୀମ୍ୟହମ୍ ।୩୩
ସିଦ୍ଧଂ ପଦ୍ମଂ ତଥା ସିଂହଂ ଭଦ୍ରଂଚେତି ଚତୁଷ୍ଟୟମ୍
ଶ୍ରେଷ୍ଠଂ ତତ୍ରାପି ଚ ସୁଖେ ତିଷ୍ଠେ ସିଦ୍ଧାସନେ ସଦା ।୩୪

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ସିଦ୍ଧାସନ ପଦ୍ଧତିର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆ-ଯାଇଛି, ତାହାର ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପିକାରେ ରହିଛି । ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପିକାରେ ବିଭିନ୍ନ ବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟରେ, ଜାଳନ୍ଧର, ଉଡ୍ଡୀୟାନ ମୂଳ, ଓ ଜହ୍ନାବନ୍ଧ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭକରିଛି; କିନ୍ତୁ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ୧୮ ଗୋଟି ବନ୍ଧର ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ତ୍ରିକୂଟ, ବିଷମ, ଭୈରବ, ଖ୍ୟାମ ଓ ମତ୍ତମାତଙ୍ଗ କେଶରୀ ପ୍ରଭୃତି ବନ୍ଧର ବିବରଣୀ ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପିକାରେ ମିଳେ ନାହିଁ । (୧)

ବନ୍ଧସାଧନା ପରେ ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପିକା ଅନୁଯାୟୀ ବିଭିନ୍ନ ମୁଦ୍ରାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ୬୪ ମୁଦ୍ରା ମଧ୍ୟରୁ ୧୯ ଗୋଟି ମୁଦ୍ରାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପୀ-କାରେ ପ୍ରଧାନ ୧୦ ମୁଦ୍ରା ମଧ୍ୟରେ ମହାମୁଦ୍ରା, ମହାବନ୍ଧ, ମହାଭେଦ, ଖେଚରୀ, ଉଡ୍ଡୀୟାନ, ମୂଳ, ଜାଳନ୍ଧର ବିପରୀତକରଣୀ, ବଜ୍ରୋଲୀ ଓ ଶକ୍ତିଚାଳନା ମୁଦ୍ରାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଓ ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ମୁଦ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଖେଚରୀ, ସାମ୍ଭବୀ, ଅମୃତ ଓ ଭୁବମୁଦ୍ରା ପ୍ରଧାନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ଏହା ପରେ ସାଧକ ତାର ସାଧନା ପଥରେ "ଉର୍ମିଧୂର୍ମିଜ୍ୟୋତି-ଜ୍ୱାଳା" ଦର୍ଶନ କରେ । ନାଥଧର୍ମରେ ଉର୍ମିଯୋଗ, ଧର୍ମିଜଗତ । ଜ୍ୟୋତି ମୋକ୍ଷ ଓ ଜ୍ୱାଳାକୁ ମୁକ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । (୨) ଉଡ଼ଶୀ

(୧) ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି—ପୃ. ସମ୍ପାଦକ ଡଃ କରୁଣାକର କର ପୃ. ୧୬୦ ।

(୨) Gorakhnath & Medieval Hindu Mysticism — Appendix P. 6

"ଉରଂମ ଜୋଗ ଧୁରମ ଜଗତ । ଜୋତ ମୋଖି ଜୁହାଲା ମୁକ୍ତ ।"

ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମୂହରେ ମଧ୍ଯ 'ଊର୍ମିଧୂର୍ମି ଜ୍ୟୋତି ଓ ଜ୍ୱାଳାର' ବସ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ସାଧକର ଏହାପରେ ପରିକଳ୍ପନା ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଓ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ବିସ୍ତୃତ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏହାପରେ ସାଧକ କେଉଁ କେଉଁ ସ୍ଥିର ନେଇ ସାଧନ କରିବାକୁ ହେବ ତାହାର ବିଶଦ ସୂଚନା ତାହା କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଏପରିକି କଥିତ ଯୋଗ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ୧୬ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରରୁ ବିଭିନ୍ନ ନାମ ତଥା ଚନ୍ଦ୍ର ୧୬ କଳା, ଆଦିତ୍ୟଙ୍କର ୧୨ କଳା, ବିଭିନ୍ନ ଲୋକ, ପବନ, ନାଡିମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଓ ବର୍ଣ୍ଣର ବିବରଣୀ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପାଠକର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥାଏ ।

ତତ୍ପରେ ପ୍ରଣବ ବା ପ୍ରାଣାୟାମ, ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା, ଲୟ ଓ ସମାଧିର କ୍ରମିକ ବିବରଣୀ ଦେଇ ସାଧକ କିପରି ସହସ୍ରାରେ ବ୍ରହ୍ମ-ଦର୍ଶନ କରିବ ତାହା କହିଅଛନ୍ତି । କବି ଏହିସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ 'ଯୋଗ ରତ୍ନାକର' ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇଥିବାର ମଧ୍ୟ ସୂଚନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି (ପୃ. ୧୮୦) ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ବାମାକ୍ଷୀ ମନ୍ତ୍ର, ବେତାଳ ଓ ଗାରବିଦ୍ୟା, ଲଗ୍ନ ଓ କାକଚରିତ, ଜଳନିଗି ଖଡ଼ି, ଭେଳକି, ମୋହିନୀ, ସ୍ତମ୍ଭନ, ବଶୀକରଣ, କଳ୍ପ ଚିନ୍ତାମଣି, ୬୪ ଯୋଗିନୀ ସାଧନା, କର୍ଣ୍ଣ ପିଶାଚୀ, ବିରୂପାକ୍ଷୀ ଓ ସିଦ୍ଧମାତା ପ୍ରଭୃତି ତାନ୍ତ୍ରିକ ବିଦ୍ୟାର ସୂଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କବି ଉଭୟ ଯୋଗ ଓ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରବୀଣ ଥିଲେ ।

ଦାର୍ଶନିକ ଭାବରେ ନାବିପୂର୍ଣ୍ଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ବିଭିନ୍ନ ଦାର୍ଶନିକ ମତର ବିଚାର କରିଅଛନ୍ତି । ଅବଧୂତ ଓ ଗର୍ଭସ୍ଥ ରୁଦ୍ରଗଣ-ରୂପୀ କୁମାର ମଧ୍ୟରେ କଥୋପକଥନରେ ଅବଧୂତ ପାତଞ୍ଜଳ, ମୀମାଂସା, ବୈଶେଷିକ, କୌମାର, ପାଶୁପତ, ନ୍ୟାୟ, ତର୍କ, ବୌଦ୍ଧ, ଆର୍ହତ, କାପାଳିକ, ଲୌକିକ, ପାଷାଣ୍ଡ, ଶାକ୍ତିକ, ଉପନିଷଦ, ବେଦାନ୍ତ ଓ ଚିନ୍ତାମଣି ପ୍ରଭୃତି ଦାର୍ଶନିକ ମତ ଆଲୋଚନା ବିଷୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଏହାଛଡ଼ା ମହାଭାଷ୍ୟ, ପାଣିନି, ଶ୍ରୁତିସାଗର, ସାରସ୍ୱତ, ଐନ୍ଦ୍ର, ଶକଟାୟନ, ଔଣାଦିକ, ସର୍ବଦାସିକ, କଳାପ ଓ ବର୍ଦ୍ଧମାନ ଓ ରସବତୀ, ଜୁମର, କୌମୁଦୀ, ଅଖ୍ୟାତ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରକାଦି ପ୍ରଭୃତି

ଉପବ୍ୟାକରଣ; ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣ, ଉପପୁରାଣ, ଗୃରିବେଦ, ଉପନିଷଦ, ଷଟ୍ ମହାକାବ୍ୟ, ଜ୍ୟୋତିଷ, ଆୟୁର୍ବେଦ, ଗୀତା (୨୧ ଗୀତା), ଶିଳ୍ପ-ଶାସ୍ତ୍ର, ନାଟକ, ଉପନାଟକ, ଛନ୍ଦଶାସ୍ତ୍ର, ଅଶ୍ୱ, ଗଜ ଓ ନରଚକଶାସ୍ତ୍ର; ସାମୁଦ୍ରିକ, ରଥ ନିର୍ମାଣାଦି କୌଶଳ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ କବି ଅସୀମ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ ।

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ଅସୀମ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟାକୌଶଳ ଜାଣିବା ପରେ ରାଜା ବିବେକରତ୍ନାକର ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ତାଙ୍କ କୁମାର ବିବାହ ନିମିତ୍ତ ଏକ ସୁନ୍ଦରୀ କନ୍ୟା ଆଣିବା ପାଇଁ କହିଲେ । ଦୂତଗଣ ବହୁ ସୁନ୍ଦରୀ କନ୍ୟାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଲେ; କିନ୍ତୁ ତହିଁରେ ରାଜାଙ୍କର ମନରେ ତୃପ୍ତି ଆସିଲା ନାହିଁ । ରାଜା ଏହିପରି ଚିନ୍ତିତ ଥିବା ସମୟରେ କଚ୍ଛ-ଦିନ ଅନ୍ତେ କାମାନନ୍ଦ ନାମକ ଏକ ଯୋଗୀଙ୍କର ଆଗମନ ହେଲା ।

କାମାନନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ନାଥଯୋଗୀର ସଂକେତ ଦେଇଅଛନ୍ତି; ଯଥା :—"ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳ ପ୍ରାୟେକ ମୁଖ ମଣ୍ଡଳ । କର୍ଣ୍ଣରେ ମୁଦ୍ରା ଦୁଇଗୋଟା ଶୋଭା ପାଉଅଛି । × × ବହୁତ ଜାଣଇ କଳ୍ପ ମଉଷଧି । ସେ କେବଣ କେବଣ କଳ୍ପମାନ କରିଅଛି । ନିମକଳ୍ପ । ଗନ୍ଧକକଳ୍ପ । ନାଗକଳ୍ପ । ରସକଳ୍ପ । ଅଭ୍ରକଳ୍ପ । କର୍ପୂର-କଳ୍ପ । ନିର୍ଗୁଣ୍ଡୀକଳ୍ପ । ମଣିକଳ୍ପ । ବ୍ରୋଦନ୍ତୀକଳ୍ପ । କ୍ଷୀରକଳ୍ପ । ଧାତ୍ରୀକଳ୍ପ ଇତ୍ୟାଦି କରି ସକଳ କଳ୍ପ ସାଧି ଅଛି ।" * ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ କବି ବିଭିନ୍ନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ଯୌଗିକ ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ତାନ୍ତ୍ରିକତାର ଆଭାସ ଦେଇଛନ୍ତି ।—

"ତଦନନ୍ତରେ ମଣିମନ୍ତ୍ର ମୁଦ୍ରାରେ ଶ୍ମଶାନଭୂମିରେ ମୁଣ୍ଡମାଳା ସ୍ଥାପି, ପୂଜାବିଧି କରି । ରକ୍ତମାଳାମ୍ବର ଧରି ଅଷ୍ଟବେତାଳଙ୍କୁ ସାଧି ଅଛି । ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୟାକୁ ବାନ୍ଧିଅଛି । ତଦଅନ୍ତରେ ମୃତଶବ ଭସ୍ମଅଗ୍ନିରେ, କଳାମେଣ୍ଢା ରୁଧିରେ ହୋମକରି, ଭୂତଚକ୍ରମଣ୍ଡଳ ବସ୍ତୁରି, ସରସବସ୍ତୁ ଯନ୍ତ୍ରି କଲ ପାଶ ଭୂଇଁ ଗଣ୍ଡି । ଅଞ୍ଜଳି ମନ୍ତ୍ରୀ, ଭୂତମାନଙ୍କୁ ଭୃତ୍ୟ ପରାଏ କରି ବଶ କରିଅଛି । ତଦନନ୍ତରେ ମୃତପିଣ୍ଡ ଉପରେ ପୂର୍ବାଭିମୁଖ

* ରୁ. ସୁ. ପୃ. ୧୧୩—୧୪
,, ପୃ. ୧୧୭

ହୋଇ, ନଦୀ କୂଳେ, ବଟବୃକ୍ଷର ମୂଳେ ମହାନିଶାକାଳେ । ମନୁଷ୍ୟର ମୁଣ୍ଡମାଳା ଧରି । ବଳିମଣ୍ଡଳ ପୂଜା କରି । ବାମଚକ୍ର ଆଚରି । ମହାଭୈରବ ଚଣ୍ଡୀ କି ଅଷ୍ଟ ମନ୍ତ୍ରବଳେ ବଶକରି । ତଦନନ୍ତରେ ଚତୁଃଷଷ୍ଟି ଯୋଗିନୀ କି ସାଧିଲି ।" *

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ କବି ମଧ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଧୁରୀଣ ଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁରାଣରେ ଏହିପରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତାନ୍ତ୍ରିକତାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସେ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁରାଣରେ ନାଥଯୋଗୀ କାମାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

କାମାନନ୍ଦଙ୍କୁ କବି ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଯୋଗୀ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । କାମାନନ୍ଦ ଜାଣିପାରିଲେ ଯେ ଜ୍ଞାନ ସୁଧାନିଧି ବା ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ନିମିତ୍ତ ଏକ ଅପୂର୍ବ ସୁନ୍ଦରୀ ଧର୍ମରାଜାର ଦୁହିତା ରୂପେ ଜନ୍ମ ହୋଇଛି । ଯୋଗୀ ମନ୍ତ୍ରବଳରେ ତାକୁ ଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛାପ୍ରକାଶ କରିଛି । ପାର୍ବତୀଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ ସେହି ଅପୂର୍ବ ସୁନ୍ଦରୀ ମାନସରୋବର କୂଳରେ ତପସ୍ୟା କରୁଥାଏ । କବି ମାନସରୋବରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ସୁନ୍ଦରୀର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଏକତ୍ରିତ କରାଇବା ଦ୍ୱାରା ଅଭିନବ କବିତ୍ୱ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଉକ୍ତ ମାନସବିହାରୀ କନ୍ୟାର ରୂପରେ ବିମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାକୁ ଦେବସ୍ତ୍ରୀ ତୁଲ୍ୟ ବେଶଭୂଷାରେ ସଜାଇ ଦୁହିତା ପଦରେ ବରଣ କଲେ ।

ଏଥିନେ ଧର୍ମଧ୍ୱଜର ମହିଷୀ କୋକିଳାବତୀକୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଡାକି ତାକୁ ଅବିଦ୍ୟା ମୃତସଞ୍ଜୀବନୀ କନ୍ୟାକୁ ଦୁହିତା ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ କରାଇଲେ ଯେ ଏହାକୁ ବଳାତ୍କାରରେ ବିବାହ ନ କରାଇ ସ୍ୱୟମ୍ବରରେ ବିବାହ କରାଇବ ।

କାମାନନ୍ଦ ଯୋଗୀ ଏହି କନ୍ୟାର ସନ୍ଧାନ ପାଇ ତାକୁ ଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ବିଶେଷ ଉଦ୍‌ଗ୍ରୀବ ହେଲା । ଭୂତ, ପ୍ରେତ, ଯକ୍ଷିଣୀ, ଡାକିନୀମାନଙ୍କୁ ପଠାଇଲା କୁମାରୀକୁ ବଶୀଭୂତ କରିବା ପାଇଁ । ଏପରି କି ସେମାନେ ଏଥିନେ ସମସ୍ତେ ମିଳି ରାଜନଗର ଆକ୍ରମଣ କଲେ; କିନ୍ତୁ ରାଜାଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟ କଲା ଓ ଅଲୌକିକ ଚକ୍ରର ଆବିର୍ଭାବରେ

* ଲ. ପୁ. ପୃ. ୧୬୪

ଯୋଗିନୀ ଡାକିନୀ ଓ ବେତାଳ ପ୍ରଭୃତି ଶକ୍ତିମାନେ ପରାଜିତ ହୋଇ ପଳାଇ ଆସିଲେ । ଏହି ଅନୁଚ୍ଛେଦରେ ଯୋଗିନୀ ଡାକିନୀମାନଙ୍କର ବିକଟାଳ ରୂପ ଓ ଆକ୍ରମଣର ବର୍ଣ୍ଣିକା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅତୁଳନୀୟ ।

କାମାନନ୍ଦର କାମନା ଏତିକିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେ ପୁନର୍ବାର ମାୟା ପ୍ରକାଶ କରିଛି । କାମାନନ୍ଦ ଯୋଗୀ ହେଲେ ହେଁ ସେ କାପାଳିକ । କାପାଳିକମାନଙ୍କର ବିଭୂତି ସାଧନା ପ୍ରତି କବି ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ଘୃଣା ବା ତାଚ୍ଛଲ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

"କାପାଳିକ ବୋଲି ବୌଦ୍ଧିମାନେ ବସାଇ ନ ଦେଲେ ଯହୁଁ । ଲଜ୍ଜାପାଇ କାମାନନ୍ଦ ବାହୁଡ଼ିଲା ତହୁଁ ।" (ପୃ. ୧୫୨)

"ଗୁଣ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଗୁରିଲେ କାପାଳିକ ଦର୍ଶନ ଉଚିତ ନୁହିଁଇ । କୌଣସି କାଳେ ପୂର୍ବେ ଗୋରେଖାନ୍ଧ ସିଦ୍ଧମାନେ ଦେହ ଧ୍ୟାନେ ସେ ମୋକ୍ଷ ହୋଇଲେ । ପାଷାଣ୍ଡମାନଙ୍କୁ ଭଣ୍ଡିବା ନିମନ୍ତେ କାପାଳିକ ଶାସ୍ତ୍ର ଭିଆଇଲେ । ନିରନ୍ତରେ ବିଷୟ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ସେ ଲୋଡ଼ନ୍ତି, ଏ ପାପିଷ୍ଠ-ମାନଙ୍କୁ ଆପଣାର ଉତ୍ତମ ପଦ ନ ଦେଖାଇ ଦେହରକ୍ଷା ଯୋଗ ଭିଆଇଲେ । ଭୋଗ ଲୋଭ ଦେଖାଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ବଶକୁ ଗଲେ ।" (ପୃ. ୧୫୪)

ଏଣେ କାମାନନ୍ଦ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି, ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ସହିତ ପ୍ରୀତିକରି ପରେ କନ୍ୟାକୁ 'ଅପହରଣ କରିନେବାକୁ ସେତେବେଳେ ଆଉ ଚିନ୍ତାର ଭୟ ନଥିବ । କାମାନନ୍ଦ ତାହାର ତାନ୍ତ୍ରିକ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ନିବିରକୁ ଯାଇଛି । କୁମାର ଯୋଗୀଙ୍କର ଆଗମନ କଥା ଜାଣି ତାକୁ ଦେଖିବାକୁ ଉଦ୍‌ଗ୍ରୀବ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ମନ୍ତ୍ରୀ ତାନ୍ତ୍ରିକ କାପାଳିକ ମୁଖ ଦର୍ଶନ ନ କରିବା ନିମିତ୍ତ କହିଛି ।

କାମାନନ୍ଦ ଅଦ୍ଭୁତ ଯାଦୁକରୀ ମାୟା ଦେଖାଇଛି । କୁମାର ଯୋଗୀର ପରିଚୟ ପଚ୍ଚରନ୍ତେ ଯୋଗୀ ପରିଚୟ ଦେଇ କହିଛି, "କୁମର ବୋଇଲା ଥିଲୁ କାହିଁ । ଯୋଗୀ ବୋଇଲା ବାବା ପୁଷ୍ପଗିରିରେ ଥିଲୁ" ପୃ. ୧୫୮ । ଏହି କଥା ସ୍ମରଣ କରାଇ ଦେଉଛି ପୁଷ୍ପଗିରି ମହାବିହାରର କଥା ଯାହା ଖ୍ରୀ. ସପ୍ତମ-ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ

ଯୋଗାଗ୍ରର ପନ୍ଥାର ପୀଠସ୍ଥଳୀ ଥିଲା ଓ ପ୍ରାଜ୍ଞ ନାଗାର୍ଜୁନ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ପୀଠରେ ଯୋଗ ଓ ତନ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ ।

କାମାନନ୍ଦ ଅଭୂତପୂର୍ବ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ବଳରେ ଏକ ନଗର ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ଓ ରାଜକୁମାର ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲର ବଶୀଭୂତ ହୋଇଛି । ରାଜକୁମାରଙ୍କୁ ସେହି ନଗରକୁ ନେବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରି ତାକୁ ବେତାଳମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଶୂନ୍ୟରେ ଉଡ଼ାଇ ନେଇଛି । ରାଜନବରରେ କୁମାର ପ୍ରବେଶ କରି ଅଭୂତପୂର୍ବ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଦେଖି ବିମୁଗ୍ଧ ହୋଇଯାଇଛି ଓ ସିଦ୍ଧ କାମାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ଈଶ୍ୱର ମନେକରି ବହୁ ସମ୍ମାନ ଜ୍ଞାପନ କରିଛି । ଏହି ସମୟରେ ଗାୟକଗାୟିକା ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ କାମାନନ୍ଦ, ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ଓ ମନ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ନୃତ୍ୟଗୀତ ପରିବେଷଣ କରିଅଛନ୍ତି । ନୃତ୍ୟଗୀତର ମାଧ୍ୟମରେ ଗାୟିକା ସୁନ୍ଦରୀ ମୃତ୍ୟୁସଞ୍ଜୀବନୀ କରଣୀ କନ୍ୟାର ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଚାଲିଛି ଏବଂ ଏହିପରି ଅବସ୍ଥାରେ କାବ୍ୟଟି ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଛି ।

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାବ୍ୟ ସୁଧାନିଧି ହେଲେ ହେଁ ଯେତିକି ମାତ୍ର ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି ତାହା ଯେ କୌଣସି ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ସଂସ୍କୃତ ଗଦ୍ୟ କାବ୍ୟ ବା ପଦ୍ୟ କାବ୍ୟର ସମକକ୍ଷ ହେବ କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଅମୂଲ୍ୟ ଗଦ୍ୟ କାବ୍ୟଖଣ୍ଡିକ ତାହାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ନେଇ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିବ । କେବଳ ତ କବିତ୍ୱ, କଳ୍ପନାବିଳାସ, ଶବ୍ଦଯୋଜନା ବା ବର୍ଣ୍ଣନାର ଆଡ଼ମ୍ବର ନୁହେଁ, କାବ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଯେଉଁ ବିଶାଳ ପରିଚୟ ରହିଛି, ତାହାର ପାଇଁ ଏହି କାବ୍ୟର ମୂଲ୍ୟ ଅକଳନୀୟ ।

ଗ୍ରନ୍ଥର ବସୁଧାମଣ୍ଡଳ କଟକର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଯେଉଁସବୁ ବିଭିନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଜୀବଜନ୍ତୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି ତାହା କିପରି ବିରାଟ, ବିସ୍ତୃତ ଓ ଅନୁସନ୍ଧାନସାପେକ୍ଷ ତାହା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଉଦାହରଣରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

"ଏମନ୍ତ ସେ ବସୁଧାମଣ୍ଡଳ କଟକରେ, ବାରୁ ଗୋଳରେ କେବଣ କେବଣ ପଦାର୍ଥମାନ ଜୁରି ଯାଉଅଛନ୍ତି । ଅପୂର୍ବ କ୍ଷୀରୋଦ୍ର ପାଟ । ଦାସୀନେତ । ଗଜସିବେତ । ଶ୍ୱେତଚାମର । ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିରତ୍ନ ।

ସ୍ନିଗ୍ଧ ବୈଦୁର୍ଯ୍ୟ । ପଦ୍ମରାଗ ମାଣିକ୍ୟ । ବ୍ରହ୍ମଜାତ ହୀରା । ଗଜମୋତି ହୀରା । ମେଷ ଲୋଚନ ମାଳା । କାଶ୍ମୀର ସ୍ଫଟିକ । × × ରୁଦ୍ରଜାତି ପୋହଳା । ସ୍ଫଟିକ ସୈନ୍ଧବ । ଜାର ମହୁରୀ । ସୁବର୍ଣ୍ଣ କଳସ । ଅଭେଦ କବଚ । ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ଶାମୁକ । ଡାହାଣ ବର୍ତ୍ତିକ ଶଂଖ । ଶାଳଗ୍ରାମ ଶିଳା । ନାଗେଶ୍ୱର ବାଣ । × × ତାରାମଣ୍ଡଳ ପଡ଼ଣି । × × ପାଟ-କାଳଶୁଆ । ବଜ୍ରତାଳ ମେଣ୍ଢା । କପିଳା ଗାଈ । ନାଟୁଆ ମର୍କଟ । ରାତି ମୂତା ଓଟ । ଶ୍ୱେତକୋକିଳ । କେଣ୍ଟକାର ଶାମଳ । ଫାସିଓରା ମୃଗ । × × ବୈକାନ୍ତ ଲୁହା । ନେପାଳ ତମ୍ବା । ବେଙ୍ଗି ପିତ୍ତଳ । ଚୁମ୍ବକ ଶିଳ । ପରଶୁ ପଥର । ସୁଖୀ ସୁନଆ ବାଖର । ଅଗ୍ରରସ ଗନ୍ଧ ।" ଇତ୍ୟାଦି (ରୁ: ସୁ: ପୃ. ୯୭)

ବିଭିନ୍ନ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ :—

"କେବଣ କେବଣ ବିଦ୍ୟା ପାଇଲ । ନାରାୟଣାସ୍ତ୍ର । ପାଶୁପତାସ୍ତ୍ର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ୍ର । ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତ୍ର । ବଜ୍ରାସ୍ତ୍ର । ମୋହନାସ୍ତ୍ର । ଅମୋଘ ଶକ୍ତି । ନାଗପାଶ ଇତ୍ୟାଦି (ରୁ: ସୁ: ପୃ. ୧୦୩)

ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟର ନାମକରଣରେ :—

"କୁମର ସଦୃଶେ କନ୍ୟା କାହିଁ ନ ପାଇଲ । ଭଟ, ଭୋଟ, ମାଳବ, ସଉରାଷ୍ଟ୍ର, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ମଧ୍ୟଦେଶ, ମଇଲଣ ମଣ୍ଡଳ, ଶ୍ୱେତପର୍ବତ ଝାଡ଼ମଣ୍ଡଳ, ଇନ୍ଦ୍ରପ୍ରସ୍ଥ, ଯମପ୍ରସ୍ଥ, ହସ୍ତିନା, ବାରୁଣା, ଜୟନ୍ତୀ ଅବନ୍ତୀ, ଅଯୋଧ୍ୟା, ମଥୁରା, ଗୟା, କାଶୀ, କାଞ୍ଚି, ମେଖଳା ଇତ୍ୟାଦି ।

(ରୁ: ସୁ: ପୃ. ୧୦୫)

ପୁଣି "ଭୋଦେବ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗକୁ ଗଲେ । ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ତେଲଙ୍ଗ, ସଉରାଷ୍ଟ୍ର, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ବିଚୀନ, ମହାଚୀନ, ଖମଣ୍ଡଳ, ଚଉର୍ଯ ମଣ୍ଡଳ (ଚୋଳ ବା ଚୌରମଣ୍ଡଳ ?) ଚେଦିମଣ୍ଡଳ, କାଞ୍ଚି ଓ ମାରୁଆ ଇତ୍ୟାଦି (ପୃ. ୧୧୦)

ନାବ ବା ନାଆମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ : —

"ସେ ନାବମାନେ ପର୍ବତ ପ୍ରାୟେକ ଅଟନ୍ତି । କେ ମଗର ମୁଖ । କେ ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗ । କେ ହିପୁର । କେ ରଥ ଆକାର । କାହିଁ ସହସ୍ରେ ଆହୁଲ ପଡ଼ୁଅଛି । କେ ବହନ୍ତା ସ୍ରୋତେ ଠେଲୁଅଛି । କାହିଁ ସହସ୍ରେ ଆହୁଲ ପଡ଼ୁଅଛି । କାହିଁ ପତାକାବଳୀ ଉଡ଼ୁଅଛି । କେ କେବଳ

ମଙ୍ଗ ତାଳୁ ଅଛନ୍ତି । ମଙ୍ଗ ଆଳମାନେ ଦୋହଡ଼ ଗୀତ ଗାଉଅଛନ୍ତି । କେ ପୋଡ଼ପୀଠା ଖାଉଅଛନ୍ତି ।" ଇତ୍ୟାଦି (ପୃ. ୧୫୨)

ଏହାଛଡ଼ା ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ, ଯୋଗ ଓ ତନ୍ତ୍ରସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଏହି କାବ୍ୟରେ ଏତେ ରହିଛି ଯେ ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଶ୍ୱକୋଷ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ବିଭିନ୍ନ ଯୋଗସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗଯୋଗର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣୀ ସହିତ ହଠଯୋଗର ବିଭିନ୍ନ ଆସନ, ମୁଦ୍ରା, ବନ୍ଧ, ଶରୀରସ୍ଥ ବିଭିନ୍ନ ଚକ୍ର, ନାଡ଼ି, ପବନ, ଓ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ବିଭିନ୍ନ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱର ସମୀକ୍ଷା, ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ତର୍କଣା, ବିଭିନ୍ନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଆଚାରବିଚାର ଓ ସେ ସବୁର ପ୍ରୟୋଗବିଧି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇ ଗ୍ରନ୍ଥର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛି । ଏହି ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଉପରେ ଅପୂର୍ବ କବିତ୍ୱର ଆଭରଣ ଓ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ବିଷୟବସ୍ତୁ "ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି"କୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଅପୂର୍ବ ଅଲୌକିକ ସୃଷ୍ଟି ରୂପେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିସ୍ମୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ନାଥସାହିତ୍ୟ

ସଂସ୍କୃତ, ହିନ୍ଦୀ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟରେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ରଚନାବଳୀ

ହିନ୍ଦୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ତଥା ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାରେ ଗୋରେଖନାଥ ପ୍ରଣୀତ ଅନେକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବଡ଼ ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇ-ଥାଏ । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅପ୍ରକାଶିତ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଅଛି । ହିନ୍ଦୀ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାରେ ରଚନା ଅପେକ୍ଷା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ସଂଖ୍ୟା ବେଶି । ସଂସ୍କୃତ ତଥା ହିନ୍ଦୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମୂହର ତୁଳନାରେ ଅନେକ ବିଭେଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ଓ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଠିକ୍ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ରଚନା ତାହା ଅଦ୍ୟାପି ନିରୂପିତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଡଃ ପୀତାମ୍ବର ଦତ୍ତ ବଡ଼ଥ୍ୱାଲ ଏହି ବିଷୟରେ ପ୍ରଥମେ ଆଲୋକପାତ ତାଙ୍କର "ଗୋରେଖ ବାଣୀ" ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋରେଖଙ୍କର 'ଅନେକ ରଚନା ସନ୍ନିବେଶିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ନାମରେ ମିଳୁଥିବା ' ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ତାଲିକା ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବରେ ଦିଆଗଲା ।

୧ । ହଠଯୋଗ	୨୩ । ଛନ୍ଦ ଗୋରଖ
୨ । ଗୋରକ୍ଷ ସଂହିତା	୨୪ । ନବଗ୍ରହ
୩ । ଗୋରକ୍ଷ ଗୀତା	୨୫ । ନବରାତ୍ର
୪ । ଶବଦି	୨୬ । ଅଷ୍ଟପାରଚ୍ଛ୍ୟା
୫ । ପଦ	୨୭ । ରହରାସ
୬ । ସିଷ୍ୟା ଦରଶନ	୨୮ । ଗ୍ୟାନମାଲ
୭ । ପ୍ରାଣ ସାଙ୍କୋଲୀ	୨୯ । ଆତ୍ମବୋଧ

୮ । ନରବୈବୋଧ
୯ । ଆତ୍ମବୋଧ
୧୦ । ଅଭୈମାତ୍ରା ଯୋଗ
୧୧ । ପନ୍ଦ୍ରହତିଥି
୧୨ । ସପ୍ତବାର
୧୩ । ମଛୀନ୍ଦ୍ର ଗୋରଖ ବୋଧ
୧୪ । ରୋମାବଲୀ
୧୫ । ଗ୍ୟାନ ତିଲକ
୧୬ । ଗ୍ୟାନ ଚୌତିଶା
୧୭ । ପଂଚମାତ୍ରା
୧୮ । ଗୋରଖ ଗଣେଶଗୋଷ୍ଠୀ
୧୯ । ଗୋରଖ ଦତ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ
୨୦ । ମହାଦେବ ଗୋରଖ ଗୋଷ୍ଠୀ
୨୧ । ସିଷ୍ଟପୁରାଣ
୨୨ । ଦୟାବୋଧ
୩୦ । ବ୍ରତ
୩୧ । ନିରଞ୍ଜନ ପୁରାଣ
୩୨ । ଗୋରଖ ବଚନ
୩୩ । ଇନ୍ଦ୍ର ଦେବତା
୩୪ । ମୂଳଗର୍ଭାବଳୀ
୩୫ । ଖାଣୀ ବାଣୀ
୩୬ । ଗୋରଖ ସଂତ
୩୭ । ଅଷ୍ଟମୁଦ୍ରା
୩୮ । ଚୌବୀସ ସିଦ୍ଧି
୩୯ । ଷଡ଼କ୍ଷରୀ
୪୦ । ପଞ୍ଚଅଗ୍ନି
୪୧ । ଅଷ୍ଟଚକ୍ର
୪୨ । ଅବଲି ସିଲୁକ
୪୩ । କାଫିର ବୋଧ

ନାଗରୀ ପ୍ରଚାରିଣୀ ସଭା ଦ୍ୱାରା ହସ୍ତଲିଖିତ ଓ ହିନ୍ଦୀପୁସ୍ତକ ବିବରଣୀ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଅନେକ ପୁସ୍ତକ-ପୁସ୍ତିକାର ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ମିଳୁଥିବା କେତେକ ବିଶିଷ୍ଟ ନୂତନ ପୁସ୍ତକର ତାଲିକା ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା । (ପୃ୨୬୧-୬୩ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

୧—ଗୋରଖ ନାଥସ୍ୟ ଯୋଗଶତକଟୀକା (ଗଦ୍ୟ)—ଅଜ୍ଞାତ
୨—ଗୋରଖ କବୀର କୀ ଗୋଷ୍ଠୀ—କବୀର ଦାସକୃତ
୩—ଗୋରେଖ ଗଣେଶ ସମ୍ବାଦ (ଗଦ୍ୟ)
୪—ଗୋରେଖ ଗ୍ରନ୍ଥ (ପଦ୍ୟ)
୫—ଗୋରେଖ ଚିନ୍ତାମଣି (ଗଦ୍ୟ)—ଗୋରେଖନାଥ
(ଯୋଗ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ)
୬—ଗୋରେଖ ଦତ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ—(ଗୋରେଖନାଥ)
୭—ଆରତି (ପଦ୍ୟ) (ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ)
୮—ଗୋରଖ କୁଣ୍ଡଳୀ—(ସଂ-ଗଦ୍ୟ)

୯—ଗୋରଖ ଚନ୍ତାମଣି—(ସଂ-ଗଦ୍ୟ)
୧୦—ଗୋରଖ ସାର—(ଗଦ୍ୟ)
୧୧—ଯୋଗ ମଂଜରୀ—(ଗଦ୍ୟ)
୧୨—ଯୋଗେଶ୍ୱରୀ ସାଖୀ
୧୩—ଗ୍ୟାନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯୋଗ
୧୪—ଦତ୍ତଗୋରେଖ ସମ୍ବାଦ
୧୫—ରତନ ମାଳା (ପଦ୍ୟ)
୧୬—ରାମ ରଚ୍ଛା ପ୍ଠ (ପଦ୍ୟ)
୧୭—ରୋମାବଲୀ (ପଦ୍ୟ)
୧୮—ବରାଟ ପୁରାଣ
୧୯—ବେଦ ଗୋରେଖ ନାଥକା (ସଂ-ପଦ୍ୟ)
୨୦—ସୂକ୍ଷ୍ମ ବେଦ (ପଦ୍ୟ)
୨୧—ଗୋରଖ ନାଥଜୀକା ସତରୀ କଳା ।

ଏହାଛଡ଼ା ଅନେକ ହସ୍ତଲିଖିତ ଛୋଟ ଛୋଟ ପୋଥି ଯୋଧପୁର ରାଜାଙ୍କର ହସ୍ତଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ପୁସ୍ତକାଗାରରେ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ବଶିଷ୍ଟ ଏବଂ ନୂତନ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେଲା :—

୧—କଂଥଡ ବୋଧ ୨—ଅଷ୍ଟମୁଦ୍ରା ୩—ପଞ୍ଚମାର୍ଗୀ ଯୋଗ ୪—ଅଠକଲ ଶ୍ଲୋକ ୫—ଗୋରଖଜୀକା ସତରୀ କଳା ୬—ସଂଖ୍ୟା ଦରଶନ ୭—ରହରାସ ୮—ନାଥଜୀକୀ ତିଥ ୯—ବତିଶ ଲଚ୍ଛଣ ୧୦—ଛନ୍ଦଗୋରଖ ନାଥଜୀକା ୧୧—ସିସଟ ପରମାଂଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ୧୨—ଗୋରଖ ସାର (ଗଦ୍ୟ) ୧୩—ସୂକ୍ଷ୍ମବେଦ୍ୟ (ପଦ୍ୟ) ଗୋରଖ ନାଥକୃତ, ଲିପିକାଲ ସଂ.—୧୮୩୭ ବକ୍ରମ; ପ୍ରା ଶ୍ରୀ ବଶିଷ୍ଟ ଉପାଧ୍ୟାୟ ଚରୟାକୋଟ (ଆଜମଗଡ଼) ।

ଏହିସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟତୀତ ଡଃ. ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ଗୋରକ୍ଷ ନାଥକୃତ କେତେକ ବଶିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥର ସୂଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି—

ଯଥା—

୧—ଅମନସ୍କ (ବରୋଦା ଲାଇବ୍ରେରୀ) ୨—ଅମରୌଘ ଶାସନମ୍ ୩—ଅବଧୂତ ଗୀତା ୪—ଗୋରକ୍ଷ କଳ୍ପ ୫—ଗୋରକ୍ଷ କୌମୁଦୀ

୬—ଗୋରକ୍ଷ ଚିକିତ୍ସା ୭—ଗୋରକ୍ଷ ପଦ୍ଧତି ୮—ଗୋରକ୍ଷ ସଂହିତା (ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୂଚୀରେ ଏହି ପୁସ୍ତକର ନାମ ମିଳିଥାଏ । ପଂ-ପ୍ରସନ୍ନ-କୁମାର କବିରତ୍ନ ଅନେକଦିନ ତଳେ ସଂ ୧୮୯୩ରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଛପାଇ ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରତିଲିପି ମିଳୁନାହିଁ । ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନେକ ଶ୍ଳୋକ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ 'ଅକୁଳ ବୀରତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ'ର ଶ୍ଳୋକ ସହିତ ମିଳିଯାଇ ଥାଏ । ଡଃ. ଦ୍ୱିବେଦୀଙ୍କ ମତରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ମହତ୍ତ୍ୱ ଅଧିକ । ଏହି ବିଷୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଗୋରେଖ ସଂହିତାର ଆଲୋଚନା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।) ୯—ନାଡ଼ିଜ୍ଞାନ ପ୍ରଦୀପିକା ୧୦—ଜ୍ଞାନାମୃତ ଯୋଗ ୧୧—ମହାର୍ଥ ମଂଜରୀ ୧୨—ଯୋଗ ଚିନ୍ତାମଣି ୧୩—ଯୋଗ ମାର୍ତ୍ତଣ୍ଡ ୧୪—ଯୋଗ ଶାସ୍ତ୍ର ୧୫—ଯୋଗ ସିଦ୍ଧାସନ ପଦ୍ଧତି ୧୬—ବିବେକମାର୍ତ୍ତଣ୍ଡ ୧୭—ଶ୍ରୀନାଥ ସୂତ୍ର ୧୮—ସିଦ୍ଧସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପଦ୍ଧତି ୧୯—ହଠ ସଂହିତା ୨୦—ଜ୍ଞାନ ଶତକ ।

ଏହିସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ତାଲିକା ଏତେ ବହୁଳ ଯେ, ତାହାର ପ୍ରାପ୍ତି; ସଂପାଦନା ଓ ସମାଲୋଚନା ବହୁ ସାଧନସାପେକ୍ଷ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁଟି ଗୋରକ୍ଷ ନାଥଙ୍କର ଓ କେଉଁଟି ନୁହେଁ, ଏଥିନିମିତ୍ତ ଆଲୋଚକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ମତଦ୍ୱୈଧ ରହିଛି ।

ଗୋରେଖ ବାଣୀର ବିଗ୍ରହ

ନାଥ ଧର୍ମ ଓ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଡଃ. ପୀତାମ୍ବର ଦତ୍ତ ବଡ଼ଥ୍ୱାଲଙ୍କର "ଗୋରେଖବାଣୀ" ଏକ ଅତି ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହାର ଭାଷା ଅନୁଶୀଳନରେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ଗୋରେଖ ବାଣୀର ଭାଷା ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାର ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭାଷା ଓ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କର ଏକ ବିକଶିତ ସ୍ୱରୂପ । ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ଗୋରେଖ ବାଣୀର ଭାଷାରେ ବହୁଳ ଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ନାଥ ସାହିତ୍ୟର ଭାଷା କିପରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଖୁବ୍ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଭାଷା, ତହିଁରୁ କେତେକ ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

(୧) ହସିବା ଷେ (ଖେ)ଲିବା ରହିବା ରଙ୍ଗ

କାମ କ୍ରୋଧ ନ କରିବା ସଙ୍ଗ ।

ହସିବା ଷେଳିବା ଗାଇବା ଗୀତ

ଦିଢ଼ କରି ରାଷି ଅପନା ଚୀତ । ୭ ।ପୃ.୩

(୨) ଅବଧୂ ଆହାରଙ୍କୁ ତୋଡ଼ିବା ପବନଙ୍କୁଂ ମୋଡ଼ିବା
ଜ୍ୟ କବହୁଂ ନହୋୟୂବା ରୋଗୀ । ୨୧୫ । ପୃ ୩୦
ଯୋଗୀ ସୋ ଯୋ ରାଷେ ଜୋଗ
ଜିଭ୍ୟାଂ ଯୂଂନ୍ଦ୍ରୀ ନ କରେ ଭୋଗ
ଅଂଜନ ଛୋଡ଼ି ନିରଂଜନ ରହେ
ତାକୁ ଗୋରଷ ଜୋଗୀ କହେ । ୨୩୦ । ପୃ ୭୩
ଆଦିନାଥ ନାତି ମଛନ୍ଦ୍ରନାଥ ପୁତା
ଷଟପଦୀ ଭଣିଂଲେ ଗୋରକ୍ଷ ଅବଧୂତା । ୬ । ପୃ. ୮୮
ଅନ୍ୟତ୍ର 'ଗୋରେଖ ବୋଧ'ରେ
"ଶବ୍ଦ ଏକ ପୁଛିବା ଦୟାକରି କହିବା ।
ମନ୍ଦେ ନ କରିବା ରୋସ"
"ସ୍ୱାମୀ ଜୀ କ୍ୟା ଦେଖିବା କ୍ୟା ବିଚାରିବା
କ୍ୟା ଲେ ଧରିବା ସାର
କ୍ୟା କ୍ୟା ଦେଖି ମସ୍ତକ ମୁଣ୍ଡାଇବା
କୁଣ ଗ୍ୟାନଲେ ଉପରିବା ପାରଂ ।
(ଗୋରେଖବୋଧ; ପୃ ୫)

ଏହିପରି ଉଦାହରଣ ଅନେକ, ତେଣୁ ନାଥ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉତ୍କଳୀୟ ଧର୍ମର ଧାରାରେ ନାଥ ଧର୍ମର ଅନେକ ପ୍ରଭାବ ପାଇବା ସହିତ ଆମର ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ନୂତନ ଉପାଦାନ ପାଇଥାଉଁ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା

"ଶିଶୁବେଦ"

ଶିଶୁବେଦ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅନେକ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ସବାକ ଜାତି ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରୁ ମିଳିଥାଏ । କଟକ ଜିଲ୍ଲା ବାଙ୍କିର ରଗଡ଼ି ଗାଁର ସବାକଗୁରୁ ବୟୋବୃଦ୍ଧ ଶ୍ରୀ ଦିନବନ୍ଧୁ ଦାସଙ୍କ ସହ ଲେଖକର 'ଶିଶୁବେଦ' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଳାପ ହୋଇଥିଲା । ଶିଶୁବେଦ ଗ୍ରନ୍ଥ ନାମକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ମୋ ନିକଟରେ ଥିବାର ବିଷୟ ଔପନ୍ୟାସିକ ଗୋପୀନାଥ ମହାନ୍ତି କହିବାରୁ 'ସେ ମୋ ନିକଟକୁ ଅତୀବ ଉତ୍ସାହର ସହିତ ଧାଇଁ ଆସିଥିଲେ—ଗ୍ରନ୍ଥ ଦେଖିବା ନିମିତ୍ତ । 'ବୁଦ୍ଧଦେବ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ" ଗ୍ରନ୍ଥର ଲେଖକ ବଡ଼ମ୍ବା ମଣିଆବନ୍ଧ (ଜି. ଢେଙ୍କାନାଳ)ର ଶ୍ରୀ ସଦାଶିବ ପାଣି ସବାକ ଜାତିର ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ପୁସ୍ତକଟି ୧୯୪୯ ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଲେଖକ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶିଶୁବେଦ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଯେତେବେଳେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ପୂଜା ପ୍ରଚଳନ କଲେ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରୁ ଅନେକ ନୂତନ ଧର୍ମ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ସେତେବେଳେ 'ଶିଶୁବେଦ' ନାମକ ପଞ୍ଚମ ବେଦର ସୃଷ୍ଟି । ସବାକମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଥିବା ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ଏହି ଶିଶୁବେଦ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଆଲୋଚନା ରହିଛି । ଯେପରି "ଅହିଂସା ପରମ ଧର୍ମ ବୈରବନ୍ଧ ବିବର୍ଜିତ । ନୀଳାଚଳ ନିବାସାୟ ବୌଦ୍ଧରୂପୀ ନମୋନମଃ । ନମସ୍ତେ ବୌଦ୍ଧଦେବାୟଂ ଅନନ୍ତ ଶିରଭୂଷଣମ୍, ଯୋଗମାୟା ସୁଭଦ୍ରାଞ୍ଚ ମଧ୍ୟେ ଶ୍ରୀ ବିଜୟେ ତଥା । ଜଗନ୍ନାଥଗୁରୁ ବୁଦ୍ଧଞ୍ଚ ଧର୍ମଚକ୍ର ସୁଦର୍ଶନମ୍ । ଓଁକାର ବ୍ରହ୍ମ ମୂର୍ତ୍ତିଞ୍ଚ ଚତୁର୍ମୂର୍ତ୍ତିସ୍ଥିତଂ ଭଜେତ୍ ।"

ବାକିରେ ଜନୈକ ସଭକ ଶ୍ରୀ ଘାନବନ୍ଧୁ ଦାସଙ୍କୁ ପଚାରିବାରେ ସେ କହିଲେ ଯେ, ପରମ୍ପରାକ୍ରମେ ସେମାନେ ଶୁଣି ଆସୁଛନ୍ତି ଯେ, 'ଶିଶୁବେଦ' ଗ୍ରନ୍ଥ ସେମାନଙ୍କର ମୂଳ ବା ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ; କିନ୍ତୁ କୌଣସିଠାରେ ସେ ଗ୍ରନ୍ଥର ସନ୍ଧାନ ମିଳୁ ନାହିଁ; ମାତ୍ର ସେମାନେ ହଜି ଯାଇଥିବା ଶିଶୁବେଦ ଗ୍ରନ୍ଥର କେତେକ ଶ୍ଲୋକ ମନେ ରଖିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ସେହି ଶିଶୁବେଦରୁ କେତେକ ଆବୃତ୍ତି କରିବାକୁ କହିବାରୁ ସେ ମହାଶୟ ନିମ୍ନଲିଖିତମତେ କେତେକ ପଦ ଆବୃତ୍ତି କଲେ । ତାହାର ଭାଷା ଅଶୁଦ୍ଧ ଓ ବିକୃତ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ।

"କୈଳାସ ଶିଖରରମ୍ୟଂ ଗୌରୀ ପୃଚ୍ଛନ୍ତି ଶଙ୍କର
ଶିଶୁବେଦ କମାଖ୍ୟାର୍ଥଂ କଥଂଦେବ ମହେଶ୍ୱର ।
ଓଁକାର ପ୍ରଭବା ବେଦା ବେଦାନାଞ୍ଚ ଶିଶୁବେଦ
ଶିଶୁବେଦ ମହାଜ୍ଞାନଂ ମହାଜ୍ଞାନଂ ମହେଶ୍ୱର ।
ମହେଶ୍ୱର ଘୋରମୂର୍ତ୍ତି ଘୋରମୂର୍ତ୍ତିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ
ଯଥାଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ତଥାବିନ୍ଦୁ ଯଥାବିନ୍ଦୁ ତଥାଜଳ ।
ଓଁ ସର୍ପବତ୍ କୁଣ୍ଡଳାକାରଂ ସିଷୁମ୍ନାବେଷ୍ଟିତ ତନୁମ୍
ଓଁ କାରନ୍ତୁ ଲୟ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରଣବେ ପ୍ରାଣବାସକମ୍ ।"
ପୁଣି ସେ ବୋଲିଲେ—
"ଅହିଂସା ପରମୋ ଧର୍ମ ଶିଶୁବେଦାନ୍ତର୍ଗତ",
'ଶ୍ରୁତଣାଂ ସାରଜ୍ଞାନଂ ଶିଶୁବେଦ
ପରମହଂସୋ ବୌଦ୍ଧାପିଧାମୋ' ଇତ୍ୟାଦି ।

ଯଜ୍ଞୋପବୀତ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସମୟରେ ସେମାନେ "ଶିଶୁବେଦ ଆଧ୍ୟୟନେ ଅଦତ୍ୟ ଗୋତ୍ର ଶ୍ରୀମାନ···" ପ୍ରଭୃତି ପାଠ କରିବାର ମଧ୍ୟ କହିଲେ । ଜାତ ଗୁରବାଡ଼ ଓ ଗୁରବେଦର ଗୁରବାଡ଼, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତେ ଶିଶୁବେଦ ଆଶ୍ରିତ ବା ଶିଶୁବେଦୀ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି ସେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଶିଶୁବେଦର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ନେଇ ଓଡ଼ିଆରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ବୋଲିଲେ,—

ଶିଶୁବେଦପରେ ରତ୍ନ ସିଂହାସନ
ଗୁରବେଦ ଗୁରଦ୍ୱାରେ ।"

ମୋଟ ଉପରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଗଲା ଯେ, ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାର ବୌଦ୍ଧ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅବଶେଷ । ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ହେଉଛି 'ଶିଶୁବେଦ' ଯାହାର କେତେକ ପଦ ସେମାନଙ୍କର ମନେ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତ ବେଦଗ୍ରନ୍ଥ ଆଜି ମିଳୁ ନାହିଁ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶିଶୁବେଦର ଉଲ୍ଲେଖ

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବିଶେଷକରି ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିକବି ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ବହୁଳ ଆଭାସ ମିଳିଥାଏ । ମହାଭାରତର ମଧ୍ୟପର୍ବରେ ଦେବକୀ ଯେଉଁ 'କାମାକ୍ଷୀ' ବ୍ରତ ପାଳନ କରିଅଛନ୍ତି, ତହିଁରେ ବିଭିନ୍ନ ବେଦାଧ୍ୟାୟୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସହିତ ପଚଶ ହଜାର 'ଶିଶୁବେଦୀ' ବ୍ରାହ୍ମଣ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଯଥା—

"ଶିଶୁବେଦୀ ହୋଇବେ ପଞ୍ଚବିଂଶ ସହସ୍ର ଆତ୍ମଜ ।" ପୁଣି ସେହି ମଧ୍ୟ ପର୍ବରେ ଶିବଶିଶୁ ବେଦର ଜନ୍ମଦାତା ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଶିବ ହିଁ କେବଳ ଶିଶୁବେଦ ଜାଣନ୍ତି ।

''ଋକ୍ ଯଜୁ ସାମ ଅଥର୍ବ ଚତୁରବେଦ ଘୋଷଇଂ'
ପଞ୍ଚମ ମୁଖରେ ଶିଶୁବେଦ ଅଭ୍ୟାସଇଂ,
ସ୍ନେମନ୍ତେ ପଞ୍ଚମ ବେଦ ମୁଁ ପଢଇଂ ବେଦବର
ତୁମ୍ଭେ ଚତୁରବେଦ ଘୋଷ ନିରନ୍ତର ।୩।

ମଧ୍ୟପର୍ବ ମହାଭାରତରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ, ବ୍ରହ୍ମା ଚତୁର ବେଦର ସ୍ରଷ୍ଟା; କିନ୍ତୁ ଶିବ ପଞ୍ଚମ ବେଦ ଅଭ୍ୟାସ କରନ୍ତି ଓ ବେଦମାନଙ୍କର ନାମକରଣରେ କବି 'ଯୋଗ' ବେଦ ସହିତ 'ଆୟୁର ଜ୍ୟୋତିର ଧନୁ ଶିଶୁମୁନା ଲେଖ' ଅର୍ଥାତ୍ ''ଆୟୁର୍ବେଦ, ଜ୍ୟୋତିର୍ବେଦ, ଧନୁର୍ବେଦ ଓ ଶିଶୁମୁନା ବେଦ'' ପ୍ରଭୃତିର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ 'ଶିଶୁମୁନା ବେଦ ବା ଶିଶୁବେଦ'ର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ସାରଳା ମହାଭାରତରେ କବି ଶିଶୁ ବେଦକୁ ଶିଶୁମୁନା ବା ଶିଷୁମ୍ନା ବେଦ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି

ଅଛନ୍ତି । ଶିଶୁମୁନାବେଦ ଅର୍ଥାତ୍ ଶିଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ିରେ ଯୋଗ-ସାଧନ-ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବେଦ । ସଭାପର୍ବ ପୃ. ୩୦୫ ।

"ଆବର ଜ୍ୟୋତଧନୁ ସିଶୁମୁଂନା ଗୁପତବେଦ
ଉଜାଣି ଉଠାଇଲୁ ମାତ ତତ୍ତ୍ୱ ମଂତ୍ରେ ଗୋ ତୋହର
ଅଜପା କୁଟ ମଂତ୍ରେ ।
(ସଭାପର୍ବ ପୃ. ୪୫୩)

"ଆବର ଜ୍ୟୋତ ଧନୁ ସିଶୁମୁନା ଅଜପା
ପଞ୍ଚବେଦ ମନ୍ତ୍ରେଂ
ଯଥାବାକ୍ୟ ଉଚାରଣ କରନ୍ତି ପ୍ରୋହିତେ ।
(ସଭାପର୍ବ ପୃ. ୫୮୫)

ସାରଳା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭକ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଚୈତନ୍ୟ ଦାସଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣ ଏକ ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହା ଦାଣ୍ଡି ବୃତ୍ତିରେ ଲିଖିତ ଓ ରଚନା ସମୟ ସାରଳା ମହାଭାରତର ଖୁବ୍ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ. ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ଥିବା ବିଷୟ ଉଭୟ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ଓ ଡକ୍ଟର ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ 'ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ'ର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ସହିତ ତାହାର ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟାତତ୍ତ୍ୱ ସାରଳା ମହାଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣରେ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ବହୁଳ ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତ ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣ ଆଲୋଚନାରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଶିବ ଶିଶୁବେଦର ସ୍ରଷ୍ଟା ଓ ତାହା ପଞ୍ଚମ ବେଦ ଭାବରେ କଥିତ । ସାରଳା-ମହାଭାରତରେ 'ଶିଶୁମୁନାବେଦ' 'ସିଷୁମ୍ନାବେଦ' 'ଶିଶୁମୁନା ଯୋଗ ବା ସିଷୁମ୍ନା ଯୋଗ' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରୟୋଗରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଶିଶୁ ବେଦ ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ସିଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ିରେ ପବନ ଉତ୍ତୋଳନ କରି ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶନ କରିବାର ବିଷୟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିସ୍ତୃତ କରାଯାଇଛି ।

ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣରେ ଶିଶୁବେଦର ପଦ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ ଯେପରି 'କାଳରୁ କମଳ ଯେ ହୋଇଲା ଉତପନ' (ପୃ ୧୬); କାଳ,

କମଳ ଓ ନିରଞ୍ଜନର ବିଗ୍ରହର ସହିତ 'ଶିଶୁବେଦ' 'ଶିଶୁବେଦ ପୁରାଣ', 'ଶିଶୁ ଗ୍ରନ୍ଥ', 'ସୁଷୁମ୍ନା ଗ୍ରନ୍ଥ' ପ୍ରଭୃତି ପଦର ବ୍ୟବହାର ଏତେ କରାଯାଇଛି ଓ ଶିଶୁବେଦ ପୁରାଣର ମହତ୍ତ୍ୱ ଏପରି କୀର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି ଯେ, ତାହା ସମସ୍ତ ଏ ନିବନ୍ଧରେ ଉଦାହରଣ ଦେବା ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼େ । ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଶିଶୁବେଦ ପୁରାଣ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ-ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୁରାଣ ଥିଲା । 'ସୁଷୁମ୍ନାବେଦ' ଏହି ଶବ୍ଦର କ୍ରମପରିଣତି 'ଶିଶୁ-ବେଦ'ରେ ହିଁ ରୂପାୟିତ ହୋଇଛି । 'ଶିଶୁ ବେଦ' ବା 'ସୁଷୁମ୍ନା ବେଦ'ର ମହାଭାରତ ଓ ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣରେ ବହୁଳ ପ୍ରୟୋଗ, ଏପରି କି ଶିଶୁ ବେଦ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଧାନ ପଦଗୁଡ଼ିକର ଅବିକଳ ବ୍ୟବହାର ହେତୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, 'ଶିଶୁବେଦ' ଗ୍ରନ୍ଥ ଉଭୟ ସାରଳା-ମହାଭାରତ ଓ ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣର ବହୁ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ରଚନା ।

ପ୍ରକାଶିତ ବା ଅପ୍ରକାଶିତ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଶିଶୁ-ବେଦ'ର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏତେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି ଯେ, ସେ ସମୂହର ଉଦ୍ଧୃତି ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ହୋଇଯିବାର ଆଶଙ୍କା ହୋଇଥାଏ ।

ତଥାପି କେତେକ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରକାଶିତ ଓ ଅପ୍ରକାଶିତ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଲୁ । 'ତତ୍ତ୍ୱସାର ଟୀକା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରିକା' ନାମକ ଏକ ଅପ୍ରକାଶିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ଶିଶୁବେଦ'କୁ ଗ୍ରନ୍ଥକାର 'ଶିଶୁବୋଧ' ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଯଥା—"କାହୁଁ ଅଇଲୁ କାହିଁ ଯିବ,
ଯେହା ନ ଜାଣେ ବ୍ରହ୍ମା ଶିବ ।"

ଅର୍ଥ—ରଜଗୁଣ ଆତ୍ମା । ତମଗୁଣ ଈଶ୍ୱର । ସତ ଗୁଣ ବିଷ୍ଣୁ । ଯେଣୁକରି ନ ଜାଣିଲେ । ତମ ଗୁଣରେ "ଜାଣନ୍ତି ଈଶ୍ୱର । କିଅଛି ପ୍ରକାରେ ଶିଶୁବେଦରୁ । ଶିଶୁ ଯେ ବାଳକ । ବାଳକମାନେ ଅଳପକେ ତମଗୁଣ ବହନ୍ତି, ତାହାଙ୍କର ଯେଉଁ ବୋଧ । ସେ ଶିଶୁବେଦ ବୋଲଟି । ସୁଜନଜନ ନ ଜାଣନ୍ତି ଶିଶୁବେଦର ବାଣୀ । ଦୁଇ କର୍ଣ୍ଣରେ ତୁଳା ଦେଇଂ ବୁଝ ପରମାଣି । ଯେଉଁ ଧ୍ୱନି ଆକାଶ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୋଇଂ । ସେ

ଶ୍ରୀ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ । ନିରାକାର ସ୍ୱାମୀ । ସେ ଶିଶୁବେଦଟି । ସେହିକ ନୁହଂଇ ଦେହନ ବଧି ମୂରତି । ଶିଶୁବେଦ ମଧ୍ୟେଂ ପ୍ରକାଶ । ସେ ଯେ ଚକ୍ଷୁଟି । ସେହି ବାଳକମନ୍ତ । ଏହି ମତରେ ବାଳ ତରୁଣ ବୃଦ୍ଧ ତିନ ରୂପ ଧରିବ ତିନ କାଳରେ (ପୃ. ୧୫୩) ।”

ଶିଶୁବେଦରୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ନୂତନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା । ଗ୍ରନ୍ଥକାର ‘ଶିଶୁବୋଧ’ ଶବ୍ଦ ‘ଶିଶୁବେଦ’ରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ଉଦ୍ଧୃତାଂଶର ବିଭିନ୍ନ ଗଦ୍ୟାଂଶ ମୂଳ ଶିଶୁବେଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସହିତ ମେଳ ଖାଉଛି । ମନେହୁଏ ଗ୍ରନ୍ଥାକାର ‘ଶିଶୁବେଦ’ ପାଠ କରି ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଓତଃ-ପ୍ରୋତ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କର ‘ଶିଶୁବେଦ’ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସ୍ୱକଳ୍ପନାପ୍ରସୂତ ଅଟେ । ‘ମନବୋଧ’, ‘କୁମାରବୋଧ’ ନାମକରଣର ସାଦୃଶ୍ୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ‘ଶିଶୁବେଦ’କୁ ‘ଶିଶୁବୋଧ’ କରିଥିବା ମନେ-ହୁଏ ।

ଶିଶୁବେଦ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଭାବ ଅନ୍ୟ ଏକ ଅପ୍ରକାଶିତ ରଚନା ‘ଅଗ୍ୟାନ ମୋଚନ’ରେ (କବିଙ୍କର ନାମ ନାହିଁ)—

‘ଅଲେଖ ମୁଦ୍ରାକୁ ଧରିଥିବୁ ଠାଣି
ଶିଶୁବେଦ ଚଉ ଥିବୁ ଯେ ଜାଣି ।’ (ପୃ. ୧୭୬ ନୃସିଂହପୁରାଣ ।)

ପୁଣି “କଳାଟି ଜୀବ । ଧଳାଟି ପରମ । ଦୋମୁହାଁ ସର୍ପ କର୍ଣ୍ଣକୁ କହି । ନୟନକୁ ନେଇଂ ନାସାଅଗ୍ରକୁ ରଖିବ । ସେ ଯେଉଁ ରୂପ ଦୃଶ ହେବ । ନୟନକୁ ସ୍ଥିର କରି ଭ୍ରୂଲତା ଉପରକୁ ଟେକ । ଥିର କରି ନିଧ୍ୟା କରିବ । ଯତ୍ନରେ ଗୁହିଁଲେ ଜ୍ୟୋତିରୂପ ଦିଶିବ । ସେହିଠାରେ ଗୁପତରେ ଅଛନ୍ତିଂ । ଭ୍ରୂଲତା ମଧ୍ୟରେ ସାଧୁଜନମାନଙ୍କର ସେହି ନିରଂଜନଂ ବୋଲନ୍ତି । × × ନାସିକାରେ ଉଲଟ ଓଂକାର । ନୟନ ମଧ୍ୟେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ୟୋତି ସେ ଟି ଚନ୍ଦ୍ର । କାଳ ସେ, କମଳ ସେ, ନିରଞ୍ଜନ ସେ, ସେହି କାଳ ରୂପେ ଫେରୁଛି । ନିରଂଜନ ହୋଇ ଅଛିଂ ।” (ପୃ.୧୭୬)

‘ଶିଶୁବେଦ’ ନେଇ ଏହିପରି ଶତାଧିକ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶ ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଦିଆଯାଇପାରିବ । ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ଯେଉଁ ‘ସପ୍ତପଞ୍ଚାମ୍ନିକ’ ବିବରଣୀ ରହିଛି, ତହିଁରେ ଥିବା ବେଦର ବିଭାଗରେ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ବେଦର ନାମକରଣ ରହିଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନ ‘ଶିଶୁବେଦ’କୁ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଶିଶୁବେଦର ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ଳୋକଟି ହେଉଛି :—

"କାଳ କମଳ ନିରଂଜନ ତିନହେଁ
ଏକଇଂ ଠାବରେ ବାସ
ଯେଉଁ ଗୁରୁ ପ୍ରତି ପ୍ରତି କରି କହିବ
ସେ ଗୁରୁର ମୁହିଁ ଦାସର ଦାସ ।"

ପଦରେ ଥିବା 'କାଳ କମଳ ନିରଂଜନ' ପଦଟି ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେ ରହିଛି ତାହା ନୁହେଁ, ଶିଶୁବେଦର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା, ତାହାର ଯୋଗ ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ, ତହିଁରେ ଥିବା 'ଓଲଟ ଭାଷା' ବା 'ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା'ର ବହୁ ଅବିକଳ ପ୍ରଭାବ ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଶିଶୁବେଦର ୬ଷ୍ଠ ଶ୍ଳୋକର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କିପରି ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ଗୁପ୍ତଗୀତାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି, ତାହା ଦେଖିବାର କଥା ।

ଶିଶୁବେଦରେ—

"ଉଦେଗିରି ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି ଅସ୍ତଗିରିମେଳା ।
ହସ୍ତୀ ଚରାଇ ପାର୍ବତମାଳା
ଯେବଣ ସେ ହସ୍ତୀ ମହାରସ ଖାଇଂ
ବେନି ପକ୍ଷି ଛେଦଲେ ଗଗନେ ସମ୍ଭାଇ ।"

ବଳରାମ ଦାସ ଏହି ପଦର ବିଶଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଏହିପରି ଭାବରେ କରିଅଛନ୍ତି —

"ପଞ୍ଚ ଆତ୍ମାକୁ କରଣୀ କରିନେଇ
ବାନ୍ଧିଲି ବୃକ୍ଷର ଡାଳେ
ମହାରସ ଗୁମ୍ଫା ଭିତରେ ଖୋଇଲି
ଆକାଶ ଗଙ୍ଗାର ଜଳେ ।
ଉଦେଗିରି ଅସ୍ତଗିରି ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି
ତିନି ଏକ କରି ମେଳା
ଅନେକ ପ୍ରକାରେ ରକ୍ଷା କରିଥିଲି
ଚରିବ ପର୍ବତମାଳା ।୭୭।
ଅଧ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଉଭୟ ଗିରିରେ
ଚରୁଛି ମତ୍ତ ମାତଙ୍ଗେ

ଘରୁ ଆସି କରି ବିଷୟୀ ବନରେ
ଚରୁଥିଲି ନାନା ରଙ୍ଗେ ।
ଲୁବ୍ଧକ ଯେସନେ ହରିଣୀମାନଙ୍କୁ
ଆସୁଥାନ୍ତି ଦଣ୍ଡି ଗୁଡ଼ି
ତେମନ୍ତ କରି ମୁଁ ଗଜ ନିରୋଧନ୍ତେ
ଗୁଡ଼ିଲି ବିଚାର ରଡ଼ି ।
ଗୁମ୍ଫା ଖଣାବାଟେ ହସ୍ତୀ ନ ଗଳିଲା
ନ ଶୋଷିଲା ମହାରସ

ଆକାଶ ଗଙ୍ଗା ଭିତରେ ନ ପଶିଲା
ବଣାକଲା ଦଶ ଦିଶ ।
ବାଳର ଭାଗ ସହସ୍ର ଭାଗରେ
ଭାଗେ ଯେଉଁ ବାଟ ଗୋଟି
ତହିଁକି ଗଳି ନ ପାରି ମତ୍ତଗଜ
ଫେରିକୁ ଗଲା ଓହ୍ଲାଟି ।" ୮୧

(ଗୁପ୍ତଗୀତା-ପୃ. ୪୪ ଅ: ୧୩)

'ଶିଶୁବେଦ' ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ସନ୍ଥ କବିମାନଙ୍କର ଲେଖମାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ଆଲୋଚନା ସମୂହରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ଶିଶୁବେଦ (କ) ସିଷୁମ୍ନା ବେଦ ଭାବରେ (ଖ) ଶିଶୁବୋଧ ଅର୍ଥରେ (ଗ) ଅଜପା ଅର୍ଥରେ (ଘ) ସିଷୁମ୍ନା ଯୋଗ ଭାବରେ (ଙ) ପଞ୍ଚମ ବେଦ ଭାବରେ (ଚ) ନିରାକାର ସ୍ୱାମୀ ମହାଶୂନ୍ୟ ବା ନିରଂଜନ ବା ନିର୍ଗୁଣଭାବରେ (ଛ) ମାତୃସ୍ୱରୂପା ତଥା ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗର ହେତୁ ଭାବରେ, (ଜ) ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ପ୍ରାଣପ୍ରବାହ, ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟର ସ୍ଥଳ ଭାବରେ (ଝ) ମହାବିଷ୍ଣୁ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣ ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ । ଶିଶୁବେଦ-ସାଧନାରେ ମନର ସ୍ଥିରତା ଓ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ କାୟାର ସ୍ଥାୟିତ୍ୱ ରହିବ ବୋଲି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର କାୟାସାଧନ ମାତ୍ର । ଶିଶୁବେଦର ସ୍ଥାନ ତ୍ରିକୂଟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଭ୍ରୂଲତା ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି ଓ ତହିଁରେ ପରମହଂସ ବିହାର କରୁଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ମନେହୁଏ ଯେ 'ଶିଶୁବେଦ' ଗ୍ରନ୍ଥର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ ସନ୍ଥ

ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଭୂତରୂପେ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥିଲା ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସିଦ୍ଧ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସେମାନଙ୍କ ସାଧନାର ପ୍ରଥମ ସୋପାନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସିଷମ୍ନା ବେଦରୁ ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆରେ ଶିଶୁବେଦ କ୍ରମେ ବିଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା ଓ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧରେ କ୍ରମାନ୍ୱୟେ ଆଲୋଚନା ଚାଲିଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଶିଶୁବେଦର ମୂଳ ଅର୍ଥ ହେଲା, ସିଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ିରେ ବାୟୁ ସାଧନାର ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ତନ୍ନିହିତ ବିଭିନ୍ନ ଯୋଗର ସାଧନା । ତାହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା କାଳକୁ ଜୟ କରି ପିଣ୍ଡକୁ ଅମର କରି ରଖିବା । ପରେ 'ଶିଶୁବୋଧ' ପ୍ରଭୃତି ଶିଶୁବେଦର ଭିନ୍ନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମାତ୍ର । 'ଶିଶୁବେଦ' ଯେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଯୋଗତନ୍ତ୍ର ପୁରାଣଭାବରେ ଆଦର ଲାଭ କରିଥିଲା ତାହା ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉଦ୍ଧୃତିରୁ ଜଣାପଡ଼ିଥାଏ ।

ଅପଭ୍ରଂଶ 'ଗୋରେଖ ବାଣୀ' ନାମକ ନାଥଧର୍ମର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା 'ସସଂବେଦ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥକୁ ଡାଃ ବଡ଼ଥ୍ୱାଲ 'ସ୍ୱସଂବେଦ୍ୟ' ବା 'ସ୍ୱୟଂଜ୍ଞାନ' ବୋଲି ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥର ପାଠାନ୍ତରରେ ରହିଛି 'ସୁଷମବେଦ' । ସେ କହନ୍ତି, ଯଦି 'ସସବେଦ'କୁ ସୁଛମ ବେଦ ବା ସୁଷମ ବେଦ ବୁଝାଯିବ ତାହାହେଲେ ଅର୍ଥପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରକାରେ ହେବ । (ଗୋରେଖ ବାଣୀ—ଡଃ. ପି. ବଡ଼ଥ୍ୱାଲ ପୃ. ୯ ଦେଖନ୍ତୁ ।)

ଅନ୍ୟତ୍ର 'ସସବେଦ'ର ଅର୍ଥ କରାଯାଇଛି 'ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି'
(ଗୋରେଖ ବାଣ ପୃ. ୧୨୭ ଦେଖନ୍ତୁ)

ଗୋରେଖ ବାଣୀରେ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ପ୍ରୟୋଗ—

(କ) ସସଂବେଦ ଶ୍ରୀ (ଗୁରୁ) ଗୋରେଖ (ନାଥ) କହିୟା
ବୁଝିଲୌ ପଂଡ଼ିତ ପଢ଼ିୟା । ପୃ. ୮

(ଖ) ସଷମବେଦ ସୋହଂ ପ୍ରକାସଂ ଧରଣି ଗଗନ ନ ଆଦଂ ।
ପୃ. ୧୦୯

(ଗ) ଇକବୀସ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ନା ସିଷର ଉପରି ସସମବେଦ ଉଚରିୟା । ପୃ. ୧୧୦

(ଘ) ପଢ଼ିଲେ ସସଂବେଦ କରିଲେ ଛଧି ନିଷେଦ ଜାଣିଲୌ
ଭେଦାଂ ନ ଭେଦ । ପୃ. ୧୨୭

(ଙ) ଅଗମ ଅଗୋଚର, ଅନଂତ ତରଙ୍ଗର, ଅନନ୍ତସାକ୍ଷୀ,
ସସଂବେଦ ପରମ ଭେଦ । ପୃ. ୧୫୯
(ସାମ୍ୟ ନମିତ୍ତ ନବନ୍ଧରେ ଅନନ୍ତ ଶିଶୁଙ୍କ ଉପାସନା-
ପଦ୍ଧତିର ଉଦ୍ଧୃତି ଦେଖନ୍ତୁ ।)

(ଚ) ଅବଧକୁ-ସବଦ କାସୁସବଦ ଗ୍ରାସ,
ସୁସବଦକା ନିରଂତର ବାସ ।
ଦ୍ୱାଦଶ ଅଙ୍ଗୁଳ ବାଇ ଗୁରମୁଖି ରହେ,
ଏସା ବଚ୍ଚର ମଚ୍ଛଂନ୍ଦ୍ର କହେ । ପୃ ୧୮୮, ଇତ୍ୟାଦି ।

ଗୋରେଖବାଣୀର ଏହିସବୁ ଉଦ୍ଧୃତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ଼ିଆରେ 'ଶିଶୁବେଦ' ଅପଭ୍ରଂଶ ଗୋରେଖ ସାହିତ୍ୟରେ 'ସୁସବଦ' 'ସଙ୍ଗବଦ' 'ସସଂମବେଦ' ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଉଦ୍ଧୃତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, 'ଶିଶୁବେଦ' ନାଥଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା ଓ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଗୁରୁ ନାଥସିଦ୍ଧଙ୍କର ଆଦି ନାଥ ମୀନ ବା ମଚ୍ଛଂନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ଉକ୍ତିରେ 'ଶିଶୁବେଦ' ବା 'ସୁସବଦ' ସିଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ିର ବାୟୁ ସାଧନାକୁ ବୁଝାଉଛି । ତେଣୁ ଅମ୍ଭେ ଡଃ ବଡଥ୍ୱାଲଙ୍କର ଅର୍ଥକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପାରିଲୁ ନାହିଁ । ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ଅର୍ଥ ଏପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ବଡଥ୍ୱାଲଙ୍କର ଅର୍ଥ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଆମର ଆଗରୁ ଧାରଣା ଥିଲା ଯେ 'କଳସା ଚଉତିଶା' ବା ସାରଳା ଦାସଙ୍କର 'ମହାଭାରତ' ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା । 'ଶିଶୁବେଦ'ର ପ୍ରାପ୍ତି ପରେ ଆମର ସେ ଧାରଣା ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇ ଯାଇଛି । ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବର ସମୟ ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ:ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ, କେତେକଙ୍କ ମତରେ ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀ ଦଶମ ଶତକ । ଶିଶୁବେଦକୁ ପଂଚମବେଦ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ତାହାର ଅପଭ୍ରଂଶ-ଭାଷାମିଶ୍ରିତ ଓଡ଼ିଆ ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ବେଦତୁଲ୍ୟ ଶ୍ଳୋକ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି । ଗୋରେଖ-ନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତ ଶିଶୁବେଦ 'ଗୋରେଖ' ରଚନାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ମୁଖରେ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ମନେହୁଏ ଯେ, ତାହା ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ପୂର୍ବର ବା ସମକାଳୀନ ।

ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ସମସ୍ତ ଆଲୋଚକମାନଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ: ଷଷ୍ଠ ଶତକଠାରୁ ଦଶମ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । କାଳକ୍ରମେ 'ଶିଶୁବେଦ' ଅପଭ୍ରଂଶ ରଚନାଟି ମାର୍ଜିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ରୂପ ପାଇଛି । ତଥାପି 'ଶିଶୁବେଦ'ର ଭାଷାରେ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭାଷାର ରୂପରେଖ ପାଉଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରେ ଓ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ସାହିତ୍ୟଠାରୁ ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ 'ଶିଶୁବେଦ' ପ୍ରାଚୀନ-ତମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଥଚ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ସମୟକୁ ଯଦି ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ଧରାଯାଏ ଏବଂ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ରଚନାକୁ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଧରାଯିବ । କିଏ କହିପାରେ ହୁଏ ତ ତାହା ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଖୁବ୍ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସାହିତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ତାହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ନିମିତ୍ତ କେହି ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମ ଯୋଗକରିଥାଇ ପାରନ୍ତି । 'ଶିଶୁ-ବେଦ'ର ଆବିଷ୍କାରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଶିଶୁବେଦ' ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାରର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ଏତେଦିନେ ହିଁ ମିଳିଲା ।

ସମଗ୍ର ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ଶିଶୁବେଦ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାର ଏକ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ପରଂପରା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ଅନ୍ୟ ଆବିଷ୍କୃତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ପରେ 'ଶିଶୁବେଦ'କୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଶିଶୁବେଦର ଭାଷା

ଶିଶୁବେଦର ଭାଷାରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଶିଶୁବେଦ ରଚନା ସମୟରୁ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଦୀର୍ଘ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଶିଶୁବେଦର ଭାଷାରେ କାଳକ୍ରମେ ବହୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ 'ଶିଶୁବେଦ' ରଚନାର ବହୁ ପଦ୍ୟାବଳୀ 'ଗୋରେଖବାଣୀ'ରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ସମୟକ୍ରମେ ଗୋରେଖ ରଚନାବଳୀର ଭାଷା ଓ ଶିଶୁବେଦର ଭାଷାରେ ଅନେକ ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଶିଶୁବେଦର ଭାଷାରେ ଅପଭ୍ରଂଶ ଅପେକ୍ଷା ବହୁଳ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଏପରି ମନେ ହୋଇପାରେ ଯେ, ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ସମକାଳୀନ କେହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ନାଥସିଦ୍ଧ ଏହି ରଚନା ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମରେ ପ୍ରଣୟନ କରିପାରି ଥାଆନ୍ତି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଲେଖାର ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଭାବ ତାହାର ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଥାଏ । 'ଶିଶୁବେଦ'ରେ ବ୍ୟବହୃତ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା—

ତଳେ, ସଂ ତଳ୍ପପଶବ୍ଦଜ ।
ଧୂନି, ସଂ, ଧ୍ୱନି, ଧନି ତ ୧୭।୨୪
ମଇଂଧ ସଂ, ମଧ୍ୟ
ଅଲଗ ସଂ, ଅଲଗ୍ନ
ବିଲଗ ସଂ, ବିଲଗ୍ନ
ଅଛି ଓ ଅଛୁ ସଂ, ଅସ୍ତି
ତତ ସଂ, ତତ୍ତ୍ୱ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ 'ତଉ ଯଥା ତଉ ରହିଅ'—
ତତ୍ତ୍ୱରହିତ, ଦୋ. ୮୭
ଗରୁଡ—ଗରୁଆ ତ ୨୮
ସମ୍ଭାଇ—ସମସ୍ତ ସଂ ଅନ୍ତର୍ଭବତି, କୃତ୍ତିବାସ
ସମ୍ଭାଇଲ, ଚର୍ଯ୍ୟା ୪୦
ଜସୁ—କାଅବାକ୍ ତଅ ଜସୁଣ ସମସ୍ତ ତ. ୪୦।୬
ଅମନା ଗମନ—ଅବଣା ଗବଣ ଓ ଅବଣା
ଗମଣ—ଗମନାଗମନ
ତ ୭।୪, ୨୧।୨, ୩୬।୪, ୪୭।୨ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ।
ଶି. ବେ. ଅମନା ଗମନ, ସମାଦ୍ଧ
ନରହୁଂ, ଭୁଲାହୁଂ, ଲବଣୀହୁଂ—ଖେଲହୁଂ ତ. ୧୦।୧
ଓଡ଼ିଆଣୀ—ଉଡ଼ିୟାଣୀ, ଉଡ୍ଡୀୟାନବନ୍ଧ,
ଗୋରେଖବାଣୀ—ବଡ଼ଥ୍ୱାଲ ପୃ. ୧୭୦।୨୫
ଆହୁଟ—ଆଉଠ—ଆବର୍ତ୍ତେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆବର୍ତ୍ତନ କରିବା
ଅର୍ଥରେ ଚକ୍ରାକାରରେ ଘୂର୍ଣ୍ଣନ, ଗୋ. ବାଣୀ ପୃ. ୩

ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ସମସ୍ତ ଆଲୋଚକମାନଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ: ଷଷ୍ଠ ଶତକଠାରୁ ଦଶମ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । କାଳକ୍ରମେ 'ଶିଶୁବେଦ' ଅପଭ୍ରଂଶ ରଚନାଟି ମାର୍ଜିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ରୂପ ପାଇଛି । ତଥାପି 'ଶିଶୁବେଦ'ର ଭାଷାରେ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭାଷାର ରୂପରେଖ ପାଉଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରେ ଓ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ସାହିତ୍ୟଠାରୁ ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ 'ଶିଶୁବେଦ' ପ୍ରାଚୀନତମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଥଚ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ସମୟକୁ ଯଦି ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ଧରାଯାଏ ଏବଂ 'ଶିଶୁବେଦ'ର ରଚନାକୁ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଖ୍ରୀ. ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଧରାଯିବ । କିଏ କହିପାରେ ହୁଏତ ତାହା ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଖୁବ୍ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସାହିତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ତାହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ପରବର୍ତ୍ତିତ ନିମିତ୍ତ କେହି ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମ ଯୋଗକରିଥାଇ ପାରନ୍ତି । 'ଶିଶୁବେଦ'ର ଆବିଷ୍କାରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଶିଶୁବେଦ' ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାରର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ଏତେଦିନେ ହିଁ ମିଳିଲା ।

ସମଗ୍ର ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ଶିଶୁବେଦ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାର ଏକ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ପରଂପରା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ଅନ୍ୟ ଆବିଷ୍କୃତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ପରେ 'ଶିଶୁବେଦ'କୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଶିଶୁବେଦର ଭାଷା

ଶିଶୁବେଦର ଭାଷାରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଶିଶୁବେଦ ରଚନା ସମୟରୁ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଦୀର୍ଘ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଶିଶୁବେଦର ଭାଷାରେ କାଳକ୍ରମେ ବହୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ 'ଶିଶୁବେଦ' ରଚନାର ବହୁ ପଦ୍ୟାବଳୀ 'ଗୋରେଖବାଣୀ'ରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ସମସୂତ୍ରମେ ଗୋରେଖ ରଚନାବଳୀର ଭାଷା ଓ ଶିଶୁବେଦର ଭାଷାରେ ଅନେକ ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଶିଶୁବେଦର ଭାଷାରେ ଅପଭ୍ରଂଶ ଅପେକ୍ଷା ବହୁଳ ଓଡ଼ିଆଶବ୍ଦ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଏପରି ମନେ ହୋଇପାରେ ଯେ, ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ସମକାଳୀନ କେହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ନାଥ ସିଦ୍ଧ ଏହି ରଚନା ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମରେ ପ୍ରଣୟନ କରିପାରି ଥାଆନ୍ତି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଲେଖାର ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଭାବ ତାହାର ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଥାଏ । 'ଶିଶୁବେଦ'ରେ ବ୍ୟବହୃତ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା—

ତଲେ, ସଂ ତଳ୍ପଶବ୍ଦଜ ।
ଧୂନି, ସଂ, ଧ୍ୱନି, ଧନି ଚ ୧୬।୨୪
ମଇଂଧ ସଂ, ମଧ୍ୟ
ଅଲଗ ସଂ, ଅଲଗ୍ନ
ବିଲଗ ସଂ, ବିଲଗ୍ନ
ଅଛି ଓ ଅଛୁ ସଂ, ଅସ୍ତି
ଛତ ସଂ, ତତ୍ତ୍ୱ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ 'ତଉ ଯଥା ତଉ ରହିଅ'—
ତତ୍ତ୍ୱରହିତ, ଦୋ. ୮୭
ଗରୁହ—ଗରୁଆ ଚ ୨୮
ସମ୍ଭାଇ—ସମସ୍ତ ସଂ ଅନ୍ତର୍ଭକ୍ତି, କୃତ୍ତିବାସ
ସମ୍ଭାଇଲ, ଚର୍ଯ୍ୟା ୪୦
ଜସୁ—କାଅବାକ୍ ତଅ ଜସୁଣ ସମସ୍ତ ଚ. ୪୦।୨
ଅମନା ଗମନ—ଅବଣା ଗବଣ ଓ ଅବଣା
ଗମଣ—ଗମନାଗମନ
ଚ ୭।୪, ୨୧।୨, ୩୬।୪, ୪୬।୨ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ
ଶି. ବେ. ଅମନା ଗମନ, ସମାଧି
ନରହୁଂ, ଭୁଲାହୁଂ, ଲବଣୀହୁଂ—ଖେଲହୁଂ ଚ· ୧୦।୧
ଓଡ଼ିଆଣୀ—ଉଡ଼ିୟାଣୀ, ଉଡ଼୍ଡ଼ୀୟାନବନ୍ଧ,
ଗୋରେଖବାଣୀ—ବଡ଼ଥ୍ୱାଲ ପୃ. ୧୬୦।୨୫
ଆହୁଟ—ଆଉଠ—ଆବଟେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆବର୍ତ୍ତନ କରିବା
ଅର୍ଥରେ, ଚକ୍ରାକାରରେ ଘୂର୍ଣ୍ଣନ, ଗୋ· ବାଣୀ ପୃ· ୩

ମହାରସ—ମହାରସ ଅର୍ଥାତ୍ ଯୋଗାନନ୍ଦ,
ଗୋ, ବାଣୀ, ପୃ: ୧୩୦

ରେବନ୍ତ—ରବନ୍ତ
ଛୀର—କ୍ଷୀର
ସିଜଇ—ସୃଜଇ
ଦେଉଂ—ଦେଉଛୁ, ଦେଉଅଛୁ
ଲିନ—ଲୀନ
ସପ୍ନେଂ—ସଂ ସ୍ୱପ୍ନଂଶବ୍ଦଜ
ସୁସୁପୁତ—ସଂ ସୁଷୁପ୍ତି
ଅବାବ—ସଂ ଅବାୟୁ
ବାବ—ସଂ ବାୟୁ
ପ୍ରମହଂସ—ପରମହଂସ
ବକା—ବକ
ଖାପ୍ଯା—ଗୁମ୍ଫା
ରେହ—ରେଖ
ପ୍ରଚେ—ପରଚେ, ପରଚ, ପରଚୈ ଅର୍ଥାତ୍ ପରିଚୟ ।
ଗୋ, ବାଣୀ, ୧୫ । ୨୧ ଓ ପରଚେ ଗୀତା
ଶିଶୁବେଦ "ଆପ ପରଚେ ।"
ସତ—ସତ୍ୟ
ଆପ—ସଂ, ଆତ୍ମନ, ଆପପରଚେ—ଆତ୍ମପରିଚୟ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ନାଥଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ନାଥଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ହୋଇ ପ୍ରଚୁର ଏବଂ ପ୍ରସାରଲାଭ କଲାଣି । ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଆମେ ସାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ପାଇଥାଉଁ । ନାଥଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କର ବହୁଳ ଉଲ୍ଲେଖ ବ୍ୟତୀତ ସେମାନଙ୍କର ନିନ୍ଦା ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ କରାଯାଇଛି । ମନେହୁଏ, ତାହା ହେଉଛି ଶୈବଧର୍ମ ବିରୋଧୀ ତତ୍କାଳୀନ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଧ୍ୱନି ।

ମହାଭାରତର ମଧ୍ୟପର୍ବରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଶିବଙ୍କର ହାସ୍ୟପରିହାସମୟ ବଚନିକା ମାଧ୍ୟମରେ ଯୋଗୀମାନଙ୍କର ନିନ୍ଦା ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ବୃଷଭ ବାହନରେ ଶିବ ଆସୁଥିବା ଦେଖି ନାରାୟଣ ଗରୁଡ଼ପୃଷ୍ଠରୁ ଅବତରଣ କରି ତାଙ୍କ ପ୍ରଣାମ କରନ୍ତେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ କହି ଉଠିଲେ ;—

"ସେ ଯୋଗୀ ଗୋଟାକୁ କମ୍ପା ହୋଇଲ ପରଣାମି ।
ଦେଖିଲେ ଅଯାତ୍ରା ଛୁଇଁଲେ ପାପ ଲାଗି ।
ବ୍ରାହ୍ମଣ ଚଣ୍ଡାଳ ସବୁରି ଘରେ ଭିକ୍ଷ ଭୋଜି ।"

(ମଧ୍ୟ. ପ. ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ. ୧୮୭)

ଆଜକାଲି ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବାଦ ତଥା ପରମ୍ପରା ରହିଛି ଯେ, ଶୁଭ ଅନୁକୂଳ ବେଳେ ଯୋଗୀ ଦେଖିବା ଅନୁଚିତ । ସେହି ମଧ୍ୟପର୍ବରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପୁନଶ୍ଚ ନାରାୟଣଙ୍କୁ କହିଅଛନ୍ତି ;—

"ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବିଗୁରନ୍ତି ଯୋଗୀର ଘରଜା ଯୋଗିଆଣୀ
ସେ ଗୁରି ହୋଇବ ମୋହ ଉପରେ ଠାକୁରାଣୀ ।
ଯୋଗୀ ତପୁସି ରାଉଳ ତିନି ନାମ ତାହାଙ୍କର ।"

(ମଧ୍ୟ. ପ. ପୃ. ୧୮୭)

ଏହି ସବୁ ଉକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଶୈବଧର୍ମ ଅପେକ୍ଷା ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ମହତ୍ତ୍ୱ ତଥା ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଅଛି । ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଉତ୍ଥାନ ଓ ତାହାର ଉତ୍କୂଳ ପ୍ଲାବନ ଏହି ଉକ୍ତିର ପରିପୋଷକତା କରିଥାଏ ।

ଯୋଗୀ, ତପୁସି ଓ ରାଉଳ ଏହି ତିନି ନାମ ଯୋଗୀଙ୍କର ରହିଥିବାର କବି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ରାଉଳ, ଯୋଗୀମାନଙ୍କର ୧୨ଟି ବିଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ବିଭାଗ ଥିବାର ବିଷୟ ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । କଳାହାଣ୍ଡି, ବଲାଙ୍ଗିର ଓ ବଉଦ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଉଳମାନେ ଶିବ-ପୂଜକ ବା ମାଳି ଭାବରେ ପରିଚିତ । ସେ ଅଞ୍ଚଳରେ କେତେକ ରାଉଳ ସାଙ୍ଗିଆ ଲୋକେ ସାପଖେଳାଇବା ସହିତ ଜଡ଼ିବୁଟି ବ୍ୟବସାୟ ମଧ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । କଟକ ତଥା ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ରାଉଳ ସାଙ୍ଗିଆ ଲୋକେ ଉଭୟ ଶିବ ଓ ଶକ୍ତି ଉପାସକ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ରାଉଳମାନେ ଠାକୁରାଣୀ ବା ଦେବୀପୂଜା କରିବା ସହିତ ପାଟୁଆ ନାଚ କରିଥାନ୍ତି । ଡା. ହଜାରି

ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନାଥସଂପ୍ରଦାୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରାଉଳ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଦ୍ୱିବେଦୀ କହିଛନ୍ତି ଯେ ରାଉଳ ଶାଖା ଶୈବଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନ ଲକୁଲୀଶ ସଂପ୍ରଦାୟ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ । 'ରାଜକୁଳ' ଶବ୍ଦରୁ 'ରାଉଳ' ଶବ୍ଦ ନ ଆସି ତାହା 'ରାକୁଳ' ଶବ୍ଦରୁ ଆସିଛି ବୋଲି ତାଙ୍କର ମତ । ସାରଳା ମହାଭାରତର ଉଦ୍‌ଯୋଗ ପର୍ବରେ ରାଉଳମାନେ ତନ୍ତ୍ର ବିଦ୍ୟାରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଅର୍ଜନ କରିଥିବାର ବିଷୟ ନେଇ ଏକ ସୁନ୍ଦର ଉପାଖ୍ୟାନ ରହିଅଛି । ସେହି କଥାଟି ହେଉଛି 'ବାବନାଭୂତ' କଥା । ବାବନାଭୂତ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଭୂତମାନେ ଯେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତାପରେ କୃଷିକାରିମାନଙ୍କୁ କୃଷି କରିଇ ଦେଲେ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଜନୈକ ମହାରାଉଳ 'ମହାମୁଦ୍ରା' ରୂପକ ମହାଜାଲ ବିସ୍ତାର କରି ଭୂତମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଧନ କଲି ଓ କୃଷିକାରିମାନେ ଭୂତମାନଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଲେ ।

"କୃଷିକାରିମାନେ ନାଚନ୍ତି ପାଉନ୍ତି ତବାଦ
ମହା ରାଉଳ ବୋଇଲି ଏହା କର ଉପୁଜ ।
ମହାଜାଲ ମହାମୁଦ୍ରା ପାତିଲି ବନ୍ଧନ
ସମସ୍ତ ଭୂତମାନଙ୍କୁ କଲିକ ବନ୍ଧନ ।"

(ମହାଭାରତ ଉଦ୍‌ଯୋଗପର୍ବ ପୃ. ୧୧୦)

କବି ଉପାଖ୍ୟାନର ଉପସଂହାରରେ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଏହି ରାଉଳମାନଙ୍କ ପ୍ରସାଦରେ ସେ ସର୍ବରୋଗରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲେ ।

"ଯହୁଂ ସେ ଦୁରାପଦ ହୋଇଲି କଳିକାଳ
ବଡ଼ ଦୁରାପଦ ଠାକୁରେ ତୁ ବଡ଼ାଇ ରାଉଳ ।
ସ୍ୱାମୀ ନାଶିଲୁ ଶୋକ ମୋହ ଅପବାଦେ
ହରିଲ ସର୍ବରୋଗ ବଡ଼ ରାଉଳ ପ୍ରସାଦେ ।"

(ଉଦ୍‌ଯୋଗ ପର୍ବ ପୃ. ୨୧୩-୧୪)

ସାରଳା ମହାଭାରତସ୍ଥ ଏହିସବୁ ଉକ୍ତିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ରାଉଳ ଶାଖା ଏକ ସମୟରେ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିବା ସହିତ ଓଡ଼ିଶାରେ ନାଥଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନ ନିଦର୍ଶନର ସଂକେତ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ନାଥଗୁରୁ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ

ସଭାପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, ନକୁଳ ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞରେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ କ୍ରମେ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳର ବହୁ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଶେଷରେ 'କଦଳି ବନ' ବା 'କଦଳି' ଦେଶରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେ କଦଳି ଦେଶରେ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଦର୍ଶନ ପାଇଲେ । କଦଳି ଦେଶର ଇତିହାସ କହିବାକୁ ଯାଇ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, କଦଳିଦେଶକୁ ଏକ ସମୟରେ ସମୁଦ୍ର ମାଡ଼ି ଯାଇଥିଲା । ସୋମ ନାମକ ରୁଦ୍ର କାଦମ୍ବରୀ ରସ ପାନ କରି ସମୁଦ୍ର ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସମୁଦ୍ର ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା ଓ ସମୁଦ୍ର ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ ଲାଭ କରି ବହୁ ଦୂରକୁ ଘୁଞ୍ଚିଗଲା । ସେହି ଅଞ୍ଚଳ ଅପୋଡ଼ା ପୃଥିବୀ ଭାବରେ ନାମିତ ହେଲା ଓ ଉକ୍ତ ସ୍ଥାନ ସାଧୁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ନିବାସସ୍ଥଳୀ ଭାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କଲା ।

କବି ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ଉକ୍ତ ଅଞ୍ଚଳ କୌଣସି କାଳରେ କାହାର ରାଜ୍ୟ ନ ଥିଲା । ସୋମ ନାମକ ରୁଦ୍ର ସେ ଖଣ୍ଡରୁ ଜଳ ଛଡ଼ାଇବା ପରେ ସେ ରାଜ୍ୟର ନାମ କଦଳି ରାଜ୍ୟ ହେଲା । ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞ ନିମିତ୍ତ ନକୁଳ କଦଳି ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଗୋରେଖନାଥଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କଲେ । ଯୋଗଜ୍ଞାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନକୁଳ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କୁ କେତେକ ପ୍ରଶ୍ନ କରନ୍ତେ ସେ କହିଲେ ଯେ, ତାଙ୍କର ଯୋଗ ସାଧିବା ବୟସ ହୋଇନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ତାଙ୍କୁ ଯୋଗଜ୍ଞାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି କହିବାକୁ ନାସ୍ତି କଲେ । ପରେ ନକୁଳଙ୍କର ବହୁ ଅନୁରୋଧରେ ସେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ତମ୍ଭନବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା ଦେଇ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଗଲେ । କବି ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର 'କଦଳି ଦେଶ' ବାସସ୍ଥଳୀ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି ।

"ଦ୍ରସନ ପାଇଲା ସେ ମସ୍ତ୍ରଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପୁତା
ଭେଟିଲେ ପରମଯୋଗୀ ଗୋରେଖ ଅବଧୂତା
କୁଣ୍ଡଳେ ବକୁଳମାଳା ବେନି ପଦ୍ମ ଶୋଭିବନ
ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କର ପୁରି କଦଳି ଭୁବନ ।"

(ବନପର୍ବ ପୃ. ୩୫୭)

ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ବେଶବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସାରଳା ଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ଯେ, ତାଙ୍କର ଶରୀର ଶୁକ୍ଳାମ୍ବର ଦ୍ୱାରା ଆଚ୍ଛାଦିତ, ଶିରରେ ଚୂଳବେଣୀ, ବିଭୂତି ବିଲେପିତ ଶରୀର, କର ତଳରେ ଖଡ଼୍ଗ, ହୃଦୟରେ ବକୁଳମାଳ ଓ ହସ୍ତରେ ବଂଶୀ ଶୋଭମାନ ।

ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଯୋଗାନ୍ତକ ବନରେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କୁ ଭେଟିବା ଓ ସେ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ବହୁ ଯୋଗତନ୍ତ୍ର କହିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଯଥା—

"ଗୋରେଖ ଭେଟିଲେ ରାମ ଯୋଗାନ୍ତକ ବନେ
ଅନେକ ଯୋଗ ସେ କହିଲେ ପ୍ରସନ୍ନେ ।"

(ବନପର୍ବ ପୃ. ୧୧୯)

ସଭାପର୍ବରେ ପଶାଖେଳ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶକୁନି ଗୋରେଖ-ନାଥଙ୍କର ନାମ ସ୍ମରଣ କରି ପଶା କାଠି ଗଡ଼ାଇ ଜୟଲାଭ କରିବା ମୂଳରେ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କର ମହିମା, ଲୋକପ୍ରିୟତା ଓ ଦେବତ୍ୱ ପ୍ରକଟିତ ।

"ପାଡ଼ ହୋ ଶକୁନି ଗୋରେଖଙ୍କୁ ସୁମରି
ବେନି କୁଳ ଆମ୍ଭେ ଯେ ମନୋହାରୀ ।"

(ସଭା—ପୃ. ୫୬୪)

"ତୁ ଦେବ ପରମ ପଣ୍ଡିତ ଗୋରେଖ
କାଠି ହାଥେ ଧେନ୍ନି ଟ ବୋଲିଇ ଯତ୍ତ ହୁଅଇ ମହାପକ୍ଷ ।"

(ସଭା ପୃଃ ୫୬୫)

ବିରାଟ ପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ବିରାଟ ରାଜ୍ୟରେ ଅଜ୍ଞାତ ବନବାସରେ ଥିବାବେଳେ ଶିଶୁପା ବୃକ୍ଷର କୋରଡ଼ରୁ ଉତ୍ତରା-କୁମର ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କୁ ଅସ୍ତ୍ର ଆଣିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ଓ ଅସ୍ତ୍ର ଆଣିବା ସମୟରେ କାଳସର୍ପ ତାହାଙ୍କୁ ଦଂଶନ କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ କୃପାରେ ଗାରେଡ଼ି ବିଦ୍ୟାରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିବା ଅର୍ଜୁନ ସାପ ବିଷ ଝାଡ଼ି ଦେଇ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କୁ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ ବଞ୍ଚାଇ ଦେଇଥିଲେ । ବିରାଟ ପର୍ବରେ ଉପରୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଟି ହେଉଛି—

"ମହା ପଣ୍ଡିତ ଅର୍ଜୁନଂ ଜାଣଇଂ ଗାରେଡ଼ି ବିଦ୍ୟା
ଗୋରେଖ ପ୍ରସନ୍ନେ ସେ ପରମ ଯୋଗ ସିଦ୍ଧ୍ୟା ।

ଅର୍ଜୁନ ପଢ଼ଇଂ ଯେ ଗାରେଡ଼ି ମନ୍ତ୍ରଂ ଗୋଟିଏଂ
ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ମହେଶ୍ୱର ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ କରଲଏଂ ।"

(ବିରାଟ ପୃ. ୧୯୯)

ଅଜ୍ଞାତ ବନବାସ ସମୟରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କୁ ଚିହ୍ନା ପକାଇବା ନିମିତ୍ତ କୌଶଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶକୁ ଚର ପଠାଇଛି । ବିଭିନ୍ନ ଦେଶ, ଖଣ୍ଡମଣ୍ଡଳ, ରାଷ୍ଟ୍ର, ନଗର ଓ ପାଟଣା ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କବି 'ଗୋରେଖ ପୁର' ଓ 'ମହେନ୍ଦ୍ରପୁର'ର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଗୋରେଖପୁର ହୁଏତ ପଞ୍ଜାବର ଆଧୁନିକ ଗୋରେଖପୁର ହୋଇ-ପାରେ । ବିରାଟ ପର୍ବରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଘଟଣା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ; ଅଜ୍ଞାତ ବନବାସ ସମୟରେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଥିବାବେଳେ ବିରାଟ ରାଜା ଏକ ଦୁଃସାଧ୍ୟ ଘୋଟକ ନକୁଳଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା ପାଇଁ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ "ଗୋରେଖା କ୍ଷେତ୍ରପାଳ"ଙ୍କର ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଯଥା—

"ଗୋରେଖା କ୍ଷେତ୍ରପାଳ ହିଂ ଅଛୁ ସଙ୍ଗତରେ
ବୋଲଇ ଗୋରେଖା ଘୁଡ଼ି ମୋତେ ହିଏ ।"

(ବିରାଟ ପର୍ବ ପୃ. ୪୩)

ସଭାପର୍ବରେ ବିଭିନ୍ନ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅର୍ଜୁନର ଉତ୍ତର ଦିଗ ଯାତ୍ରା କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଅର୍ଜୁନ 'ଗଣ୍ଡକୀ' ନଦୀରେ ସ୍ନାନ କଲାବେଳେ "ବିଦେଶର ରାଜା ଲୋକେଶ୍ୱରୀ ଜାଳନ୍ଧରୀ"ଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଛି । ରୁଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ପରିଶୋଭିତ ଜାଳ-ନ୍ଧରୀଙ୍କୁ ନାଥ ସିଦ୍ଧ ଜାଳନ୍ଧରୀ ନାଥ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବା କୌଣସି-ମତେ ଅସମୀଚୀନ ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ଜାଳନ୍ଧରୀଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ନିମ୍ନୋକ୍ତମତେ କବି ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି—

"ସେମନ୍ତ ସମୟେ ବିଦେସର ରାଜା
ଲୋକେଶ୍ୱରୀ ଜାଳନ୍ଧରୀ ଆଣିଷେ କଲେ ପୂଜା
ମାଥେଣ ଜଟା ତାର ତାମ୍ର ମୁଦ୍ରା କର୍ଣ୍ଣେ
କଷା ବାସ ପରି ହେରିଣ ତମ୍ଭାଧରି ରୁଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରେ ।"

(ସଭାପର୍ବ ପୃ. ୨୨୧-୨୨)

ମହାଭାରତର ମଧ୍ୟପର୍ବରେ 'ସୁଭଦ୍ରା ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ ବଶୀଭୂତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ମଣି, ମନ୍ତ୍ର, ସିନ୍ଦୂର, ସ୍ତମ୍ଭନ, ମୋହନ, ବଶୀକରଣ ଓ ଉଚ୍ଚାଟନ ପ୍ରଭୃତି ତାନ୍ତ୍ରିକ କ୍ରିୟାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଅଛନ୍ତି । ମହାଭାରତର ଏହିସବୁ ମନ୍ତ୍ର ଗଦ୍ୟରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଏହି ମନ୍ତ୍ରଗୁଡିକ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ମନ୍ତ୍ରରେ 'ଗୋରେଖନାଥ'ଙ୍କର ଭଣିତା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା —

"ଓଁ ବଜ୍ର କରଇ ବଜ୍ର ହୁଆଂର ।
କେ ଭାଙ୍ଗଇ ଲୁହାର ଘର,
X X ଭେଦ ହୋ ମହାକାଳ ବାଣ ।
ଛେଦ ଭେଦ ନ ଛେଦ, ନ ଭେଦୁ ବୋଲି
କାହାର ଆଜ୍ଞା, ଶ୍ରୀ କାଳିକା କାଳବନ୍ତି
ମାୟାବନ୍ତି ଶ୍ରୀ ଗୋରେଖନାଥ ମୂଳେ
ଚଉଷଠି ସିଦ୍ଧଙ୍କର କୋଟିଏ ଆଜ୍ଞା ।"
(ମଧ୍ୟପର୍ବ ୧ମ ଖଣ୍ଡ, ପୃ. ୨୧୨)

ତେଣୁ ସାରଳା ମହାଭାରତର ଏହିସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଗୋରେଖନାଥ; ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ, ଜାଳନ୍ଧରୀନାଥ ପ୍ରଭୃତି ନାଥ ଗୁରୁମାନଙ୍କର ମହିମା ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରି ସାରିଥିଲା । ଏହା ସହିତ ନାଥସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଧାର୍ମିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ ।

ପୂର୍ବରୁ ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ରଚନା "ଶିଶୁବେଦ" ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । "ଶିଶୁବେଦ"ର ପ୍ରସଙ୍ଗ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ କିପରି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି, ତାହାର ବହୁଳ ଉଦାହରଣ ଉକ୍ତ ଆଲୋଚନାରେ ଦିଆଯାଇଛି । ସାରଳା ମହାଭାରତର ରଚନା ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ "ଶିଶୁବେଦ" ଓ "ଅମରକୋଷ ଗୀତା" ପରି ଅନେକ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ଯାହାର ପ୍ରଭାବ ସାରଳା ଦାସଙ୍କର ଲେଖନୀକୁ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ।

ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧିରେ ନାଥଧର୍ମର ସଙ୍କେତ

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି (ଖ୍ରୀ· ୧୫ଶ·ଶତାବ୍ଦୀ) ଏକ ଅଭିନବ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱମୂଳକ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏପରି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଷାଭାଷୀ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେନାହିଁ । ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧିର ମୁଖବନ୍ଧରେ କବିଙ୍କର ଧର୍ମମତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ସମ୍ପାଦକ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ଯେ, 'କବି ନାରାୟଣାନନ୍ଦ' 'ଅବଧୂତ' ଥିଲେ ଏବଂ 'ଶୈବ' ଥିଲେ ।"

(ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି ମୁଖବନ୍ଧ ପୃ· ୯/, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ)

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରାଚୀନତମ ଓଡ଼ିଆ ରଚନା "ଶିଶୁବେଦ"ର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ।

ଯଥା—

"ସହସ୍ର ନାଡ଼ି ଚକ୍ର ବିଶୋଧନ । × × ଶୁଦ୍ଧ ତେଜ । "ଶିଶୁ ବେଦ"—ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି ପୃ. ୩୯ । ନାଥଧର୍ମର ଯୋଗ ସାଧାରଣତଃ ହଠଯୋଗ ଭାବରେ କଥିତ ଏବଂ ଉକ୍ତ ହଠଯୋଗ ଓ ତତ୍‌ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତଥ୍ୟ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିରେ ପୂରି ରହିଛି । ଶିବଙ୍କର ସ୍ତୁତିରେ ଶିବଙ୍କୁ ହଠଯୋଗେଶ୍ୱର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଯଥା—

> "ହଠଯୋଗେଶ୍ୱର, ହଠଯୋଗାଖ୍ୟାତ, ହଠ
> ଯୋଗଗମ୍ୟ, ହଠଯୋଗ ବିହାର ।" (ରୁ, ସୁ, ପୃ. ୩୯)

ଏହାଛଡ଼ା ଜାଳନ୍ଧର ମତ (ପୃ. ୪୯), କଳ୍ପଲେପ ରସାୟନ (ପୃ. ୪୯, ପୃ.୧୧୪), ବିଭିନ୍ନ ମୁଦ୍ରା ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆଣୀ ମୁଦ୍ରା, ଖେଚରୀ ମୁଦ୍ରା (ପୃ.୪୮), ବିଭିନ୍ନ ବନ୍ଧ ମଧ୍ୟରେ ମତମାତଙ୍ଗ, ଓଡିଆଣୀ, ଜାଳନ୍ଧରୀ ଖ୍ୟାମ, ଭୈରବ ପ୍ରଭୃତି ବନ୍ଧ (ପୃ. ୧୨୦) ଓ ଯୋଗର ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ବିଶେଷଭାବରେ 'କର୍ଣ୍ଣରେ ମୁଦ୍ରା ପରିହିତ କାମାନନ୍ଦ ଯୋଗୀ'ର ଯୋଗସାଧନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । (ରୁ, ସୁ, ପୃ. ୧୧୪-୧୩୦)

କାମାନନ୍ଦଙ୍କୁ କବି କାପାଳିକ ସିଦ୍ଧଭାବରେ ଅଭିହିତ କରିଅଛନ୍ତି ଓ ତାହାର ନିନ୍ଦା ମଧ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା—

"ଗୁଣ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାରିଲେ କାପାଳିକ ଦର୍ଶନ ଉଚିତ ନୁହଇଂ । କୌଣସି କାଳେ ପୂର୍ବେ ଗୋରେଖାଦି ସିଦ୍ଧମାନେ ଦେହଧ୍ୟାନେ ସେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଲେ । ପାଷାଣ୍ଡମାନଙ୍କୁ ଭଣ୍ଡିବା ନିମନ୍ତେ କାପାଳିକ ଶାସ୍ତ୍ର ଭିଆଇଲେ ।"

"ପୂର୍ବେ ମହାଋଷିମାନେ, ଲୋମଶ, ପରାଶର, ବଶିଷ୍ଠ, ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ଆଦିକରି ଏମାନେ ପରମ ସିଦ୍ଧ ଥିଲା । ଏ ପୁଣି ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଭେଟ ନୁହନ୍ତି କି ? ଗୋରେଖ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ଆଦି ସିଦ୍ଧମାନେ ହେଁ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଭେଟ ଦେଇ ନିସ୍ତାର କରନ୍ତି ।" (ପୃ. ୧୬୨)

ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ଏହି ସମସ୍ତ ଉକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଖ୍ରୀ: ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ନାଥଧର୍ମ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଲାଭ କରିବା ଓ ସଂପ୍ରସାରିତ ହେବା ସହିତ ତାହାର କେତେକ ବିଭାଗ ମଧ୍ୟ ସମାଲୋଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ନାଥଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ

ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ଗୋରେଖ ତଥା ନାଥ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ୧୦ମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ନାଥ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଚୀକୂଳରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଧାନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମଲ୍ଲିକାନାଥ, ବୀର ସିଂହ, ବାଉଳ ଓ ଗୋରେଖନାଥ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଯଥା—

"ଏଠାରେ ମଲ୍ଲିକା ନାଥ ଗୁମ୍ଫା କରିଥାନ୍ତି
ଗୁରୁ ଆଜ୍ଞା ଘେନିଣ ସେ ଯୋଗ ଆଚରନ୍ତି ।"

(ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ଅ୧୦, ପୃ. ୭୮)

"ନାଗାନ୍ତକ ବେଦାନ୍ତକ ଯୋଗାନ୍ତକ ଯେତେ
ନାନା ପ୍ରନ୍ଥବନ୍ଧରେ କହିଲେ ତୋଷ ଚିତ୍ତେ
ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ବିଦ୍ୟା ୱାରସିଂହ ଆଜ୍ଞା
ମଲ୍ଲିକାନାଥଙ୍କ ଯୋଗ ବାଉଳ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ।"

(ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ଅ· ୧୧, ପୃ· ୮୪)

ସପ୍ତସଖା ଯୁଗର ଅନ୍ୟ ଜଣେ ବଶିଷ୍ଟ ସାଧକ କବି ଲୋହି ଦାସ ତାଙ୍କର ଲୋହିଗୀତାର ୮୪ ସିଦ୍ଧଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖରେ ମୀନନାଥ, ଗୋରେଖ, କାହ୍ନୁପା, ହାଡ଼ିପା, ବିରୂପା ଓ ଲୋହିନାଥ ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୀନ, ଗୋରେଖ କାହ୍ନୁପା, ହାଡ଼ିପା, ବିରୁପାକ୍ଷନାଥ ପ୍ରଭୃତି ନାଥସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ଲୋହିଗୀତାର ଉଦ୍ଧୃତିରେ –

"ମାଣ୍ଡବ୍ୟ ଗଉତମ ଆଦି ମୀନ
ମାହିନ୍ଦ୍ର ଗୋରେଖ ଗାର୍ଗବ ଜାଣ ।
କାହ୍ନୁପା, ହାଡ଼ିପା, ବିରୂପା, ଲୋଇ
ସର୍ବ ଋଷି ବଶିଷ୍ଟ ଜାବାଲ କହି ।"

(ଲୋହିଗୀତା ପୃ. ୨୪)

ପ୍ରାଚୀକୂଳର ଅଠାଶୀପୁର ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା କୂଳରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ରହିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରାଚୀ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା କୂଳରେ ଅନେକ ଆଶ୍ରମ ଓ ମଠ ବିଦ୍ୟମାନ । ପୁଣି ସେହି ଲୋହିଗୀତାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି—

"ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ହାଡ଼ିପା ଅମର ।
ଶାଳ ବନରେ ତପର୍ଚ୍ଚୀ ବଉଦେ
ପ୍ରାଚୀ ଅଠାଶୀପୁର ସନ୍ନିଧେ ।
ହଂ ହୁଂ ଅଙ୍ଗାର ଚନ୍ଦ୍ର ଜୟସେନ
ସ୍ୱେ ଛଡ଼ିରଥି ଚନ୍ଦ୍ରାଙ୍ଗ ଖରେଣ ।"

(ଲୋହିଗୀତା ପୃ· ୧୭)

ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରାଚୀତୀରସ୍ଥ ଅଠାଶୀପୁରର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଓ ସେଠାରେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ଶୈବଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ନାଥସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଆଶ୍ରମ ସ୍ଥାପନ କରି ରହିଥିଲେ । ଉଦ୍ଧୃତିଟି ହେଉଛି—

"ପ୍ରାଚୀନଦ୍ଧୀ ଜନ୍ମସ୍ଥଂ । ବସନ୍ତବନ ଅଠାଶୀପୁର ଭୁବନ । ଗୁଁପତ ଗୁହ୍ବାଜ୍ୟ ଅନ୍ତେ । ମୀଳ ବଉଦ ସଦା ଆନନ୍ଦ ବଉଦ । ଖାରସିଂହ । ବ୍ରହ୍ମ ସିଂହ । ଭୃର୍ଥଚଲ ଚରପଟୀ । ଆମ୍ଭା ସାଧନ୍ତ କଉମୋଦକ ଭୁବନେ ।"

(ବନ ବର୍ଣ୍ଣନା)

ଏହ୍ବ ଉଦ୍ଧୃତରେ ଭୃର୍ଥଚଲ ଓ ଚରପଟୀ ଯଥାକ୍ରମେ ଭର୍ତ୍ତୃହରି-ନାଥ ଓ ଚର୍ପଟୀ ନାଥ ଅଟନ୍ତି । ଏଥିରୁ ମନେହୁଏ ଯେ କେତେକ ବଶିଷ୍ଟ ନାଥସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଖ୍ରୀ. ୧୨ଶ ଓ ଖ୍ରୀ. ୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରାଚୀ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଠାଶୀପୁର ଓ ପ୍ରାଚୀକୂଳରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ରହୁଥିଲେ ।

ବଭିନ୍ନ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ନାଥସାହିତ୍ୟ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିମନ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ଭାବରେ ଖ୍ରୀ· ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟର ଧାରାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ନାଥସାହିତ୍ୟକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ ଭାବରେ ସନ୍ନିବେଶିତ କରାଯିବା ସମୀଚୀନ । ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମତା ରକ୍ଷା କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେବ ।

ଓଡ଼ିଆ ନାଥସାହିତ୍ୟ ଓ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନ

ନାଥଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର 'ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର' ଓ ଉଦ୍ଧବ ଦାସଙ୍କର 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓଡ଼ିଶାର ନାଥସାହିତ୍ୟ ତଥା ସର୍ବୋପରି ଲୋକସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁ ଲୋକ-ପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଛି । ଖ୍ରୀ· ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ସନ୍ଥ ସାଧକ ଓ କବି ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର 'ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର' ରଚନାର କିଛି ସମୟ ପରେ ଉଦ୍ଧବ ଦାସଙ୍କର 'ଟୀକାଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର' ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଭାଷାର ଅର୍ବାଚୀନତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ 'ଟୀକାଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର' ରଚନାର ସମୟ ଖ୍ରୀ· ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ ।

ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ବା ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର କଥାଟି କେବଳ ଓଡ଼ିଶା ବା ବଙ୍ଗଳାରେ ନୁହେଁ, ଭାରତର ବହୁ ପ୍ରଦେଶରେ ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପ୍ରଚଳିତ । ବିଶେଷ ଭାବରେ ଉପାଖ୍ୟାନଟି ବଙ୍ଗଳା, ବିହାର, ଗୁଜୁରାଟ,

ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ପଞ୍ଜାବ, ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ପ୍ରଦେଶ, ସିନ୍ଧୁ, ମଧ୍ୟଭାରତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକକଥା, ଲୋକଗୀତ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ । ଏହି ଗଳ୍ପର ତୁଳନାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା 'ପ୍ରୋସିଡ଼ିଙ୍ଗସ୍ ଏଣ୍ଡ ଟ୍ରାନଜାକ୍ସନସ୍ ଅଫ୍ ଦ ସିକ୍ସଥ୍ ଓରିଏଣ୍ଟାଲ କନ୍‌ଫରେନ୍‌ସ" ଗ୍ରନ୍ଥରେ ହାଲଦାର ମହାଶୟ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଗୁଜରାଟ ପ୍ରଦେଶର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଅଛି ଯେ, ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପିତା ବଙ୍ଗରାଜ ତିଲକଚନ୍ଦ୍ର ସିଦ୍ଧ ଜାଲନ୍ଧରିପାଙ୍କର ଶାପରେ ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରେ ନିପତିତ ହେଲେ । ଏହାର କାରଣ ହେଉଛି ଯେ, ଏକଦା ଦଳେ ଚୋର ରାଣୀ ମିନାକ୍ଷୀ ବା ମେନାବତୀଙ୍କର କଣ୍ଠରୁ ହାର ଚୋରି କରି ଧରାପଡ଼ିବା ଭୟରେ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ଜାଲନ୍ଧରିପାଙ୍କ ଗଳାରେ ପକାଇ ଦେଇ ପଳାଇଗଲେ । କଟୁଆଳ ଜାଲନ୍ଧରିପାଙ୍କୁ ଚୋର ମନେ କରି ତାଙ୍କୁ ରାଜସଭାକୁ ନେଇଗଲେ ଓ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଶାସ୍ତି ପ୍ରଦାନ କଲେ । ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଯୋଗୀ ରାଜାଙ୍କ ଅବୁଝା ବିଚାର ଯୋଗୁଁ ତାଙ୍କୁ ଶାପ ପ୍ରଦାନ କଲେ ।

ଏ ଘଟଣାରି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଶିଶୁ ଅନନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ହେତୁଉଦୟ ଭାଗବତ' ତଥା ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖରନାଥଙ୍କ 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା'ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗଳ୍ପରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଗୋରେଖ ସଂହିତାର ଗଳ୍ପରେ ଅଛି ଯେ— କାନଉଜ ଦେଶର ରାଜା ଶାଳିବାହନ ଭୋଟ ଦେଶକୁ ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତ ଚାଳନ କରି ଯିବାବେଳେ ପଥରେ ଝଡ଼ବର୍ଷାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଲେ । ସେ ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ଏକାକୀ ଏକ ପୁଷ୍କରଣୀ କୂଳରେ ବସି ଚିନ୍ତା କରୁଥିବା ବେଳେ କୂଳରେ କାଢ଼ା ହୋଇ ଥୁଆ ଯାଇଥିବା ଅବଗାହନରତା ରାଜ-ଦୁହିତାଙ୍କର ଅଳଙ୍କାରକୁ ଚୋରମାନେ ଚୋରିକରି ନେଇ ପଳାଇଗଲେ । ପରେ କଟୁଆଳ ଆସି ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଶାଳିବାହନ ରାଜାଙ୍କୁ ଧରି ନେଇ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚାଇଲେ । ରାଜାଙ୍କ ଆଦେଶରେ କଟୁଆଳ ଶାଳିବାହନଙ୍କ ହାତଗୋଡ଼ କାଟି ଏକ ନିର୍ଜନ ସ୍ଥାନରେ ପକାଇଦେଲେ । ଏ ଗଳ୍ପରୁ ଚୌରଙ୍ଗୀନାଥ ଗଳ୍ପର ସୃଷ୍ଟି । ହେତୁଉଦୟ ଭାଗବତରେ ଏହାର ଅନୁ-ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।

ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଗୁଜରାଟର ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ବିଷୟ ସହିତ ଅଳ୍ପ କେତେକ ନୂତନ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ମରହଟ୍ଟୀ ଉପା-

ଖ୍ୟାନରେ ଅଛି ଯେ ରାଣୀ ମୈନାବତୀ ରାଜଧାନୀ କାଞ୍ଚନ ନଗରର ରାଜ-ପଥରେ ସିଦ୍ଧ ଜାଳନ୍ଧର ନାଥ କାଠଭାର ନେଇ ଯାଉଥିବାର ଦେଖିଲେ। ପରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ବିଷୟ ଜାଣି ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କଲେ।

ପଞ୍ଜାବ ଲୋକକଥାରେ ଅଛି ଯେ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଉଜ୍ଜୟିନୀର ରାଜା ଥିଲେ। ତାଙ୍କର ମା' ମୈନାବତୀ ଭର୍ତ୍ତୃହରି ନାଥଙ୍କର ଭଉଣୀ ଥିଲେ। ରାଣୀ ପୁଅକୁ ସିଦ୍ଧିମାର୍ଗ ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଜାଳନ୍ଧରିପାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ହେବା ପାଇଁ କହିଲେ; କିନ୍ତୁ ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କର କୁପରାମର୍ଶରେ ରାଜା ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ଜାଳନ୍ଧରନାଥଙ୍କୁ କୂପ ମଧ୍ୟକୁ ନିକ୍ଷେପ କରି ମୁହଁରେ ପଥର ଲଦିଦେଲେ। ପରେ ଜାଳନ୍ଧରନାଥଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଗୋରେଖନାଥ ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚି ତାଙ୍କୁ କୂପରୁ ଉଦ୍ଧାର କଲେ। ରାଜା ଗୋରେଖନାଥଙ୍କୁ ଦେଖି ଭୟ ଓ ଭକ୍ତିରେ ସଂକୁଚିତ ହୋଇ ଜାଳନ୍ଧରନାଥଙ୍କ ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରି ଭିକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଗୁରୁଙ୍କ ସହିତ ବିଭିନ୍ନଦେଶ ଭ୍ରମଣ କଲେ। ରାଜାଙ୍କର ବୈରାଗ୍ୟ ଦେଖି ରାଣୀ ଓ ତାଙ୍କର ସନ୍ତାନ ସନ୍ତତି କ୍ରନ୍ଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ; କିନ୍ତୁ ରାଜା ଏଥିରେ ବିଚଳିତ ନ ହୋଇ ଭିକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଗୁରୁଙ୍କ ସହିତ ବୁଲି ବୁଲି ବଙ୍ଗଦେଶରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଓ 'ଚମ୍ପା' ନାମ୍ନୀ ଭଗିନୀଙ୍କ ଗୃହରେ ଭିକ୍ଷା କଲେ। ଭଗିନୀ, ରାଜାଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଜୀବନରୁ ନିବୃତ୍ତ କରାଇ ନ ପାରି ଦୁଃଖରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ। ପରେ ଜାଳନ୍ଧରିପା ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାଣପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ।

ମିଥିଳାର ଲୋକକଥାରେ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କଥା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି। ଏଥିରେ ରାଜା ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କର ଭାଇ ଗୋପଚନ୍ଦ୍ର ରାଜସିଂହାସନ ତ୍ୟାଗକରି ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି। ଏହି ଗଳ୍ପରେ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଜୀବନ ଅତି କରୁଣ ଭାବରେ ରୂପାୟିତ ହୋଇଛି। ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର ନାନା ସ୍ଥାନ ପରିଭ୍ରମଣ କରିବା ପରେ ତାଙ୍କ ଭଉଣୀଙ୍କ ରାଜପ୍ରାସାଦରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଓ ପ୍ରାସାଦର ଜନୈକା ଦାସୀ 'ମୃଗା' ତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଭଉଣୀ ନିକଟକୁ ନେଇଗଲେ। ଭଉଣୀ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଜୀବନରୁ ନିବର୍ତ୍ତାଇ ନ ପାରି ବିକଳରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ। ଲେଖକଙ୍କ ମତରେ ମିଥିଳାର ଏହି ଲୋକପ୍ରିୟ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର ଲୋକସଙ୍ଗୀତ, ବଙ୍ଗଦେଶର ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର

କଥା ଅପେକ୍ଷା ବିଶେଷ ଭାବରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଓ କରୁଣ ରସରେ ପରିପ୍ଳାବିତ ।

ରାଜସ୍ଥାନୀ ମିଶ୍ରିତ ପଶ୍ଚିମା ହିନ୍ଦୀ ଭାଷାରେ କବି ଲଛମନ ପ୍ରଣୀତ 'ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର ଲୀଳା' ନାମକ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀକାବ୍ୟରେ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କଥା ରହିଅଛି । ଗଳ୍ପରେ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର 'ଧାର' ନଗରର ରାଜା ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ତାଙ୍କ ମାତାଙ୍କର ନାମ ମୈନାବତୀ ଓ ପିତା ହେଉଛନ୍ତି ତିଲକଚନ୍ଦ୍ର । ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଷୋଳଶହ ରାଣୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରତ୍ନକୁମାରୀ ହେଉଛନ୍ତି ଶ୍ରେଷ୍ଠା । ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସନ୍ନ୍ୟାସବୃତ୍ତି ଗ୍ରହଣ, ଜାଳନ୍ଧରନାଥଙ୍କ ସହିତ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶ ଭ୍ରମଣ, ସନ୍ନ୍ୟାସ ବୃତ୍ତି ଗ୍ରହଣରେ ରାଣୀମାନଙ୍କର ବିଳାପ, ଭିକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ବଙ୍ଗଦେଶ ଆଗମନ ଓ ସେଠାରେ ଭଗିନୀ ଚମ୍ପାବତୀଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ, ଭାଇଙ୍କର ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ଚମ୍ପାବତୀର ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ ଓ ଗୁରୁଙ୍କ କୃପାରେ ପୁନର୍ଜୀବନ ଲାଭ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ସିନ୍ଧୁ ପ୍ରଦେଶରେ 'ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର'ଙ୍କର କଥା "ପୀର ପଞ୍ଚାଓ" କଥା ସହିତ ବିଜଡ଼ିତ । ଏହି ଗଳ୍ପର ସମୟ ଖ୍ରୀ: ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗ । ପୀରପଞ୍ଚ ଓ ସିନ୍ଧୁ ପ୍ରଦେଶର ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର ଗୋପୀଚନ୍ଦ ଭାବରେ ଗୃହୀତ । ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କଥା 'ମାଣିକଚନ୍ଦ୍ର'ର ଗାନରେ ମଧ୍ୟ ରୂପାୟିତ ହୋଇଛି । ମାଣିକ ଚନ୍ଦ୍ର ଖ୍ରୀ: ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପାଳରାଜା ଧର୍ମପାଳଙ୍କର ଭାଇ ଭାବରେ ପରିଚିତ ଓ ସେ ଥିଲେ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପିତା । ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ମାତା ମୈନାବତୀ ସିଦ୍ଧ ହାଡ଼ିପାଙ୍କଠାରୁ ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରି ସ୍ୱପୁତ୍ର ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ନାଥଧର୍ମରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରାଇଥିଲେ । ଅନ୍ୟତ୍ର ମୈନାବତୀ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ବ୍ରିଗ୍ସ ତଥା ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀଙ୍କ ମତରେ ଗୋବିନ୍ଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର ଏକ ଏବଂ ଅଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ସେ ଖ୍ରୀ. ୧୧ ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । କେତେକ ଆଲୋଚକ କହନ୍ତି ଯେ ଦକ୍ଷିଣର ରାଜେନ୍ଦ୍ରଚୋଳଙ୍କ ସହିତ ରାଜା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ଓ ତାହା ଯଦି ସତ୍ୟ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସମୟ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ମତେ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହେବ ।

ଡକ୍ଟର ସୁକୁମାର ସେନ୍‌ଙ୍କ ମତରେ ମୈନାବତୀ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର କାହାଣୀର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଖ୍ରୀ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀ, ଏପରିକି ଖ୍ରୀ. ୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ବଙ୍ଗଳାରେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଲେଖା ମିଳନାହିଁ । ବଙ୍ଗଳା ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ସବୁଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ରଚନା ହେଉଛି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମଲ୍ଲିକଙ୍କର ରଚନା ଓ ତାହାର ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ. ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀ । ବଙ୍ଗଳାର ଧର୍ମରାଜ ସହିତ ମଧ୍ୟ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର କଥାଟି ସମ୍ପୃକ୍ତ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । "ମହାସନ୍ତ ବାକ୍ୟ" ଓ ମରହଟ୍ଟୀ ଲୋକକଥା ଅନୁଯାୟୀ ବଙ୍ଗଳାର ରାଜା ତ୍ରିଲୋକଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପୁତ୍ର ହେଉଛନ୍ତି ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ମାତା ମୈନାବତୀଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସେ ଜାଳନ୍ଧରନାଥଙ୍କ ଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରି ରାଜ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ମୈନାବତୀ ଉଜ୍ଜୟିନୀର ରାଜା ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କର ଭଉଣୀ ଥିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଛି । ଭର୍ତ୍ତୃହରିଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ରାଣୀ ପିଙ୍ଗଳାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ-ପରେ ସେ ମଧ୍ୟ ସିଂହାସନ ତ୍ୟାଗକରି ଗୋରେଖନାଥଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଖ୍ରୀ: ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା । ଋପଚନ୍ଦ୍ର ନାମକ ବଙ୍ଗରାଜାଙ୍କର ସନ୍ତାନ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ବୋଲି ତହିଁରେ କୁହାଯାଇଛି । ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର'ର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମଲ୍ଲିକଙ୍କ "ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର" ଗ୍ରନ୍ଥର କଥାବସ୍ତୁ ସହିତ କେତେକ ସାମ୍ୟ ରହିଛି । ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମଲ୍ଲିକଙ୍କର 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର'ର "ମୈନାବତୀ" ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରରେ 'ମୁକୁତା ଦେଈ' ନାମରେ ନାମିତ । ସେହିପରି ଉକ୍ତ ବଙ୍ଗଳା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ଉଦୁନା (ବା ଅଦୁନା), ପୁଦୁମା (ବା ପଦୁନା), ପଦୁମା ଯଶୋବନ୍ତ-ଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋଦମା, ପଦ୍ମମା ନାମ ଧାରଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମଲ୍ଲିକଙ୍କର 'ମୈନାବତୀ' କଥାରେ ଜାଳନ୍ଧରିପାଦ (ହାଡ଼ିପା) ଶିବଙ୍କର ଶାପରେ ହାଡ଼ି କୁଳରେ ଜାତ ହୋଇ ଗୋବିନ୍ଦ-ଚନ୍ଦ୍ର ରାଜାଙ୍କ ଘୋଡ଼ାଶାଳରେ ଭୃତ୍ୟ ରୂପେ ଖଟିଅଛନ୍ତି । ହାଡ଼ିପାଙ୍କର ଅଦ୍ଭୁତ ମନ୍ତ୍ରଶକ୍ତି ସନ୍ଦର୍ଶନ କରି ସେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇ ଅଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରାଜା

ମାଣିକ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ମୈନାବତୀଙ୍କର ବିବାହ, ଯୋଗବଳରେ ମୈନାବତୀ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଜାଣି ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଗୃହରେ ଲୌହକବାଟ ଦେଇ ଆବଦ୍ଧ କରିବା, ମୈନାବତୀ ରନ୍ଧନଶାଳକୁ ଯିବା ସମୟରେ ଯମଦୂତମାନଙ୍କର ମାଣିକଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୁରରେ ପ୍ରବେଶ ଓ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣହରଣ, ଭ୍ରମର ରୂପଧାରଣ ପୂର୍ବକ ମୈନାବତୀଙ୍କର ଯମପୁର ଗମନ, ମାଣିକଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସେଠାରୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ ଓ ତହିଁରେ ସଫଳ ହେବା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ବା ଉଦ୍ଧବ ଦାସଙ୍କର 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାଛଡ଼ା ମୈନାବତୀଙ୍କର ଜତୁଗୃହରେ ପ୍ରବେଶପୂର୍ବକ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ନାନା ସିଦ୍ଧି ଦେଖାଇବା ଓଡ଼ିଆ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର କଥାରେ ନାହିଁ ।

ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ମୁକୁତା ଦେଈ ପୁତ୍ର ଗୋବିନ୍ଦଙ୍କୁ ଯୋଗୀ ହୋଇଯିବା ପାଇଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇବା ଘଟଣାରୁ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର କଥା ବସ୍ତୁର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ବଙ୍ଗଳାର ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କଥାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ, ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ମାଙ୍କ କଥା ପ୍ରତି କର୍ଣ୍ଣପାତ ନ କରି ରାଜୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଓ ବିଳାସବ୍ୟସନରେ ମାତି ରହିଲେ, ସେତେବେଳେ ମୈନାବତୀ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରାଣ ହରଣ କରି ନେବାପାଇଁ ଯମଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ, ଯମ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରାଣ ହରଣ କଲେ ; କିନ୍ତୁ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଶବକୁ ଦାହ ନିମିତ୍ତ ନେବା ସମୟରେ ଯୋଗବଳରେ ରାଣୀ ପୁତ୍ରକୁ ବଞ୍ଚାଇଦେଲେ । ଏହି ବିଷୟଟି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ନାହିଁ । ପରେ ହାଡ଼ିପାଙ୍କଠାରୁ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଦୀକ୍ଷାନେଇ ସନ୍ନ୍ୟାସ ବ୍ରତ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ହାଡ଼ିପା ଓ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଭିକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶ ଭ୍ରମଣ ଉଭୟ ପ୍ରଦେଶର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ରହିଛି । ଭିକ୍ଷା ସମୟରେ ବାରାଙ୍ଗନା ନିକଟରେ ହାଡ଼ିପା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ବନ୍ଧାଦେଇ ତାଙ୍କୁ ବିଷମ ପରୀକ୍ଷାର ସମ୍ମୁଖୀନ କରାଇବା ଓ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ତହିଁରୁ ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରିବା ବିଷୟ ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହାଛଡ଼ା ବିଭିନ୍ନ

ଦେଶ ଭ୍ରମଣ ପରେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ହାଡ଼ିପାଙ୍କ ସହିତ ସମାଲାପ, ପରି-ଦର୍ଶନ, ପୁନର୍ବାର ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ଆସି ପତ୍ନୀମାନଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଭୂତି ପ୍ରଦର୍ଶନ ଓ ଯୋଗବଳରେ ହାଡ଼ିପା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଅପହରଣ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକରେ ନାହିଁ ।

ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମଲ୍ଲିକଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବା ପରେ ପୁନର୍ବାର ରାଜସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରି ସିଦ୍ଧ ହାଡ଼ିପାଙ୍କୁ ବାନ୍ଧି ଆଣିବା ପାଇଁ କହିଅଛନ୍ତି ଓ ରାଣୀମାନଙ୍କର ପରା-ମର୍ଶରେ ସେ ହାଡ଼ିପାଙ୍କୁ ଗଭୀର ମାଟିତଳେ ପୋତି ପକାଇ ଅଛନ୍ତି । ପରେ ସିଦ୍ଧ କାନ୍ହୁପା ଗୋରେଖନାଥଙ୍କଠାରୁ ହାଡ଼ିପାଙ୍କର ଏହି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଅବସ୍ଥା ଶୁଣି ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜ୍ୟକୁ ଆସିଅଛନ୍ତି ଓ ହାଡ଼ିପାଙ୍କୁ ମାଟିତଳୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି ।

କାହ୍ନୁପାଙ୍କର ସିଦ୍ଧି ଦେଖି ପୁନର୍ବାର ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଅବଧୂତ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥର ରାଣୀମାନଙ୍କର କ୍ରନ୍ଦନ ପ୍ରତି ଗୋବିନ୍ଦ-ଚନ୍ଦ୍ର କର୍ଣ୍ଣପାତ କଲେ ନାହିଁ । ପରେ ପୁତ୍ର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ହେବା ଜାଣି, ମା ମୈନାବତୀ ଓ ରାଣୀମାନେ ପରମ ସୁଖୀ ହେଲେ ।

ଓଡ଼ିଆ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଗଳ୍ପ ସହିତ ବଙ୍ଗଳା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଗଳ୍ପର ଯେପରି ଅନେକ ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଛି, ସେହିପରି ଅନେକ ବିଭେଦ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକଟିତ । ଦୁଇ ପ୍ରଦେଶରେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଅନେକ ନୂତନତା ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାଭଙ୍ଗୀରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଯଶୋ-ବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରର ଭାଷା, ବର୍ଣ୍ଣନାର ଚମତ୍କାରିତା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମଲ୍ଲିକଙ୍କର ମୈନାବତୀ ଉପାଖ୍ୟାନରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇ ନ ଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଆ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ହାଡ଼ିପାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧି ପ୍ରଦର୍ଶନ, ଖାଦ୍ୟରେ ଅସଂଯମ ହେତୁ ମାତା ମୁକୁତା ଦେଈଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପୁନର୍ବାର ବୈରାଗ୍ୟବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନ, ତନ୍ତିପା ଓ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଭୂତି ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନରେ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଅଥବା ଉଦ୍ଧବ ଦାସଙ୍କ ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେପରି ବିକଶିତ, ସେପରି ବର୍ଣ୍ଣନାର ଚମତ୍କାରିତା ବଙ୍ଗଳା ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ଡକ୍ଟର ସୁକୁମାର ସେନ୍ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଅଛନ୍ତି—

"ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ କାହାଣୀ ବଙ୍ଗଳା ଦେଶର ଆଖ୍ୟାୟିକା ସଦୃଶ" । ଏହି ଉକ୍ତି କେତେକାଂଶରେ ଠିକ୍ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

"ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଚରିତର ଐତିହାସିକତା ନେଇ ବିଭିନ୍ନ ଆଲୋଚକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନାନା ମତଭେଦ ରହିଛି । ଅନେକ ଐତିହାସିକ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଆଧୁନିକ ବଙ୍ଗଳାର ତ୍ରିପୁରା ଅଞ୍ଚଳର ଅଧିବାସୀ ବୋଲି କହିଥାଆନ୍ତି । ଖ୍ରୀ. ୧୧ଶ-୧୨ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ତ୍ରିପୁରା ତାନ୍ତ୍ରିକତା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ନାଥ ଧର୍ମର ଆଲୋଚନାରେ "ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର" ଉପାଖ୍ୟାନର ଆଲୋଚନା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନ ଏପରି ବ୍ୟାପକ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଯେ, ସେ ସବୁର ଐତିହାସିକତା ପ୍ରତିପାଦନ ବିଶେଷ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ହୋଇପଡ଼େ । ସେଥିପାଇଁ ହିନ୍ଦରେ ପଡ଼ି ଡକ୍ଟର ସେନ୍ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି "ସ୍ୱାଧୀନ ପ୍ରମାଣ ବ୍ୟତୀତ ମୈନା-ବତୀ ମାଣିକଚନ୍ଦ—ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରର ଭୂମିକାକୁ ଐତିହାସିକ ବୋଲିଯାଇ ନ ପାରେ ।"

ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର—

ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ପରିଚୟ ୧ମ ଭାଗ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ୱର୍ଗତଃ ଦିନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସେନ୍ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଭାଷାନ୍ତରିତ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଅନେକ ଦିନ ତଳେ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଉପାନ୍ତ ଅଞ୍ଚଳରୁ ବଙ୍ଗଳା ବିଶ୍ୱକୋଷ ସଂକଳୟିତା ନଗେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବସୁ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପାଇଥିଲେ ଓ ତାହାର କେତେକାଂଶ ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ ପରି-ଚୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦିଆଯାଇଛି । ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାଣୁ ଯେ, ସାରଳା ମହା-ଭାରତର ବିରାଟ ପର୍ବ, ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ, ବଙ୍ଗଳାରେ ଭାଷାନ୍ତରିତ ହୋଇ ଏକ ସମୟରେ ବଙ୍ଗଳାରେ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା ଓ ତାହା ସହିତ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଭାଷାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିଲା । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର

ସେନ୍ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର'ର ବହୁ ପ୍ରଶଂସା କର କହ୍ସି-ଛନ୍ତି ଯେ ଗୋବନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବା ସମୟରେ ମା ଓ ପୁଅ ମଧ୍ୟରେ କଥୋପକଥନ ବଶେଷ ଭାବରେ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ହୋଇଛି । ଗୋବନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଦର୍ପଣ-ସମ୍ମୁଖରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇ ନଜ ଯୌବନର ପ୍ରତିଛବ ଦେଖି ଆନନ୍ଦତ ହେବା ବେଳେ ମୁକ୍ତାଦେଈଙ୍କର ଶରୀରର ନଶ୍ୱରତା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉକ୍ତ ସର୍ବଗ୍ରାସୀ କାଳର ପ୍ରଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ସବୁ ବଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରଅଛନ୍ତି ତାହା ମଧ୍ୟ ବଶେଷ ରମଣୀୟ ହୋଇ ଉଠିଛି ।

ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର' ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟ ପରଚୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ଗୋବନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଗୀତ' ନାମରେ କେତେକାଂଶ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି ଓ ତାହା କପରି ବକୃତ ଭାବରେ ଭାଷାନ୍ତରିତ ହୋଇଛି ତାହାର କେତେକ ପଦ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଦଆଗଲା—

ଗୋବନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରର ଗୀତ

"ସୁରଚନ୍ଦ୍ର ବୋଲି କରି ବଙ୍ଗ ଦେଶେ ରାୟ
ତାରଚନ୍ଦ୍ର ନାମେ ହେଲା ତାହାର ତନୟ ।
ଇହାର ନଂନ୍ଦନ ଶୁନ ବ୍ରହ୍ମାଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ
ଗୋପୀଚନ୍ଦ୍ର ନାମେ ହେଲ ଇହାରେ ତନୟ ।
ମେହୁଚନ୍ଦ୍ର ନାମ ପୁନ ଇହାରେ କୁମାରେ ।
ବଷ୍ଣୁ ଚନ୍ଦ୍ର ନାମେ ପୁତ୍ର ହଇଲା ତାହାରେ ।
ବଷ୍ଣୁ ଚନ୍ଦ୍ର ନନ୍ଦନ ହଇଲ ରୂପଚନ୍ଦ୍ର
ତତହୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଏ ଗୋବିନ୍ଦ ଯେ ଚନ୍ଦ୍ର ।
ମହାପ୍ରତାପୀ ରାଜା ବଲେ ବଳୟାରେ
ତିନକୋଣ ଅଯୁତନ କଟକ ଇହାରେ ।
ତିନପୁର ବାନ୍ଧିଲ ସେ ପାଥର ପାଚେଚର
ତିନତାଲ ଗମ୍ଭୀର ବଶାଲ ଖନା ଟଲି ।"

(ବଙ୍ଗସାହିତ୍ୟ ପରଚୟ ୧ମ ଭାଗ ପୃ ୮୫)

ଗୋବନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର (ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ)—

"ଶୂରଚନ୍ଦ୍ର ବୋଲକର ବଙ୍ଗ ଦେଶ ରାୟ
ତାହାଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ର ନାମେ ହୋଇଲେ ତନୟ ।

ଏହାର ନନ୍ଦନ ନାମ ବ୍ରହ୍ମଚନ୍ଦ୍ର ରାଜ
ଗୋପାଳ ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୱାଁ ତାର ହୋଇଲା ତନୁଜ ।
ମେରୁଚନ୍ଦ୍ର ବୋଲକରି ତାହାର କୁମର
ବିଷ୍ଣୁଚନ୍ଦ୍ର ବୋଲି ନାମ ହୋଇଲା ତାହାର ।
ବିଷ୍ଣୁଚନ୍ଦର ନନ୍ଦନ ହେଲା ରଘୁଚନ୍ଦ୍ର
ତାହାଠାରୁ ଉତପନ ଶ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ।
ମହାପରତାପୀ ରାଜା ବଳେ ବଳପାରି
ତିନକୋଶ ଆୟତନ କଟକ ତାହାର ।
ତିନପୁରି କାଙ୍ଗୁଲୁ ଯେ ପଥରପାଚେରି
ତିନ ତାଳ ଗଭୀର ବିଶାଳ ଖଣା କରି ।"

—(ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ପୃ୧)—

ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର 'ଗୋବିନ୍ଦ-ଚନ୍ଦ୍ର ଖ୍ରୀ: ୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମଲ୍ଲିକଙ୍କ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ରଚନାର ସମସାମୟିକ ରଚନା ଓ ଦୁଇ ପ୍ରଦେଶର ଉପାଖ୍ୟାନର ତୁଳନାତ୍ମକ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ବଙ୍ଗଳା ଉପାଖ୍ୟାନରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିଅଛନ୍ତି । ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମଲ୍ଲିକଙ୍କର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ସେ ଆଦୌ ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ନାଥମାନଙ୍କ ମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର କଥାକୁ ରୂପାୟିତ କରିଅଛନ୍ତି । ହୁଏତ ହୋଇପାରେ ଯେ, 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' କଥାବସ୍ତୁର ଧାରା ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ 'ଗୋବିନ୍ଦ-ଚନ୍ଦ୍ର' କଥା ବା 'ମୈନାବତୀ' କଥା ପରି ଓଡ଼ିଶାରେ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' 'ମୁକୁତାଦେଈ' କଥା ଏକ ଲୋକପ୍ରିୟ କାହାଣୀ ଏବଂ ଲୋକଗୀତ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯୋଗୀ ସଂପ୍ରଦାୟର ସାହିତ୍ୟ ଭାବରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଓ ଉଦ୍ଧବ ଦାସଙ୍କ 'ଟୀକା-ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଛି ।

ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଭାଷାନ୍ତରିତ ହେବା 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥର ଲୋକପ୍ରିୟତା ପ୍ରମାଣ କରିଥାଏ ।

ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ବଙ୍ଗଳାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିବାରେ ଅନେକ ତ୍ରୁଟି ଆଇପାରେ ଓ ସ୍ୱର୍ଗତଃ ଦିନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସେନ୍‌ଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାଗତ ଟୀକା, ଟିପ୍ପଣୀରେ ଅନେକ ଭୁଲ ରହିପାରେ; କିନ୍ତୁ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବସୁଙ୍କଦ୍ୱାରା ଗ୍ରନ୍ଥର ଆବିଷ୍କାର ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର'ର ଲୋକପ୍ରିୟତା ନିଃସନ୍ଦେହଭାବରେ ପ୍ରମାଣ କରିଥାଏ ।

ଯଶୋବନ୍ତଦାସଙ୍କର 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' କେବଳ ଯୋଗୀମାନଙ୍କର ଭିକ୍ଷାଗୀତି ନୁହେଁ, ତାହା ଏକ ଅନବଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟିକ କୃତି । ଏହି କୃତିରେହିଁ କବିଙ୍କର କବିତ୍ୱ, କଳ୍ପନାବିଳାସ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇ ଥାଏ । ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ଅସାମାନ୍ୟ ପ୍ରତାପଶାଳୀ ଗୋବିନ୍ଦ-ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଓ ଏହି ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ସାଧାରଣତଃ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଓ ରାଜନଗରର ବର୍ଣ୍ଣନା କବି ଏହିପରି ଭାବରେ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି,

"ତିଳନପୁର କାଙ୍ଗୁଲି ଯେ ପଥର ପାଚେରି
ତିନିତାଳ ଗଡ଼ର ବିଶାଳ ଖଣା କରି ।
ଜଗତି ଅଟାଳ ମେଡ଼ ମଣ୍ଡପ ନବର
ଉପମା ଶଂଖୁଆ ଚାଳ ଭିତରେ ହିଙ୍ଗୁଳି ।
ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳା ପୁରେ ଦିବ୍ୟ ମନ୍ଦିର ଉପମା
ଅଷ୍ଟରତ୍ନ ମିଶାଇ ଗଢ଼ିଲା ବିଶ୍ୱକର୍ମା ।
କୂପ ତଡ଼ାଗ ଅନେକ ବାଂପି ସରୋବର
ଗଡ଼ର ସୁସ୍ୱାଦୁ ଜଳ ଅତି ପରିମଳ
ମେଲି କୋଠାଘରମାନ ଅତି ବତପନ
ଶଏ ବଖରରେ ପୋଷା ପକ୍ଷୀଗଣମାନ ।"

—(ପୃ. ୧-୨)—

ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଅଭାବ ଅନାଟନ ନାହିଁ । ପ୍ରଜାମାନେ ସମସ୍ତେ କୁବେର ତୁଲ୍ୟ । ଖଣି ମରେଇ ଧାନଧର ଘରେ ଘରେ ପୂରି-ରହିଛି । ଜଣେ ହେଲେ ଦରିଦ୍ର ସେ ରାଜ୍ୟରେ ନାହିଁ । କବି ଏକ

ସ୍ୱଚ୍ଛଳ, ସମୃଦ୍ଧିବନ୍ତ ଓ ସୁସ୍ଥ ସମାଜର ଚିତ୍ର ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଅଛନ୍ତି—

"ରୋଗ ଶୋକ ଚିନ୍ତା ନାହିଁ ଅଚିନ୍ତାରିଜନ
ଜନ ପ୍ରଜାମାନ ପାଳେ କୁବେର ସମାନ ।
ବାଟିକେ ଚନାଏ କର ଉଆଣ ପ୍ରମାଣ
କର ଶୁଝି ପ୍ରଜାଏ ଅର୍ଜନ୍ତି କୋଟିଧନ ।
ଖଣି ମରାଇ ବହୁତ ଅଟେ ଧାନଘର
ଖାଇ ବୋହି ନ ସରଇ ଅତି ଅଗୋଚର ।"

—ପୃ. ୩—

ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିକବିଙ୍କ ଲେଖାରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା—

"ସୁସ୍ଥରେ ଯେତେ ଲୋକ ଅରଜନ୍ତି କୃଷି
କାହାକୁ କିଛି ନ ଦିଅନ୍ତି ସୁଖେ ନିଅନ୍ତି ଦୁଇରାଶି",

—(ବନ ପୃ. ୧୭୭)—

"ପୂର୍ବହୁଂ ଅଧିକ ସେ ପାଳଇ ଜନପ୍ରଜା
ମାଣକ ଭୂମିରୁ ଚନାଏ ନେନଇଂ ସଂଜା"

—(ସାରଳା ମହାଭାରତ, ବନପର୍ବ ପୃ. ୪୦୫)—

ଏହିସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ବ୍ୟତୀତ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ସୁନ୍ଦର ଉପମା ଓ ରୂପକ ସମନ୍ୱିତ ପଦାବଳୀ ଓ ସୂକ୍ତି ସମୂହ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ, ଯେଉଁଥିରେ କବିଙ୍କ କବିତ୍ୱର ସ୍ପଷ୍ଟ ମୁଦ୍ରାଙ୍କ ନିହିତ । ଭାଷାର ସରଳତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପଦଗୁଡ଼ିକର ମୂଲ୍ୟ ଅକଳନୀୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ବୈରାଗ୍ୟବୋଧକ ପଦ ସମୂହ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । 'ଗୁରୁବାଦ' ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ଗୁରୁବାଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଭିନ୍ନ ଉକ୍ତି ରହିଛି । ଯଥା :—

"ଗୁରୁ ଯାହା କହିବେ ତେନିକୁ ଦୃଢ଼ କରି
ମରଣ ଜାଳ ହୋଇବ ଯେହ୍ନେ ମେରୁଗିରି ।

ଗୁରୁର ବଚନ ବାବୁ ପାଷାଣର ଗାର
ଗୁରୁଙ୍କୁ ସ୍ବଂ ସେବାକଲେ ଯମଦଣ୍ଡପାର ।"
—(ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ପୃ. ୫)—

ଅନ୍ୟନ୍ୟ ସଂସାରର ନଶ୍ୱରତା ଓ ଭଂଗୁରତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୁନ୍ଦର ଉକ୍ତିସମୂହ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୂରି ରହିଅଛି । ଯଥା :—

"ମାତା ଏ ବୋଇଲେ ବାବୁ ଶୁଣରେ ଗୋବିନ୍ଦ
ମିଥ୍ୟା ମାୟା ସଂସାରେ ତୁ ପଡ଼ ନୁହିଁ ଦ୍ୱନ୍ଦ"
"ଜନମ ହୋଇଲେ ଦେହ କ୍ଷୟ ହୋଏ ବାବୁ
ନାମ ବ୍ରହ୍ମ ଶୁଣିଥିଲେ ତାରଣ ପାଇବୁ ।
ଜଉ ସକଳସ ଯେହ୍ନେ ଅଗ୍ନି ପାଶେ ଜାଣି
ପୁରୁଷ ଦେହକୁ ଅଗ୍ନି ପରାୟେ ତରୁଣୀ ।
ଇଂଦ୍ରଜାଲ ମାୟା କେହି କାହାର ନୁହନ୍ତି
ବଜ୍ରୁଳ ପବନ ପ୍ରାୟେ ଜୀବଘଟ ସ୍ଥିତି ।
ବରଷାରେ ପାଣି ଥୋପା ଯେସନେ ଉପୂଜି
କେଣେ ଭାସିଯାଇ ନହଶଇ ରେଖ ବର୍ଣ୍ଣ ।
ସେହିମତ ଦେଖ ଏ ଶରୀର ଗୋଟି ବାବୁ
କାଳକୁ ଜିଣିଲେ ଚିହ୍ନ ଯୁଗେ ରହିଥିବୁ ।"
—(ପୃ. ୯)—

"ମନ ଚଞ୍ଚଳ ହେଲେ ଅକାରଣ ହେବୁ
ଦୁଇକୂଳ ଅଲଗା ମଧ୍ୟରେ ଭାସୁଥିବୁ ।"
—(ପୃ. ୯)—

ଗୋବିଂଦଚନ୍ଦ୍ର ଯୋଗୀ ହୋଇଯିବା ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ତାଙ୍କର ରାଣୀମାନେ ଶୋକବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କର ଦୈନ୍ୟ ଏବଂ କରୁଣୋକ୍ତିରେ ଗ୍ରନ୍ଥ କରୁଣରସରେ ପ୍ଲାବିତ ହୋଇ ଉଠିଛି । ରାଣୀମାନଙ୍କର ବିକଳ କ୍ରଂଦନରେ ରାଜନବର ଥରି ଉଠିଛି । ସେମାନେ ଗୋବିଂଦଚଂଦ୍ରଙ୍କୁ ଏହିପରି ଭାବରେ ଅନୁନୟ କରିଅଛନ୍ତି —

"ରାଣୀ ବୋଲେ ଆହେ। ରାଜା ତୁମ୍ଭେ ତ ମହନ୍ତ
ମହନ୍ତକୁ ଆଶ୍ରେକରି ହୋଇଲୁ ଅନାଥ ।

ଦୁଇକୂଳ ଗୁଡ଼ ମଧ୍ୟେ ଭାସିଲୁ ଜଳର
ମାତା ପିତା ଭାଇ ବନ୍ଧୁ ଗୁଡ଼ିଲୁ ନିକର ।
ଜଳ ଶୁଖି ଗଲେ କାହିଁ ମୀନ ଯିବ ରକ୍ଷା
ଚଂଦ୍ରମା ନ ଥିଲେ ତାରା ନୋହିବ ଯେ ଲେଖା ।
ପତିର ବନ୍ଧୁନେ ପତ୍ନୀ କି କରି ବଞ୍ଚଇ
ଦେଖ ଦଇବ ପୁରୁଷ ବିରୁଦ୍ଧ କନା ତୁହି ।
କପାଳରେ କର ମାରି ଗୁହାନ୍ତି ଆକାଶ
ରାଜାଙ୍କୁ ଗୁହିଁ ବୋଲନ୍ତି ନ କର ନିରାଶ ।"

(ପୃ. ୧୮)

ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣରେ 'ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଖୁବ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ଚରିତ୍ର ସହିତ ଅତି ଲୌକିକ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଚରିତ୍ରର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ଘଟିଛି । ଏକ ଦିଗରେ ରାଜୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଝଲସିତ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ତଥା ରେଦମା, ଗୋଦମା ପ୍ରଭୃତି ରାଣୀମାନଙ୍କର ଚରିତ୍ର; ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଚରିତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ବେଶ୍ୟା, ଗଡ଼ିଆଣୀ ଓ ଗୋରେଖ, କାହ୍ନୁପା, ତନ୍ତ୍ରପା ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଚରିତ୍ର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଛି । ଗଡ଼ିଆଣୀ ଚରିତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଓଡ଼ିଶାର ଗାଉଁଲି ପରିବେଶକୁ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ରୂପାୟିତ କରିଅଛନ୍ତି । ନିମ୍ନୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଓଡ଼ିଶା ଗାଁ ଗହଳି କେଉଁଠି ସ୍ୱାହର ଚିତ୍ର ପାଠକର ସମ୍ମୁଖରେ ଝଲସିତ ହୋଇ ଉଠିଥାଏ ।

"ନିତ୍ୟେ ଯେ ଭଜଇ ସେହି ଗଡ଼ିଆଣୀ ନାରୀ
ଯାଗ ସଂଯୋଗ କରିଣ ଅଗ୍ନି ଦେଲା ଜାଳି ।
ଭଜଇ ହାଣ୍ଡିରେ ଲିଆ ଛଡ଼ାଏ ନୃବର
ବିକଇ ପଶରୀ ନିତି ମାପଇ ଅଢ଼ାର ।
ରାତ୍ର ଅର୍ଦ୍ଧ ଭାଗେ ସେ ରାନ୍ଧଣା କରେ ଭାତ
ଖାଇ ସାରି ଦୁଇଦଣ୍ଡ ଶୁଅଇ ନିଶେତ ।
ରାତ୍ର ପାଞ୍ଚ ଘଡ଼ି ଥାଉ ଉଜାଗର ହୋଇ
ଚୁଲ୍ଲି ଲଗାଇଣ ସେହୁ ଧାନ ଖରଡ଼ାଇ ।"

(ପୃ. ୩୬)

ଏହି ସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଓଡ଼ିଶାର ସମାଜ ଚିତ୍ର କପରି ଜୀବନ୍ତ ଭାବରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି ତାହା ଯେ କୌଣସି ପାଠକ ଓ ଆଲୋଚକ ଅନୁମାନ କରିପାରିବେ ।

ଓଡ଼ିଆ ନାଥ ସାହିତ୍ୟକୁ ବିଭିନ୍ନ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନରେ 'ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥର ଅବଦାନ ଯଥେଷ୍ଟ ବେଶୀ । ସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷଙ୍କ ସହିତ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସମାନ କରିବା ଲାଗି ମାତୃହୃଦୟର କଠିନ ସ୍ୱାର୍ଥତ୍ୟାଗ ଓ ସାଧନା ଭାରତୀୟ ମାତୃଜାତିର ଇତିହାସରେ ଏକ ଚରମ ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ଭାଷା, ଭାବ, ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣ ଓ କବିତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଚିରକାଳ ପାଇଁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରି ରହିବ ।

ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ରଚନା ରହିଅଛି । ଏହାର ରଚୟିତା ହେଉଛନ୍ତି 'ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ଦୈବଜ୍ଞ ବିପ୍ର' ଓ କେତେକ ପୁସ୍ତକରେ 'ଉଦ୍ଧବ ଦାସ' ବୋଲି ଲେଖା ଯାଇଛି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷାରେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ରଚନା ରୀତିରୁ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନା ପରି ଜଣାପଡ଼ିଥାଏ । ମନେହୁଏ, ଏହା ଖ୍ରୀ: ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା ।

'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦ ଚଂନ୍ଦ୍ର'ର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ଗୋବିଂନ୍ଦ ଚଂନ୍ଦ୍ରର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଅନୁସରଣ କରିଛି । ଭାଷା, କବିତ୍ୱ ଓ ଛନ୍ଦର ଲାଳିତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ରଚନାଟି 'ଗୋବିଂନ୍ଦ ଚଂନ୍ଦ୍ର' ଅପେକ୍ଷା ବିଶେଷ ଲୋକପ୍ରିୟ, ବୋଧହୁଏ ସେଇଥିପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାର ନାଥମାନେ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଅପେକ୍ଷା 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର'କୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଗାନ କରିଥାନ୍ତି ।

ଭଜ୍ କନା ରାମ ନାମରେ ରାଜନ, ବୋଲ୍ କନା ରାମ ନାମ
ଭଜି ନ ପାରିଲେ କୁଳଚଂନ୍ଦ୍ରମାରେ ବାନ୍ଧିନେବ କାଳଯମ ।

ଏହି କାଳଯମ ବଡ଼ ଦାରୁଣରେ ନ ଜାଣଇ ଦୁଃଖସୁଖ
ବାଛୁ ନେବ କଣ୍ଟା ରଖିବ ପାଚିଲା ଦେବଟି ଦାରୁଣ ଦୁଃଖ ।”

(ପୃ. ୧)

ପ୍ରଭୃତି ପଦ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୋଗୀ ମୁଖରେ ‘ଭାଗବତ’ ବା ‘ଗୀତା’ର ପଦପରି ସମ୍ମାନିତ ଓ ଗୀତ ହୋଇଥାଏ । ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅତି ନାଟକୀୟ ରୀତିରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ଗୋବିଂଦ-ଚଂଦ୍ରଙ୍କ ମାତା ‘ନିମଦେଈ’ ବା ‘ନିମଡୋହି’ ଅପୁତ୍ରିକ ଅବସ୍ଥାରେ କରୁଣ କାହାଣୀ କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର କୌଣସି ପୁତ୍ର କନ୍ୟା ନ ହେବାରୁ ରାଜା ରାଣୀଙ୍କୁ ନିମ ବୃକ୍ଷ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବଣରେ ଛାଡ଼ି ଦେଇ ଅଶେଷ ଅମାନୁଷିକ ନିର୍ଯାତନା ଦେଲେ । ରାଣୀ ସେହି ସବୁ ଅତ୍ୟାଚାରର କରୁଣ କାହାଣୀ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

“ତୋହର ବାପର ଅନେଶ୍ୱତ ଗଣ୍ଡା ହୋଇଥିଲୁ ମହାଦେଈ
ଅନେଶ୍ୱତ ଗଣ୍ଡା ଦେଈଙ୍କ ମଧରେ କାହାକୋଳେ ପୁତ୍ର ନାହିଁ ।
ସାତଗର୍ଭ ପରିଯନ୍ତେରେ କୁମର ଦୁହିତା ଜନମ ହେଲେ
ନୋହିବାରୁ ପୁତ୍ରକଳା ରାଜନରେ ରାଜା ନିମଡୋହି କଲେ ।
ନିମଡୋହି ବୋଲି ଘର ତୋଳିଦେଲେ ନିମବନ ମଧ୍ୟେ ନେଇ
କେଉଁଠି ରହିଲେ ନିମଡୋହି ରାଣୀ ହନେ ପଚାରିଲେ ନାହିଁ ।
ସେରେକ ଚାଉଳ କଉଡ଼ି ବୋଡ଼ିଏ ନିତି ରାଜା ପଢ଼ା ହଏ
ସେହି ସେରକକୁ ସେହି ବୋଡ଼ିକକୁ ଚାରିଭାଗ କରିଥାଏ ।”

(ପୃ.୩)

ଅସୀମ ନିର୍ଯାତନା ମଧରେ ନିର୍ବାସିତା ନିମଡୋହି ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିଅଛନ୍ତି । ନିମଦେଈଙ୍କର ଦୁଃଖ ନିର୍ଯାତନାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକପ୍ରିୟ ‘ତଅପୋଇ’ ଚରିତ୍ର ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇପାରେ । ଏ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ କଥାବସ୍ତୁ କବିଙ୍କର ନିଜସ୍ୱ ଓ ପରୋକ୍ଷଭାବରେ ଏଥିରେ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜର ରାଜଅତ୍ୟାଚାରର ପ୍ରତିଛବି ରହିଛି । ଏହାପରେ ପରେ ପୁଣି ଅତି କରୁଣବର୍ଣ୍ଣନା କବିଙ୍କର ଲେଖନୀରୁ ଛୁଟି ଚାଲିଛି ।

“ଲୁଣ ବୋଲିକରି ଯାହାକୁ ଢାଅଇ ଯବକ୍ଷାର ଭର୍ତ୍ତି ଥାଇ
ବାସନ ନିମିତ୍ତ କୁମରମଣିରେ ଗାତଖୋଳି ଭାତ ଖାଇ ।

ଜାଳ ଜାଳିବାକୁ ଦିଏ ତୋର ବାପ ବାରବାଇଗଣ ଝିଂଟା
ପଶିବା ମଧ୍ୟରେ ଖଞ୍ଜାଏ ତୋ ବାପ ପୋଖରୀକଳମ ଲଠା ।
କାନକୋଳି କଣ୍ଠା ବାଇଗଣ ଝିଂଟା ଜାଳଜାଳିବାକୁ ଦେଇ
ଚୋଡ଼ ମାଛ ଅଣ୍ଡା ବାଇଗଣବେଣ୍ଟ ପରିବାରେ ଖଞ୍ଜି ଥାଇ ।
ମୁଂହୁରି ଅଭାବେ କୁମର ମଣିରେ ଭିରଣ ଶଯ୍ୟା କରାଇ
ବସ୍ତ୍ର ଅଭାବରେ ବଳା ରାଜନରେ ବୃକ୍ଷ ବକଳ ପିନ୍ଧଇ ।”

—(ପୃ. ୪)—

ଏପରି ବାସ୍ତବ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଜୀବନର ଚିତ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ସେଇଥିପାଇଁ ଏହି ସାହିତ୍ୟର ଲୋକପ୍ରିୟତା ଓଡ଼ିଶାର ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ରହିଅଛି । କ୍ରମେ 'ନମଡ଼ୋଙ୍କି'ଙ୍କର ଦୁଃଖ ଅସହ୍ୟ ହେବାରୁ ସେ ପିତା 'ଲଉଚନ୍ଦ୍ର'ଙ୍କ ନିକଟକୁ ଡଗର ପଠାଇ ସବୁ ଦୁଃଖ ଜଣାଇଛନ୍ତି । ଲଉଚନ୍ଦ୍ର ଝିଅର ଦୁଃଖ ଅପନୋଦନ ନିମିତ୍ତ ଝିଅ ନିକଟକୁ ଡଗର ହସ୍ତରେ ଲକ୍ଷେମାଡ଼ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ବଙ୍ଗ ବଜାରରେ ରାଣୀ ସେହି ସୁନାକୁ ବିକ୍ରୟ କରି ବଣମଧ୍ୟରେ ଏକ ସୁରମ୍ୟ ନବର ତୋଳାଇଛନ୍ତି । ମାଣିକଚନ୍ଦ୍ର ରାଜା ଏହି ସମ୍ବାଦ ପାଇ ବନ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ନଅରକୁ ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତ ନେଇ ଅବରୋଧ କଲେ ଓ ରାଣୀଙ୍କୁ 'ବ୍ୟଭିଚାରିଣୀ' ବୋଲି ଦୋଷାରୋପ କଲେ । ରାଜା କର୍କଶ ସ୍ୱରରେ ରାଣୀଙ୍କୁ ଭର୍ତ୍ସନା କରି କହିଲେ ;—

“ସେରେକ ଗୃଉଳ କଉଡ଼ି ବୋଡ଼ଏ
ପଡ଼ି ଦେଇଥିଲି ମୁହିଁ
ସେ ପଡ଼ି ଖାଇଣ ଧନ କାହୁଁ ଏତେ
ଆଣିଲୁ କହି ବୁଝାଇ ।
ଦୋଗୃରୁଣୀ ହଟଣ ଧନ ଅରଜକୁ
ତୋମୁଖ ଚାହିଁବି ନାହିଁ ।”

ରାଣୀ ଯେ ସତୀନାରୀ—ଏହା ପ୍ରମାଣ କରିବା ପାଇଁ ନିଜକୁ ଅଗ୍ନିରେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଲେ । ଏହି କଠିନ ପରୀକ୍ଷାରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ପରେ ରାଜା ରାଣୀଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଓ କିଛିଦିନ ପରେ ରାଣୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଏକ ପୁତ୍ର ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ ହେଲା । ସେ ତାଙ୍କର ନାମ ଦେଲେ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ।

ଅଠର ବର୍ଷ ବୟସରେ ପୁତ୍ରର ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲା; କିନ୍ତୁ ଦୈବଜ୍ଞଙ୍କଠାରୁ ରାଣୀ ପୁଅର ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁ କଥା ଜାଣି ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ତାହାକୁ ଯୋଗୀ କରିଦେବାପାଇଁ ଚାହିଁଲେ । ଏହା ପରେ କବି ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର'ର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ପୁସ୍ତିକାରେ 'ଚନ୍ଦ୍ରପା' ଓ 'ଗୋରେଖନାଥ'ଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମନ୍ତ୍ରଶକ୍ତିର ବିଭିନ୍ନ ପରୀକ୍ଷା ବିଶେଷ ଭାବରେ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ । ଗୋରେଖ-ନାଥଙ୍କଠାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରପାଙ୍କର ପରାଜୟ ପଛରେ ତତ୍‌କାଳୀନ ନାଥଧର୍ମ ଓ ସହଜୟା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷର ସୂଚନା ମିଳିଥାଏ । ସହଜୟା ଧର୍ମ ଅପେକ୍ଷା ନାଥଧର୍ମର ଉତ୍କର୍ଷ ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନଭାବରେ ରହିଅଛି ।

'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଓ 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଏହି ଦୁଇ ଗ୍ରନ୍ଥର ତୁଳନାରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଭାଷା, ଭାବ ଓ କଥାବସ୍ତୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯଶୋବନ୍ତ-ଦାସଙ୍କର 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର', ଉଦ୍ଧବ ଦାସଙ୍କ 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଅପେକ୍ଷା ବିଶେଷ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର'ର ଟୀକା ବା ସଂକ୍ଷିପ୍ତୀକରଣ ମାତ୍ର ।

କିନ୍ତୁ ଲୋକପ୍ରିୟ ଗୀତିକାବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିବେଚନା କଲେ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଅପେକ୍ଷା 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର'ର ସ୍ଥାନ ଉଚ୍ଚରେ ଓ 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଅପେକ୍ଷା ବିଶେଷଭାବରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଗାଥା କାବ୍ୟ ତଥା ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଲୋକସାହିତ୍ୟ ।

ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରର କବି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ 'ନିମଜୋଗୀ'ଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନୂତନତା ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ଓ ତାହା ବିଶେଷ ଜୀବନ୍ତ ଏବଂ ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ ହୋଇଛି କିନ୍ତୁ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜନ୍ମ ପରେ ଗ୍ରନ୍ଥର କଥାବସ୍ତୁ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର'ର କଥାବସ୍ତୁକୁ ପଦେ ପଦେ ଅନୁସରଣ କରିଛି ।

ଭାଷାର ଲୌକିକତା, ପ୍ରାଞ୍ଜଳତା ଓ ଛନ୍ଦର ମଧୁରତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଓ 'ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକପ୍ରିୟ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ । ନାଥ ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ ଓ ସାହିତ୍ୟର ସମୀକ୍ଷାରେ ଏହି ଦୁଇଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକ ଅତୀବ ମୂଲ୍ୟବାନ ।

ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣା

ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଦୁଇଟି ରଚନା ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରଥମଟି 'ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ' ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟି "ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ" । 'ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ'ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅପ୍ରକାଶିତ ଓ ତାହା ମୋ'ଦ୍ୱାରା କଟକଜିଲାର ହରିହରପୁର ଅଞ୍ଚଳରୁ ସଂଗୃହୀତ ।

ମଲ୍ଲିକା ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନିକଟରୁ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉପଦେଶ ଶୁଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଅଛନ୍ତି ଓ ଗୋରେଖନାଥ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି :—

"ସର୍ବ ଯୋଗେଶ୍ୱର ଆହେ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ବସ୍ତୁ,
　　　　କଟାକ୍ଷରେ କହ ମୋତେ
ଯେମନ୍ତେ ରହିବ ପ୍ରସନ୍ନେ ଯାଇବ
　　　　କାଳପଳାଇବ ଯେଉଁ ମତେ
କହନ୍ତି ଗୋରେଖ ଧ୍ୟାଇଣ ଅଲେଖ
　　　　ଲେଖା କରି ମନେ ମନେ ପାଞ୍ଚି
ଯେଉଁ ପଦ ଭବ ସଂସାରେ ସୁଲଭ
　　　　ଯେବେ ଦୟା ହୋଇଛି ଶିରବଞ୍ଛି ।"
　　　　　　—(ପୃ. ୪୭)—

ଗୋରେଷନାଥ ମଚ୍ଛିନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମୁଖରୁ ଯାହା ଶୁଣିଥିଲେ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ଶିବ ପାର୍ବତୀ ଉପାଖ୍ୟାନ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗ ସାଧନାର ତତ୍ତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଶିବ କହିଛନ୍ତି :—

"ଶୁଣହେ ପାର୍ବତୀ ଭ୍ରୂମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥିତି
　　　　ସେହି ପୁରୁଷକୁ ଲକ୍ଷେ କଲେ
ଚେତନା ଚଗଲ ଉଡ଼ାଇ ପାରିଲେ
　　　　କାଳ ନ ପଶଇ କାଳେକାଳେ ।
ଜାଗର ଜାଗିବ ଯେବେ ଯୋଗୀ ହେବ
　　　　ତରକ ତାରଣ ଝଟ ଝଟ
ବାୟୁ ଭଜନରେ ବାୟୁ ରତ ଥିରେ
　　　　ରବି ଶଶିଭୁଲେ ମନ ଥିର ।"

ତତ୍ପରେ ଇଡ଼ା, ପିଙ୍ଗଳା ବା ଚନ୍ଦ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଖେଚରୀ ମୁଦ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଯାଇଛି । ଯଥା :—

"ଜିହ୍ୱା ଲେଉଟାଇଁ ମହାରସ ଖାଇ
 କାମନା ସଜାଇ ଧ୍ୟାନେ ତାର
ଜିହ୍ୱା ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପୀରତି ଅପାର
 ମନସଙ୍ଗ ସେହୁ ହୋଯ୍ୟ ଦୂର ।
ତହିଁ ବେନି କାଖର ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର
 ସାଧନ ଅଛଇଁ ସେହୁ ସ୍ଥାନେ
ବାମକୁ ଗମଇଂ ଦକ୍ଷିଣେ ନ ଯାଇଁ
 ସୁ ହଂସ ରହଇ ତାର ସ୍ଥାନେ ।
ବାମ ପବନ ସ୍ୱାଂ ଦକ୍ଷିଣକୁ ନେଇଂ
 ବୁଝିବା ପବନ ସିଦ୍ଧି ଭେଦ
ତାହା ତୋ ଆଗରେ କହୁଛି ସଖୀରେ
 ଯେବେ ରହିବାକୁ କଲେ ସଧ । ପୃ. ୪୮
ବାମରେ ସୁ ହଂସ ଦକ୍ଷିଣେଟି ହଂସ
 ମଧ୍ୟେ ବିନ୍ଦୁ ନାଦ ଯ୍ୟେକା ହୋଯ୍ୟେ
ସାତବାର ବିଧି ଦେଖାଇଲ ସିଦ୍ଧି
 ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗେ ରଖିଲ ଲୟେଂ ।" ପୃ. ୪୯

ଏହାପରେ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ରବି, ମଙ୍ଗଳ, ଗୁରୁ ଓ ଶନିବାର ଏହି ସ୍ୱରବାହ ପବନ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଘରେ ଥାଏ । ସୋମ, ଶୁକ୍ର ଓ ବୁଧବାର ପବନ ଚନ୍ଦ୍ରଘରେ ଥାଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ନାଡ଼ିରେ ପବନ ଯାଉଥିବାବେଳେ ସ୍ନାନ, ଭୋଜନ ଓ ବାମ ପୁଡ଼ାରେ ପବନ ଯାଉଥିବା ବେଳେ ଶୟନ କରିବା ଉଚିତ । ବୁଧ, ସୋମ ଓ ଶୁକ୍ରବାର କେବଳ ସ୍ତ୍ରୀ ସଙ୍ଗମ କରାଯାଇପାରେ ଓ ଅନ୍ୟ ବାରମାନଙ୍କରେ ତାହା ମନା; କାରଣ ଅନ୍ୟବାରଗୁଡ଼ିକ ସୂର୍ଯ୍ୟବାର । ପୁରୁଷର ରେତ ସ୍ୱରଭାଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀର ରଜ ତିନିଭାଗ ମିଶି ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସୃଷ୍ଟି । ପୁରୁଷର ରେତ ତିନିଭାଗ ଓ ସ୍ତ୍ରୀର ରଜ ତିନି ଭାଗ ମିଶି ସୃଷ୍ଟି ହେଲ ପରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଭାଗ ପୁରୁଷର ବଳ ପଡ଼େ ଓ ତାହା ଶରୀରରେ ଅଗାଢ଼ ଭାବରେ କହିତ ।

"ସପ୍ତବାର ମଧ୍ୟରେ ଗୁପ୍ତଭାବରେ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗରେ ଧାରଣା ରହିଛି । ତେବେ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ କଣ ?

"ଗ୍ରହ ଦିବସରେ ଚଂଦ୍ରସୂର୍ଯ୍ୟ କରେ
ବାରବାର କଳ୍ପ ଉଦେ ହୋନ୍ତି
ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗୃହ କଳା ଚଂଦ୍ର ଗୃହକଳା
ସୁଧର୍ମା ସଭାରେ ବସିଥାନ୍ତି ।
ଏହି ଆଠ ଯୋଗ ହୋଇଲ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ
ପ୍ରଳୟର କାଳେ ଉଦେ ହୋଇଂ
ସ୍ୱୈବେନ ସଂଗମ ମଧ୍ୟରେ ନିଗମଂ
ବାରେଣୀ ଯୋଗ ପଢ଼ଇଂ ତହିଂ ।" ପୃ: ୫୦

ଏହିଠାରେ ଲେଖକ ଏକ ଗଳ୍ପର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ କହିବା ସମୟରେ ପାର୍ବତୀ ନିଦ୍ରା ଗଲେ । ସେହି ଗୁପ୍ତଜ୍ଞାନ ଅନ୍ୟ କେହି ଶୁଣିଲା କି ବୋଲି ଶିବ ସନ୍ଦେହ କରିଛନ୍ତି । ପାଖରେ ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ମତ୍ସ୍ୟ ଗର୍ଭର କେହି ପୁରୁଷ ଏହା ଶୁଣୁଥିବାର ଶିବ ଯୋଗବଳରେ ଜାଣି ପାରିଛନ୍ତି । ଶିବଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ମତ୍ସ୍ୟର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା ଓ ଶିବ କହିଲେ,—

"ମତ୍ସ୍ୟେଂନ୍ଦ୍ର ବୋଲଣ ହେଉଁ ତୋର ନାମଂ
ମାଛ ଗର୍ଭେ ଯେଣୁ କଲ ଥାନ ।"
"ଶିବଙ୍କ କଲ୍ୟାଣ ଦେଖି ଅନ୍ଧମୀନ
ଆନଂଦେ କହଇଂ ସ୍ୱାମି କର
ନ ଦିଶଇ ନେତ୍ର ଅଛି ମାଛ ଗାତ୍ର
ଶରଣ ଶରଣ ବାନାମ୍ବର ।
ଶୁଣି ତାର ବାଣୀ ତ୍ରିଶୂଳକୁ ଘେନ
ମୀନଗର୍ଭୁ ତାଙ୍କୁ ନିସ୍ତାରିଲେ
ଗୃହାନ୍ତୁ ବୋଲନ୍ତି ବିଶ୍ୱନାଥ
ଦୟାକରି ଚକ୍ଷୁ ଦାନ ଦେଲେ ।"

ଏକଥାଟି କେବଳ ଓଡ଼ିଆରେ ନୁହେଁ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ରହିଛି ।

ଏହା ପରେ ଗୋଲହାଟର ବର୍ଣ୍ଣନା ତଥା କର୍ମ, ଧର୍ମ, ଜ୍ୟୋତି, ଜ୍ୱାଳା ପ୍ରଭୃତିର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅର୍ଥ ଦିଆଯାଇଛି । ଏହି ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଯମ, ନିୟମ, ଆସନ, ପ୍ରାଣାୟାମ, ପ୍ରତ୍ୟାହାର, ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା ଓ ସମାଧି ପ୍ରଭୃତିରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ବା ସପ୍ତବାରରେ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ନାଡ଼ିର ବିଚାର ରହିଛି । ସେଥିପାଇଁ କୁହାଯାଇଛି ;—

"ଯେହୁ ସାତବାର ଯୋଗୀଙ୍କର ସାର
ମୃତ୍ୟୁ ମେଣ୍ଟିପାରେ ସାଧିଲେଣ
ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବାରେ ଥିବ ଚନ୍ଦ୍ରଘରେ
ସୂର୍ଯ୍ୟ ରହିଥିବ ସୂର୍ଯ୍ୟରେଣ ।
ଆନ ହେଲ ଦିନ ସବୁ ଧନ୍ଦ ଜାଣ
ଯେବେ ସାତବାର ଆନ ହୋଏ
ଆଠ ଦିନରେଣ ନିଅତ ପ୍ରମାଣ
ବ୍ରହ୍ମା ରୁଦ୍ର ହରି ରଖି ନୋହେ ।"

ଚନ୍ଦ୍ର ଗୃହ କଳା ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗୃହ କଳା; ଏହି ଆଠ ହିଁ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଭାବରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୃହୀତ । ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତ ହେଲେହେଁ ତାହାର ଭାଷାରୁ ତାହା ଆନୁମାନିକ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବା ତତ୍‌ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ରଚନା ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଲୋଚନା ନାଥଧର୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ ।

"ସପ୍ତାଙ୍ଗ" ଓ "ଶିବସ୍ୱରୋଦୟ"

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଗୋରେଖ ନାଥ ପ୍ରଣୀତ ସପ୍ତାଙ୍ଗ-ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସପ୍ତବାରରେ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ କଳା ଅନୁସାରେ ନିଶ୍ୱାସ ପ୍ରଶ୍ୱାସଦ୍ୱାରା ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟର ବିଚାର କରାଯାଇଛି । ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଥମାଂଶରେ କୁହାଯାଇଛି ;—

"ଅଲେଖ ନିରଞ୍ଜନଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବ କେମନ୍ତେ
ଏ ଦେହ ଭେଦିଣ ସ୍ୱାମୀ ରହିବ ଯେମନ୍ତେ ।
ଯେତେ ବୋଲି ମଲ୍ଲିକାନାଥ ଗୁରୁପାଦ ଧରି
ଷଟଯୋଗ ସ୍ୱାମୀ ମୋତେ କହିବା ବିସ୍ତାରି ।

ମଚ୍ଛିକା ଗୁରୁ ଗୋରେଖ ଯେମନ୍ତେ ଶୁଣିଲେ
ପରମ ଯୋଗ ପୂତାରେ ଶୁଣସି ବୋଇଲେ ।"

ଏହି ଷଷ୍ଠ ଯୋଗ ହେଉଛି ହଠ ଯୋଗ ବା ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗ । ଗୋମାଞି ଋଷିଙ୍କୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମହାଦେବ ଯାହା କହିଥିଲେ ଓ ଯାହା ବଳରେ ସେ ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ସେହି ଯୋଗର ବିଷୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ପୁଣି କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଗୋମାଞିଙ୍କର ଗୁରୁ 'ମଚ୍ଛିନ୍ଦ୍ର' ବା ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ତାଙ୍କଠାରୁ ସେ ଏହି ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ ।

"ଆଦିନାଥ ଯୋଗ ପୂତା ମଚ୍ଛନ୍ଦ୍ର ମୋ ଗୁରୁ
ସର୍ବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପୂତା ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ମହାମେରୁ ।
ସେହି ମୋତେ କହିଛନ୍ତି ପରମ ଗୁପ୍ତକରି
ତେଣୁ ମୁଁ ପୁଚ୍ଛିଲି ତାଙ୍କୁ ବେନପାଦ ଧରି ।"

—(ସପ୍ତାଙ୍ଗ ପୃ ୧୦୭)—

ଏହା ପରେ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ,—

"ବାମଭାଗେ ଚନ୍ଦ୍ର ପୂତା ଡାହାଣ ଭାଗେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ରହି
ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟେ ପୂତା ଶମ୍ଭୁନାଥ କହି ।"

ଏହି ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଜୀବ ପରମ ତଥା ହଂସ ସୁହଂସ ଭାବରେ କଥିତ । ସ୍ନାନ, ଭୋଜନ, ଶୟନ ଓ ଯାତ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗ ଅନୁସାରେ ସମାହିତ କଲେ କୌଣସି ପ୍ରମାଦ ରହିବ ନାହିଁ । ଏପରିକି ଶରୀରରେ କାଳ ପ୍ରବେଶ କରି ପାରିବ ନାହିଁ । ଏହା ପରେ ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଦଶ ବାୟୁର କଥା କୁହାଯାଇଛି ଓ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପରେ ପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ସପ୍ତାଙ୍ଗର ନାମକରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଇଛି—

"ସପ୍ତବାର ବୋଲି ପୂତାରେ ସପ୍ତ ଆଭରଣ
ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ପୂତାରେ କହିବା ଯେବେ ଶୁଣ ।
ଜ୍ଞାନ ସପ୍ତଭୂମି ପୂତାରେ ବୋଲି ବେଦାନ୍ତରେ କହି
ସପତାଙ୍ଗ ଜ୍ଞାନ ଭୂମି ସପ୍ତବାର ଏହି ।
ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗ ପୂତାରେ ସାତବାର କହି
ପଞ୍ଚଭୂତ ଆତ୍ମାକୁ ଟି ଧରିଛନ୍ତି ଏହି ।"

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ୱରାଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଷୟ ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛି । ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟ ମଧ୍ୟ ଏହି ଧରଣର ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଯାହା ସଂସ୍କୃତ 'ସ୍ୱରୋଦୟଲେଶ' ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁସରଣରେ ଲେଖାଯାଇଛି ।

ସ୍ୱରୋଦୟଲେଶ ବା ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ସ୍ୱରଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଲୋକପ୍ରିୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହାର ପ୍ରଭାବ କେବଳ 'ସ୍ୱରାଙ୍ଗ ଯୋଗ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନୁହେଁ, ତାହା ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର 'ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟରେ' ପଡ଼ିଛି । ଓଡ଼ିଆ 'ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟ' ଗ୍ରନ୍ଥ କହିବାକୁ ଗଲେ ସଂସ୍କୃତ 'ଶିବସ୍ୱରୋଦୟ' ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁବାଦ ମାତ୍ର । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ :—

"ବାମେ ଚାମୃତ ରୂପା ସ୍ୟାଜ୍ଜଗଦପ୍ୟାୟନଂ ପରମ୍
ଦକ୍ଷିଣେଚରଭାଗେନ ଜଗଦୁତ୍ପାଦୟେତ୍ସଦା ।୫୨।"

—(ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟ, ବମ୍ବେ ୧୯୬୭ ପୃ୧୫)

ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ହେଉଛି :—

"ଅମୃତଟି ନାମ ତାର ହୋଇଛି ବହନ୍ତ
ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗ ନାଡ଼ରେ ଚର ନାମେ ସ୍ଥିତ ।"

(ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟ ପୃ୭, ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ)

ସ୍ୱରାଙ୍ଗ ଗ୍ରନ୍ଥର ସ୍ୱର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ନାମରେ ରଚିତ 'ସ୍ୱରାଙ୍ଗ' ଗ୍ରନ୍ଥଟି 'ଗୋରେଖ ବାଣୀ'ରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ 'ସପ୍ତବାର' ଅନୁସରଣରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ମନେ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ରଚନାର ସମୟ ଖ୍ରୀ· ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର କୌଣସି ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁବାଦମୂଳକ ରଚନା ହୋଇପାରେ ।

"ଗୋରେଖ ମଲ୍ଲିକା ସଂବାଦ" ଓ "ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣମ୍"

ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି ଯେ 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗଧାରଣମ୍' ପୁସ୍ତକଟି ଉଭୟ ଗୋରେଖ ନାଥ ଓ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତା ହୋଇ ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଛି । ଦୁଇ ଗ୍ରନ୍ଥର ପାଠରେ ବିଶେଷ କିଛି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ' ଏକ ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା ବୋଲି ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଯେଉଁ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ତାହା ଭୁଲ୍ ବୋଲି ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରହ୍ଲାଦ ପ୍ରଧାନ ତାଙ୍କର 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗଧାରଣମ୍' ସନ୍ଦର୍ଭରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋ'ଗ ଧାରଣମ୍'ର ଭାଷା ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ଭାଷା ଏବଂ ତାହାର ସମୟ ଅକ୍ଳେଶରେ ଖ୍ରୀ· ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଧରି ନିଆଯାଇ ପାରେ । ଗୋରେଖ ଭଣିତ 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣମ୍' ଓ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ କୃତ 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ସାର ଟୀକା'ର ପଦସଂଖ୍ୟା ୨୬୫ ଓ 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗଧାରଣଂ'ର ପଦ ସଂଖ୍ୟା ହେଉଛି ୨୫୯ । ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଧାନ 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗସାର ଟୀକା'ର ପାଠକୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟତର ବୋଲି ବିବେଚନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଧାନ 'ଅଙ୍ଗ' ଶବ୍ଦକୁ ଦିନ ବା ବାର ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣଂ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେଉଁ 'ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ' ଶବ୍ଦ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ତାହା 'ଅଷ୍ଟଦିନ' ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ । ରାଜଯୋଗରେ ଯମ, ନିୟମ, ଆସନ, ପ୍ରତ୍ୟାହାର, ପ୍ରାଣାୟାମ, ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା ଓ ସମାଧି 'ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ' ଯୋଗ ଭାବରେ କଥିତ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଉକ୍ତ ଅର୍ଥରେ 'ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଯେପରି–

"ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ହେଲେ ପୁତା ଅବଶ୍ୟ ପୁଟେ କାଳ
ସପତାଙ୍ଗେ ଥାଇ ପୁତା ବ୍ରହ୍ମ ଅଗ୍ନିଜାଳ ।୨୪୮"
"ସପ୍ତାଙ୍ଗରେ ଥାଇ ପୁତା ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗରେ ଯାଇ
ନିଦାନ କହିଲି ପୁତା ଜାଣି ଥାଅ ତୁହି । ୨୪୭ ।"

ଅନ୍ୟ ଏକ 'ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ' ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ (ପରିଶିଷ୍ଟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) ଯେଉଁ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ସାଧନା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାର ଅନୁଯାୟୀ ଦିଆଯାଇଛି ତାହା ସେହି ଅଷ୍ଟ ଦିନ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ଏହି ବିଷୟ "ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଓ କାୟାକଳ୍ପ" ପରିଚ୍ଛେଦରେ ବିଶଦ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସହଜିଆ ଧର୍ମର ଯୋଗ ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାର କହନ୍ତି (ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପୃ ୭୩) କିନ୍ତୁ 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ' ବା 'ସପ୍ତବାରରେ ସ୍ୱର ସାଧନା' ନାଥ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଯୋଗସାଧନାର ବିଶିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗ । 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣଂ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଏ ଯୋଗର ସ୍ରଷ୍ଟା ହେଉଛନ୍ତି ଶଙ୍କର ଏବଂ ଶଙ୍କରଙ୍କଠାରୁ 'ମଚ୍ଛେନ୍ଦ୍ର' ଓ ତାଙ୍କଠାରୁ 'ଗୋରେଖ ନାଥ' ଏହି ଯୋଗ ତତ୍ତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ପଣ୍ଡିତ ମିଶ୍ରଙ୍କର ଅନୁମାନ ଭୁଲ ଓ ଯଥାର୍ଥରେ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ସାଧନା ନାଥ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଯୋଗ ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ସହଜିଆ ଧର୍ମରେ ଇଡ଼ା, ପିଙ୍ଗଳା ବା ଚନ୍ଦ୍ର ନାଡ଼ି ସାହାଯ୍ୟରେ ବାୟୁ ଚାଳନା ପଦ୍ଧତିକୁ ଭଲଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରା-ଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ ସପ୍ତାଙ୍ଗର ଉଲ୍ଲେଖ ଏଥିରେ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିନାହିଁ ।

ଗୋରେଖ ମଲ୍ଲିକା ସଂବାଦ ଓ ମଲ୍ଲିକା ନାଥ—

'ଗୋରେଖ ମଲ୍ଲିକା ସଂବାଦ ଓ ମଲ୍ଲିକା ନାଥ' ଶୀର୍ଷକ ସନ୍ଦର୍ଭ 'ନାଗରୀ ପ୍ରଚାରିଣୀ' ପତ୍ରିକାରେ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଏହାର ଲେଖକ ହେଉଛନ୍ତି ଡାଃ ନଗେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଉପାଧ୍ୟାୟ । ଲେଖକ 'ଗୋରେଖ ମଲ୍ଲିକା ସମ୍ବାଦ' ଗ୍ରନ୍ଥର ବିବରଣୀ ଦେଇ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ପାଣ୍ଡୁଲିପି ହାତ ତିଆରି କାଗଜରେ ନାଗରୀ ଅକ୍ଷରରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ପାଣ୍ଡୁଲିପିର ଲମ୍ବ ୧୨.୭ ଇଞ୍ଚ ଓସାର ୪.୯ ଇଞ୍ଚ, ପତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ୮ ଓ ପୃଷ୍ଠା ୧୫ ଅଟେ । ସମୀକ୍ଷକ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ୩୦୦।୪୦୦ ବର୍ଷର ପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ମତ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ସେ ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମତ ଦେଇ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷା ବଙ୍ଗଳା, କାରଣ ଏଥିରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିରେ 'ଏର', ଦ୍ୱିତୀୟାରେ 'କେ' ଆଦିର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଧାତୁ ରୂପରେ 'କହିଲାମ୍' ଶବ୍ଦର ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ରହିଛି । ଏହାଛଡ଼ା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଏଖନ ଶବ୍ଦର ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ରହିଛି ।

'ଗୋରଖ ଟିଲ୍ଲା' କାଶୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ 'ଶ୍ରୀନାଥ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ'ରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଯୋଧପୁର ଦୁର୍ଗର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରରେ 'ମଲ୍ଲିକା ନାଥ ଗୋରେଖ ନାଥ ସମ୍ବାଦ' ପାଣ୍ଡୁଲିପିଟି ରହିଅଛି; କିନ୍ତୁ ପରେ ପତ୍ରାଳାପ-ଦ୍ୱାରା ଲେଖକ ଜାଣି ପାରିଛନ୍ତି ଯେ, ଏପ୍ରକାର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଯୋଧପୁର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରରେ ନାହିଁ । ଲେଖକଙ୍କ ମତାନୁଯାୟୀ ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ "ଗୋରକ୍ଷ ମଲ୍ଲିକା ସମ୍ବାଦ"ର କେତେକ ପଦ ପାଠକମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଅଛନ୍ତି । ନିମ୍ନରେ ଉକ୍ତ ଉଦ୍ଧୃତଗୁଡ଼ିକ ଦିଆଯାଉଛି ।

"ଓଁ ନମୋ ଗଣେଶାୟ" ଈଶ୍ୱର ଉବାଚ
ନମଃ ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ଯୋଗଖ୍ୟ ଚ୍ୟ (ପୁରୁଷ)
ଅନ୍ତର୍ଯାମି ନାଥ ପ୍ରଭୁ ମହିମା ବିଶେଷ ।
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ସର୍ବଯୋଗଦାତା
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ସର୍ବସୁଖ ଦାତା ।
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ସର୍ବ ଏକ ସାର
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁ ତୁମି ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ହର ।
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ଜ୍ଞାନକଳ୍ପତରୁ
ସର୍ବଯୋଗେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୁ ଅଚଳ ମହାମେରୁ ।
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ କରୁଣା ଜ୍ଞାନ ସିନ୍ଧୁ
ଅନ୍ଧ ତିମିରନାଶନ ତୁମି ସର୍ବଜ୍ଞାନଇନ୍ଦୁ ।
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ପରଂବ୍ରହ୍ମରାଶି
ଶମା ହସ୍ତେ ଉଦ୍ଧାର ପ୍ରଭୁ କାଳଦଣ୍ଡ ଫାଶି ।
ସ୍ତୁତି କରେ ମଲ୍ଲିକା ଗୋରକ ମୁଖ (ସୁଖ ?) ପାଖେ ତୁହିଁ ।
ଗୁପ୍ତକଥା ଜିଜ୍ଞାସି ମୋରେ ଦେହ କହି ।
ପ୍ରସନ୍ନ ହଇୟା ସ୍ୱାମି କହିବା ଆମାରେ
ତବେ ସେ ଛୁଡ଼ିବେ ସ୍ୱାମୀ ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ମୋରେ ।
ଚରଣେ ପ୍ରଣାଂମ କହ ଯୋଗ ବିଧି
ମହାଯୋଗେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୁ ଜ୍ଞାନଘଟ ସିଦ୍ଧି ।

ଉପଦେସ ଆଜ୍ଞା ମୋରେ କହ ଗୁରୁଦେବ
ହଇତେ ପ୍ରାଣ ମୋରେ କେମନ୍ତେ ନା ଛାଡ଼ିବ ।
ସେ ସକଳ କଥା ମୋରେ ବୁଝାଇଯ୍ଵା କହ ସ୍ଵାମୀ
ଆତ୍ମାରାମ ଜ୍ଞାନ, ତୁମି ସର୍ବଯୋଗ ଗାମି ।
ମୋ ସ୍ଵାମୀ ପରମ ଦଷା ଭବେ ମୋରେ କହ
କେ ମୋତେ ରହିବେ ସ୍ଵାମୀ ଅଜ୍ର (?) ସ୍ଵର ଦେହ ।
ଯୋଗ ମାଷର (?) ରାଜଯୋଗ ମାନସ୍ଵର (?) ସାର
ସେ ଉପାସନା ସ୍ଵାମୀ ଦୟା ପିଣ୍ଡକେ ଉଦ୍ଧାର ।
ଜିବ ପରମ ମୋକ୍ଷ ନରଖି ଅଛ ଯାହା
ସଂସୟ ଫିଟାଇ ମୋତେ ମହିବାକ ତାହା (?)
ଜିବ ପରମ ସମ୍ଭୂତ କେମନ୍ତେ ହୋଇଲେ
ପ୍ରଥମେ କରୁପେ ସ୍ଵାମୀ କାହିରେ ରହିଲେ ।
କେବଳ ପ୍ରକାରେ ସ୍ଵାମୀ.........”

ହସ୍ତଲେଖାର ଅନ୍ତିମ ପୃଷ୍ଠାର ଶେଷ ଭାଗର କେତେକ ପଦ,—

“ଗୌତମ କହିଲେ ଯାହା ମଲ୍ଲିକା ଷୁଣିଲେ ।
ଶ୍ରୀଗୁରୁ ବସିଷ୍ୟ ପୁଚ୍ଛରେ ଯୋଗ ଆତ୍ମା ବହରିଲେ ।
ଆତ୍ମା ଜେ କାଷ୍ଟେର କରିଆ ପବନ ଧାରଣ କରିବେ
ଗୁରୁବକ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ରେ ତେ ସ୍ଵରୁପ ବ୍ରହ୍ମ କେ ଦେଖିବା ।”

ଇତି ଶ୍ରୀ ପବ(ର)ମ ଯୋଗ ସାରେ ପବ(ର)ମ ହଂସ ନିର୍ଣ୍ଣୟେ ଶ୍ରୀଗୁରୁ କଥନେ ଶ୍ରୀ ଗୋରେଖନାଥ ମଲ୍ଲିକା ସଂବାଦେ ଶ୍ରୀ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣା ଜିବପରମ ଜାତାସ୍ଥିତେ ଅନୁଭବ ଯୋଗ କଥନେ ଶ୍ରୀ ପବ(ର) ମ ହଂସ ଯୋଗଃ ସମାପ୍ତୋୟଂ ଗ୍ରନ୍ଥଃ ଲିପିୟନ୍ତୀ ।

ଓଡ଼ିଆ “ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗଧାରଣ”

“ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ଯୋଗାଧି ପୁରୁଷ ।
ଅନ୍ତର୍ଯାମୀ ନାଥ ତୁମ୍ଭ ମହିମା ଅଶେଷ ।୧।
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ସର୍ବଯୋଗ ବେତ୍ତା
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ସର୍ବସୁଖ ଦାତା ।୨।

ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ସର୍ବଯୋଗ ବ୍ୟବସ୍ଥା
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ସର୍ବସୁଖ ଦାତା ।୩।
(ନମସ୍ତେ ଗୁରୁ ଧର୍ମ ହେ ସର୍ବ ଧର୍ମସାର
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ହର ।୩।)
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ସର୍ବ ଦେବସାର
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ହର ।୪।
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ଜ୍ଞାନ କଳ୍ପତରୁ
ସର୍ବ ଯୋଗ ଧାରଣରେ ଅଟ ମହାମେରୁ ।୫।
(ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ଗ୍ୟାଂନ କଳ୍ପତରୁ
ସର୍ବ ଯୋଗ ଧାରଣା ହେ ଅଚଳ ମହା ମେରୁ ।୪।)
ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ କରୁଣାମୟ ସିନ୍ଧୁ
ଅନ୍ଧତମିର ନାଶେ ତୁମ୍ଭ ଜ୍ଞାନ ଇନ୍ଦୁ ।୬।
(ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ କରୁଣାମୟେ ସିନ୍ଧୁ
ଅନ୍ଧ ତମିରକୁ ନାଶ ତୁମ୍ଭେ ଗ୍ୟାଂନ ପୂର୍ଣ୍ଣଇନ୍ଦୁ ।୫।)
(ନମସ୍ତେ ଗୁରୁଦେବ ହେ ପରମ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ
ଗଳାରୁ ଉଦ୍ଧର ତୁମ୍ଭେ କାଳଦଣ୍ଡ ଫାଶି ।୬।)

—ପୁସ୍ତକର ୭ମ ପଦ ସହ ସମାନ—

କରନ୍ତି ସ୍ତୁତି ମଲ୍ଲିକା ଗୋରେଖକୁ ଗୁହିଁ
ଦୁର୍ଲଭ କଥାଏ ସ୍ୱାମୀ ପଚ୍ଚାରିବ ମୁହିଁ ।୮।
ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇଣ ସ୍ୱାମୀ କହିବା ସେ କଥା
ତେବେ ସେ ଛାଡ଼ିବ ମୋର ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ବ୍ୟଥା ।
(ତେତେବେଳେ ଛାଡ଼ିବ ସେ ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ବ୍ୟଥା) ।
ଚରଣେ ପ୍ରଣାମ ସ୍ୱାମୀ କହିବା ସେ ବିଧି
ମହା ଯୋଗେଶ୍ୱର ତୁମ୍ଭେ ଜାଣ ଘଟ ସାଧି ।
(ମହା ଯୋଗେଶ୍ୱର ତୁମ୍ଭେ ଜାଣ ଘଟ ସିଧି ।)
ଉପଦେଶ ସାର ଆଜ୍ଞା କର ଗୁରୁଦେବ
ଏହି ପିଣ୍ଡରୁ ଆତ୍ମା ସେ କେମନ୍ତ ନ ଯିବ ।
(ଏ ପିଣ୍ଡରୁ ଆତ୍ମା ଛାଡ଼ି ଯେମନ୍ତେ ନ ଯିବ ।)

ସେବାଟ ବୁଝାଇ ମୋତେ କହି ଦେବ ସ୍ୱାମୀ
ଆତ୍ମା ରାମ ଜ୍ଞାନ ତୁମ୍ଭେ ସର୍ବ ଯୋଗଗାମୀ ।
(ସେ କଥା ବୁଝାଇ ମୋତେ କହିବା ହେ ସ୍ୱାମୀ
ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ତୁମ୍ଭେ ସର୍ବ ଯୋଗ ଅନ୍ତର୍ଯାମୀ ।)
ହେ ସ୍ୱାମୀ ପରମ ଦୀକ୍ଷା ଏବେ ମୋତେ କହ
ଯେମନ୍ତେ ରହିବ ସ୍ୱାମୀ ଅଜ୍ରାମର ଦେହ ।୧୩।
(ହେ ସ୍ୱାମୀ ପରମଦୀକ୍ଷା ମୋତେ ଭବେ କହ
ଯେମନ୍ତ ରହିବ ସ୍ୱାମୀ ଅଜ୍ରାମ୍ବର ଦେହ ।)
ଯୋଗମାନଙ୍କର ରାଜା ଜ୍ଞାନଙ୍କର ସାର
ସେ ଉପଦେଶକୁ ଦେଇ ମୋ ପିଣ୍ଡ ଉଦ୍ଧାର ।୧୪।
(ସେ ଉପଦେଶ ସେଂ ମୋର ପିଣ୍ଡକୁ ଉଧାର ।)
ଜୀବ ପରମ ଶାଙ୍କୋଳ ରଖି ଅଛୁ ଯାହା
ସଂଶୟ ଫିଟାଇ ମୋତେ ବତାଇବ ତାହା ।୧୫।
(ଜୀବ ପରମ ସମ୍ଭୁତ ଯେମନ୍ତେ ହୋଇଲେ
ପ୍ରଥମେ କରୁପେ ସ୍ୱାମୀ କାହିଁରେ ରହିଲେ ।)
କେବଣ ମାର୍ଗରେ ସ୍ୱା·········

ଅନ୍ତିମ ପୃଷ୍ଠାରେ କେତେକ ପଂକ୍ତି;—

ଗୋରେଖ ନାଥ କହିଲେ ମଲ୍ଲିକା ଶୁଣିଲେ
ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟ ପରମ ଆତ୍ମାରେ ବିହରିଲେ ।୨୫୯।"
(ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପତ୍ର ନ ୨୭୪)

ଇତି ଶ୍ରୀ ପରମ ଯୋଗସାର ପରମ ହଂସ ନର୍ଣ୍ଣୟେ ଶ୍ରୀ ଗୋରେଖ-ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବାଦେ ସର୍ବାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣେ (ଯୋଗ ମାର୍ଗେଣ) ଜୀବ ପରମ ଗତାଗତ କଥନେ (ଅନୁଭବ କଥନେ) ପରମହଂସ ଯୋଗ ସଦାଜପ୍ୟେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ।୨୬୪।"

'ଗୋରେଖ ମଲ୍ଲିକା ସଂବାଦ'ର ଉଦ୍ଧୃତାଂଶରେ ଅନେକ ଲିପିଗତ ଅଶୁଦ୍ଧି ରହିଛି । ଯଥା—'ଯୋରୂଢ଼ ପୁରୁଷ'. ସ୍ଥଳରେ 'ଯୋଗାଖ୍ୟ ପ୍ୟରୁଷ', 'ସର୍ବଦେବସାର' ସ୍ଥାନରେ 'ସର୍ବ ଏବସାର', 'ଗଳାରୁ ଉସ୍ତର' ସ୍ଥଳେ 'ଶମ୍ଭୁ ହସ୍ତେ ଉଦ୍ଧାର', 'ଅଜ୍ରାମ୍ବର' ସ୍ଥାନରେ

'ଅକ୍ରମ୍ବର', 'ମାନଙ୍କର' ଯାଗାରେ 'ମାନକ୍ଷର' ଓ 'ମାନସ୍ୱର', 'ଫଣସ୍ପୁ ଫିଟାଇ ମୋତେ ବତାଇବା ତାହା, ସ୍ଥାନରେ 'ଫଣସ୍ପୁ ଫିଟାଇ ମୋତେ ମନ୍ତ୍ରବାକ ହାହା' ଓ 'ପରମ' ସ୍ଥାନରେ 'ପବମ' ପ୍ରଭୃତି ।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ 'ଭୂମି', 'ହଇସ୍ୱା', 'ମୋରେ' ଓ 'କରଆ' ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ବଙ୍ଗଳା ଶବ୍ଦ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ସନ୍ଦର୍ଭକାର 'ଗୋରକ୍ଷ ମଲ୍ଲିକା ସଂବାଦ' ଗ୍ରନ୍ଥର ଯଥାର୍ଥ ଅନୁସନ୍ଧାନ ନ କରି ତହିଁରେ କେତେକ ବଙ୍ଗଳା ଶବ୍ଦ ଦେଖି ତାହା ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅନେକ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥ ବଙ୍ଗଳାରେ ଅନୁବାଦିତ ହୋଇଥିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପାଇଛୁ, ଯାହା 'ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର' ଆଲୋଚନାରେ ପରିବେଷଣ କରିଯାଇଛି । ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ 'ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର' ବିକୃତଭାବରେ ବଙ୍ଗଳାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହେଲା ପରି 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗଧାରଣମ୍' ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସେହିପରି ବଙ୍ଗଳାରେ ଭାଷାନ୍ତରିତ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣଂ' ଓ ତାହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କରଣ 'ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ' ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟି ବିଶେଷ ଲୋକପ୍ରିୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଏହାକୁ ବଙ୍ଗଳା ବୋଲି କହିବା ଅସମୀଚୀନ ।

ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗଧାରଣଂର ମଲ୍ଲିକାନାଥ :—

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଦ୍ୱିବେଦୀଙ୍କର ନାଥସିଦ୍ଧ ତାଲିକାରୁ 'ମଲ୍ଲିକା ନାଥ' ସିଦ୍ଧଙ୍କର ନାମ ମିଳେ ନାହିଁ । ଶୁଦ୍ର ମୁନି ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ନାଥଧର୍ମର ବହୁଳ ପ୍ରଭାବ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇଥାଏ ଓ ତାହା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । ସାରଳା ମହାଭାରତରେ 'ଏକାମ୍ବର ନାଥ' (ବନ ପୃ୩୩), ବିଷ୍ଣୁନାଥ, ଅନାଦି ନାଥ (ହରିବଂଶପର୍ବ, ପୃ୩୨୯) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ରହିଛି ଓ ତାହା ସହିତ ମଧ୍ୟ ସଭାପର୍ବରେ କଥିତ ଯେ କାଞ୍ଚି ରାଜ୍ୟର ରାଜା ଉଜାଣ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ କାବେରୀ ନଦୀ କୂଳରେ ମଲ୍ଲିକାନାଥଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥାଏ ଓ ତାଙ୍କର ରାଜ୍ୟରେ ତିନିଲକ୍ଷ ଜଙ୍ଗମ ରହିଥାନ୍ତି ।

"ସେ ରୁଦ୍ର ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କୁ କରଇ ଯେ ପୂଜା
ତିନିଲକ୍ଷ ଜଙ୍ଗମ ସେ ଅଟନ୍ତି ରାଜ୍ୟ ରାଜା" ।

—(ସଭାପର୍ବ ପୃ ୩୩୭)—

କବି ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କୁ ଶ୍ରୀ ଗିରି ପର୍ବତସ୍ଥ 'ମଲ୍ଲିକାନାଥ' 'ମଲ୍ଲିକାର୍ଜ୍ଜୁନ ବା ମଲ୍ଲିକାଞ୍ଜନ' ଶିବ ବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି । ଏହି 'ମଲ୍ଲିକାନାଥ' ହୁଏତ ଶିବରୂପୀ ଯୋଗୀ ମଲ୍ଲିକାନାଥ ହୋଇ ପାରନ୍ତି । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ଜଗତସିଂହପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବାଲିକୁଦାଠାରୁ ମାତ୍ର ଦୁଇମାଇଲ ଦୂରରେ ମଲ୍ଲିକାପୁର ନାମକ ଏକ ଯୋଗୀ ବସତି ରହିଅଛି । ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ସିଦ୍ଧ କବି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ତାଙ୍କର ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତାରେ ମଲ୍ଲିକାନାଥଙ୍କ ଯୋଗ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରି କହି ଅଛନ୍ତି —

"ନାଗାନ୍ତକ ଯୋଗାନ୍ତକ ବେଦାନ୍ତକ ଯେତେ
ନାନା ପ୍ରତିବଧିରେ କହିଲେ ତୋଷ ଚିତ୍ତେ ।
ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ବିଦ୍ୟା ଘାରସିଂହ ଆଜ୍ଞା
ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କ ଯୋଗ ବାଉଳ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ।"

ଗୋରେଖ, ଘାରସିଂହ, ମଲ୍ଲିକା ଓ ବାଉଳ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ । ଘାରସିଂହ ଗାଦି ବା ପୀଠ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବାଲିକୁଦା ଅନ୍ତର୍ଗତ ମଙ୍ଗରାଜପୁର ଗ୍ରାମରେ ରହିଅଛି ଓ ବାଉଳ ସିଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନତମ ଗାଦି, ମଠ ଓ ମନ୍ଦିର ଜଗତସିଂହପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନର ଉପାନ୍ତରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ମଲ୍ଲିକାନାଥ ଗୋରେଖନାଥ ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଘାରସିଂହ, ବାଉଳା ଓ ଲୋହିଦାସ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ସଂପ୍ରଦାୟ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇନାହିଁ ।

'ମଲ୍ଲିକା ନାଥ'ଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏହି କେତେକ ଉପାଦାନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାଦାନ ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଭାବ । ସମ୍ଭବତଃ 'ମଲ୍ଲିକା ନାଥ' ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ସାଧକ ଓ ହଠଯୋଗୀ ଥିଲେ; ଏଣୁ ସେ ହଠଯୋଗ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ । 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ' ଓ 'ହଠଯୋଗ' 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣ' ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଧାନ ଉପଜୀବ୍ୟ

ବିଷୟ । ତେଣୁ ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କୁ ଜଣେ ସପ୍ତାଙ୍ଗୀ ଓ ହଠଯୋଗୀ କହିବା ଭୁଲ ହେବ ନାହିଁ ।

ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଡାଃ ଉପାଧ୍ୟାୟ ମୟୂରଭଂଜର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲଚନ୍ଦ୍ର ଭଂଜ ଦେବଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇ କେତେକ ବିବରଣୀ ପ୍ରଦାନ କରି ଅଛନ୍ତି ଓ ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ ଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଭଞ୍ଜଦେବ 'ମଲ୍ଲିକା ନାଥ'ଙ୍କୁ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଜବଂଶ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ କରି ଅଛନ୍ତି । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଜବଂଶ ଉପରେ ଶୈବ ଧର୍ମର ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରଭାବ ରହି ଆସିଛି ଓ ଖିଚିଂର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୈବ ପୀଠ ଏହାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଭଞ୍ଜ ମଲକା ନାଥଙ୍କର ଯେଉଁ ବିବରଣୀ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ତାହା 'ମଲ୍ଲିକା ମକରନ୍ଦ' ନାମକ ଏକ ଅପ୍ରକାଶିତ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିଛି । ସେ ତିନ ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ ଉକ୍ତ ତାଳ ପତ୍ର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାରରୁ ପାଇଥିଲେ । ଉକ୍ତ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଇତିହାସ ଖଣ୍ଡ, କ୍ରିୟା କଳାପ ଖଣ୍ଡ ଓ ରହସ୍ୟ ଖଣ୍ଡ—ଏହିପରି ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଏହାର ଇତିହାସ ଖଣ୍ଡରୁ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଭିନ୍ନ ବିବରଣୀ ମିଳିଥାଏ । 'ମଲ୍ଲିକା ମକରନ୍ଦ'ର ରଚୟିତା ହେଉଛନ୍ତି ସିଦ୍ଧ ବିମଳ ନାଥ । ସେ ନିଜର ଗୁରୁ ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ବାରୁଣୀ ନାଥଙ୍କଠାରୁ ତାହା ଶୁଣି ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି । ତେବେ ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଯେ, ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଲୋଚନା ବା ଉଲ୍ଲେଖ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ପତ୍ର ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରି ନାହିଁ ଓ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଷୟଟି ରହସ୍ୟମୟ ହୋଇ ରହିବ ।

ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଅଦ୍ୟାପି ମଲ୍ଲିକାନାଥ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱରଙ୍କ ସମାଧି ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ ଶିବଲିଙ୍ଗ ରହିଛି ଓ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଭଞ୍ଜଦେବ କହନ୍ତି ଯେ, ତାହା ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କ ସ୍ୱହସ୍ତାର୍ଚ୍ଚିତ ଶିବଲିଙ୍ଗ । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଭଞ୍ଜଦେବଙ୍କର ପିତାମହ ମହାରାଜା କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଦେବଙ୍କର କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତା ଶ୍ରୀ ଗୋକୁଳ ଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଦେବ ଉକ୍ତ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଉପରେ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇ

ଥିଲେ । ଏହି ମନ୍ଦିର ପଞ୍ଚଶିଖ ମନ୍ଦିର ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ । ଏହା କାଶୀ ବିଶ୍ୱନାଥ ମନ୍ଦିରର ଶୈଳୀ ଅନୁକରଣରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଭଞ୍ଜଦେବଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ମଲ୍ଲିକାନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିବରଣୀ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ମଲ୍ଲିକା ମକରନ୍ଦରେ ଲେଖାଯାଇଛି ଯେ, ସିଦ୍ଧ ମଲ୍ଲିକାନାଥ ମାଳ୍ୱାର ଦେଶର ଏକ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଯୋଦ୍ଧା ଥିଲେ ଓ ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ନାମ ଥିଲା କୁଦ୍ଧ ମଲ୍ଲ । ଏକଦା ସେ ମୃଗୟା ଯାତ୍ରା ସମୟରେ ସମାଧିସ୍ଥ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରିବା ପରେ ତାଙ୍କ ମୁଖରୁ ଆଶୀର୍ବାଦସୂଚକ କୌଣସି ବାଣୀ ନ ଶୁଣିବାରୁ ବିବୁଧେନ୍ଦ୍ର ମଲ୍ଲ କ୍ରୋଧାବିଷ୍ଟ ହୋଇ ସମାଧିସ୍ଥ କାପାଳିକର ମସ୍ତକରେ ପ୍ରହାର କଲେ । ପରେ ଅନୁତପ୍ତ ହୋଇ ସଂସାର ତ୍ୟାଗୀ ହୋଇ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ପରେ ସେ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରି ବିଶ୍ୱନାଥ ନାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଗୁପ୍ତନାମ ରହିଲା 'ସ୍ୱାନନ୍ଦ' । ଏହା ପରେ ଗୁରୁଙ୍କ ଆଦେଶରେ ସେ ତ୍ରିପୁରା ଦେବୀଙ୍କର ଉପାସନା ନିମିତ୍ତ ଓଡ୍ଡୀୟାନ ଯାତ୍ରା କଲେ । ଓଡ୍ଡୀୟାନରେ ସେ ଚନ୍ଦ୍ରାର୍ଦ୍ଧନ ଓ ତ୍ରିପୁରା ଦେବୀଙ୍କର ଉପାସନାରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବା ପରେ ଏକ ବ୍ରହ୍ମବାଦିନୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ କନ୍ୟାଙ୍କୁ ବିବାହ କଲେ । ଓଡ୍ଡୀୟାନର ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କର କ୍ରମ ଅନୁସାରେ ସେ ସ୍ତ୍ରୀୟ ସିଦ୍ଧା ଭୈରବୀଙ୍କର ନାମ 'ମଲ୍ଲିକା' ରଖିଲେ ଓ ତତ୍ପରେ ସେ ମଲ୍ଲିକାନାଥ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କଲେ ।

ମହାନିର୍ବାଣ ଦିବସରେ ସେ ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଶିଷ୍ୟ ବାରୁଣୀନାଥଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ ଯେ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ପରନ୍ତ ଶରୀରକୁ ଅରଣ୍ୟରେ ସମାଧି ଦେଇ ତହିଁ ଉପରେ ଏକ ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିବେ । ତଦନୁଯାୟୀ ନିର୍ବାଣ ପରେ ବାରୁଣୀନାଥ ଗୁରୁଙ୍କ ସମାଧି ଉପରେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱହସ୍ତାର୍ଚ୍ଚିତ ଶିବଲିଙ୍ଗକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇଥିଲେ । ଗୋରେଖ ଆକାଶମାର୍ଗରେ ଓଡ୍ଡୀୟାନକୁ ଆସିଥିଲେ ଓ ମଲ୍ଲିକାନାଥଙ୍କୁ ସେଠାରେ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା 'ମଲ୍ଲିକା-ମକରନ୍ଦ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ବାରୁଣୀନାଥ ରସସିଦ୍ଧ ଓ

ପରମଙ୍ଗଳୀ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କ ଦେହାନ୍ତ ପରେ ସିଦ୍ଧା ଭୈରବୀ ମଲ୍ଲିକା ଅନେକଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବିତ ଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋରେଖ ନାଥ ଓ ମୀନନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ବିବରଣୀ ରହିଛି ।

ଏହି ସବୁ ବିଷୟରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମର ଧାରରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ନାଥଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ବହୁକାଳରୁ ରହିଥିଲା । ଯଦି ଉପାଖ୍ୟାନ ସତ୍ୟ ହୁଏ ତେବେ ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ନାଥଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଛି । ସିଦ୍ଧ ମହେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଓ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ତଥା ସାହିତ୍ୟକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । 'ମଲ୍ଲିକା ନାଥ'ଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସିଦ୍ଧ ମଲ୍ଲିକାଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଭାରତୀୟ ନାଥ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ଅବଦାନ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ । ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ ଭାରତୀୟ ଶୈବ ସଂପ୍ରଦାୟ ତଥା ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନା ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ସମ୍ବନ୍ଧିତ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ, ନାଥ ସିଦ୍ଧ ତାଲିକାରେ ଥିବା ମାଳପଦ ନାଥ ଓ ମଲ୍ଲିକା ନାଥ ଅଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏ ଅନୁମାନ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମଲ୍ଲିକା ନାଥ ସତ୍ୟନାଥଙ୍କ ପରି ଅନ୍ୟ ଜଣେ ପ୍ରାଚୀନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ସେ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ସମକାଳୀନ ବା କିଞ୍ଚିତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ-ପାରନ୍ତି । ଶେଷରେ ତାଙ୍କର ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗଧାରଣା ସଂସ୍କୃତ ବା ଅପଭ୍ରଂଶ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ହୋଇପାରେ, ଯାହାର ମୂଳରଚନା ସମୟର ସ୍ରୋତରେ ଲୋପ ପାଇଯାଇଛି । ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ-ଧାରଣମ୍ ବା ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ, ଖ୍ରୀ. ଷୋଡ଼ଷ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନୁବାଦମୂଳକ ରଚନା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିହୋଇ ପାରେ ।

ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶର ନାଥ ସାହିତ୍ୟରେ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗର ତେତେ ଉଲ୍ଲେଖ ବା ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ-ସାହିତ୍ୟ ତଥା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥସାହିତ୍ୟରେ 'ସପ୍ତାଙ୍ଗ' ସାଧନା ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ସାଧନା ଭାବରେ ସାଧକମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୋଇଅଛି ।

ଗୋରେଖ ମଲ୍ଲିକା ସଂବାଦରେ ଲିଖିତ ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗଧାରଣମ୍ ବା ସପ୍ତାଙ୍ଗଯୋଗ ବଙ୍ଗଳାରେ ଓ ପରେ ଦେବନାଗରୀ ଲିପିରେ ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ପ୍ରଚୁର ଓ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିବାଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ ନାଥ ଧର୍ମର ସୁଦୂରପ୍ରସାରୀ ଲୋକପ୍ରିୟତାର ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ ।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା

କାଳ ନିରୂପଣ :—

ଗୋରେଖ ସଂହିତା ଏକ ଅପ୍ରକାଶିତ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ । ସର୍ବ-ପ୍ରଥମେ ଅଧ୍ୟାପକ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ଦାସ 'ଗୋରେଖ ଗୀତା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ନାଥ' ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିଚୟାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା କରି-ଅଛନ୍ତି । ନିଜେ ଆଲୋଚକ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଯେଉଁ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶ ତାଙ୍କର ଆଲୋ-ଚନାରେ ଦେଇଛନ୍ତି ତହିଁରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ, ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ହେଉଛି 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା' । ଉଦ୍ଧୃତାଂଶଟି ହେଲା :—

"ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଗୋରେଖଙ୍କର ଅଭୟ ଚରଣ
ଚନ୍ଦ୍ରଶିଖର ନାଥଙ୍କୁ ନଶିବା ସ୍ମରଣ ।
ଗୋରେଖ ସଂଗୀତା ଶ୍ଳୋକ ଗୀତ ମୂଢ଼ଂ କଲି
ଅଗାଦ ଏ ଯୋଗ ଘରି ଥଳ ନ ପାଇଲି ।"

ମୋ ପାଖରେ ଥିବା ସେହି ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ଉପରୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ରହିଛି :—

"ଗୋରେଖ ସଂହିତା ଶ୍ଳୋକ ଗୀତ ମୁହିଂ କଲି
ଅଗାଦ ଯେ ଯୋଗ ଘର ଥଳ ନ ପାଇଲି ।" ୮୭୦

'ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଡାଃ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ 'ଗୋରକ୍ଷ ସଂହିତା' ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ବିବରଣୀ ପ୍ରଦାନ କରି ଅଛନ୍ତି : "ଗୋରକ୍ଷ ସଂହିତାର ପ୍ରାୟ ସବୁ ସୂଚୀରେ ଏହି ପୁସ୍ତକର ନାମ ମିଳିଥାଏ । ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରସନ୍ନକୁମାର କବିରତ୍ନ ଏହି ପୁସ୍ତକକୁ ସଂ୧୮୯୭ରେ ଛପାଇଥିଲେ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ପୁସ୍ତକ ଆଜ ଖୋଜିବାରେ ମିଳୁ ନାହିଁ । ଡାଃ ବାଗଚୀ 'କୌଲଜ୍ଞାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ' ଭୂମିକାରେ ନେପାଳ ଦରବାର

ଲାଇବ୍ରେରୀରୁ ପାଇଥିବା ପ୍ରତିଲିପିର ସାମାନ୍ୟ ଅଂଶ ଉଦ୍ଧୃତ କରିଥିଲେ । ପୁସ୍ତକର କେତେକ ଅଂଶ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ 'ଅକୁଲବୀର ତନ୍ତ୍ର' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମିଳେ । ଏଥି ନିମିତ୍ତ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ବିଶେଷ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ ।"

ଡାଃ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ଜଣା ପଡ଼େ ଯେ, 'ଗୋରକ୍ଷ ସଂହିତା' ଏକ ମୂଲ୍ୟବାନ ନାଥ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଯାହାର ସଂପର୍କ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର 'ଅକୁଲବୀରତନ୍ତ୍ର' ସହିତ ରହିଛି ଓ ତାହାର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଜ୍ଞାତ ଓ ଅନାଲୋଚିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ନାଥଙ୍କର ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଆ ଗୋରେଖ ସଂହିତାର ଶ୍ଳୋକକୁ ସେ ଗୀତ ଆକାରରେ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅଗାଧ ତତ୍ତ୍ୱର ସେ ଥଳକୂଳ ପାଇନାହାନ୍ତି ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ମନେହୁଏ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ନାଥଙ୍କର ଗୋରେଖ ସଂହିତା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ମୂଲ୍ୟବାନ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପୁସ୍ତକ ସଂସ୍କୃତ ଗୋରେଖ ସଂହିତାର ଛାୟା ବା ଅନୁବାଦ ପ୍ରତିଲିପି । ଗ୍ରନ୍ଥର ଆରମ୍ଭରେ ମଧ୍ୟ କବି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା' ବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି ।

"ଗୋରେଖ ସଂଗୀତା ଶ୍ଳୋକ ଗୀତ ମୁଁ କରିବି
ଭବସିନ୍ଧୁ ତରିବାକୁ ଭେଳା ମୁଁ ବାନ୍ଧିବି ।"
—(ଗୋ. ସଂ. ପୃ ୧)—

ତେଣୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ 'ଗୋରେଖ ଗୀତା' ନ କହି 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା' କହିବା ସମୀଚୀନ ହେବ । ମୋ ପାଖରେ ଥିବା ପୋଥିଟି କଟକଜିଲାର କୋଲଣ ଗିରି ନାଥ ମଠରୁ ମିଳିଥିଲା । ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିଶେଷରେ ଲେଖା ଅଛି :—

"ଏ ପୋସ୍ତକ ଲେଖନକାରି ଅଧା ବଳରାମ ସାହୁ । ସା । କୋଲଣଗିରି, ସମସ୍ତ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ମହାରାଜାଙ୍କ ଅ ୨୧ଙ୍କ ସ୍ନ ୧୩୦୫ ସାଲ ସାହି ମକର ୧ ଦିନ ବୁଧବାର ବେଳେ ୭ଘଣ୍ଟା ସମୟରେ ଏ ପୋସ୍ତକ ସମାପ୍ତ ହୋଇଲା । ଏ ପୋସ୍ତକ । ପ୍ର । ଅଳବସେ ଗୋପାଳପୁର ମୌ : କୁଲଣଗିରି ମଠ ମହନ୍ତ ଶ୍ରୀ ଧନେଶ୍ୱର ନାଥଙ୍କର ପ୍ରମାଣ ଏ ପୋସ୍ତକ ।" ପୃ ୧୩୭ । ତେଣୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ପୋଥିଟି ୭୫ ବର୍ଷ ତଳେ ଲେଖାଯାଇଥିଲା ।

ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାର ଠିକ୍ ସମୟ ନିରୂପଣ କରିବା କଠିନ । କବିଙ୍କର ଜନ୍ମ, କାଳ ଓ ବାସସ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ଅଜ୍ଞାତ । ଆମେ ଭାଷାର ରୂପରେଖରୁ ଆନୁମାନିକ ଭାବରେ ସମୟ ନିରୂପଣ କରିପାରିବା । ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ନାଥ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ରଚନା 'ଶିଶୁବେଦ'ର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ଯେ, 'ଶିଶୁବେଦରୁ' ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ଘଟିଛି ଓ ସେହି ଶିଶୁବେଦର ସ୍ଥିତି ହେଉଛି ଲଲାଟରେ ।

"ଅରୂପଟି ରେଖ ଶିଶୁବେଦ ସେହିଠାର
ଶିଶୁବେଦ ଭିତରୁ ଯେ ଗୋରେଖ ଅବତାର ।୨୪୭।
ନିରାଲମ୍ବ ଲଲାଟରେ ଶିଶୁବେଦ ସ୍ଥିତି
ଶିଶୁବେଦ ଭିତରୁ ଗୋରେଖ ଉତପତ୍ତି ।" ୨୪୮।

ଏହି ପଦରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, 'ଶିଶୁବେଦ' ରଚନା ପରେ 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା' ରଚିତ ହୋଇଛି । ଶିଶୁବେଦର ରଚନା ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ· ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରାଯାଇଛି (ସନ୍ଦର୍ଭସ୍ଥ ଶିଶୁବେଦ ଆଲୋଚନା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) । କିନ୍ତୁ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାରରୁ ଜଣାପଡେ ଯେ, ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ରଚନା ସମୟ ଖ୍ରୀ· ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ହୋଇପାରେ । ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗରେ ଶୁଣିମାକ, କରିବାକ, ପ୍ରଥମହୁଂ, ପ୍ରଭାତହୁଂ, ଅଯାମ୍ଭଂର, କେବଣ, ଯେବଣ, ଘଟରେଣ, ମୋହରେଣ, କାୟାପ୍ତେଂ, ସମ୍ଭାଇଂ, କିନ୍ତୁ, ହାଦେ, କେବଣହିଁ, କେବଳଇଂ, ଉଦୁଆଂ, ପ୍ରମବ୍ରହ୍ମଂ, ସସ୍ରଦଳ, ଶୁଣସି, କହସି, ଅଚମ୍ଭିତ, ଆପାହୁଡ଼ି, ଉପୁରାଟ, ଦୃଶନ, ଏକାମ୍ବର, ଯାଜନଗ୍ର, କଇଷଣୀ, ନିବାଡ଼ି, ଭାର୍ଜନ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଯାହା ସାରଳା ମହାଭାରତକାଳୀନ ଶବ୍ଦ ସହିତ ସମକକ୍ଷ । ସାରଳା ମହାଭାରତ ଖ୍ରୀ· ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା । ଖ୍ରୀ· ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଯଦି ଆହୁରି ୧୦୦ ବର୍ଷ ଅଧିକ ସମୟ ଦିଆଯାଏ ତେବେ ସାରଳା ଯୁଗର ଏହି ସବୁ ଶବ୍ଦସମ୍ଭାର ନେଇ ଖ୍ରୀ· ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା' ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା ଆଲୋଚନା

ପ୍ରଥମେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଆରମ୍ଭରେ ଅନାଦ୍ୟ ନିହାର ନିରାକାର ନିରଂଜନଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରି ବିଷୟବସ୍ତୁର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଗୁରୁ ହାଡ଼ିପା ଓ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିରେ ମଚ୍ଛିନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବା ମୀନ ନାଥଙ୍କର ଜନ୍ମ କାହାଣୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରଥମେ ଗୋରେଖଙ୍କର ଜନ୍ମ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କଲା ପରେ କବି ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହି ଅଛନ୍ତି ଯେ, ସତ୍ୟ ଯୁଗରେ ଅନଲୀ ଗୋସାଇଁ ମହା-ଯୋଗ ନିଦ୍ରାରେ ଅଭିଭୂତ ଥିବାବେଳେ ସେ ଚକ୍ଷୁ ଉନ୍ମୀଳିତ କରି ସମ୍ମୁଖରେ କମଳାଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ଓ ତାଙ୍କର ବୀର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଖଳିତ ହେଲା । ସେହି ବୀର୍ଯ୍ୟ ରାଘବ ମତ୍ସ୍ୟଦ୍ୱାରା ଭକ୍ଷିତ ହେଲା । କ୍ରମେ ମତ୍ସ୍ୟ ସାକଳ୍ପ ଦ୍ୱୀପକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ କୈବର୍ତ୍ତଦ୍ୱାରା ଧରଯାଇ କର୍ତ୍ତିତ ହୁଅନ୍ତେ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କର ଜନ୍ମ ହେଲା ।

"ଦେଖିଲୁକ ମତ୍ସ ଯୋଗ ହୋଇଛନ୍ତି ବସି
ଯୋଗ ପଥ ଉଧାରିବା ପ୍ରାୟେ ମୋତେ ହସି ।୧୩୦।"

ରାଜା ଏହି ବିଷୟ ଜାଣି ପାରି କେଉଟଙ୍କୁ ଉକ୍ତ ସନ୍ତାନ ପ୍ରତି-ପାଳନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବଡ଼ ହୋଇ ଯିବା ପରେ ପିତାଙ୍କଠାରୁ ମେଲାଣି ମାଗି ଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟଟନ ନିମିତ୍ତ ବାହାରିଲେ । ପର୍ଯ୍ୟଟନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା ଯୋଗ ସାଧନା ଓ ତାହା ବଳରେ ଅମର କାୟା ଲଭ କରିବା । ତୀର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରି ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର କପିଳାସ ଯାଇଁ ସେଠାରେ ହରଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ତାଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଏକ ବରୁଣ ଗଛ ମୂଳକୁ ଯାଇ ଯୋଗ ସାଧନ କଲେ । ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଯୋଗ ସାଧନାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆ ଯାଇଛି ତାହା ଓଡ଼ିଶୀ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଯୋଗ ସାଧନାର ଧାରା ।

"ଚଉରାଶି ଆସନ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଯେତେ
ସଂଗ୍ରହ ପାଖୁଡ଼ା ଷୋଳ ଉମ୍ଭରୁ ସହିତେ ।୧୬୮।
ବ୍ରହ୍ମ ରନ୍ଧ୍ର ଘର ବାଟେ ପବନର ଭେଟ
ଶୁଷମ୍ନା ଦ୍ୱାର କରି ଭେଦ ଗୋଲ୍ଲହାଟ ।

ଅମନ ମନ୍ଦରେ ସେ ପରମ ହଂସ ଥାଇ
ଅଜପା ଜପିଲେ ସେ ତାହାଙ୍କୁ ଭେଟ ପାଇ ।
× × ×
ଛତ୍ତ ଚକ୍ର ଉପରେ ପରମ ହଂସ ବାସ
ଅଲପ ଅଲପ କରି ବଳାଅ ଅଭ୍ୟାସ
ନାମକୁ ଅମନ ଦେଇ ରଖ ତାର ପାଦେ
ଭ୍ରମର ଗୁଂଫାରେ ହଂସ ଅଛଇ ଅଭେଦେ ।"୧୫୪।

ଏହାପରେ ଶିବ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କାନ ଚିରି ତାଙ୍କୁ ନାଥ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କଲେ । ଶିବ ତାଙ୍କୁ ପରେ କହିଲେ ଯେ, ସେ ଅନନ୍ତ କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସିଦ୍ଧ ହେବେ ଓ ତାଙ୍କର ଚେଲା ହେବେ ଗୋରେଖ ନାଥ ।

ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଭୈରବଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ନେବା ପରେ ପୁନର୍ବାର ଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟଟନରେ ବାହାରିଲେ । ସପ୍ତଦ୍ୱୀପ ସପ୍ତସିନ୍ଧୁ ଭ୍ରମଣ ପରେ ସେ ଲୋକାଲୋକ ପର୍ବତର ଗୁମ୍ଫାରେ ବହୁବର୍ଷ ଧରି ଯୋଗ ସାଧନା କଲେ । ଏହି ଯୋଗ ସାଧନାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ଜନ୍ମକଥା କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ମହାବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମ କପାଳରେ ସ୍ୱେଦ କଣିକାରୁ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଜନ୍ମ ହେଲା ।

"ରେଣୁ ଜାତ ହୋଇ ନାମ ବୋଲାଯେ ଗୋରେଖ
ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନିଗ୍ରହଣ ଯେ ପାଇବ ମହାସୁଖ ।୨୫୪ ।"

ତପୂରେ ଯୋଗମାୟାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ସେ ଗୋଲକରୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ଅବତରଣ କଲେ । ଯୋଗମାୟା ତାଙ୍କୁ ଅନାଥ ଗିରି ଉପରେ ରଖି ଦେଇ ଆସିଲେ । ସେ ସେଠାରୁ ପର୍ବତ କନ୍ଦରର ନିର୍ଗତ ଜଳ ସ୍ରୋତରେ ଆସି ତପସାଧନରତ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଗୋରେଖ ନାଥ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବକଥା ସ୍ମରଣ ହେଲା । ଗୋରେଖ ନାଥ ତାଙ୍କୁ କର୍ଣ୍ଣ ଚିରାଇ ମନ୍ତ୍ରୋପଦେଶ ଦେବା ପାଇଁ କହିବାରୁ ଉଭୟେ ହିମାଳୟ ପର୍ବତକୁ ଆସିଲେ ଓ ଉଭୟ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ-ଗଛ ମୂଳେ ଉପବିଷ୍ଟ ହେଲେ । ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗ ମାର୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ତତ୍ତ୍ୱର ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି । ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟା, ଜ୍ଞାନଯୋଗ, ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ, ଶବ୍ଦ, ରବିଚନ୍ଦ୍ର, ଶୂନ୍ୟ, ବିଭିନ୍ନ ଚକ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତତ୍ତ୍ୱ

ଗୋରେଖ ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଗୋରେଖ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଛନ୍ତି ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ତାହାର ଉତ୍ତର ପ୍ରଦାନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ଉତ୍ତରଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ନାଥ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନର ନିଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱ । ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ଏହି ବିଷୟଟି 'ଗୋରେଖ ବୋଧ'ର ରୂପାନ୍ତର ମାତ୍ର ।

ଏହା ପରେ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ହାଡ଼ିପାଙ୍କ କଥୋପକଥନ ମାଧ୍ୟମରେ ଗୋରେଖ ନାଥ ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କର ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ବଦ୍ରିକା କ୍ଷେତ୍ରରୁ ଗୋରେଖ ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ଉଭୟ ପ୍ରୟାଗ ତୀର୍ଥକୁ ଯାତ୍ରା କରି ଅଛନ୍ତି । ଗୋରେଖ ନାଥ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କୁ କଦଳି ଦେଶରେ ଭେଟିବେ କହି କର୍ଣ୍ଣାଞ୍ଚଳ ନାମକ ଦେଶରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେଠାରେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କୁ ଲୋକେ ତେତେ ମାନ୍ୟ କଲେ ନାହିଁ । ଏପରିକି ଜଳ ନିମିତ୍ତ ଅନେକ ମହାଜନ ଦ୍ୱାରକୁ ଗଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ କେହି ଜଳ ବିନ୍ଦୁଏ ସୁଦ୍ଧା ଦେଲେ ନାହିଁ । ଗୋରେଖ ନାଥ ଜଳ ନ ପାଇ କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇ ଆସନସ୍ଥ ହେଲେ । ଗୋରେଖ ନାଥ ରାଜ୍ୟରୁ ଜଳ ହରଣ କରିନେଲେ । ରାଜ୍ୟର ରାଜା ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ଆଶ୍ରିତ ହୋଇ କର୍ଣ୍ଣ ଚିରି ଦୀକ୍ଷା ନେଲେ ଓ ରାଜ୍ୟରେ ପୁନର୍ବାର ଜଳବୃଷ୍ଟି ହେଲା ।

ଏହାପରେ ଗୋରେଖନାଥ କାଶୀର କାଶୀବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ନିକଟରେ ଯୋଗ ସାଧନ କଲେ ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବିଭିନ୍ନ ତୀର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟଟନରେ ସେଠାରୁ ବାହାରିଲେ । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ ପରେ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର କୁଶଦ୍ୱୀପକୁ ଯାଇ ଚାତୁର୍ମାସ୍ୟା ଯାପନ କରିବା ବିଷୟ ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । କୁଶ ଦ୍ୱୀପରେ ରହିବା ସମୟରେ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥ କୁଶନଗର ରାଜଦୁହିତା 'ବିମଳା'ଙ୍କୁ ବିବାହ କରି ଉଭୟେ 'କଦଳି' କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଯାଇ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କୁ ଭେଟିବା ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

କୁଶଦ୍ୱୀପରୁ ଜମ୍ବୁ ଦ୍ୱୀପକୁ ଆସି ସେଠାରେ ବନ ମଧ୍ୟରେ ପର୍ଣ୍ଣ କୁଟୀର ରଚନା କରି ଉଭୟେ ବାସ କରିବାର ବିଷୟ କବି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ରୂପାୟିତ କରି ଅଛନ୍ତି । ବନର ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିଙ୍କର କବିତ୍ୱ କେତେକାଂଶରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି ।

"ନାନା ମନୋହର ବୃକ୍ଷମାନେ ପନ୍ତି ପନ୍ତି
ଜମ୍ବୀର ନାରଙ୍ଗ ଟଭା ପଣସ ଅଛନ୍ତି ।୭୦୭।
ସାଇ ଯୁଇ ଅଏଂଲା ହରଡ଼ା ବର କୋଳି
ମନ୍ଦାର ତରୁଟ ସେ ତଗର ଗୁରକୋଳି ।୭୦୮।
× × × ×
ଅନନ୍ତ ଗନ୍ଧନ ଚନ୍ଦନ କଦଳି ବୃକ୍ଷମାନ
ଫଳକରି ପାରୁଶେ ପଡ଼ନ୍ତି ସେହି ସ୍ଥାନ । ୭୧୦।
ବନର ମଧ୍ୟରେ ସେ ଯେ ଅଛଇ ପୋଖରୀ
ଅନନ୍ତ ସୁଆଦ ଜଳ ନର୍ମଳ ସେ ବାରି ।୭୧୧।
ପାଷାଣର ପାବଚ୍ଛ ବାନ୍ଧିଲି ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି
ମଧ୍ୟରେ ଶୋଭନ ଅଛଇ ଘାଟ ଦଣ୍ଡୀ ।୭୧୨।
× × × ×
ଅବସନ୍ତେ ବସନ୍ତ ବହଇ ଘନ ଘନ
ମହାରମ୍ୟ ସ୍ଥାନେଣ ହରିଲା ତାଙ୍କ ମନ ।"

ଏହି ସ୍ଥାନରେ ବିମଳାଙ୍କର ଗର୍ଭରେ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କର ପୁତ୍ର ଜନ୍ମ ହେଲା ଓ ପୁତ୍ରର ନାମ ହେଲା 'ମୀନନାଥ' ।

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ପରେ କାଶୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ସେଠାରେ ବେଦବକ୍ତା ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତଗଣ ଗୋରେଖଙ୍କର ଯୋଗୀବେଶ ଓ ଧ୍ୟାନ ଦର୍ଶନ କରି ଉପହାସ କରନ୍ତେ ଗୋରେଖନାଥ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜେ ବେଦ ନ ଶୁଣାଇ କୁକୁର ମୁଖରେ ବେଦ ଶୁଣାଇ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କରାଇ ଦେଲେ । ଗୋରେଖ ନାଥ ସେମାନଙ୍କୁ ପଞ୍ଚମ ବେଦ ବା 'ଶିଶୁବେଦ'ର ବିଷୟ ଜାଣି ନ ଥିବାର କଥା କହିଛନ୍ତି ।

"ଗୋରେଖ ବୋଇଲେ ତୁମେ ଶୁଣ ବିପ୍ରମାନେ
ଆମ୍ଭାକୁ ନ ଚହ୍ନି ତୁମ୍ଭେ ହୋଇବ ଅଗ୍ୟାଂନେ ।
ଚତୁର୍ବେଦ ପଢ଼ି ତୁମ୍ଭେ ଏତେ ଗର୍ବ କର
ପଞ୍ଚମ ବେଦର ଗତି ଜାଣିକି ନକର ।

ଶିଶୁବେଦ ବସ୍ତୁର ତ ତୁମ୍ଭେ ନ ଜାଣିଲ
ଚତୁର୍ବେଦ ଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ି କଥା ଯେ ହୋଇଲ ।୭୫୪।"

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପଞ୍ଚମ ବେଦର ତତ୍ତ୍ୱ ଗୋରେଖଙ୍କୁ ପଚାରନ୍ତେ ଗୋରେଖନାଥ ପାଖରେ ଶୋଇଥିବା କୁକୁରକୁ ତାହା ପଢ଼ିବାକୁ କହିଲେ ଓ କୁକୁର ତାହା ପଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏଥିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅପମାନିତ ହୋଇ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହେଲେ ।

ଏହାପରେ କବି ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧ ପୀଠ ଦର୍ଶନର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରି ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରେମର ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ୱଦେଶବତ୍ସଳତା ବା ସ୍ଥାନୀୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକରୁ ଚିତ୍ରଣର ଧାରା କବି ମହାଭାରତକାର ସାରଳାଦାସଙ୍କ ରଚନାଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିବାର ମନେ ହୋଇଥାଏ ।

ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ତୀର୍ଥ ସ୍ଥାନ ଓ ସିଦ୍ଧ ପୀଠ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ଯାଜନଗରର ବିରିଜା, ଲୋକନାଥ, ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଲିଙ୍ଗରାଜ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଦର୍ଶନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ନାଥମାନଙ୍କର ବାର ଗୋଟି ପଥର ବିଭିନ୍ନ ରୀତି ନୀତି ବେଶଭୂଷାର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସୂଚନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳ ଭ୍ରମଣ ପରେ ଗୋରେଖ ନାଥ କପିଳାସ ଓ ଲଙ୍କାଗଡ଼କୁ ଯାଇଛନ୍ତି ଓ ସେଠାରେ ମନ୍ଦୋଦରୀ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟା ହୋଇଛନ୍ତି । ଲଙ୍କାରୁ ଗୋରେଖ ନାଥ କଦଳୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ସେଠାରେ ଗୁରୁ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କୁ ଭେଟି ଅଛନ୍ତି । ସେ କଦଳୀ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଯାଇ ଦେଖିଲେ ଯେ, ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ ବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ ଧ୍ୟାନରତ ଓ କିଛି ଦୂରରେ ତାଙ୍କର ପୁତ୍ର ମୀନନାଥ ରହିଅଛନ୍ତି । ଗୋରେଖନାଥ ଗୁରୁଙ୍କ ସହିତ ବିଭିନ୍ନ ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣର ଅନୁଭୂତି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କଦଳୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦିନକର ବିଶିଷ୍ଟ ଘଟଣା ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଅଛନ୍ତି । ତାହା ହେଉଛି ଯେ, ଦିନେ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କୋଡ଼ରେ ମୀନନାଥ ବସିଥିବା ସମୟରେ ନିକଟସ୍ଥ ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ପୁତ୍ରକୁ ଶୌଚକରି ଆଣିବାପାଇଁ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ଗୋରେଖନାଥଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଗୋରେଖ ମୀନନାଥଙ୍କୁ

ନେଇ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତପୁଟିକା ତର ପୁଷ୍କରଣୀ କୂଳରେ ଶୁଖାଇ ଦେଇ ଆସିଲେ । ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ଓ ପତ୍ନୀ ବିମଳା ଏହି ବିଷୟ ଶୁଣି ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ପଡ଼ନ୍ତେ ଗୋରେଖନାଥ ସ୍ୱସିଦ୍ଧି-ବଳରେ ମୃତ ପୁତ୍ରକୁ ଜୀବନ୍ନ୍ୟାସ ଦେଲେ । ଗୋରେଖନାଥ 'ମୀନନାଥ' 'ମୀନନାଥ' ଡାକନ୍ତେ ମୀନନାଥଙ୍କର ମୃତ ଶରୀର ଉଜ୍ଜୀବିତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଗୋରେଖ ସ୍ୱସିଦ୍ଧିର ଚମତ୍କାରିତା ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ କହିଲେ :

"ଗୋରେଖ ବୋଇଲେ ତୁମ୍ଭେ ଶୁଣ ଗୁରୁଦେବ
ଯୋଗୀ ଘରେ ଜନ୍ମ ଯେବେ କମାଇ ମରିବ ।"୮୪୨।

କଦଳୀ କ୍ଷେତ୍ରରୁ ଗୋରେଖ ନାଥ ପୁନଶ୍ଚ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ମାଗି ଦେଶ ଭ୍ରମଣରେ ବାହାରିଲେ । ଗଣ୍ଡ୍ରୀନଘ ତୀରସ୍ଥ ମନୋହର ବନରେ ଗୋରେଖ ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ଭେଟିବାର ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଓ ଶିବ ପାର୍ବତୀ ମଧ୍ୟ ଗୋରେଖଙ୍କ ଅପୂର୍ବ ସିଦ୍ଧିର ପ୍ରଶଂସା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ସ୍ଥଳରେ ଶିବ ପାର୍ବତୀ ଗୋରେଖଙ୍କ ସହିତ ଚଉରାଅଶୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଏକ 'ଅମୃତମଣୋହି ଯାକ' ଓ 'ଷଡ଼ରସ' ଭୋଜନ ପାଇଁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ନବନାଥ ଓ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ କପିଳାସରେ ରୁଣ୍ଡୀଭୂତ ହୋଇ ହରପାର୍ବତୀଦତ୍ତ ଭୋଜନରେ ଆପ୍ୟାୟିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ।

ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ 'ଶାଳିବାହନ ନୃପତି ଉପାଖ୍ୟାନ' ବା 'ଚଉରଙ୍ଗୀ' ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆଲୋଚନା କରି ଅଛନ୍ତି ଯାହାର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣୀ ଓ ଉପାଖ୍ୟାନ ସନ୍ଦର୍ଭରେ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଏହି ସ୍ଥଳରେ ଚଉରାଅଶୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ଓ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ନାମ କାଳ୍ପନିକ ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ । ଚଉରାଅଶୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କୁ ପାର୍ବତୀ ଅନ୍ନ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପରିବେଷଣ କରିବା ବେଳେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ପାର୍ବତୀଙ୍କର ଯେଉଁ ଅନୁପମ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ତହିଁରେ କବିତ୍ୱର ସ୍ପଷ୍ଟ ମୁଦ୍ରାଙ୍କ ନିହିତ ରହିଛି । ଯଥା :—

"ଆପେ ଯେ ମହାମାୟା ସେ ଅମୃତ ଛନ୍ତି ଭରି
ପାଟେ ସିଦ୍ଧ ପାଟେ ଯେ ଯେ ଉପୁରାଣ କରି ।

ମୁକୁତା ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସର ଗଳାରେଣ ଭରି
ମୁନିମାନେ ମୋହ ହେବେ ରୂପ ଅନୁସରି ।
ଲଲାଟେ ସିନ୍ଦୂର ବିନ୍ଦୁ ଶିରେ ପୁଷ୍ପ ଗଭା
କର୍ଣ୍ଣରେ ମୁକୁତା କାପ ଦିଶେ ଅତି ଶୋଭା ।
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ମିତ ହାର ହସ୍ତେ ଚୁଡ଼ି ଭରି
ପଦ୍ମରେ ନେପୁର ଦୁଇ ବାଜେ କି ମାଧୁରି ।
ହସ୍ତରେ ମୁଦ୍ରିକାମାନ ଅତି ବିରାଜନ
ବାହାରେ ବାହୁଟି କଣ୍ଠେ ମାଳା ଶୋଭବନ ।
ଶିରରେ ମୁକୁତା ଜାଲ କଟୀରେ ମେଖଳା
ମାଳମେଘେ ଯେସନେକେ ଦିସଇ ବିଜୁଳି ।
ପାଷାଣ ହିଂ ଦେଖିଲେ ହୋଇବ ଜର ଜର
ଋଷି ତପୀମାନେ ସିନା ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀର ।"

ପାର୍ବତୀ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ଖାଦ୍ୟ ପରିବେଷଣ କରିବା ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କର ସିଦ୍ଧି ପରୀକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଅନେକ ସୁନ୍ଦରୀ କନ୍ୟା ସ୍ୱଶରୀରରୁ ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ପରିଶେଷରେ ସେ ଦେଖିଲେ ଯେ, ଗୋରେଖ ହିଁ ଅବିଚଳିତ ରହିଅଛନ୍ତି ଓ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମନରେ ଚଞ୍ଚଳତା ଆସିଛି । ପାନଭୋଜନ ପରେ ଗୋରେଖନାଥ ପ୍ରସ୍ଥାନୋଦ୍ୟତ ହୁଅନ୍ତେ ଦେବୀ ତାଙ୍କର ଅନୁସରଣ କଲେ । ପଥରେ ଦେବୀ ତାଙ୍କର ମହାମାୟା ରୂପ ପ୍ରକାଶ କରିବା ସହିତ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଦେବୀମୂର୍ତ୍ତି ସୃଷ୍ଟିକଲେ । ଗୋରେଖନାଥ ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଟଳିଲେ ନାହିଁ । ଦେବୀ ଗୋରେଖଙ୍କୁ କେବଳ ତାଙ୍କର ଅଙ୍ଗ ସ୍ପର୍ଶ କରିବା ପାଇଁ କହିଲେ ଓ ଗୋରେଖ ତାଙ୍କର ଅଙ୍ଗ ସ୍ପର୍ଶ କରନ୍ତେ ଦେବୀ ତାଙ୍କୁ ବର ମାଗିବା ପାଇଁ କହିଲେ । ଗୋରେଖ ଏହି ବର ମାଗିଲେ ଯେ, କାଳେ କାଳେ ତାଙ୍କର ମାୟାରେ ସେ ଯେପରି ବଶୀଭୂତ ନ ହୁଅନ୍ତି । ଦେବୀ ତଥାସ୍ତୁ କହି ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେଲେ ।

ଏହା ପରେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଗୋରେଖଙ୍କର କାଣିଅର୍କ (କୋଣାର୍କ), ପୁରୁଷୋତ୍ତମ, ଏକାମ୍ର ଓ ଯାଜନଗ୍ର ପ୍ରଭୃତି ତୀର୍ଥସ୍ଥଳ ଭ୍ରମଣ କରିବାର ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ପରିଶେଷରେ ପବିତ୍ର ସ୍ଥଳୀ ଯାଜପୁରରେ ଗୋରେଖ ନାଥ ରହି ତାଙ୍କର ଯୋଗସାଧନା ଆରମ୍ଭ କରି

ଅଛନ୍ତି । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସେ ବିରୂପାକ୍ଷ ନାଥଙ୍କ ଉପାଖ୍ୟାନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନରେ ନାଥ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ବିରୂପାକ୍ଷ ଓ ଯାଜପୁରର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିବାଦର ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କର ଅଦ୍ଭୁତ ଶକ୍ତିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପରାଜିତ ହୋଇ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରି କ୍ଷମାପ୍ରାର୍ଥନା ମାଗି ଅଛନ୍ତି । ଏହିଠାରେ ବିରୂପାକ୍ଷ ଓ ଗୋରେଖଙ୍କର ପରିଚୟ ହୋଇଛି ଓ ଗୋରେଖଙ୍କ କୃପାରେ ବିରୂପାକ୍ଷ ଅଖ୍ୟାତର ସମସ୍ତ ପାପ ପ୍ରକ୍ଷାଳନ କରି ସିଦ୍ଧ ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏକଦା ଯାଜପୁରକୁ କପରି ବୃକ୍ଷିଶ ହଜାର କନାଉଜୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସିଥିଲେ, ବ୍ରହ୍ମା କପରି ଦଶ ହଜାର ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ନେଇ ଯଜ୍ଞ ଆରମ୍ଭ କଲେ, ଯାଜପୁର ବିରଜା, ତ୍ରିଲୋଚନ, ବରାହନାଥ ପ୍ରଭୃତି ଦେବ-ଦେବୀଙ୍କୁ ଯେନି କପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି, ସେ ସବୁର ଆଭାସ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ବିରୂପାକ୍ଷ ଓ ଗୋରେଖ ନାଥ ଉଭୟେ କେନ୍ଦୁଝରର ହିଂଗୁଳା ପୀଠକୁ ଯାଇଛନ୍ତି ଓ ସେଠାରେ ହିଙ୍ଗୁଳା ସେମାନଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମଦଣ୍ଡ ଓ ବଜ୍ରକୌପି ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଯାଜପୁର କ୍ଷେତ୍ର ତ୍ୟାଗ କରିବା ପରେ ବିରୂପାକ୍ଷ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ସେଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଦଣ୍ଡ ବୁଲାଇ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଯଥାର୍ଥରେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ । ଜଗନ୍ନାଥ ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ ଯେ, ଯୋଗ ପଥାଶ୍ରିତ ଯୋଗୀମାନେ କେବଳ ତାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀଗୁଣ୍ଡିଚା ଯାତ୍ରାରେ ଦର୍ଶନ କରି ପାରିବେ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ପରେ ବିରୂପାକ୍ଷ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ସେଠାରୁ କଦଳି କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ମୀନନାଥ, ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଓ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । କଦଳୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ କିଛିଦିନ ଅବସ୍ଥାନ କରିବା ପରେ ବିରୂପାକ୍ଷ ଓ ଗୋରେଖ ଉଭୟେ ଗୋଦାବରୀ ତୀରକୁ ଯାଇ କାର୍ତ୍ତିକେୟଙ୍କୁ ଭେଟିଛନ୍ତି ଓ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର କାର୍ତ୍ତିକେୟଙ୍କର ଜନ୍ମ ଓ ତାରକାସୁର ବଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଗ୍ରନ୍ଥ ସମାପ୍ତି କରିଅଛନ୍ତି ।

ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅନୁଶୀଳନରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ, ଏହା ଯଥାର୍ଥରେ ବିଲୁପ୍ତ ଗୋରେଖ ସଂହିତାର ଅନୁବାଦ କି ନୁହେଁ ତାହା କହି ହେଉ ନାହିଁ । ମନେ ହୁଏ, ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଗୋରେଖ ସଂହିତା, ଗୋରେଖ ବୋଧ, ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥର ସାହାଯ୍ୟ ନେବା ସହିତ ସ୍ୱକଳ୍ପନା ମିଶାଇ ଏହି ଅଭିନବ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ଯୋଗୀମାନଙ୍କ ସଂପ୍ରଦାୟ ଓ ଦର୍ଶନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ତତ୍ତ୍ୱ ଗୋରେଖ ସଂହିତାରୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଗୋରେଖନାଥ ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନାଥ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର 'ଗୋରେଖ ବୋଧ' ନାମକ ରଚନାରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି, ଯାହାର ତୁଳନାତ୍ମକ ପଦାବଳୀ ଆଲୋଚନାର ଶେଷ ଭାଗରେ ଦିଆଯାଇଛି । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ କବି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ୱଅନୁଭୂତିରୁ ଅନେକ ପାରି-ପାର୍ଶ୍ୱିକ ଚିତ୍ର ଦେଇ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଜୀବନ୍ତ ଓ ସରସ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଭିନ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନର ମୂଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା କଠିନ ହେଲେହେଁ ଏହି ପ୍ରକାର ଉପାଖ୍ୟାନ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ରହିଛି । ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ, ମହା-ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମ କପୋଳର ସ୍ୱେଦରୁ ଗୋରେଖଙ୍କର ଜନ୍ମ ହେଲା ଓ ପରେ ଯୋଗମାୟାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ସେ ଗୋଲକରୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ଆସିଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରକାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଟ୍ରିଗ୍‌ସ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉପାଖ୍ୟାନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଉପାଖ୍ୟାନ ହେଉଛି ଯେ କର୍ଣ୍ଣାଞ୍ଚଳ ଦେଶରେ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କୁ ସେଠାକାର ଲୋକେ ମାନ୍ୟ ନ କରିବାରୁ ଗୋରେଖ ନାଥ ଯୋଗବଳରେ ସେ ରାଜ୍ୟରୁ ଜଳ ଅପହରଣ କରି ନେଲେ । ପରେ ରାଜା ଭୁଲ ବୁଝିପାରି ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କର ଶରଣାଗତ ହେବାରୁ ପୁନର୍ବାର ବୃଷ୍ଟି ହେଲା ଓ ଲୋକମାନେ ଜଳ ପାଇଲେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଉପାଖ୍ୟାନ ନେପାଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ଯେ, ଗୋରେଖ ନାଥ ବାରବର୍ଷ କାଳ ବର୍ଷା କରାଇ ଦେଇ ନ ଥିଲେ । କଥାଟି ହେଉଛି ଯେ ଗୋରେଖ ନାଥ ନେପାଳରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ସେଠାକାର ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ଯଥୋଚିତ ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇଲେ ନାହିଁ । ଫଳରେ ସେ ଆକାଶରୁ ମେଘ

ସମୂହକୁ ତାଙ୍କର ଝୁଲିମୁଣିରେ ବାନ୍ଧିରଖି ତା ଉପରେ ନିଶ୍ଚଳ ଭାବରେ ବସିରହି ବାରବର୍ଷ କାଳ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ରହିଲେ । କିନ୍ତୁ ଗୁରୁ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଦର୍ଶନରେ ଗୋରେଖ ଉଠି ପଡ଼ନ୍ତେ ମେଘମାନେ ମୁଣ୍ଡାରୁ ଫିଟି ଗଲେ ଓ ପୁନର୍ବାର ବର୍ଷା ହେଲା ।

ଅନ୍ୟ ଏକ କଥା ଅଛି ଯେ, ଗୋରେଖ ନାଥ ବର୍ଷା କରାଉଥିବା ନଅଗୋଟି ସର୍ପକୁ ବନ୍ଧନ କରି ନେପାଳରେ ବାରବର୍ଷ କାଳ ଅକାଳ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ଓ ପରେ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବରେ ସର୍ପଗୁଡ଼ିକ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ଓ ବର୍ଷା ହେଲା । ନେପାଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଗୋରେଖ ସଂହିତାର ଉପାଖ୍ୟାନର ବହୁ ସାଦୃଶ୍ୟ ଯେ ରହିଛି, କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

ବଙ୍ଗଳା 'ଗୋରକ୍ଷ ବିଜୟ'ର କେତେକ ଉପାଖ୍ୟାନର ସାଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । 'ଗୋରକ୍ଷ ବିଜୟ'ରେ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବା ନିମିତ୍ତ ମହାଦେବଙ୍କର ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ଭୋଜନ ପାଇଁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଓ ଅନ୍ନ ପରିବେଷଣ ସମୟରେ ଦେବୀଙ୍କର ମୋହିନୀ ରୂପରେ ବିମୁଗ୍‌ଧ ମୀନନାଥ, କାହ୍ନୁପା, ହାଡ଼ିପା ସିଦ୍ଧମାନେ ଅଭିଶାପ ପାଇବା ଓ କେବଳ ଗୋରେଖ ନାଥ ଏହି ପରୀକ୍ଷାରେ ଅଟଳ ରହି ହରପାର୍ବତୀଙ୍କର ପ୍ରଶଂସାଭାଜନ ହେବା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ନଗୋରେଖ ସଂହିତା ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ମେଳ ରହିଛି ।

ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥ କଦଳୀ ଦେଶରେ ଯାଇ ରହିବା ଓ କମଳା ମଙ୍ଗଳା ଦୁଇ ପାଟରାଣୀଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବା ସହିତ ସେଠାରେ ବିଳାସବ୍ୟସନପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିବା ବିଷୟ ଆଗରୁ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ 'ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥ'ଙ୍କର ପତ୍ନୀ 'ବିମଳା' ଓ ପୁତ୍ରର ନାମ 'ମୀନନାଥ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବା ବିଷୟ ବିଭିନ୍ନ ନାଥ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରିଛି । 'ଅମରକୋଷ ଗୀତା'ରେ ମୀନନାଥଙ୍କ ପୁତ୍ର 'ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ବିଷୟକୁ ତିବ୍ବତରେ ଡାଙ୍ଗ୍ରଇର ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ ସମର୍ଥନ କରିଥାଏ । ପଞ୍ଜାବର ଲୋକକଥାରେ ରହିଛି ଯେ, ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଦୁଇ ପୁଅକୁ ଗୋରେଖ ହତ୍ୟାକରି ଗଛରେ

ଟାଙ୍ଗି ଦେଇଥିଲେ କିନ୍ତୁ ପରେ ମୀନନାଥ ପୁଅ ଦୁହିଁଙ୍କର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରନ୍ତେ ଗୋରେଖ ନାଥ ସେମାନଙ୍କୁ ପୁନର୍ଜୀବିତ କରାଇଥିଲେ । ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ପ୍ରତିବାଦର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଯାଇ ଗୋରେଖ ନାଥ କୁକୁରଦ୍ୱାରା ବେଦଗାନ କରାଇବା ଘଟଣାର ସାଦୃଶ୍ୟ ମରହଟ୍ଟୀ ସନ୍ଥ କବି ଜ୍ଞାନଦେବଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଜ୍ଞାନଦେବ ମହିଷ ମୁଖରେ ବେଦ ଗାନ କରାଇ ପଶୁ ଓ ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମାର ପାର୍ଥକ୍ୟକୁ ଦୂର କରିଥିଲେ । ବେଦାନ୍ତ ସାର ଗୁପ୍ତ ଗୀତାରେ ଭକ୍ତ କବି ବଳରାମ ଦାସ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତ ଓ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ନିକଟରେ ଜଡ଼ା ଲୋକଦ୍ୱାରା ବେଦାନ୍ତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଇବା ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଘଟଣା ।

ବିରୂପାକ୍ଷ ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଉପାଖ୍ୟାନ 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା'ରେ ରହିଛି ତାହାର ବିଷଦ ଆଲୋଚନା ବିରୂପାକ୍ଷ ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କରାଯାଇଛି । ବିରୂପାକ୍ଷ ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କଥାର ମୂଳ କପର ଲାମା ତାରାନାଥଙ୍କ ବିବରଣୀ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ ତାହା ତହିଁରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି ।

ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ହଠଯୋଗ ଓ ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱର ଯାହା ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି ସେ ସବୁ ତତ୍ତ୍ୱ ନାଥ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ । ଆସନ, ମୁଦ୍ରା, ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ, ଅଜପା ଜପ ସାଧନ ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା ଉଭୟ ନାଥ ଧର୍ମ ଓ ଓଡ଼ିଶୀ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ମୌଳିକ ସମ୍ପଦ । ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କର ଯୋଗ ସାଧନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି—

"ଚଉରାଶି ଆସନ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଯେତେ
ପଞ୍ଚାଶ ପାଖୁଡ଼ା ଷୋଳ ଉମ୍ବିତ୍ୱ ସହିତେ ।୧୪୮।
ବ୍ରହ୍ମ ରଂଧ୍ର ଘରବାଟ ପବନର ଭେଟ
ଶୁଚି ମୁନା ଦ୍ୱାର କରି ଭେଦ ଗୋଲହାଟ ।୧୪୯।
ଅମନ ସନ୍ଧିରେ ଯେ ପରମ ହଂସ ଥାଇ
ଅଜପା ଜପିଲେ ତାହାକୁ ଭେଟ ପାଇଂ ।୧୫୦।"

—ଗୋରେଖ ସଂହିତା

ଆତ୍ମାରାମ ପରମବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସନ୍ଧାନ ନିମିତ୍ତ ବା ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶନ ନିମିତ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟାର ଯେଉଁ ଆଲୋଚନା ଗୋରେଖ ସଂହିତାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ କରାଯାଇଛି ତାହା ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ରୂପକକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଛି । ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାକୁ ହଂସ ସହିତ, ଉଷ୍ଣୀଶ ଚକ୍ରକୁ କାଳନ୍ଦୀ ଓ ସହସ୍ରାର ପଦ୍ମକୁ ସହସ୍ରଦଳ ପଦ୍ମ ସହିତ, ଶରୀରକୁ ଦେଉଳ ଓ ନିରାକାର ପରମ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଲିଙ୍ଗ ସହିତ ତୁଳନା କରିବା ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି କବିତ୍ୱବ୍ୟଞ୍ଜକ ସେହିପରି ଭାବଦ୍ୟୋତକ ମଧ୍ୟ । ଏହି ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ବହୁଳ ଭାବରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ତହିଁରୁ କେତେକ ପଂକ୍ତି ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା—

"ସଂଗମ ଉପରେ ଯେ ତ୍ରିକୂଟ ଗୋଲହାଟ
ତହିଁକି ଦ୍ୱାଦଶ ତାଳ ପରଜନ୍ତେ ବାଟ ।
ତହିଁର ନିକଟେ ପୁତା ହଂସ ବିହରଇ
ସରୋବର ପଶ୍ଚିମ ନିକଟେ ପାଣି ଖାଇ ।
ଭ୍ରମର ଗୁମ୍ଫାରେ ସେ ନିଶାନ୍ତେ ବସିଥାଇ
ଜୀବ ପରମର ସେଠାବକୁ ଭେଦ ନାହିଁ ।

× × ×

ଉଜୁଆଂ କମଳ ମଧ୍ୟେ ଭ୍ରମର ନ ବସେ
କମଳ ଫୁଲରୁ ସେ ଯେ ନ ନେଇଂ ବାସେ ।

× × ×

ଦେଉଳ ଭିତରେ ବାବା ଅଛି ଯେ ଏକ ଲିଙ୍ଗ
ଧ୍ୟାନ ମନ ଥାପ ତେଜ ଦେଖ ତାର ଅଙ୍ଗ ।
ସ୍ୱୟଂ ସେ ପ୍ରକାଶ ପୁତା ହୋଇଅଛି ଯହିଁ
ଆତ୍ମାରାମ ନିରାକାର ପ୍ରମବ୍ରହ୍ମ ସେହି ।୪୭
କର ଚରଣ ବାବା ନାହିଁ ତାର ପିଠି
ଇନ୍ଦ୍ରଗଣମାନଙ୍କରେ ନାହିଁ ତାର ଗୋଷ୍ଠୀ ।
ଅଲେଖ ପୁରୁଷ ସେହୁ ରୂପରେଖ ନାହିଁ
ଶୂନ୍ୟରେ ଆସଇ ପୁତା ଶୂନ୍ୟରେ ସେ ଯାଇଂ ।୪୮"

ନିସ୍ୱଷ୍ଟ ସ୍ଥାନରେ ହଂସ ବିଚରଣ କରୁଛି ଓ ସେହି ହଂସକୁ ଦର୍ଶନ କରିବାରେ ଯୋଗୀ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରେ । ପରମହଂସ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ କିପରି ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣ କରେ, ଯାହା ଯୋଗ ସାଧନାରେ ଊର୍ମି ଧୂର୍ମି, ଜ୍ୟୋତି ଓ ଜ୍ୱାଳା ଭାବରେ କଥିତ ତାହା ଗ୍ରନ୍ଥକାର ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା—

ଦେଖ ତାକୁ ଦେଖ ବାବା ଦୃଢ଼ କରି ମନ
ସହଜରେ ରହୁ ବାବା ଚଉଁ ଚଇତନ ।୪୭୨
ଚାରି ପ୍ରହରରେ ହଂସ ଚାରି ରୂପ ଧରି
ପ୍ରଥମ ପ୍ରହରେ ଶ୍ୱେତ ବର୍ଣ୍ଣ କାୟେ ଧରି ।
ଦ୍ୱିତୀୟେ ପ୍ରହରେ ପୀତବର୍ଣ୍ଣ ବିରାଜଇ
ତୃତୀୟେ ପ୍ରହରେ ସେ ଅସିତ ବର୍ଣ୍ଣ କହିଂ ।
ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରହରେ ରଙ୍ଗ ବର୍ଣ ତାର ହୋଏ
ଏହି ବର୍ଣ୍ଣକୁ ତୁ ବାବା କରିଥିବୁ ଲୟେ ।" ୪୭୫

—(ଗୋ. ସଂ.)—

ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ଯୋଗର ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ତହିଁରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଲା ତହିଁରେ ନାଥ ପନ୍ଥାର ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି ତାହା କେବଳ ଓଡ଼ିଆରେ ନୁହେଁ ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ନାଥ ଧର୍ମର ଆଲୋଚନାରେ ଅନେକ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିବ ।

— * —

ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ 'ଗୋରେଖ ବୋଧ' ପଦଗୁଡ଼ିକର
ଅନେକ ଅନୁବାଦ ଦିଆଯାଇଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ
ତାହା ତୁଳନାତ୍ମକ ଭାବରେ ଦେଖାଇ ଦିଆଗଲା ।

ଗୋରେଖ ବୋଧ ଓ ଗୋରେଖ ସଂହିତା

ଗୋରେଖ ବୋଧ—

ଗୋରେଖ—ସ୍ୱାମୀ ଜୀ କୁଣ ମୂଳ କୁଣ ବେଲା
କୁଣ ଗୁରୁ କୁଣ ଚେଲେ ।

କୁଣ ତତ ଲେ ଫିରୈ ଅକେଲା ।
ମଚ୍ଛନ୍ଦ୍ର— ଅବଧୂ ମନମୂଲ ପବନ ବେଲା
ଶବଦ ଗୁରୁ ସୁରନ୍ତି ଚେଲା ।
ନିରବାଣ ତ ତ ଲେ ଗୋରେଖ ନାଥ ଫୀରେ ଅକେଲା ।୧୦।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା—

ଗୋରେଖ—କେବଣ ସେ ମୂଳ ହେବା କେବଣ ସେ ବେଲା
କେବଣ ସେ ଗୁରୁ ହେବା କେବଣ ସେ ଚେଲା ।୩୩୯।
କେମନ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱ ବଗୃର ଫେରବା ସ୍ୱେକଲା
ସ୍ୱେ କଥା ପଗୃଛୁ ଅଛି ମୁହିଂ ଭୁମ୍ଭ ଚେଲା ।୩୪୦।
ମଚ୍ଛନ୍ଦ୍ର— ମନହିଂ ସେ ମୂଳ ବାବା ପବନହିଂ ବେଲା
ଶବଦ ସେ ଗୁରୁ ଜାଣ ସୁରନ୍ତି ସେ ଚେଲା.।୩୪୧।
ନିର୍ବାଣ ସେ ତତ୍ତ୍ୱ ନେଇଂ ଫେରବୁ ସ୍ୱେକଲା
ସ୍ୱରୂପ ବଚନ ବାବୁ ଆମ୍ଭେ କହି ଦେବା (ଲା) ।୩୪୨।

୨—ଗୋରେଖ ବୋଧ

ଗୋ—କହାଂ ବସୈ ମନ କହାଂ ବସୈ ପବନ ।
କହାଂ ବସୈ ଶବ୍ଦ କହାଂ ବସୈ ଚନ୍ଦ ।
ମଚ୍ଛନ୍ଦ୍ର—ହିର ଦେ ବସୈ ମନ ନାଭି ବସୈ ପବନ
ରୁଚ ବସୈ ଶବ୍ଦ ଗିଗନ ବସୈ ଚନ୍ଦ ।୨୨।
ଗୋ—ହିରଦା ନ ହୋତା ତବ କହାଂ ରହତା ମନ
ନାଭି ନହିଂ ତୋ ହୋତୀ କହାଂ ହୋତା ପବନ ।
ରୁଚ ନ ହୋଣ୍ଡ ତୋ କହାଂ ରହତା ସବଦ
ଗିଗନ ନ ହୋଣ୍ଡ ତୋ କହା ରହିତା ଚନ୍ଦ ।୨୭।
ମ—ହିରଦା ନ ହୋତା ତବ ସୁନ ରହତା ମନ ।
ନାଭି ନ ହୋଣ୍ଡ ତବ ନିରାକାର ହୋଣ୍ଡ ପବନ ॥
ରୁଚ ନ ହୋଣ୍ଡ ତବ ଅକୁଳ ରହତା ଶବ୍ଦ
ଗଗନ ନ ହୋତା ଅବ ଅଖିକ ରହିତା ଚନ୍ଦ ।୨୮।

ଗୋ—ବାଣୀ ନ ହୋଣ୍ଡା ତୋ ହନ କହାଂ ଥେ ଆୟୁା
ହନ ପ୍ରସଂନେ ବାଣୀ କହା ସମାଇ ।
ହବା ବୁଝାଣା ଜୋନ୍ତି କଥଂ ଲୟୁା ବାସା ।୨୯।
ମ—ବାଣୀ ନ ହୋଣ୍ଡା ହନ ସହଜ ହ୍ୱ ଆୟୁା
ହନ ପ୍ରସାନେ ବାଣୀ ସହଜ ସମାଇଁ
ହବା ବୁଝାଣା ଜୋନ୍ତି ଲଆ ନରଂତର ବାସା
ପବନ ନ ହୋତା ତବ ପ୍ରାଣ ପୁରସ କାସୁନ ହୋତା—
ହେସାସା ।୩୦।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା

ଗୋ—କହ୍ୱାଂ ସେ ବସଇ ମନ କେବଣ ହ୍ୱ ସ୍ଥାନ
କାହ୍ୱାଂ ସେ ବସଇ ରୂପ କେ ସ୍ଥାନେ ପବନ ।୩୫୨।
ଚନ୍ଦ୍ରମା କାହ୍ୱାଂ ବସଇ କହ୍ୱବା ଗୋସାଇଁ
ଏପୁହ୍ତ କଥାମାନ ମୋତେ କହ୍ୱବା ବୁଝାଇଂ ।୩୫୩।
ମ—ଶୂନ୍ୟରେ ପବନ ବସେ ଘଟରେଣ ମନ
କାୟୁା ପେ ବସନ୍ତ ରୂପ ଶୂନ୍ୟେ ଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥାନ ।
ଗୋ—ହୃଦୟ ନୁହନ୍ତେ କହ୍ୱାଂ ମନ କରେ ସ୍ଥାନ
ନାଭ ନୁହନ୍ତେଣ କହ୍ୱାଂ ବସଇ ପବନ ।
ଶବଦ ନୁହନ୍ତେ କହ୍ୱାଂ ବସଇ ସେ ରୂପ
ପବନ ନୁହନ୍ତେ କହ୍ୱାଂ ମୋସଂଇଂ ସେ ରୂପ ।
ମ—ହୃଦୟ ମଣ୍ଡଳେ ମାରନ୍ତରେ ହୋଇ ମନଂ
ନାଭିର ଭିତରେ ମାରନ୍ତେଂ ବସଇ ପବନ ।
ଶବଦ ଭିତରେ ଅଜଳତ ସେଉ ରୂପ
ସପନରେ ପ୍ରବେଶଇ ଚନ୍ଦ୍ରମା ସରୂପ ।
ଗୋ—ରାତି ସେ ନୁହନ୍ତେ ହନ କାହୁଂ ସେ ଅଇଲା
ହନର ପ୍ରଭାତେ ରାତି କାହ୍ୱାଂ ସେ ରହିଲା ।
ଦୟାକୁ ନିବାଇ ଯୋତି କାହ୍ୱାଂ ପ୍ରକାଶ
ପିଣ୍ଡ ରହିଲେ ପ୍ରାଣ କାହ୍ୱାଂରେ ପ୍ରକାଶ ।
ମ—କହନ୍ତ ମଚ୍ଛିଂନ୍ଦ୍ର ତୁମ୍ଭେ ଶୁଣିମା କଥାପେ
ରାତି ହ୍ୱଂ ନୂଂହନ୍ତେଂ ହନ ସହ୍ୱତେଣ ଥାଏ ।

ହିନ ପ୍ରସାଦେଣ ଲ୍ଭନ୍ତି ସହଜେ ସମ୍ଭାଂଯେ
ଙ୍ଗପ ନିମନ୍ତ୍ରେଂଣ ପୁତା ଘଟେ ସେ ବଶଏ ।
ପିଣ୍ଡ୍ର ନୂହ୍ଂନ୍ତେଣ ପ୍ରାଣ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେଂ ବଶ୍ବାସ
ଶୁଣ ହେ ଗୋରେଖ ନାଥ କହ୍ବିଂଲୁ ସନ୍ଦେଂଶ ।

ଗୋରେଖ ବୋଧ—

ଗୋ—କହାଂ ବସେ ଚନ୍ଦା କହାଂ ବସୈ ସୁର
କହାଂ ବସୈ ନାଦ ବ୍ୟନ୍ଦଂ କା ମୁଳ ।
କହାଂ ଚଢ଼ି ହଂସ ପିବୈ ପାଣୀ
ଉଲଟୀ ସକଣ୍ଠ କୁଣ ଧର ଆଣୀ ।୩୭।
ମ—ଅରଧେ ବସୈ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଉରଦେ ବସୈ ସୁରଂ
ହିରଦୈ ବସୈ ନାଦ ବଂଦ ବା ମୁଳୁ ।
ଗିଗନି ଚଢ଼ି ହଂସା ପୀବୈ ପାଣୀ
ଉଲଟି ସକଣ୍ଠ ଆପ ଧର ଆଣୀ ।୩୮।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା—

ଗୋ—ଅବଧାନ ହୋଇ ତୁମେ ଶୁଣିମା ଗୋସାଇଂ
ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ କେଉଂ ସ୍ଥାନେ ବସଇ ସେ ଦୁଇ ।
କାହ୍ନିଂ ରହେ ନାଦ ବିନ୍ଦୁଂ କାୟାର ସେ ସ୍ଥଳ
କାହ୍ନିଂ ରହେ ହଂସ ଯେ ପିଅଇଂ ଯାଇଂ ଜଳ ।
ମ—ଊର୍ଦ୍ଧରେ ବସଇ ଚନ୍ଦ୍ର ଊର୍ଦ୍ଧେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଜଳ
ନାଭିରେ ବସଇ ନାଦ ବିନ୍ଦୁ କାୟା ଠୁଳ ।
ଗଗନେ ଚଢ଼ିଣ ହଂସ ପିଅଇ ସେ ପାଣି
ପଂଚୁତତ୍ତ୍ବ ଗୋରେଖ ହେ ଶୁଣ ପରମାଣି ।

ଗୋରେଖ ବୋଧ—

ଗୋ—କୁଣ ସରୋବର କୁଣ ସୁନାଳା
କୁଣ ମୁଣି ହୋଇ କାଂଟବା ଜମକାଳା
କେ ଲେକ ଅଗୋଚର କୈସେ ଲହେ
ସତଗୁର ହୋଇସ ପୁଛ୍ୟା କହେ ।୪୧।

ମ—ମନ ସରୋବର ପବନ ସୁନାଳ
ଉରଧ ମୁଖି ହୋଇ ବଂଚୀବା ଜମକାଳ ।
ଅରଧ ଉରଧ ଅଗୋଚର ଲବ ଲହେ
ଏସ ତତ୍ତ୍ୱର ମଚ୍ଛିଂନ୍ଦ୍ର କହେଁ ।୫୯।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା—

ଗୋ—କାହିଂ ଦେବ ସରୋବର କେବଣ ସେ ନାଳ
କେବଣ ଭୂମିରେ ଦେବ ବଞ୍ଚେ ଦିନ କାଳ
କେବଣ ସ୍ଥାନରେ ମନ ଉନମତେ ରହେ
ସଦଗୁରୁ ହେଲେ ତତ୍ତ୍ୱ ପଚ୍ଚରଲେ କହେ ।
ମ—କହନ୍ତିଂ ମଚ୍ଛିନ୍ଦ୍ରଂ ନାଥେ ଶୁଣ ତହିଂ ସନ୍ଧିଂ
ଅମନ ଉପରେ ସେ ପବନ ହେଲା ବନ୍ଦୀଂ ।
ଗଗନ ସ୍ଥାନରେ ମନ ଉନମତେ ରହେ
ଗୋରେଖ ପୁଚ୍ଛନ୍ତି ସେ ମଚ୍ଛିନ୍ଦ୍ରଂ ନାଥ କହେ ।୩୭୨।

ଗୋରେଖ ବୋଧ—

ଗୋ—ସପଣୀ କୁହୁକେଁ କୁଣ ଭଇ
ବଂକ ନାଳ ରସ କୁଣ ଗଇ
ଜୁଂଂ ଜୁଂଂ ପ୍ରାଣୀ ନିଦ୍ରା କରେ
ପିଂଣ୍ଡ ମଧ୍ୟେ ପ୍ରାଣ କହାଂ ହାଇ ରହେ ।୫୮।
ମ—ସପଣୀ କୁହୁକେଁ ସହଜ ଭଇ
ବେଂକ ନାଳରସ ନାଥ ଗଇ
ଜୁଂଂ ଜୁଂଂ ପ୍ରାଣୀ ନିଦ୍ରା କରେଁ
ପିଂଣ୍ଡ ମଧ୍ୟେ ପ୍ରାଣ ଅପର ଛନ ରହେଁ ।୫୬।
ଗୋ—ଶୁଣିମାକ ଗୁରୁ ଦେବ ସ୍ୱେକଇଂ ସ୍ୱଭାବ
ବଂକୁନାଳ ବସଇ ସେ କେବଣଇଂ ଠାବ
ଯାବତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ନିଦ୍ରାହିଂ କରଇଂ
ପିଣ୍ଡ ଛୁଡି ପ୍ରାଣ ଆଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ରୁହଇଂ
କେବଣ କମଳେ ଦେବ ଯାଇଛି ନିଶ୍ୱାସ
କେବଣ କମଳେଟି ପରମ ହଂସ ବାସ ।

କେବଣ କମଲେ ଗୁରୁ ଦେବାକ ଦେଖାଈ
କେବଣ କମଲେ ହଂସା ରହଂଇ ସମ୍ଭାଇଂ

ମ—ବଂକୁନାଳର ଭିତରେ ଧର୍ମ କୂଟେ ଜୀବ
ମନ ପବନ ସଙ୍ଗତେ ନିଦ୍ରା କରାଇବ ।
ଧର୍ମ ରକ ସୂତା ସେ ଯେ ସମ୍ଭାଇ ରହଇଂ
ସର୍ବ ଶକ୍ତି ରହି କର ତେବେ ସିନା ରହିଂ ।

(ପୃ ୩୨)

ଗୋରେଖ ବୋଧ—

ଗୋ—କୌଣ କଂବଲ ହଂସସାସ ଉସାସ
କୌଣ କଂବଲ ହସ ହଂସା ବାସ ।
କୌଣ କଂବଲ ହସ ପୂଜା କରୀ
କୌଣ କଂବଲ ହମ ଅଲଖ କୌ ଗ୍ରହାଂ ।୮୧।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା—

ଗୋ—କେବଣ କମଲେ ଦେବ ଯାଇଟି ନଶ୍ବାସ
କେବଣ କମଲେଟି ପରମ ହଂସ ବାସ ।
କେବଣ କମଲେ ଗୁରୁ ଦେବାକ ଦେଖାଇ
କେବଣ କମଲେ ହଂସା ରହଇଂ ସମ୍ଭାଇଂ ।

ଗୋରେଖ ବୋଧ—

ଗୋ—କୁଣ ମୁଖି ଲଗୈ ସମାଧି
କୁଣ ମୁଖି ଛୁଟୈ ଉପାଧି ।
କୋଣ ମୁଖି ଭୁରସ୍ଥା ବଂଧ
କୁଣ ମୁଖି ଅଜର ବର କଂଥ ।୭୭

ମ—ମନ ମୁଖି ଲଗୈ ସମାଧି ।
ପବନ ମୁଖି ବାଲା ଛୁଟୈ ଉପାଧି
ମୁରତି ମୁଖି ବାଲା ଭୁରସ୍ଥା ବଂଧ
ଗୁରୁ ମୁଖି ବାଲା ଅଜର ବର କଂଧ ।୭୮

ଗୋରେଖ ସଂହିତା—

ଗୋ—କେଵଣ ବନ୍ଧଂରେ ଦେବ ନାଗଇ ସେ ବନ୍ଧଂ
କେମନ୍ତ ପ୍ରକାରେ ହୋଏ ଅଯାମ୍ବଂର କନ୍ଧଂ ।
ମ—ମନକୁ ମୁଚ୍ଛିଲେ ସେ ଯେ ଆତ୍ମାର ସମାଦ୍ଧ
ପବନ ମୁଚ୍ଛିଲେ ସେ ଯେ ନାଗଇ ସମାଦ୍ଧ ।
ଆତ୍ମ ସ୍ୱାର୍ଥ ମୁଚ୍ଛିଲେଟି ନାଗଇଟି ବନ୍ଧଂ
ଗ୍ୟାନ ଯେବେ ମୁଚ୍ଛିକରି ଅଯାମ୍ବର କନ୍ଧଂ ।

ଗୋରେଖ ବୋଧ—

ଗୋଁ—କୁଣ ସୋବେ କୁଣ ଜାଗେ କୁଣ ଦଶ୍ୱ ଘାସୀ ଜାଇ
କହଥେ ଉଠଂତ ପବନ ହୋଠ କଂଠ ତାଲକା ବଜାଇ ।୬୯।
ମ—ମ୍ନିନ ସୋବେ ଚେତନ ଜାଗେ କଲପନ ଦହ ଘାସୀ ଜାଇ
ନାଭିତେ ଉଠତ ପବନ ଆଗେ ହୋଂଠ କଂଠ
ତାଳୁକା ବଜାଇ ।୭୦।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା—

ଗୋ—କେବଣ ଜାଗଇଂ ଦେବ କେହୁ ଥାଇଂ ଶୋଇଂ
କେଉଂଠାରୁ ପବନ ସେ ଉପୁଜଇଂ ଯାଇଂ
ଓଷ୍ଠ କଣ୍ଠ ତାଳୁକା ସେ କେସୁଣ ବଯାଇ
ପ୍ୟେ ହୁ ପଂଚ ଥାନ ଦେବ କହ ଗୁରୁ ହୋଇ ।
କେହୁଂ ଏଥି ଥାଇ ଦେବ ଭୁଂଜଇ ଆହାର
ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଗୋସାଇଂ କହ କାସ୍ଥାର ବଗୁର ।
ମ—ଚେତନା ଯାଗଇଂ ସେ କଲ୍ପଣା ଥାଇଂ ଶୋଇଂ
ନାଭିର ଭିତରୁ ସେ ପବନ ଉପୁଜଇଂ ।୩୮୨।
ଓଷ୍ଠ କଣ୍ଠ ତାଳୁକା ଯେ ସ୍ୟେମାନ ବାଜଇଂ
ପ୍ୟେ ପଂଚ କାସ୍ଥାରୁ ସେ ଅଲେଖ ରୂପ ହୋଇଂ ।
ଜଂର ଭିତରେ ଅଗ୍ନି ଭୁଂଜଇ ଆହାର
ଶୁଣ ଶୁଣ ପୁତା ତୁମ୍ଭେ କାସ୍ଥାର ବଗୁର ।୩୮୪।

ଗୋରେଖ ବୋଧ —

ଗୋ—କହାଂତେ ମତ କରେ ଗୁଣ ଘଣ ।
କହନ୍ତ ପବନ କରେ ଆବା ଗମନ ।

—

କୁଣ ମୁଖି ଚଂଦା ନର୍ଝର ଝରେ ।
ମନ ମୁଖି କାଲ ନିଦ୍ରା କରେ ।୨୫।
ମ —ହ୍ରିଦେ ଥୀମନ କରେ ଗୁଣ ଘଣ
ନାଭି ଥୀ ପବନ କରେ ଆବା ଗମନ ।
ଆପମୁଖି ଚଂଦା ନର୍ଝର ଝରେ ।
ମନ ମୁଖୀ କାଲ ନିଦ୍ରା କରେ ।୨୬।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା—

ଗୋ —କେବଣଇ ସ୍ଥାନେ ମନ କରଇ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପବନ ସେ କରଇ ଉତପନ ।୩୧୦।
କେବଣ ଘରରେ ଚନ୍ଦ୍ର ନର୍ଝର ଝରଇଂ
କାହାର ମୁଖରେ ନିଦ୍ରାକାଲ କରାବଇଂ ।୩୧୧।
ମ—ହୃଦସ୍ଥରେ ମନ ସେ ଯେ କରଇ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କା ମନରେ ନାଭିରୁ ପବନ ।
ଆପଘରେ ଚନ୍ଦ୍ର ସେ ଯେ ନର୍ଝର ଝରଇଂ
ମନର ସମ୍ମୁଖେ କାଲ ନିଦ୍ରା କରାବଇଂ ।

ଗୋରେଖ ବୋଧ—

ଗୋ—କୁଣ ଚନ୍ଧି ଥିର ହୋଇ କଂଧ ।
କୁଣ ଚନ୍ଧି ଅଗୋଚର ବଂଧ ।
କୁଣ ଚନ୍ଧି ହଂସ ନିରୋଧି ।
କୁଣ ଚନ୍ଧି ମନ ପ୍ରମୋଧି ।
କୁଣ ଚନ୍ଧି ଲହ୍ବି ସ୍ୱାଦ ।
କୁଣ ଚନ୍ଧି ଲାଗେ ସମାଧି ।
ମ—ମୂଳ ଚନ୍ଧି ଥିର ହୋଇ କଂଧ ।
ଗୁଦାଚନ୍ଧି ଅଗୋଚର ବଂଧ ।
ନାଭି ଚନ୍ଧି ହଂସ ନିରୋଧି ।
ହ୍ରିଦେ ଚନ୍ଧି ମନ ପ୍ରମୋଧି ।
କଂଠ ଚନ୍ଧି ଲହେ ସ୍ୱାଦ ।
ନିଲାଟ ଚନ୍ଧି ଲାଗେ ସମାଧି ।

ଗୋରେଖ ସଂହିତା—

ଗୋ—କେଉଁ ଚକ୍ରଠାରେ ସେ ପବନ ଅବରୋଧ
କେବଣ ସ୍ଥାନ ରହି ଯେ ମନକୁ ସେ ପ୍ରବୋଧ ।
ରହି ସେ କେବଣ ଠାରେ ଧରଇଂ ଧ୍ୟାନ
କେବଣ ସ୍ଥାନ ଚକ୍ରଠାରେ ବିଶ୍ରାମଇଂ ମନ ।
ମ—ମୂଳ ସେ ରହି ବାବା ଦୃଢ଼ ହୋଇ ବନ୍ଧ
ହିଷ୍ଠାସ୍ଥ ସେ ଚକ୍ରରେ ପୂତା ଚକ୍ର କୁମ୍ଭ ସନ୍ଧ ।
ନାଭିକମଳ ଚକ୍ରରେ କମଳ ବିରୋଧ
ହୃଦୟ କମଳ ଚକ୍ରେ ମନକୁ ପ୍ରବୋଧ ।
କଣ୍ଠ ଚକ୍ରଠାରେ ପୂତା ଧରଇଟି ଧ୍ୟାନ
ଅଗମ୍ୟ ଘରରେ ଯାଇଁ ବିଶ୍ରାମଇଂ ମନ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ ପରିଲକ୍ଷିତ କେତେକ ନାଥଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ହିନ୍ଦୀ ରଚନା

'କବିର ଓ ଗୋରେଖ' ସମ୍ବାଦର ରଚନାଟି ଗୋଟିଏ ଓଡ଼ିଆ ପୋଥିରୁ ମିଳିଛି । ହିନ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ 'ଗୋରେଖନାଥକୀ ଗୋଷ୍ଠୀ' ନାମକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନା ରହିଛି ତହିଁରେ କବିର-ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କର ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି ରହିଛି । ସେହି ପୁସ୍ତିକାରେ ଗୋରେଖ ନାଥ ନିଜକୁ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କର ପୁତ୍ର ଓ ଆଦିନାଥଙ୍କର ନାତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କବିର ଓ ଶିଖମାନଙ୍କ ଲେଖାରେ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ରହିଛି । କଥିତ ଅଛି ଯେ ଖ୍ରୀ. ଷୋଡ଼ଶ ଶତକରେ ଶିଖ ଓ ନାଥ ଯୋଗୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଘୋର କଳହ ହୋଇଥିଲା ଓ ଗୋରେଖ ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରମିତ ହୋଇଥିଲା । କବିରଙ୍କ ସମୟର (ଖ୍ରୀ. ୧୪୪୦-୧୫୧୮) ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଗୋରେଖ ନାଥ ଜୀବିତ ଥିଲେ । କବିର ଓ ଗୋରେଖଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ଗୋରେଖ ଓ କବିରଙ୍କ ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ରଚନା ବୋଲି ମନେ ହୋଇଥାଏ ।

"କବିର ଗୋରେଖ" ସମ୍ବାଦଟି ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରାଚୀନ ନାଥଧର୍ମ ଲୋକପ୍ରିୟତାର ସନ୍ଧାନ ଦେଇଥାଏ । ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ରଚନାକୁ ବିକୃତ କରି ଓଡ଼ିଆରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନାଟିର ପଦସଂଖ୍ୟା ମାତ୍ର ବାଇଶ ଓ ତହିଁରେ ମଝିରେ ମଝିରେ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ମିଶି ରହିଛି । ଉକ୍ତ ରଚନାରୁ କେତୋଟି ପଦ ଏଠାରେ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ଏଠାରେ ଗୋରେଖ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଛନ୍ତି ଓ କବିର ତାହାର ଉତ୍ତର ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଗୋରେଖ—ଅବଧୂ କଉଂଣ ତୁମହରି ଉତ୍ପତିବୋଲି
କଉଂଣ ତୁମ୍ହାରି ଗୁରୁଉଲ
କଉଂଣ ତୁମସେ ସିଧ ବୋଲିୟେ
କଉଂଣ ତୁମ ସେ ଗୁଉଲ ।
କବିର—ସ୍ୱାମୀ ଧିରଣି ହାମାରେ ଉତ୍ପତି ବୋଲିୟେ
ଅମର ହାମାରି ଗୁରୁଉଲ
ଏକ ହାମସେ ସିଧ ବୋଲିୟେ
ଆଉର ସବହେ ଗୁଉଲ ।୧୬।
ଗୋ—ଅବଧୂ କାହାଂଆ ଶୂନ୍ୟ କାହାଂସେ ଆଂଇ
କାହ୍ୟାଂ ବୋଲଣ କାହାଂ ସମାଇଂ ।
କାଇଆ ସୂନ୍ୟ କାହାର ଖଟିର
କାହାଂ ମାଲ୍ଲ ତିଲକ ପାରି ଉତାରି ।
କବିର—ସ୍ୱାମୀ ଶୂନ୍ୟ ଧରଣି ସୁନ୍ୟ ଆକାସ ସୁନ୍ୟ ପଞ୍ଚତେ କା ବାସ
କହତକ ହାମ ସୁନ୍ୟ ସନେହି
ସୁନ୍ୟ ନନ୍ଦନ ସେ ବନ ସେନ୍ଦନ ପଏ ଦେସ୍ହୀ ।୨୬।

ଅନ୍ୟତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାଚୀନ ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ବେଳେ ବେଳେ ନାଥ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ହିନ୍ଦୀ ରଚନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ମଝିରେ ମଝିରେ ହିନ୍ଦୀ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଦୁର୍ବୋଧ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ପଦ ହେଉଛି—

"ଓଁ ଅବଧୂତ କେଉନୁ ତୁମାଶି
ମାତା ବୋଲିୟେ କଉନୁ ତୁମାଶି ଭେଖେ
କଣ୍ଠେନ୍ତକ ମାଳାବାଲି ଗଳକଣ୍ଠନ ଶବଦ ଅଲେଖ ।

ଓଁ ଅବଧୂତ ଆଦ୍ୟ ବୋଲସ୍ତେ ଶବଦପରକାଶ
ନଉନାଥ ଚଉରାଶି ସିଦ୍ଧକରେ ଅନହତ ଶବଦକୁ ଆଶ ।"

ଅନ୍ୟ ଏକ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ 'ବଭୂତି' ଓ ଯୋଗୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତରରେ ପୂର୍ବାପର ବକୃତ ଛନ୍ଦ ରଚନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । 'ବଭୂତି' ବର୍ଣ୍ଣନାରେ—

"ଏବେ ବଭୂତିର ଶବଦ—
ପ୍ରଥମେ ବଭୂତି କାହାସୁ ଆସ
ଘାଟେ ଘାଟେ ନଷ୍ଟେ ବାସ
ମଢ଼େ ମସାଣେ ବସୁ ଯାଇଂ
ପଢ଼ଘର ଭିକ୍ଷା ଲେଆଏଁ ରେଚାଇ
ଆପନ କନିଆର କ ଶୁନେ
ଅନ୍ତ କାଲେ ନିରଗୁନ ହୋଇଂ ରହେ ।"

ଯୋଗୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ସବୁ ଉକ୍ତି ଗୋରେଖ ସଂବାଦ ଅନୁସରଣରେ ଲିଖିତ । ଅନ୍ୟତ୍ର ଗୋରେଖ ସଂହିତାରେ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ଗୋରେଖ ଉତ୍ତର ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତରର ଅନୁରୂପ । ଯେପରି—

"କଉଂଣ ଦିଆ ତୁମେ ଦଣ୍ଡ କମଣ୍ଡଳ
କଉଂଣ ଦିଆ ଆଧାର,
କଉଂଣ ଦିଆ ତୁମେ ଡୋର କଉପୁନ
କଉଣ କଥା ବ୍ରହ୍ମଗୃହୀ ।
ବ୍ରହ୍ମା ଦିଆ ଦଣ୍ଡ କମଣ୍ଡଳ
ବିଷ୍ଣୁ ଦିଆ ଆଧାର
ଈଶ୍ୱର ଦିଆ ଡୋର କଉପୁନ
ଗୁରୁ କଥା ବ୍ରହ୍ମଗୃହୀ ।"

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ଗୁରୁ ପରଂପରା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଧ୍ୟ "ନବନାଥ ଓ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ"ଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଦିଆଯାଇଛି । ଯେପରି "ଗୁରୁ ଗୋବିନ୍ଦକେ ଦଣ୍ଡବତ । ଅନନ୍ତ କୋଟି ବୈଷ୍ଣବକେ ଦଣ୍ଡବତ । ନଉନାଥ ସିଧକେ ଦଣ୍ଡବତ । ଓଁ ରାମାନୁଜ ଗୁରୁ ପରମାଣ ।" ଇତ୍ୟାଦି—

ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ନାଥ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ରଚନାର ପ୍ରଭାବ ଏତେ ବେଶୀ ଯେ ତାହା କଳ୍ପନାତୀତ । ଓଡ଼ିଆରେ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ହିନ୍ଦୀଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବେଳେବେଳେ ପଶି ଆସିଛି କହିବା ଭୁଲ ହେବ ନାହିଁ ଏବଂ ଉପରୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହିନ୍ଦୀ ରଚନାବଳୀ ଏହାର ସତ୍ୟତା ପ୍ରମାଣ କରଥାଏ । ଏହି ସବୁ ରଚନାର ସମୟ ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ· ପଞ୍ଚଦଶ-ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇ ପାରେ ।

ନାଥଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତ

ନାଥଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅନେକ ପ୍ରବାଦ ପ୍ରବଚନ ଓ ପୂଜା ପଦ୍ଧତି ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଲୋକଗୀତ ଓଡ଼ିଶାର ଯୋଗୀ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । "ଯୋଗୀ ଘରେ ଡିଙ୍କି" "ଯେବେ ଦେଖିବ ଯୋଗୀ ତେବେ ନ ଯିବ ହଗି" ପ୍ରଭୃତି ପଦ ବହୁକାଳର ଉକ୍ତି । "ଯୋଗୀଘରେ ଡିଙ୍କି" ପଦଟି ସୂଚିତ କରଇଏ ଯେ, ଯୋଗୀ ଜାତି ଭିକ୍ଷା ଉପରେ ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରନ୍ତି ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରବାଦଟି ଯୋଗୀ ଜାତି ପ୍ରତି ଅବଜ୍ଞା ବା ଅଶ୍ରଦ୍ଧାମୂଳକ ପ୍ରବଚନ । ଏହି ଉକ୍ତି ସାଧାରଣତଃ ଶିବନିନ୍ଦୁକ ସଂପ୍ରଦାୟଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ସେ ଯାହାହେଉ ଏକ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଭୂଇଁରେ ଏହି ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଘଟିଥିଲା ଓ କାଳ କ୍ରମେ ତାହାର ବିଲୟ ମଧ୍ୟ ଘଟିଛି; କିନ୍ତୁ ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଭାବ ପୁର ପୂରି ହଜି ଯାଇନାହିଁ ।

ପରିଶିଷ୍ଟରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବିଭୂତି ଜନ୍ମ, ପଇତା ଜନ୍ମ ଓ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ ଜନ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ବହେ୍ୟ ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ରଚନା । ସମ୍ଭବତଃ ଏମାନେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କ ପରି ନିଜର ଏକ ପରମ୍ପରା ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ ଏ ପ୍ରକାର ଗୀତିକା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ରଚନାଗୁଡ଼ିକ

ସାଧାରଣତଃ ଧର୍ମମୂଳକ, ଏଥିରେ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ସେପରି ଭାବରେ ନିହିତ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଭାଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଏହି ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଶୁଦ୍ଧ ସରଳ ଲୋକଭାଷାର ପରିପ୍ରକାଶ କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

ବିଭୂତି ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୁନ୍ଦର ଲୋକ ଭାଷାରେ ବିଷୟଟି ରୂପାୟିତ ହୋଇଛି । ଯଥା—

"ବିଭୂତି କାହୁଁ ଉତପତି
କପିଳା ଗାଈର ମଳୁ ଉତପତି ।
ସେ କପିଳା ଗାଈ କ କ ଖାଏ
ବେଲ ଖାଏ ବେଲ ପର୍ଣ୍ଣି ଖାଏ
ବିଭୂତି ଘେନିଲେ ପାପ ନ ଥାଏ ।"

ସେହିପରି ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ ମହିମା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗୀତିକା ପ୍ରାଚୀନ ପାଣ୍ଡୁଲିପିର ପୃଷ୍ଠାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି—

"ବୋଲନ୍ତି ହର ଶୁଣ ଗୋ ଉମା
ରୁଦ୍ରାକ୍ଷର ମହିଂମା
ଆମ୍ଭେ ଗଲୁ କପିଳାସ
ତହିଂ ଆଣିଲୁ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ
ପୋତିଲୁ ମଂଜ ବୃକ୍ଷେକ
ଉଠିଲେ ଜଗୁଜୀବନ ରଞ୍ଜକ ।
ମେଲିଲେକ ଫଳ ଫୁଟିଲେକ ପୁଷ୍ପ
ଫଳିଲେକ ଫଳ ।
ଧରଣୀ ସୂତାରେ ଗୁନ୍ଥିଲୁ ମାଳ
ହୃଦେ ଲମ୍ବାଇ ବଂଚିଲୁ ଚିରକାଳ ।"

ସେହିପରି ଚମୁଠା ଜନ୍ମ, ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ ଜନ୍ମ, ତମ୍ବାକୁଣ୍ଡଳୀ ଜନ୍ମ, ପଇତା ଜନ୍ମ, ଧୂନି ସ୍ଥାପନ ପ୍ରଭୃତି କବିତାରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ନାଥ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବହୁ ସଙ୍କେତ ରହିଛି । ଚମୁଠା ଜନ୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କେତେକ କୌତୂହଳୋଦ୍ଦୀପକ ପୌରାଣିକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଦିଆଯାଇଛି । ଯେପରି—

"ଲୋହିତାକ୍ଷ ନାମେ ପୂର୍ବେ ଏକ ଦୈତ୍ୟ ଥିଲେ
ପରଶୁରାମ ମହାବୀର ତାକୁ ବଧ କଲେ ।

ହାତକଲେ, ହାଡ଼ୁର ଜଂଘକଲେ କଉପି
ନାଶାକଲେ ତ୍ରିଶୂଳ ମୁଣ୍ଡ କଲେ ଖପର ।
ନଳ କଲେ ଶମୁଠା ସେ ଆମ୍ଭର ଗୁରୁ
ଆମ୍ଭେ ତାଙ୍କର ଗୃଠ
ଏ ଶମୁଣ୍ଡା ଦେଖି ଚନ୍ଦ୍ର ସର୍ବ ବାଟ ।”

ଅନ୍ୟ ଏକ ଗୀତିକା ‘ଚମ୍ପାକୁଣ୍ଡଳ ଜନ୍ମ’ ନାଥଗୁରୁ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତ କରାଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ ଏହା ପ୍ରକୃତରେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ନୁହେଁ ଓ ତାହା ଏହିସବୁ ଗୀତିକାରେ ଲୌକିକତାର ବହୁଳ ସମାବେଶ ଘଟିଛି । ଯେପରି—

“ପାର୍ବତୀ କୋଇଲେ କରନ୍ତି ଘଟି
ଶୁଣି ଈଶ୍ୱର ଘଟି ବନାଇଲେ ।
ପାର୍ବତୀ ଚାଇଲେ ଈଶ୍ୱର ବନାଇଲେ
କୁଣ୍ଡଳ ଖପର କାଢ଼ି ପାର୍ବତୀଙ୍କି ଦେଲେ
କୁଣ୍ଡଳ ସେ ଦେବୀ କର୍ଣ୍ଣେ ନାଇଲେ ।”

ଇତ୍ୟାଦି—

ଅନ୍ୟ ଏକ ଗୀତିକା ‘ଧୂନିସ୍ଥାପନ’ ଅବଧୂତ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତ କରାଯାଇଛି । ଲେଖକ ଏଥିରେ ‘ହାଟକେଶ୍ୱର’ ଓ ‘ଏକାମ୍ରତୀର୍ଥର ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ ସୂଚିତ କରିଅଛନ୍ତି ଓ ଶିବ ହାଟକେଶ୍ୱରଠୁ ଏକାମ୍ର କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ସେଠାରେ ଧୂନି ସ୍ଥାପନା କରିଅଛନ୍ତି । “ପଇତା ଜନ୍ମ” ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି ଯେ ଅନାଦି ସ୍ୱ ଇଚ୍ଛାରେ କପାବୃକ୍ଷ ଜାତକରାଇ ତହିଁରୁ ତୂଳା ସୃଷ୍ଟିକଲେ । ଅରଟରେ ପାର୍ବତୀ ସୂତା କାଟିବା ଫଳରେ ଈଶ୍ୱର ତ୍ରିଗୁଣ ଓ ନାଦି ପାଇଲେ ।

“ଅନାଦି କୋଇଲେ ପୁତ୍ର ବନ୍ଧୁ କରାଇବା
କପାବୃକ୍ଷ ଜାତ କରି ସୂତା ଭିଆଇବା ।
ଅନାମିକା ବନରୁ ମଞ୍ଜି ଆଣି
ଦେବୀ ଦୁର୍ଗା ହେଲେ ତହିଁ ମାଟିର କାରେଣୀ ।

ବ୍ରହ୍ମା ହେଲେ ଚଣ୍ଡୁଆଳ ଈଶ୍ୱର କୁଣ୍ଡଆଳ
ବିଷ୍ଣୁ ଛୁଇଁଲେ ପାଣି ଆକାଶ ମଣ୍ଡଳ ।

× × ×

ଈଶ୍ୱର ବାସନା ଅଇଟେ ପାର୍ବତୀ କାଟିଲେ
ପାର୍ବତୀ କାଟିଲେ ଶୁକ୍ଳ ସୂତା
ହେଲୁ ମଞ୍ଜାଳରେ ପଗୁଇ ପଇତା
ହୀରାମାଳା ମୋତି ମାଣିକ୍ୟ ମର୍କତ
ନବଗୁଣ ପଇତା ହୋଇଲାକ ଜାତ ।

× × ×

ତିନଗୁଣ ପଇତା ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଲେ
ନାଦ ବାନ୍ଧି ଗଳାରେ ଲମ୍ବାଅ ବୋଇଲେ ।”

ଇତ୍ୟାଦି—(ପରିଶିଷ୍ଟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

ପୁନଶ୍ଚ ‘ଶଙ୍ଖ’ ନାମକ ଲୋକଗୀତ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମା ଋଗ୍‌ବେଦ ପାଇଲେ ଏବଂ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ନିକଟରେ “ଶିଶୁବେଦ” ରହିଲା । ଏହି ଶିଶୁବେଦରୁ ବାରନାଥ ନାଥଙ୍କର ଜନ୍ମହେଲା ଏବଂ ସେମାନେ ବାରଟି ବିଭିନ୍ନ ପନ୍ଥା ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ପୁଣି ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶିବଙ୍କ ସହିତ ଜୀବନର ସଂପର୍କ ଦେଖାଇ ଦିଆଯିବା ସଙ୍ଗେ ଯୋଗୀର ମହତ୍ତ୍ୱ ଯୋଗ ସାଧନାରେ ଓ ଯୋଗ ନିନ୍ଦାରେ ଯୋଗୀର ବିନାଶ ବିଷୟ କୁହାଯାଇଛି । ବର୍ଣ୍ଣନାଟି ହେଉଛି ଏହିପରି—

“ସ୍ୱରବେଦ ଯୋଗୀ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଦେଲେ
ଶିଶୁବେଦକୁ ପାର୍ବତୀ ରଖିଥିଲେ ।
ଶିଶୁବେଦ ଯନ୍ତ୍ରଂ ରହିଲାକ ହସ୍ତେ
ସେହି ଗର୍ଭୁ ଜାତ ହେଲେ ବାରନାଥେ ।
ବାର ମାଥାର ବାରଗୋଟି ପନ୍ଥା
ତାହା ଜାଣନ୍ତି ସହଜେ ସନ୍ଥା ।
ସହଜେ ଯାହାର ନାମ ସଦାଶିବ
ଶିବ ନ ଥିଲେ ଆଉ ନାହିଁ ଜୀବ ।

ଯୋଗ ନନ୍ଦାରୁ ଯୋଗ ଗଲା ନାଶ
ସଂସାରେ ଧାରଣା ଯୋଗୀ ପୁରୁଷ ।”

‘ବିଭୂତି’ ଓ ବିଭିନ୍ନ ‘ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ’ର ମହିମା ପ୍ରଭୃତି ଗୀତିକା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନାଥଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ତତ୍ତ୍ୱ ପୂରି ରହିଛି । ଏହି ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକର ସମୟନିର୍ଦ୍ଧେଶ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ତେବେ ଏ ଗୁଡିକ ନାଥଧର୍ମ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଲାଭ କରିବା ପରେ ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ. ଷୋଡ଼ଶ ଶତକର ରଚନା ବୋଲି ଧରାଯାଇପାରେ । ସାହିତ୍ୟ ଓ ଭାଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗୀତିକାଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକସାହିତ୍ୟର ସରଳତା ଛନ୍ଦେ ଛନ୍ଦେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ନାଥଧର୍ମ ସମୀକ୍ଷାରେ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଥଚ ଏହି ମୂଲ୍ୟବାନ ଗୀତିକା ଅନେକ ନୂତନ ଉପାଦାନ ଯୋଗାଇ ଥାଏ । “ଶିଶୁବେଦ” ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ନାଥଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ରଚନା, ତାହା ମଧ୍ୟ ଉପରୋକ୍ତ ଲୋକଗୀତିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଉପସଂହାର

ଓଡିଶାର ନାଥଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏକ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ । ଖ୍ରୀ. ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ସିଦ୍ଧ ସାଧକ ଗୋରେଖ-ନାଥଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ନାଥଧର୍ମ ଏକ ସମୟରେ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଧର୍ମଭୂମି ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଧାର୍ମିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରଭାବ ଉଭୟ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମୁଖ୍ୟ ବାରଟି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରୁ ସତ୍ୟନାଥୀ ଶାଖାର ପୀଠ ପ୍ରାଚୀନ ଶୈବପୀଠ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ରହି-ଥିବାର ଜାଣିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଏହାଛଡ଼ା ପୁରୀରେ ସତ୍ୟନାଥୀ ଶାଖାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସତ୍ୟନାଥଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ପୀଠ ଥିବାର ଜଣା ପଡ଼ିଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଶାର ନାଥସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ନାଥଧର୍ମରେ ବାରଟି ଉପଶାଖାର ସାଦୃଶ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ-ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ସାଧକଗଣ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବାର ଗୋଟି ମଠ

ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଯୋଗୀଜାତିର ଉଦ୍ଭବ ଓ ପ୍ରସାର ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ସମୟରୁ ଘଟିଛି ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଶୈବଧର୍ମ ସହିତ ନାଥଧର୍ମ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ ହୋଇ ରହି ଆସିଛି । ନାଥ ଧର୍ମର ପ୍ରାଚୀନ ପରଂପରା ଶୈବଧର୍ମର ଭିତ୍ତିଭୂମି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ହେଁ ତାହା ସମସାମୟିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ଏଡ଼ିଦେଇ ପାରି ନାହିଁ । ଡଃ ଗୋପୀନାଥ କବିରାଜଙ୍କ ମତରେ, ବିଶେଷ କରି ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ଓ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଦାର୍ଶନିକ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ କାଶ୍ମୀର ଶୈବଦର୍ଶନ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଡ଼ଃ କଲ୍ୟାଣୀ ମଲ୍ଲିକ ଉକ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଖଣ୍ଡନ କରି ନାଥଧର୍ମ ଦର୍ଶନକୁ ଶୈବ ପରମ୍ପରା ସହିତ ସଂଶ୍ଲିଷ୍ଟ କରିଅଛନ୍ତି । ବ୍ରିଗ୍‌ସ ସାହେବ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ଗୋରେଖନାଥ ପ୍ରଥମେ ବଜ୍ରଯାନୀ ସିଦ୍ଧ ଥିଲେ ଓ ପରେ ଶୈବ ହୋଇଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ କହନ୍ତି ଯେ, "ଗୋରେଖନାଥ ଶୈବ-ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନଦର୍ଶନ ଉପରେ ବହୁ ବିସ୍ତୃତ କାୟା ବିସ୍ତାର ପୂର୍ବକ ସାଧନାକୁ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ କରିଛି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ବଜ୍ରଯାନୀ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନା ମାର୍ଗର ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦକୁ ପାରମାର୍ଥିକ ରୂପ ପ୍ରଦାନ କରିଛି ଓ ତତ୍କାଳୀନ ପ୍ରଚଳିତ ବାମାଚାର ମାର୍ଗକୁ ପରିହାର କରିଛି ।" ତେବେ ଏହି ନାଥଧର୍ମ ମୁଖ୍ୟତଃ ଶୈବମାର୍ଗୀ ହେଲେ ହେଁ ସେତେବେଳେ ବହୁ ବାମମାର୍ଗୀ, ଶାକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ଆଜୀବକ ସଂପ୍ରଦାୟର ଲୋକେ ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତହିଁ ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ଏ ସବୁର ପ୍ରଭାବ ଅଳ୍ପାଧିକ ପରିମାଣରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ନାଥ ପନ୍ଥାରେ ଶୂନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ବା ଶୂନ୍ୟସାଧନା 'ବ୍ୟୋମ ପଞ୍ଚକ' ସାଧନାରେ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଛି । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଶୂନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ଋଗ୍‌ବେଦୀୟ ସାହିତ୍ୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମ ସମୂହରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ଓ ନାଥଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଶୂନ୍ୟସାଧନାର ସ୍ଥାନ ରହିଛି । ମହାଯାନ ଶୂନ୍ୟସାଧନା ନାଥଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି, କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ସହିତ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ ଯେପରି ନାଥଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଛି ସମସାମୟିକ

ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ନାଥଧର୍ମର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଯୋଗୀଜାତି ଏକ ପ୍ରଧାନ ଧାର୍ମିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଅଖ୍ୟାତ ଧାର୍ମିକ ସଂପ୍ରଦାୟ ଭାବରେ ପରିଗଣିତ । ଏହି ସଂପ୍ରଦାୟର ପ୍ରାଚୀନତା ଯେପରି ସୁବିଶାଳ ଓ ସୁବିସ୍ତୃତ, ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଗୌରବମୟ । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମଭୂମି ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଭିନ୍ନ ଧାର୍ମିକ ମତବାଦର ଘାତପ୍ରତିଘାତ ଓ ସଂଘର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ନାଥଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ସେମାନଙ୍କର ପରମ୍ପରା ହରାଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭିକ୍ଷୁକ ବା 'ଯୋଗୀ ଭିଖାରି' ଭାବରେ ପରିଚିତ ହେଉଛନ୍ତି । ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଯୋଗୀମାନେ ନାଗ-ପୂଜକ । ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ ଯୋଗୀମାନେ ଗୃହସ୍ଥ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବା ସହିତ ଭୈରବଙ୍କର ପୂଜା କରିଥାନ୍ତି । ମାଳପୁଲି ଯୋଗୀମାନେ କାଳୀ ଓ ମୈଥୁନ ପୂଜକ ଅଟନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ଯୋଗୀମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଶିବ ଉପାସକ ଓ ଭିକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରିଥାନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁମାନେ ଯୋଗୀ ବୈଦ୍ୟ ସେମାନେ ନାଥସଂପ୍ରଦାୟର ରସେଶ୍ୱର ସଂପ୍ରଦାୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ନାଥଧର୍ମ ଦର୍ଶନଦ୍ୱାରା ଓତଃ-ପ୍ରୋତ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛି କହିବା ଭୁଲ ହେବ ନାହିଁ । ଯୋଗର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ମଧ୍ୟରେ ହଠଯୋଗର ସବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଆ ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ହଠଯୋଗ ସହିତ ସପ୍ତାଙ୍ଗ, ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ସୂଚନା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପୂରି ରହିଛି । ନାଥଧର୍ମ ଦର୍ଶନର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଂକେତ ଯଥା ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱ ଆରମ୍ଭ, ଘଟ, ପରିଚେ ଓ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଯୋଗର ସାଧନା, କାୟାକଳ୍ପ ପ୍ରଭୃତି ଯୋଗସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଅଟେ ।

'ଶିଶୁବେଦ' 'ଅମରକୋଷ ଗୀତା' 'ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ' 'ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି' ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ଗୋରେଖ, ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ନାଥ ସିଦ୍ଧମ.ନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ସାରଳା ଯୁଗ ପୂର୍ବରୁ ଏକ ଗୌରବମୟ ସିଦ୍ଧଯୁଗ ଓ ସିଦ୍ଧସାହିତ୍ୟର ସୂଚନା ଦେଇଥାଏ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ 'ଶିଶୁବେଦ' 'ଅମରକୋଷ ଗୀତା'

‘ଗୋରେଖ ସଂହିତା’ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନାଥଗୀତିକା ପ୍ରଭୃତିର ଆବିଷ୍କାର ପ୍ରମାଣ କରୁଛି ଯେ ‘ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା’ର ରଚନା ପରେ ‘ନାଥ ସାହିତ୍ୟ’ର ଉଦ୍ଭବ ଓ ବିକାଶ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଘଟିଥିଲା । ‘ଶିଶୁବେଦ’ର ସ୍ୱରୂପ ଉଦ୍‌ଘାଟନରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ତାହା ଆକାରରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟର ପଦେ ପଦେ ‘ଶିଶୁବେଦ’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସହିତ ଶିଶୁବେଦର ଅବିକଳ ପଦାବଳୀ ବିଭିନ୍ନ ରଚନାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ‘ଶିଶୁବେଦ’ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନା ହେଲେ ହେଁ ତାହାର ଅସୀମ ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଡ଼ିତ ହୋଇଛି । ‘ଶିଶୁବେଦ’କୁ ଏକ ଯୁଗାନ୍ତକାରି ରଚନା କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକ ଯୋଗସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି, ଯାହାକୁ ଅଧୁନାତନ ସମାଲୋଚକଗଣ କ୍ଲିଷ୍ଟ, ଦୁର୍ବୋଧ ଓ କେହି କେହି ନିରର୍ଥକ କହି ସ୍ୱ ଅଜ୍ଞତାର ପରିଚୟ ଦେଇଥାନ୍ତି । ସେ ଯାହାହେଉ, ଯୋଗସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦାବଳୀ କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ନୁହେଁ, ଭାରତୀୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧାର୍ମିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଶତାଧିକ ସଂଖ୍ୟାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ନାଥସଂପ୍ରଦାୟର ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ଏହିପରି ଅନେକ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦାବଳୀ ସହିତ ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ଲକ୍ଷିତ ଶବ୍ଦାବଳୀର ସାଦୃଶ୍ୟ ଓ ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଚାର ଓ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱମୂଳକ ସମୀକ୍ଷାରେ ଜଣାପଡ଼ୁଥାଏ ଯେ, ନାଥସଂପ୍ରଦାୟର ଦର୍ଶନ ଓଡ଼ିଆ ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟକୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟରେ ‘ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର’ ବା ‘ମଇନାବତୀ’ ଉପାଖ୍ୟାନ ପରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଉକ୍ତ ଉପାଖ୍ୟାନ ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ଲୋକଗୀତ ବା ଲୋକସାହିତ୍ୟ ଭାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି । ‘ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣମ୍’ ଓ ‘ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର’ ଦୁଇଟି ଓଡ଼ିଆ ନାଥସାହିତ୍ୟର ଲୋକପ୍ରିୟ ରଚନା ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଭାଷାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟ ଗବେଷଣାରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଥାଏ ଓ ଉକ୍ତ

ରଚନା ଦୁଇଟିକୁ ଯେଉଁମାନେ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାର ରଚନା ବୋଲି ଆଖ୍ୟାତ କରନ୍ତି, ତାହା ନିତାନ୍ତ ପ୍ରମାଦପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ପରିଶେଷରେ 'ଗୋରେଖ ସଂହିତା'ର ଆବିଷ୍କାର ଓଡ଼ିଆ ନାଥ-ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ନୂତନ ପଦକ୍ଷେପ । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବହୁ ଲୁପ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ନାଥସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାକୁ ବହୁ ବିଭବରେ ସମୃଦ୍ଧିବନ୍ତ କରିଥାଏ । ନାଥସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ଅଭିନବ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଯେ ଏକ ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ତାହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ । ଭାରତୀୟ ବିଭିନ୍ନ ସାହିତ୍ୟରେ ନାଥସଂପ୍ରଦାୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉପାଦାନର ସ୍ୱଳ୍ପତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଆ ନାଥସାହିତ୍ୟର ଏହି ରଚନା ସମୂହର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦିତ ହେଲେ ନାଥ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଲୋଚନାର ଦିଗ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ସଂପ୍ରସାରିତ ହୋଇପାରନ୍ତା ।

ସାରଳା ଯୁଗର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଧର୍ମର ଦୁଇ ପ୍ରଧାନ ଧାରା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ; ସହଜିୟା ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଦୋହା ସାହିତ୍ୟ, ନାଥ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଓ ପ୍ରଭାବିତ ଓଡ଼ିଆ ନାଥସାହିତ୍ୟ । ଏହି ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ହୁଏତ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ନାଥସାହିତ୍ୟ—ଏହିପରି ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିପାରୁ; କାରଣ ଏହି ସାହିତ୍ୟ ସାଧାରଣତଃ ବୌଦ୍ଧ ତଥା ନାଥ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଅତଏବ ଏହି ସମଗ୍ର ଯୁଗକୁ 'ସିଦ୍ଧସାହିତ୍ୟ ଯୁଗ' ଭାବରେ ନାମିତ କରାଯାଇପାରେ । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ 'ନାଥଧର୍ମ' ଓ 'ନାଥ ସାହିତ୍ୟ' ଏକ ନୂତନ ଯୁଗ, ଏକ ନୂତନ ସଂଯୋଜନା, ଅବହେଳିତ ଓ ବିଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ ଏକ ସର୍ବଭାରତୀୟ ଧାର୍ମିକ ସଂପ୍ରଦାୟର ପୁନଃସଂସ୍ଥାପନ, ସର୍ବୋପରି ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ଦିନରୁ ରହି ଆସିଥିବା ବିଶାଳ ବିଭେଦ ମଧ୍ୟରେ ସଂଯୋଗ ସ୍ଥାପନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ସେତୁ ତୁଲ୍ୟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୋଇଥାଏ ।

ଡାକ ବଚନ

୦

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଡାକ ଓ ଖନା ବଚନ ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ । ଏହି ଡାକ ଓ ଖନା ବାଣୀ ଯେ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ତାହା ନୁହେଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ଉକ୍ତି ବଙ୍ଗଳା, ବିହାର, ଆସାମ, ତଥା ହିନ୍ଦୀଭାଷୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ପ୍ରବାଦ ଓ ପ୍ରବଚନ ହୋଇ ରହିଛି । କେବଳ ଲୋକ ମୁଖର ପ୍ରବାଦ ପ୍ରବଚନ ମଧ୍ୟରେ ନୁହେଁ, ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ବିଶେଷତଃ ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଗୃହବାସ, ବର୍ଷା-ବୃଷ୍ଟି, ବିବାହ-ବ୍ରତ ପ୍ରଭୃତି ସାଧାରଣ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ କର୍ମ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ଉକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ ଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା— ଏବେ ବି ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଡାକ ଓ ଖନାଙ୍କର ବଚନ ସଂକଳିତ ହୋଇଛି । ଅସମୀୟା ଓ ମୈଥିଳୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଡାକବଚନ ପ୍ରଚଳିତ; କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଖନା ବଚନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଅନେକ ଖନାବଚନ ମଧ୍ୟ ଡାକ ବଚନ ଭାବରେ ସେହି ସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଚଳୁଅଛି ।

କେତେକ ଆଲୋଚକ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ଡାକ ଓ ଖନା ବ୍ୟକ୍ତି-ବିଶେଷଙ୍କର ନାମ ନୁହେଁ; ତାହା ହେଉଛି ଉପାଧି ବିଶେଷ । ଏହି ଦିଓଟି ଉପାଧି ତିବ୍ବତ ଶବ୍ଦ Gdag ଓ Mkhan ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟିରୁ ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ । ଏହାର ଅର୍ଥ ଯଥାକ୍ରମେ ହେଉଛି ଜ୍ଞାନୀଲୋକ ଓ ଜ୍ଞାନୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକ । (New light on History of Asamiya literature—D. Neogi, P. 72)

ଡାକଙ୍କର ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ପ୍ରକାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଛି । କଥିତ ଯେ ଡାକଙ୍କର ପିତା ଥିଲେ କୁମ୍ଭକାର ଓ ତାଙ୍କର ସାତୋଟି ଭାଇ ଥିଲେ । କାମରୂପ ଜିଲ୍ଲାର ବଡ଼ପେଟା ସହରଠାରୁ ଅନତିଦୂରରେ 'ଡାକ' ନାମକ ଗାଁ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । କଥିତ ଯେ ଡାକ ଯେଉଁଠି ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ, ସେହି ଗାଁରେ ଉଙ୍ଗା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ୩୬୦ଟି ଗଡ଼ିଆ ରହିଛି । ନବରତ୍ନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବରାହ ମିହିରଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ଡାକଙ୍କ ସହିତ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଛି । ଡାକଙ୍କ ଉକ୍ତିକୁ କେତେକେ

ଆଲୋଚନା କରି ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିବାର କହିଅଛନ୍ତି । ଡାକ ବରାହ ମିହିରଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଥିଲେ, ତେଣୁ ତାଙ୍କର ସମୟ ଖ୍ରୀ.ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଧରାଯାଇପାରେ । ତତ୍କାଳୀନ ଡାକ ବଚନ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ଲୋକମୁଖରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଆକାର ଧାରଣ କରିଛି । ତଥାପି ଓଡ଼ିଆ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ ଯେଉଁ ଡାକ ବଚନ ରହିଛି, ତାହାର ଭାଷାରେ ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନତା ଏବେ ବି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ତଥାପି ଡାକ ବଚନ ଏତେ ଲୋକପ୍ରିୟ ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ଯେ ତାହା 'ବେଦର ବାଣୀ'କୁ ଟପି ଯାଇଥିଲା । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି "ଡାକର ବଚନ ବେଦର ବାଣୀ ।"

ଡକ୍ଟର ଘନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର 'ଖନା' ଶବ୍ଦର ସ୍ୱରୂପ ବିଚାର କରି ତାହାର ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ସେ କହିଛନ୍ତି, ସଂ କ୍ଷଣଦ > ପ୍ରା: ଖନା, ଯାହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି 'ଜ୍ୟୋତିଷ' ଓ 'ଡାକ'ର ଅର୍ଥ ହେଉଛି 'ବାଣୀ' । ଓଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ 'ଡାକ ରହିଛି' ଅର୍ଥାତ୍ 'ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବାଣୀ ବା ଉକ୍ତି' ଅର୍ଥରେ ତାହାର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ଅଛି । ଓଡ଼ିଆରେ 'ଡାକ' ବଚନ 'ଡାକ ଋଷି' ବଚନ ଭାବରେ କଥିତ । ତେଣୁ ମନେହୁଏ 'ଡାକ' ଯେ କି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଜ୍ୟୋତିଷ ଭାବରେ ଭବିଷ୍ୟତ ବାଣୀ ବା ଚିରନ୍ତନ ସତ୍ୟ ସମ୍ବଳିତ କେତେକ ବାଣୀ ଶୁଣାଇ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେହି ବାଣୀକୁ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ, ମହାତ୍ମା ବା ଋଷିଙ୍କର ବାଣୀ ବୋଲି ସେ ସମୟର ଲୋକେ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଡକ୍ଟର ଆଶୁତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ 'ଡାକ' ଓ 'ଖନା' ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କେତେକ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନାମ ଅଟେ । କାଳକ୍ରମେ 'ଡାକ' ଋଷି ଭାବରେ କଥିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ବଙ୍ଗଳାରେ 'ଡାକ' ଗୋପାଳ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଛି । ଆସାମରେ 'ଡାକ' କୁମ୍ଭକାର କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାର ବିଷୟ ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ଅନ୍ୟ ଏକ ଆସାମୀ ପ୍ରବଚନରେ 'ଡାକ' ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁଳୋଦ୍ଭବ ବୋଲି କଥିତ । ଡାକ ଯାହା ହୁଅନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, 'ଡାକ ବଚନ' ଏକ ସମୟରେ ବଙ୍ଗ, ଆସାମ ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ କଥିତ ହେଉଥିବା ବିଷୟ ସ୍ୱୀକୃତ ଓ 'ଡାକ' 'ଖନା' ନିଶ୍ଚୟ ଐତିହାସିକ ବ୍ୟକ୍ତି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଡାକ ବଚନ ଭାରତର

ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ବ୍ୟତୀତ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତ ବା ରାଜସ୍ଥାନରେ ଓ ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ଲୋକପ୍ରିୟ ବାଣୀ ହୋଇ ରହିଛି । 'ଘାଘ ଔର ଭଡ୍‌ଡରୀ'—ସମ୍ପାଦନା ରାମନରେଶ ତ୍ରିପାଠୀ, ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ଏକାଡେମୀ, ଏଲ୍ଲାବାଦ—ପୁସ୍ତକରେ ଡାକଙ୍କର ଲୋକୋକ୍ତି ପରି ଉକ୍ତି ସମୂହ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରହିଛି । ଖେତବାଡ଼ି, ଋତୁ—କାଳ, ଲଗ୍ନ—ମୂହୂର୍ତ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବାଣୀ ସମଗ୍ର ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ବାଣୀ । 'ଡାକ ଓ ଭଡ୍‌ଡରୀ'ଙ୍କର ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣରେ ସମ୍ପାଦକ ସେମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବର ସମୟ ଆକବରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ସମୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ଓ 'ଭଡ୍‌ଡରୀ'ଙ୍କୁ ବରାହମିହିରଙ୍କ ସମକାଳୀନ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ତାଙ୍କର ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ: ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ । ଆସାମୀୟା ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର କହନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ 'ଡାକ ବଚନ' ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ ସେ 'ପୂର୍ବ ମଇମନସିଂହ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମିଳନୀ'ରେ ଡକ୍ଟର ଶହିଦୁଲ୍ଲାଙ୍କର କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ପଦ ଉଦ୍ଧାର କଲେ । (New light on History of Asamiya literature—D·Neog P. 74)

ଆସାମୀୟା—ନଜର ପୁଖୁରି ଦୂରକ ଯାଇ
ପରକ ଆସାରେ ବାଟକ ରୁଇ
ପାଣିକ ପେଲାଇ ପାନିକ ଯାଇ
ଡାକେ ବୋଲେ ତାଇକ ନିଦବା ଆଇ ।

ବଙ୍ଗଳା— ନିୟର ପୋଖରୀ ଦୂରେ ଯାଇ
ପର ସମ୍ଭାଷେ ବାଟେ ଥିକେ
ପାମା ଫେଲିୟା ପାନକେ ଯାଇ
ତାରେ ନ ବଲିହେ ସତୀ ।

ଓଡ଼ିଆ— ନିୟର (ନିଜର) ପୋଖରୀ ଦୂରେ ଯାଇ
ପର ସମ୍ଭାଷେ ବାଟେ ଥିକେ
ଡାକେ ବୋଲେ ଏ ନାରୀ ଘରେ ନ ଟେକେ ।'

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଆସାମ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ ଦୋହା ସାହିତ୍ୟ ପରି 'ଡାକ ସାହିତ୍ୟ' ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଡଃ ଶହିଦୁଲ୍ଲା ପୂର୍ବବଙ୍ଗର ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ । ଓଡ଼ିଆରେ

ଡାକ ବଚନର ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ପୁସ୍ତକ ନ ଥିବାରୁ ଓ ସେ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଜାଣି ନ ଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ ଡାକ ବଚନ ଯାହା ସେ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି, ତାହା କେତେକାଂଶରେ ବିକୃତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ୟୋତିଷ ପୋଥିମାନଙ୍କର ଡାକବଚନ ପୃଷ୍ଠା ରହିଛି; ଯାହା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପ୍ରକାଶିତ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଲୋଚ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଡାକ ଓ ଖନା ବଚନରୁ କେତେକ ପଦ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇପାରେ । ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଡାକ ବଚନର ଭାଷା ସୁପ୍ରାଚୀନ । ଯେପରି ସାତ ମୂଳକ, ନକରେ ଭନ୍ଧା, ପ୍ରୟାଣାଃ, ତାନ୍ତେ (ତାତେ), ଜାଣି ମୁଂ (ଜାଣିବୁ), ତେଉିସ, ବଇସେ (ବସେ), ପଇସେ (ପଶେ) ।

ଖନା ବଚନ

ବୃଷ ସାଗର ଲଗ୍ନେ ଗଲ
ପାଣିର ଭିତରେ ପାଇବ ଫଳ ।
କଣା କୁଜା ଦେଖଇ ଜେବେଂ
ପାଣିର ଭିତରେଂ ମରଇ ତେବେଂ ।

*   *

ସାତ ଶୂଳକ ବହୁତର ପାପ
ତାତେ ରକ୍ଷା ନାହିଂରେ ବାପ
ହାତସ ଖେଳେ ନ କରେ ଭନ୍ଧା
ଅବଶ୍ୟ ହଂସା କରେ ପ୍ରୟାଣାଃ ।

*   *

ସୂତ୍ରରେଖା ଆଠ ଘର । ତହିଁ ରବି (?) ମଣ୍ଡଳ କର ।
ରବି ଚନ୍ଦ୍ର ମଙ୍ଗଳ ବୁଧ ଶନି ଗୁରୁ ରାହୁ କେତୁ ।
ତାନ୍ତେ ଶୁକ୍ର ଦେଇଂ ଜାଣ । କୃତ୍ତିକାଦି ରୁକ୍ଷ ପରମାଣ ।
ବାମା ବର୍ତ୍ତେ ଏକର ଭାଗ । ତେବେଂ ଜାଣିମୁଂ ବର୍ଷ ଲାଗ ।

*   *

ଅର୍କା ଗରଳ ଶଶି ଅର୍ଦ୍ଧ ସଏ
ଅପୂର୍ବଂଶତ (?) ମଙ୍ଗଳର ହୋଏ

ବୁଧେ ଛପନ ଶନୌ ତେତିସି
ଗୁରୁତେ ସଠୀ ରାହୁକେତୁ ଶତବଂଶତି ।
ଶୁକ୍ରେଂ ସତୁର ବର୍ଷେଂ ଜାଣ
ଖନା ବୋଲଇଂ ଏହି ପରମାଣ ।

*　　　*

ରବି ବର୍ଷ ଶୂଳ ଫଳ । ଶିରଃ ଶୂଳ ଦେହ ଦୁର୍ବଳ
ଘର ପୋଡ଼ଇ ମଣସ ମରଇ । ଅପାର ବ୍ୟାଘ୍ର ରବି କରଇ ।
ଗ୍ରହର ବତ୍ସର ଖନା କହଇ ।

*　　　*

କେତୁର ବତ୍ସର ଭସ୍ମ ହୋଇଂ
ଗ୍ରେହର ବନ୍ଧନେ ବନ୍ଧା ଯାଇଂ
ଅଗ୍ନି ଗ୍ରେହର ଭସ୍ମ ହୋଇ ।

*　　　*

ବୁଧର ବତ୍ସର ଆହାର ହୋଇ
ଦେହ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁତ୍ର ରୋଗ ।
ମରଣ ପାଇ ହୋଇ ଶୋକ ।
ବନ୍ଧନ ହୋଇ ଅନ୍ନହୀନ
ସର୍ବନାଶ ବୁଧର ଦିନ ।

*　　　*

ତୁମ୍ଭେ ମଙ୍ଗଳ ଭୂମିର ସୁତ
ତୁମ୍ଭର ବତ୍ସର ଯମର ଦୂତ ।
ଘର ପୋଡ଼ଇ ପରଜା ନିଅଇ
କେତେକ ଅର୍ଜଇ ରଜାକୁ ଦିଅଇ

*　　　*

ଦେବଗୁରୁ ତୁମ୍ଭେ ବୃହସ୍ପତି
ତୁମ୍ଭର ବର୍ଷ ଦନ୍ଦ ଉତ୍ପତ୍ତି ।
ଲୋହିତ କୁଷ୍ଠ ଚଢ଼ଇ ହାଥି
ଦେଶର ମଧ୍ୟେଂ ରହଇ ଖ୍ୟାତି ।

ଚନ୍ଦ୍ର ବର୍ଷ କୃଷିକର
ସୁନାରୁପାଏଁ କରଇ ଘର ।
ରଜା ନଡାଇ ପ୍ରସାଦ ଦିଅଇ
ଧନ ପୁତ ଘରେ ହୋଅଇଂ ।

* *

ଆହେ ଭୃଗୁ ସୁତ ତୁମ୍ଭେ ଦେବ
ତୁମ୍ଭର ବର୍ଷ ଅପାର ବିଭବ
ଅଶ୍ୱବାହନ ଗଜବନ୍ଧ ।
ତୁମ୍ଭର ବର୍ଷ ନୋହଇ ମନ୍ଦ ।
ଗୋଡ଼େ ଫାକୁଲ ବୁଡ଼ଇ ନା
ଶୁକ୍ରର ବର୍ଷ ବୋଲଇ ଖନା ।

* *

ଗୋଡ଼େଂ ହାଥେଂ ନାହିଂ ଗୋଠା
ସ୍ଥାନେଂ ରହିଂ ନ ପାଇ ପୋଠା ।

* *

କଥା ଖଞ୍ଜା ତୁମ୍ଭେ ଶନିଶ୍ଚର
ମନୁଷ୍ୟ ଗାଈ ମରେ ବିସ୍ତର ।
ବଧା ଗୃପୋଡ଼ା ପଡ଼ଇ ପିଠି
ଗୃବୁକର ବାଡ଼ି ଦେହରେ ଉଠେ ।

* *

ଶନି ବୁଧ ଦୁଇ ମଙ୍ଗଳ ବଇସେ
ଅନ୍ତେ କୁଜା କାଳ ପଇସେ ।
ଶନିରାହୁ କୁଜର ବର୍ଷ
ଖନା ବୋଲଇ ମରଣ ଏହି ବର୍ଷ ।

* *

ଚାପଦ୍ୱସୁ ଷଠ୍ ଶୂଳ ଆଇସେ
ଅନ୍ତେ କୁଜା!କାଳ ପଇସେ
ଶନିବୁଧ ଦୁଇ ମଂଗଳଶରେ ଲେଖିଅ
ଦଶ ଶୂଳ ଯେବେଂ ଆଇସେଁ ।

ଶନି ରବି ରାହୁ ମଙ୍ଗଳର ବସ୍ତ୍ର ରଚନା
ସେହି ବସ୍ତ୍ରର ମରଣ ବୋଲଇ ଖନା ।

ଡାକ ବଚନ

(୧)

ପୁଷ୍ୟା ପୁନର୍ବସୁ ବୁଣିବ ଧାନ । ରେବତୀ ମୂଳା ଚିନାକାଂଗୁ ଜାଣ ।
ବସୁ ଅନୁରାଧେ ମୁଗକ ପାଶ । ସ୍ୱାତୀ ଶ୍ରବଣାରେ ତିଳର ଗ୍ରାସ
କଖାରୁ କାକୁଡ଼ି ଚଳଣା ମୂଳା । ରୋହିଣୀ ମୃଗଶିରା ଅନୁକୂଳା
ଭରଣୀ ବିଶାଖା ବୁଣିବ ରାଇ । ନଷ୍ଟ ଗଲେ ଅଷ୍ଟ ଗୁଣେ ପାଇଂ ।
ଯେତେ ନକ୍ଷତ୍ରେ ଯେବେ ନ ଚଷଇ ଚାଷ
ଡାକ ବୋଇଲେ ପୁତା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନ ଛାଡ଼ଇ ବାସ ।

(୨)

ସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାହର ଅଶ୍ୱିନୀ ଜାଣ । ଚିତ୍ରା ମିତ୍ରା ଶତଭିଷା ପରିମାଣ ।
ବସୁ ଅଙ୍ଗାରରେ ବଢ଼ଇ ଦ୍ରବ୍ୟ । କରଣ ଅନ୍ତେ ଦୁଗୁଣ ହୋଇବ ସର୍ବ
ତିନି ପୂର୍ବା ଯେ ଅଶ୍ଳେଷ ନାସ୍ତ୍ୟାଂ । ଭରଣୀ କୃତ୍ତିକ ଯେ ବିଶାଖାଯୁକ୍ତାଂ
ଏହି ନକ୍ଷତ୍ରେ ଯେବେ କିଣିବ ଦ୍ରବ୍ୟ । ନାଶଇ ମୂଳହ ହରାଏ ସର୍ବ ।

(୩)

ଉତ୍ତରଫାଲ୍‌ଗୁନୀ ଚିତ୍ରା ସ୍ୱାତୀ ହସ୍ତା ଦଶମୀ ଦକ୍ଷିଣେ ଜାନ୍ତି ।
ବୃଷ କନ୍ୟା ଶନି ମଙ୍ଗଳବାର ଦକ୍ଷିଣେ ଯାନ୍ତେ ଗମନ ହିଁ ସାର ।
ପୂର୍ବ ଭଦ୍ରା ଅଶ୍ୱିନୀ ଧନିଷ୍ଠା ପଞ୍ଚମୀ ତ୍ରୟୋଦଶୀ ଉତ୍ତରେ ସ୍ରଷ୍ଟା
ବୁଧ ବୃହସ୍ପତିବାର କକଡ଼ା ବର୍ଗ୍ଗ । ମୀନେ ଉତ୍ତରେ ପୁରାଇଂ ବାଂଛା ।
ମୂଳା ଅନୁରାଧା ଶ୍ରବଣା ଜ୍ୟେଷ୍ଠା । ପ୍ରତିପ ନବମୀ ପଶ୍ଚିମେ ଶ୍ରେଷ୍ଠା
ଘଟତୁଳ ମିଥୁନ ଶନି ସୋମବାର । ପଶ୍ଚିମେ ଯାତ୍ରା ଗମନ ହିଁ ସାର ।
ମୃଗଶିରା ରେବତୀ ପୁନର୍ବସୁ ପୁଷ୍ୟେ । ଷଷ୍ଠୀ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଚଳ ପୂର୍ବ ଦିଶେ ।
ଶୁକ୍ର ଦିବାକର ଯଦ୍ୟପି ଦୁଇବାର । ମେଷ ସିଂହ ଧନୁ ଗମନ ହିଁ ସାର ।

ରାଜସ୍ଥାନୀ ଭାଷାରେ ଡାକ ବଚନ 'ଡାଙ୍କ୍' ବଚନ ଭାବରେ କଥିତ । ସେଠାରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ଯେ 'ଡାଙ୍କ୍' ଜଣେ ବିରାଟ ଗଣିତଜ୍ଞ ଓ ଜ୍ୟୋତିଷ ଥିଲେ । 'ଡାକ' ପୁଣି ବରାହମିହିରଙ୍କ ପୁତ୍ର

ଥିବାର ବିଷୟ ସେଠାକାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ରହିଛି । * ରାଜସ୍ଥାନୀ ଭାଷାରେ 'ଡାକ୍' ଉତ୍ତରପ୍ରଦେଶର ସାହିତ୍ୟରେ 'ଘାଘ୍' ଓ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଆସାମୀ ଭାଷାର 'ଡାକ' ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି । ସମଗ୍ର ଉତ୍ତର ଓ ପୂର୍ବଭାରତରେ ପ୍ରଚଳିତ 'ଡାକ' ବଚନର ଏକ ସର୍ବଭାରତୀୟ ମୂଲ୍ୟ ରହିଛି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିକାଳରେ ଏହି ସବୁ ଡାକ ଓ ଖନାବଚନ ଲୋକମୁଖ ତଥା ଜ୍ୟୋତିଷ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଓ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅଦ୍ୟାପି ସଂପାଦନା ହୋଇ ନାହିଁ ।

ଆମର ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ଯାହା ଜ୍ୟୋତିଷ ଗଣନାରେ ଭରପୂର ହୋଇ ରହିଛି, ତହିଁରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଡାକ ଓ ଖନାବଚନ ସମୂହର ପ୍ରଭାବ ରହିଛି । ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ, ଧର୍ମ ଓ ଲୋକବିଶ୍ୱାସକୁ ଡାକ ଓ ଖନାବଚନ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିଥିଲା; ଏବେ ମଧ୍ୟ କରୁଅଛି ।

ଡାକ ଓ ଅନ୍ୟ ବଚନର ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା କଠିନ । ତେବେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଏହି 'ଡାକ' ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରାକ୍-ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ଅଟେ ଓ ତାହା ଖ୍ରୀ. ଦଶମ ଶତକରୁ ଖ୍ରୀ· ପଞ୍ଚଦଶ ଶତକ ମଧ୍ୟରେ ଲୋକମୁଖରେ ତଥା ବିଭିନ୍ନ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ୟୋତିଷ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଲୋକପ୍ରିୟ ସାହିତ୍ୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶା

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ଚଉତିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କବିମାନେ କ୍ଷୁଦ୍ର ବୃହତ୍ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିବା ସହିତ ଅନେକ ଚଉତିଶା ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା ଓ ଆସାମୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ

* The Sayings of Dak by Dr. D. C. Sarkar, Prag Jyotisa Souvenir, A. I. O. C. XXII Session, 1965, P. 26.

କେତେକ ଚଉତିଶା ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟରେ 'ବୃନ୍ଦ ଦାସେର କାଲିକେତୁର ଚୌତିଶା' ଦେବଦାସ ସେନଙ୍କର 'ଶ୍ରୀମନ୍ତେର ଚଉତିଶା', ଗଙ୍ଗାରାମକୃତ ଗଙ୍ଗାର ଚଉତିଶା, ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଜ୍ଞାନ ଚଉତିଶା, ରାଧାର ଚଉତିଶା ବା ରାଧାର ବାରମାସୀ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚଉତିଶା ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ରଚନା ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ହୋଇଥାଏ । ହିନ୍ଦୀସାହିତ୍ୟରେ ସନ୍ଥ କବୀରଙ୍କର ରଚନାରେ 'ଚୌନ୍ତିସା' ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଚୌତିଶା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହିନ୍ଦୀ-ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଆଲୋଚକ ଗ୍ରୀୟର୍‌ସନ କହନ୍ତି "Chauntisa i an exposition of the religious signification of the consonants of the Nagari alphabet."

କିନ୍ତୁ ଆମର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଚଉତିଶା ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ଭାର ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଳନା କରାଯାଇ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଚଉତିଶା ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଦିଗ, ଯାହାର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଆଲୋଚନା ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଓଡ଼ିଆ ଗୀତିସାହିତ୍ୟରେ ଚଉତିଶାର ସ୍ଥାନ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଗଲେ ଆମେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଅମୂଲ୍ୟ ଉପାଦାନ ପାଇପାରିବା— ଓଡ଼ିଆ ଗୀତିସାହିତ୍ୟର ଉଦ୍ଭବ ଓ ବିକାଶ ଫଳରେ ଆମର କାବ୍ୟସାହିତ୍ୟ ବା ଛାନ୍ଦସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିଲାଭ କରିଛି । ଚଉତିଶା ରଚନ ଏକ ଆଲଙ୍କାରିକ ରଚନା । 'କ'ଠାରୁ 'କ୍ଷ' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୩୪ଟି ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ଆଦ୍ୟକ୍ରମରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା କବିତା ଚୌତିଶା ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଥାଏ । କୌଣସି କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ କବି 'ଓଲଟ ଚଉତିଶା' ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା 'କ୍ଷ'ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ 'କ'ରେ ସମାପ୍ତି ଲାଭ କରିଥାଏ । ଅନ୍ଧକବି ଭୀମା ଭୋଇ ଏହିପରି କେତେକ ଚଉତିଶା ରଚନା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ପ୍ରକାଶିତ 'ଚଉତିଶା ମଧୁଚକ୍ର'ରେ ଏହିପରି କେତେକ ଚଉତିଶା ଦେଖାଯାଇଥାଏ । (ଚଉତିଶା ମଧୁଚକ୍ର, ୨ୟ ଖଣ୍ଡ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) ।

ବହୁ ଚଉତିଶା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିନାହିଁ ଓ ସେ ସବୁର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ବା ସମୟ ନିରୂପଣ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇ ଅଛି । ଅନେକ

ବିଶିଷ୍ଟ ଚଉତିଶାର ବୃତ୍ତ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବିମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦର ବୃତ୍ତରେ ସୂଚିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକ ଚଉତିଶା ଲୋକପ୍ରିୟ ଚଉତିଶା ଭାବରେ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରିଥିଲା ଓ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ 'କଳସା ଚଉତିଶା', 'କୋଇଲି ଚଉତିଶା' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ଅଟେ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ବିଭିନ୍ନ କବିତାର 'ବାଣୀ' ବା 'ବୃତ୍ତ' ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି; ଯେପରି ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ, ମୁନିବର ବାଣୀ ପ୍ରଭୃତି; କିନ୍ତୁ ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ସେହିସବୁ ରଚନା ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଚଉତିଶାର ବିଭବ ଅକଳନୀୟ । ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଯାହା ଜାଣୁ ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶାର ସଂଖ୍ୟା ଏକ ହଜାରରୁ ଅଧିକ ହେବ । ଏହି ଚଉତିଶା ଗୁଡ଼ିକର ସମସ୍ତ ନିରୂପଣ, ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟ ନିରୂପିତ ହେଲେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଯେ ସମୃଦ୍ଧ ହେବ, କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶା-ଗୁଡ଼ିକୁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ।

(୧) ସନ୍ଦେଶମୂଳକ ଚଉତିଶା—ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ କୋକିଳ-ଦୂତ, ହଂସଦୂତ ଓ ମେଘଦୂତ ପରି ଓଡ଼ିଆରେ ଅନେକ ଦୂତ ବା ସନ୍ଦେଶ କାବ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଲୋକପ୍ରିୟ ଦୂତ କାବ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିଲା ଓ ସେହି ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଅନେକ ଓଡ଼ିଆ କବି ସନ୍ଦେଶମୂଳକ ଚଉତିଶା ରଚନା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ କୋଇଲି ଚଉତିଶା, କାଦମ୍ବିନୀ ଚଉତିଶା ଓ ବିଚିତ୍ର ଚଉତିଶା (ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ) ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ଅଟେ ।

(୨) ଜଣାଣ ବା ସ୍ତୁତିମୂଳକ ଚଉତିଶା—ଓଡ଼ିଆରେ ଶହ ଶହ ଜଣାଣ ବା ସ୍ତୁତିମୂଳକ ଚଉତିଶା ରହିଅଛି ଓ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଗ୍ରାମ୍ୟକବି ପ୍ରାଚୀନ ଚଉତିଶା ଅନୁକରଣରେ ସୁନ୍ଦର ଜଣାଣମୂଳକ ଚଉତିଶା ରଚନା କରୁଅଛନ୍ତି । ଏହି ଜଣାଣ ଚଉତିଶା ମଧ୍ୟରେ ଜଗବନ୍ଧୁ ଜଣାଣ (ସାଧୁ), ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଜଣାଣ (ଭୋବନ), କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥଙ୍କର 'ସର୍ପ ଜଣାଣ' ଓ ଭକ୍ତକବି ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କର ଆର୍ତ୍ତତ୍ରାଣ ଚଉତିଶା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ଅଟେ ।

(୩) ମିଳନ ଓ ବିରହମୂଳକ ଚଉତିଶା—ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ମିଳନ ଓ ବିରହମୂଳକ ଚଉତିଶାର ସଂଖ୍ୟା ଅନେକ ।

ଏହି ସବୁ ଚଉତିଶାରେ ସମ୍ଭୋଗ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାରର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଇଥାଏ । କାବ୍ୟଯୁଗରେ ଏହି ଧରଣର ଅନେକ ଚଉତିଶା ଲେଖାଯାଇଥିଲା । ରାଧାକୃଷ୍ଣ ମିଳନ ଚଉତିଶା (ସୁଦର୍ଶନ ପଟ୍ଟନାଏକ), ରାଧାବିରହ ଚଉତିଶା (କେଶବ), ସୀତାବିଚ୍ଛେଦ ଚଉତିଶା (ପରମାନନ୍ଦ), ଅନୁରାଗ ରତ୍ନାକର ଚଉତିଶା (ଗାନକୃଷ୍ଣ), ପ୍ରେମଚିନ୍ତାମଣି ଚଉତିଶା (ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା), ମଥୁରା ବିଜେ ଚଉତିଶା (ଗୋପୀନାଥ), କୃଷ୍ଣବିଚ୍ଛେଦ ଚଉତିଶା (ଗୋପଜୀବନ) ଓ ଗୋକୁଳ ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର 'କୃଷ୍ଣବିରହ ଚଉତିଶା' ପ୍ରଭୃତି ରଚନା ଏହି ଶ୍ରେଣୀ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

(୪) ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ ଚଉତିଶା—ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ ଚଉତିଶା ଗୁଡ଼ିକରେ ବିଭିନ୍ନ ପୌରାଣିକ ଓ ବାସ୍ତବ ଘଟଣାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥାଏ । ଏବେ ବି ଅନେକ କବି ନଈବଢି, ଭୂମିକମ୍ପ ଓ ହତ୍ୟାକାଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ଚଉତିଶା ରଚନା କରୁଅଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଶିଶୁଶ୍ୟାମଙ୍କର 'କୁସୁମିତ ଚୂତ କୁଞ୍ଜ ଚଉତିଶା', ନରସିଂହ ସେଣଙ୍କର 'କୁସୁମ ସମୟ କାଳେ' (ଇନ୍ଦୁମତୀ ସ୍ୱୟମ୍ବର ବର୍ଣ୍ଣନା), ଦନାଇ ଦାସ ବା ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ଦାସଙ୍କର 'କାଳୀୟ ଦଳନ ଚଉତିଶା' ଓ ଦ୍ୱିଜ ଶ୍ରୀଧରଙ୍କର ଗୁଣ୍ଡିଚାବିଜେ ଚଉତିଶା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ଅଟେ ।

(୫) ଆଳଙ୍କାରିକ ଚଉତିଶା—ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକ ଆଳଙ୍କାରିକ ତଥା କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ (Poetics) ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟକୁ ନେଇ ଚଉତିଶା ଲେଖାଯାଇଛି । ନାରାୟଣ କୃତ ଚଉତିଶାମାଳାରେ ନାରୀମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସ୍ୱାଧୀନଭର୍ତ୍ତୃକା, ବାସକସଜ୍ଜା, କଳହାନ୍ତରିତା ଓ ଅଭିସାରିକା ପ୍ରଭୃତି ନାୟିକାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଲୋକନାଥ ଦାସଙ୍କର 'ଛନ୍ଦ ଶ୍ଲେଷ ଯମକ ଚିନ୍ତାମଣି' ଓ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର 'ଯମକରାଜ' ଚଉତିଶା ପ୍ରଭୃତି ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

(୬) ଶୋକ ବା ବିଳାପମୂଳକ ଚଉତିଶା—ଏହି ପ୍ରକାର ଚଉତିଶାର ସଂଖ୍ୟା ଅନେକ । ଏହି ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକ କରୁଣରସପ୍ରଧାନ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ଜୀବନ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ

ଅଧିକାର କରିଛି । କବି ରଘୁନାଥଙ୍କର 'କୌଶଲ୍ୟା ବିଳାପ ଚଉତିଶା', ହରିମାନ୍ତଙ୍କର 'କାନ୍ଧ କହନ୍ତି ନନ୍ଦରାଣୀ' ଓ ମୁକୁନ୍ଦ ରଚିତ 'କରେ କୋଦଣ୍ଡ ଚଉତିଶା' ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ରଚନା ଅଟେ ।

(୭) ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନମୂଳକ ଚଉତିଶା—ଓଡ଼ିଶାର ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ସନ୍ଥ କବିମାନେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନମୂଳକ ଅନେକ ଚଉତିଶା ଲେଖିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ଗାଁ ଗହଳରେ ଅତି ସାଧାରଣ ସ୍ତରରେ ଶରୀରଭେଦ ବା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ-ମୂଳକ ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକ ଭଜନ ମାଧ୍ୟମରେ ଗୀତ ଓ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ସବୁ ଚଉତିଶା 'ଶରୀରଭେଦ ଚଉତିଶା' ଭାବରେ କଥିତ । 'ଶିଶୁବେଦ ଚଉତିଶା' (ଅଜ୍ଞାତ କବି), ଦ୍ୱାରିକା ଦାସଙ୍କ 'ବାଳବୋଲ ଚଉତିଶ' ଓ 'ମହୁଆ ଫୁଲ ଚଉତିଶା', ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର 'କମଳ କେଶର ଚଉତିଶା', ହରିଦାସଙ୍କର 'ଗୋପୀଜ୍ଞାନ ଚଉତିଶା', ନନ୍ଦା ଅରକ୍ଷିତଙ୍କର 'ରସବ୍ରହ୍ମ ଚଉତିଶା', ପଶୁରାମ ଦାସଙ୍କର 'କହୁଅଛି ମୁଁ ଯେ ମନକୁ' ପ୍ରଭୃତି ଚଉତିଶା ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଅଟେ ।

(୮) ବୈରାଗ୍ୟମୂଳକ ଚଉତିଶା—ନଶ୍ୱରତା ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ନେଇ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ-କଣ୍ଠ କବିତା ଓ ଚଉତିଶା ରଚିତ ହୋଇଅଛି । ଏହିପ୍ରକାର ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଭକ୍ତଚରଣ ଦାସଙ୍କର 'ମନବୋଧ ଚଉତିଶା' ପ୍ରଧାନ । ହରିଦାସଙ୍କର 'କହିଲି ମତେ ନ ବୁଝିଲୁ ମନ' ପ୍ରଭୃତି ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ ।

ଏହି ସବୁ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ବିଭାଗକୁ ବାଦ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଆହୁରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ବିଷୟରେ ଚଉତିଶା ଲେଖାଯାଇଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଗଣିତଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅନେକ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ଗଣିତସୂତ୍ର, ଜ୍ୟୋତିଷ-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଭିନ୍ନ ଗଣନାସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନା, କାମଶାସ୍ତ୍ର ବୈଦ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଅନେକ ବିଷୟକୁ ଲୋକପ୍ରିୟ କରାଇବା ପାଇଁ ଚଉତିଶା ମାଧ୍ୟମରେ କବିତା ରଚନା କରାଯାଇଛି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ 'ଶାଶୁ-ବୋହୂ ଛଟା' ଓ ଉପଦେଶମୂଳକ ଅନେକ ରଚନା ଚଉତିଶା ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଭେଦ ମଧ୍ୟରେ ଚଉତିଶାର ସ୍ଥାନ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରଧାନ ଏବଂ ଏହା ଏକ ବିରାଟ ଗୀତିସାହିତ୍ୟ ଅଟେ । ଏହି ସବୁ

ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂକଳନ ଓ ଆଲୋଚନା ହୋଇ ନାହିଁ । ଚଉତିଶା ସହିତ ସମକକ୍ଷ ଅନ୍ୟ ଗୀତିସାହିତ୍ୟ ହେଉଛି ଚଉପଦୀ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରଧାନ ଗୀତିକବିତାର ଧାରା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ବୈଚିତ୍ର୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଋଦ୍ଧିମନ୍ତ କରିଛି କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

'କ' ଠାରୁ 'କ୍ଷ' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର କ୍ରମରେ ଚଉତିଶା ରଚିତ ହୋଇଥାଏ । ଚଉତିଶାର ଗୋଟିଏ ପଦ ବା ଗୋଟିଏ ପାଦର ଆଦ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ 'କ' ଠାରୁ 'କ୍ଷ' ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଥାଇପାରେ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକରେ କେତେକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ବେଳେ ବେଳେ ଚଉତିଶାରେ 'ଖ' ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥଳରେ 'କ୍ଷ' ବା 'ଛ' ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ-ଥାଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ 'ଙ' ସ୍ଥଳରେ 'ନ', 'ଛ' ସ୍ଥଳରେ ବେଳେ ବେଳେ 'କ୍ଷ'; 'ଖ', 'ଞ' ସ୍ଥାନରେ 'ନ' ବା 'ଇଆଁ', 'ଣ' ସ୍ଥାନରେ 'ଅ' ବା 'ନ' ଓ 'କ୍ଷ' ସ୍ଥାନରେ 'ଛ' ସାଧାରଣତଃ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶାରେ 'ଜ' ଓ 'ଯ' ପୁଣି 'ସ' 'ଷ' ଓ 'ଶ'ର ବ୍ୟବହାରରେ ସେହିପରି କିଛି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟତା ନାହିଁ । କବି ସ୍ୱ-ଇଚ୍ଛା ଅନୁସାରେ ତିନିଗୋଟି 'ସ' ଓ ଦୁଇଟି 'ଜ'ର ବ୍ୟବହାର କରିଥାନ୍ତି । ଯେପରି—

(କ) ଖଳ ଲୋକଙ୍କର ବୋଲ ଧଇଲେ ମୁରାରି
କ୍ଷଣକ ଭବ ତାଙ୍କର ମୁରୁଛି ନ ପାରି ।
(କୃଷ୍ଣକଳା ଚଉତିଶା)

(ଖ) ଯାମିନୀ ବିନୁ ଚନ୍ଦ୍ରମା
ଜ୍ୟୋତି ବିହୁନେ ଦିଶେ ପାଣ୍ଡିମା ।
(କୁସୁମ ସମୟ କାଳେ—ନରସିଂହ ସେଣ)

(ଗ) ଶାନ୍ତିପମ୍ପ ପଣ୍ଡା ଆଗେ ଦେଲେ ବେନି କଣ୍ଟି
ସୁକୁମାର ପୁଅକୁ ମୋ ନ ବୋଲିବ କିଛି ।
(ସ୍ତ୍ରୀ ବୋଲ ଚଉତିଶା—କହ୍ନାଇ)

'ଣ' ସ୍ଥାନରେ 'ଅ' ବା 'ଆ'—

'ଅରୁଣ ତେଜ ରାମ ଅନନ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି
ଅଇର ବଳ ସିଂହ ବକ୍ରମ ଗତ ଯେ,।
ଆଣିଲୁ ଭଲ ମୋତେ ନଇଲେ ରାମ
ଆସି ଦେଖନ୍ତୁ ନାଙ୍କ ଏ ଲଙ୍କାଗ୍ରାମ ଯେ ।
(ସୀତାନୁଚନ୍ତା ଚଉତିଶା — ମଙ୍ଗରାଜ)

'ଣ' ସ୍ଥାନରେ 'ଅ' ବା 'ଏ'—

'ଅଙ୍ଗେ ଅନୁଭବ କରଥିଲେ' ଜାଳା ବଳ
ଏତେକ ବଯୋଗୀ ଅଙ୍ଗ ଦଅଇ ସେ ଜାଳ ।
(ବାନ୍ଧବୀ ଚଉତିଶା—ଘନକୃଷ୍ଣ)

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପୁରାଣଯୁଗରେ ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା ଯେପରି ସରଳ ହୋଇଅଛି, ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟଯୁଗରେ ସେପରି ସରଳତା ନାହିଁ । ରୀତିଯୁଗର ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକରେ କାବ୍ୟର ରଚନା-ଶୈଳୀ ପରି ଚଉତିଶା ସମୂହରେ ଆଲଙ୍କାରିକ ଆଡ଼ମ୍ବର ଦେଖା ଯାଇଥାଏ । 'କୋଇଲି' ଚଉତିଶା ବା 'କେଶବ କୋଇଲି'କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଚଉତିଶା ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକପ୍ରିୟ ଚଉତିଶା ହୋଇ ରହିବାର କାରଣ ଏହି ଯେ ତହିଁର ଭାଷାର ସରଳତା ଓ ଭାବର ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରାଣକୁ ସ୍ପର୍ଶକରୁଛି । ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣାପଡ଼ିଥିବା ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଚଉତିଶା ହେଉଛି 'କଳସା' ଚଉତିଶା ।

"କଳସା" ଚଉତିଶାର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ

ଚଉତିଶା ମଧୁଚନ୍ଦ୍ରର ସମ୍ପାଦକ କଳସା ଚଉତିଶା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, "କୌଣସି ଜୀର୍ଣ୍ଣ ଅଙ୍କ ପୋଥି ମଧ୍ୟରୁ ଏ ଚଉତିଶା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲୁଁ । କଳସା ବାଣୀରେ ଗାଇବ ବୋଲି କେତେକ ଛାନ୍ଦ ଉପରେ ଲେଖା ହୋଇଥାଏ; କିନ୍ତୁ କଳସା ଗୀତ କଣ ଜାଣିବାର ଉପାୟ ନ ଥାଏ । ଏହିପରି ଅନେକ ବାଣୀର ନାମ ଦେଖାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ମୂଳ ଗୀତ ମିଳେ ନାହିଁ । × × × ଯାହା ହେଉ

କଳସା ମୂଳ ଗୀତ ମିଳନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ବାଣୀର ମୂଳ ଗୀତ ମଧ୍ୟ ମିଳନ୍ତି । ରସକୁଲ୍ୟା ବା ରସକୋଇଲ ବାଣୀର ମୂଳ ଗୀତ ମଧ୍ୟ ଏ ଭାଗରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । କଳସା ଗୀତ ଅତି ପୁରାତନ । ପ୍ରମାଣ ମିଳଅଛି, ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଏହା ଅଧିକ ବୟସ୍କ ।" (ଚଉତିଶା ମଧୁଚକ୍ର, ଚତୁର୍ଥ ଖଣ୍ଡ, ପୃ—୭୯) । ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶର ମୁଖବନ୍ଧରେ "ବେଦମନ୍ତ୍ର ଯୁଗରେ ଯେ ପଢ଼ନ୍ତି କଳସା । ବଶିଷ୍ଠ, ମାରକଣ୍ଡ ଆବର ଦୁର୍ବାସା ।" ସାରଳା ମହାଭାରତର ଏହି ପଦଟି ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ମହାଭାରତରେ 'କଳସା' ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗୁଁ ଠିକ୍ କରାଯାଇପାରେ ଯେ କଳସା ଚଉତିଶା ମହାଭାରତ ପୂର୍ବର ବା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାହିତ୍ୟ ପରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଊଷା-ଉନ୍ମେଷ କାଳରେ ଅନେକ କିଛି କ୍ଷୁଦ୍ର ଧରଣର ରଚନା, କବିତା, ସଙ୍ଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ଲୋକମୁଖରେ ତଥା ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ; କିନ୍ତୁ ସେସବୁର ସନ୍ଧାନ ଆଜି ମିଳେନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାର ଅପଭ୍ରଂଶ ଯୁଗଠାରୁ ସାରଳା ମହାଭାରତର ରଚନା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଖି ଛଅ ଶହ ସାତ ଶହ ବର୍ଷ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କୌଣସି ରୂପରେଖ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରଚନା, ସାରଳା ଦାସଙ୍କର ମହାଭାରତ ତଥା ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣର ରଚନା ପୂର୍ବରୁ ନିଶ୍ଚୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକ କିଛି କ୍ଷୁଦ୍ର ଧରଣର ରଚନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ସମ୍ଭବ । ଆଜି କେବଳ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ରଚନାବଳି ମଧ୍ୟରୁ 'କଳସା ଚଉତିଶା' ହେଉଛି ଏକତମ । ଚଉତିଶା ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାଚୀନ ତଥା ମଧ୍ୟଯୁଗ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଏବଂ ଉଭୟ ଯୁଗରେ ତାହାର ସୃଷ୍ଟି ଏପରି ବିପୁଳ ଯେ ତାହା କଳନା କରିବା ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼େ । ଅଭିଧାନ ସମୂହରେ 'କଳସ' ଓ 'କଳସା'ର ବିଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ :—

(୧) ମରହଟ୍ଟୀ ଅଭିଧାନ—

ପୃ. ୭୪୭—କଳା—ଗରା; ଘଡ଼ା (ସଂ—କଳସ)
,, —କଳସ—ଦେବାଳୟ ଶିଖର, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥରେ "କଳସା ଆଳା ପ୍ରବନ୍ଧ"

(୨) ନେପାଳି ଅଭିଧାନ — ପୃ. ୮° — କଳସା — କୁମ୍ଭ
(Low Hindi)

(୩) ଅର୍ଦ୍ଧମାଗଧି ଅଭିଧାନ—୪୩୨—କଳସିୟା – କଳସ ଆକୃତି ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ରବିଶେଷ, ଜିନବଂଶ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଚିହ୍ନବିଶେଷ, ଆଠୋଟି ମାଙ୍ଗଳିକ ପଦାର୍ଥରୁ ଷଷ୍ଠ ମାଙ୍ଗଳିକଦ୍ରବ୍ୟ କଳସ, ଅଗ୍ନି-କୁମାରଙ୍କର ଚିହ୍ନବିଶେଷ ।

(୪) ବିଶ୍ୱକୋଷ (ବଙ୍ଗଳା)—ପୃ· ୨୫୩—"କଳଂ ମଧୁରାବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦଂ ଶବ୍ଦତି; ଜଳ ପୂରଣ ସମୟେ ପ୍ରାପ୍ନୋତି—ସଂ—କଳସ, କଳସି, କଳସୀ, କଳଶି, କଳଶୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

କଳଶୀମୁଖ — ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ରବିଶେଷ ।

କଳସକ୍ଷେତ୍ର — ତୀର୍ଥବିଶେଷ ।

(୫) ହିନ୍ଦୀ ଶବ୍ଦସାଗର—ପୃ. ୪୩୬—କଡଖା—ବୀର ଗୀତିକା

ଉ: ଦା:—

"ମିରଦଙ୍ଗ ଔ ଚଂଗ ଚଂଗ ସୁଢ଼ଂଗ ସଂଗ ବଜାବହିଂ
କରତାଲ ଦୈ ଦୈ ତାଲ ମାରୁ ଖ୍ୟାଲ କଡଖା ଗାବହିଂ"

ପୃ. ୪୨୮—କଳାସ—ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ରବିଶେଷ

ପୃ· ୪୧୩—କଳସା—(ସଂ କଳସ) ମନ୍ଦିର ଶିଖର, ଗର୍ଭ

ପୃ. ୪୧୩—କଳସାଁ—କୋହଲ ମୁନିଙ୍କ ମତରେ ନୃତ୍ୟବିଶେଷ ।

(୬) ପ୍ରାକୃତ ଶବ୍ଦ ମହାର୍ଣ୍ଣବ—ପୃ. ୨୯°—କଳସିୟା—
(ସଂ—କଳଶିକା)—ବାଦ୍ୟବିଶେଷ ।

,, ୨୯° — କଳସ ସ୍କନ୍ଦକ ଛନ୍ଦର ଏକ ଭେଦ, ଛନ୍ଦବିଶେଷ ।

(୭) ବଙ୍ଗୀୟ ଶବ୍ଦକୋଷ—ପୃ. ୭୩୨ – କଡ଼ଖା – ବୀରର ପ୍ରଶଂସାପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍ସାହଜନକ ରଣକୀର୍ତ୍ତିଗାଥା । କଡ଼ଚ୍ଚ—(ମୌଳିକ "କଡ଼ଖା" (?) ବହୁ ବିଷୟ ସମ୍ବଳିତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଶ୍ରୀ "ରୂପଗୋସ୍ୱାମୀ କଡ଼ଚ୍ଚାମ୍ ।" ସହାକାରେ ଲିଖିତ ଜୀବନୀଚରିତ ।

ଉ: ଦା·—

"ସଂକ୍ଷେପେ ବାହୁଲ୍ୟ କରେ କଡ଼ଚା ଗ୍ରନ୍ଥନ—ଚୈ: ଚ: ବଙ୍ଗୀୟ
ଶବ୍ଦକୋଷ — ପୃ.୬୩୩—କଡ଼ସି —ସୀ—କଡ଼ଣ୍ଟି — କଟିସୂତ୍ର, ଅଳଙ୍କାର-
ବିଶେଷ

,, —ପୃ.୬୩୩ — କଳସ—'ହିରଣ୍ୟ ସେବ୍ୟ କଳସମ୍'
ଋଗ୍‌ବେଦ (୧।୧୧୭।୧୨)

ପଞ୍ଚମ ନାମକ ଅଳଙ୍କାର ଉପରସ୍ଥ ରୌପ୍ୟର କଳସାକୃତ ଅଂଶ ।

(୮) ପ୍ରାକୃତ ପିଙ୍ଗଳ (ଛନ୍ଦୋଗ୍ରନ୍ଥ)—ପୃ. ୧୩୨ — ସ୍କନ୍ଦକ ଛନ୍ଦର
ବିଭିନ୍ନ ଭେଦ ମଧ୍ୟରୁ କଳସ ଏକତମ । "କୁମ୍ଭ କଳସ ସସି ଜାଣ ।"

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅଭିଧାନ ସମୂହରେ 'କଳସ', କଳସା, କଳସିଆ, କଡ଼ଖା, କଡ଼ଚା, କଡ଼ସି ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥରୁ 'କଳସା' ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇପାରେ । ପ୍ରାକୃତ ପିଙ୍ଗଳ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଛନ୍ଦଶାସ୍ତ୍ର ଏବଂ ତାହାର ରଚନାକାଳ ସମ୍ଭବତଃ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି କେତେକଙ୍କର ମତ । କୌଣସି ଛନ୍ଦ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ତାହା ଦେଶରେ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଜନ୍ମ ଲଭିଥିବା ସମ୍ଭବ । ତେବେ ପ୍ରାକୃତଭାଷାରେ 'କଳସ' ଛନ୍ଦର ସନ୍ଧାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଓ ତାହା ସ୍କନ୍ଦକ ଛନ୍ଦର ଭେଦବିଶେଷ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ସ୍କନ୍ଦକ ଛନ୍ଦର ବିଂଶାଧିକ ବିଭିନ୍ନ ଭେଦ ରହିଛି । ମାତ୍ର ସେଗୁଡ଼ିକର ନାମ ବ୍ୟତୀତ ଛନ୍ଦର ଉଦାହରଣ ଆଦୌ ଦିଆଯାଇ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଛନ୍ଦଜଗତରେ ଏହିପରି ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ଛନ୍ଦର ଯେ ବିଲୋପ ଘଟିଥିବ, ଭାବିବା ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ 'କଳସ' ଛନ୍ଦ ଅନୁସାରେ 'କଳସା' ଛନ୍ଦ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ହିନ୍ଦୀ-ମାଗଧୀ ପ୍ରଭୃତି ଅଭିଧାନରେ'କଳସ' ଶବ୍ଦ କଳସ ଶବ୍ଦରେ ମଧ୍ୟ ପରିଣତି ଲାଭ କରିଛି । ପୁଣି ଛନ୍ଦ ଅର୍ଥରେ 'କଳସା' ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ରୂପ ହିନ୍ଦୀରେ 'କଡ଼ଖା', ବଙ୍ଗଳାର 'କଡଖା' ଓ 'କଡ଼ଚା' ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହେବା ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେହି ପ୍ରାଚୀନ 'କଳସ' ଛନ୍ଦ ହିନ୍ଦୀ ତଥା ବଙ୍ଗଳାଭାଷାରେ ବୀରଗାଥା ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ । 'କଡ଼ଚା' ଶବ୍ଦ ଗୋସ୍ୱାମୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ, ପୁଣି 'କଡ଼ଚା' ରଚନା କରିବା ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୁକ୍ତ; ଯେପରି 'ପଥେ

ଚଳଯାଇ ସେ ନାଟକେର ଷଟଣା ଘଟଇରେ । କଡ଼ଙ୍ଗ /କରସ୍ମା କଛୁ ଲାଗିଲ ଲକ୍ଷିତେ ।” ଚୈ· ଚ· ପୃ· ୨୫୭ ଇତ୍ୟାଦି । ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ କଳସ ନୃତ୍ୟ ଓ କଳସ ବା କଳସିଯ୍ମା ନାମକ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ସମ୍ଭବତଃ କଳସ ନୃତ୍ୟ ବା କଳସ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ରର ନାମାନୁସାରେ ‘କଳସା’ ବା ‘କଳସ’ ଛନ୍ଦର ନାମକରଣ ଘଟିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ କଳସା ‘ମଙ୍ଗଳବିଧାନ ବା ମାଙ୍ଗଳିକ ଗାନ ।’ ଏ ପ୍ରକାର ଅର୍ଥ କୌଣସି ଅଭିଧାନରୁ ମିଳିପାରିଲା ନାହିଁ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ‘କଳସା’ :—

ପ୍ରକାଶିତ ମହାଭାରତରେ—(ରାଧାରମଣ ପୁସ୍ତକାଳୟ ପ୍ରକାଶିତ ମହାଭାରତ)

“ପୂର୍ବବିଧି ମତେ ଋଷି ପଢ଼ନ୍ତି ଆଶିଷ
ବଶିଷ୍ଠ ଯେ ମାରକଣ୍ଡ ଦୁର୍ବାସା ହିଁ ବ୍ୟାସ ।
ଭେଦିଛନ୍ତି ଏଥୁ ଇଳା ପିଙ୍ଗଳା ସୁଷୁମ୍ନା
ଚାରି ବେଦର ସମ୍ମାନ ବ୍ରହ୍ମ ମୁନି ସିନା ।
କଳସା ଏ ଚାରିବେଦୁ ଉତପତ୍ତି କରି
ଉତ୍ସବ ବଢ଼ିଲା ଗଲେ କୁମାର କୁମାରୀ ।”

(ମଧ୍ୟପର୍ବ, ପୃ. ୨୮)

ଅପ୍ରକାଶିତ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ—

“ସୁବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ମିତ ଅଷ୍ଟ ରତ୍ନର କଳସି
ହୀରା ମାଣିକ୍ୟ ତାହା ଉପରେଣ ବସି ।
ବର କନ୍ୟାଯେ଼କ ଆସନେ କଲେ ଉଭା
ଚନ୍ଦ୍ର ରୋହିଣୀ ପରାଯେ଼ ଦିଶନ୍ତି କେଡ଼େ ଶୋଭା ।
ବିଧି ପୂର୍ବ ମତେ ବଦନ୍ତି କଳସା
ବଶିଷ୍ଠ ମାରକଣ୍ଡ ଆବର ଦୁର୍ବାସା ।

(ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପାଣ୍ଡୁଲିପି—ପୃ· ୩୧୫)

ଉଦ୍ଧୃତାଂଶରେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା

କେତେକ ସମାଲୋଚକ 'କଳସା' ଶବ୍ଦର କଳସା ଚଉତିଶା ଅର୍ଥ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହନ୍ତି ଯେ ବେଦମନ୍ତ୍ର ସହିତ କଳସା ଚଉତିଶାକୁ ଯୋଡ଼ିବା ନିତାନ୍ତ ଅସଙ୍ଗତ ।

କିନ୍ତୁ ସାରଳା ମହାଭାରତର ଯେ କୌଣସି ପାଠକ ଭଲ ଭାବରେ ଜାଣେ, ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଅସଙ୍ଗତି ତଥା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା କେତେ ପରିମାଣରେ ରହିଛି ! କିନ୍ତୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ସାରଳା ପ୍ରତିଭାର ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ସେହି ଅସଙ୍ଗତି ଭିତରେ ହିଁ ପରିସ୍ଫୁଟିତ । ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କର ଧର୍ମପୁର ବା ଯାଜପୁରର ବୈଶ୍ୟ 'ହରସାହୁର ଝିଅ ସୁହାଣୀ ସହିତ ବିବାହ ବୃତ୍ତାନ୍ତଠାରୁ ଆଉ କପର ମାରାତ୍ମକ ଅସଙ୍ଗତି ଦୋଷ ମହାଭାରତରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ? ଏହାଛଡ଼ା ସଭାପର୍ବରେ ରାଜସୂୟଯଜ୍ଞରେ ହନୁମାନ, ବିଭୀଷଣ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲଙ୍କାର ରାକ୍ଷସମାନଙ୍କର ଯୋଗଦାନ, ସେହି ପର୍ବରେ ସୁବଳ ଗିରିଠାରେ ଗୋରେଖନାଥ ଓ ଦଣ୍ଡପାଣି ନୃପତିଙ୍କ ସହିତ ନକୁଳଙ୍କ ଭେଟର ବର୍ଣ୍ଣନା, ଆଦ୍ୟପର୍ବରେ ବିଚିତ୍ରବୀର୍ଯ୍ୟର ଜନ୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅସମ୍ଭବ ଘଟଣା ପ୍ରଭୃତି ସାରଳା ମହାଭାରତର ଅଳ୍ପ କେତୋଟି ମାତ୍ର ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା । ମହାଭାରତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୃଷ୍ଠାରେ କିଛି ନା କିଛି ଅସଙ୍ଗତି ଦୋଷ ଯେ ମିଳିବ, ଏଥିରେ ଅଣୁ ମାତ୍ର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତେବେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କର ହରସାହୁ ଝିଅ ସହିତ, ଅର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କର ହନୁମାନ ସହିତ ଓ ନକୁଳଙ୍କର 'ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ସହିତ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ସମ୍ବନ୍ଧ, ବେଦମନ୍ତ୍ର ସହିତ 'କଳସା'ର ସମ୍ବନ୍ଧ ଠିକ୍ ସେହିପରି ।

"କଳସା"ର ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଉଦାହରଣ—

ବହୁକାଳର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ପୋଥିରୁ କଳସା ରାଗରେ ଲିଖିତ ଅନ୍ୟ ଏକ ଉଦାହରଣ ମିଳେ । ପୋଥିଟିରେ ଶତାଧିକ ଭଜନ ଓ ସଙ୍ଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନଲାଭ କରିଛି । ସେହି 'କଳସା' ଭଜନର ରଚୟିତା ଗୋରେଖନାଥ ବୋଲି ଭଣିତ ରହିଛି । ଭଜନଟି ହେଉଛି—

କଳସା

ପକାଆ ହାଣ୍ଡି କୁଣ୍ଢାଇ ଲଗାଅ ଗୋବର ।
ତୋର ଘରେ ପଶିଥିଲା ପରମ ଗୃଣ୍ଡାଳ ॥
ମାଟି ଘଟର ପଞ୍ଜୁରୀରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ଶୁଆ
ଅଠୌ କାଠି ପାଞ୍ଚ ନେଲା କୋଣ ବିନୋଦିଆ ॥
ଦୁଧ ଭାତ ଦେଇ ଶୁଆ ପୋଷିଥିଲି ତୋତେ
ଯିବାର ବେଳକୁ ପୁଣି ନ କହିଲୁ ମୋତେ ॥
ପଞ୍ଜୁରି ବୋଲ (ବୋଲେ ?)
ଶୁଆ ମୋତେ ସଙ୍ଗେ ନେ
ପାପୀ ହୋଇ ପଞ୍ଜୁରୀରେ ତୋତେ ନେମ କେ ॥
ପଞ୍ଜୁରି ଭିତରେ ଶୁଆ ରାମ ରାମ ଭାଷେ
ଭଣିଲେ ଗୋରେଖନାଥ ମନକୁ ହରଷେ ॥
(ଉ: ଇ: ପା:)

ଗୋରେଖନାଥ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ନାଥସାଧକ (Encyp. of R. E P. 329 Vol. vi) । ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀଭାଷାରେ ତାଙ୍କର ଅନେକ ଭଜନ ରହିଛି । ଓଡ଼ିଆରେ ଅପ୍ରକାଶିତ ଗୋରେଖ ପ୍ରଣୀତ ଅମରକୋଷ ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ଭାଷା ବିଭାବରେ ଅନେକ କିଛି ପ୍ରାଚୀନତା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ଗୋରଖ ନାଥ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ସାଧକ ଓ ତାଙ୍କର ଦୋହା ଓ ଭଜନାବଳି ପ୍ରାୟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଡ଼କୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଦେଶରେ ପ୍ରସାର ଲଭ କରିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଗୋରେଖନାଥଙ୍କର ଏ ରଚନା ଗୋରେଖ ପ୍ରଣୀତ କୌଣସି ହିନ୍ଦୀ ଭଜନର ଅନୁବାଦ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ଆଗରୁ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ହିନ୍ଦୀରେ କଳସ ଶବ୍ଦ 'କଳସା'ରେ ପରିଣତି ଲଭ କରିଛି । 'କଳସା' ଶବ୍ଦ 'କଡ଼ଖା' ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ । ଏହାଛଡ଼ା ଏହାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଅର୍ଥ ଯଥେଷ୍ଟ ଉଚ୍ଚଧରଣର । ଏହାର ଭାଷାରେ ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ହିନ୍ଦୀ ତଥା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଛି, ଯେପରି ପକାଅ, ଆଠୌ କାଠି, କୋଣ (ହିନ୍ଦୀ—କୋନ୍); ନେମ ଇତ୍ୟାଦି । ଏ ଭଜନର

ପ୍ରାଚୀନତାକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି ପଦଗୁଡ଼ିକର ଯତିପାତ ଓ ପାଦର ବୈଷମ୍ୟ । ଏଠି 'କଳସା' ଭଜନର ଗ୍ରନ୍ଥ କେବଳ 'କଳସା' ବୋଲି ଲେଖାଯାଇଛି । ପାଦର ଅକ୍ଷର ଗଣନାରେ ଅଧିକାଂଶ ପଦ ୧୪ ଅକ୍ଷର-ବିଶିଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ଭଜନରେ କେତୋଟି ପାଦ ୧୨, ୧୩ ଓ ୧୫ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ସମ୍ଭବ 'କଳସା'ର ପରବର୍ତ୍ତୀ 'କଡ଼ଖା' ଓ 'କଡ଼ର୍ଚ୍ଚ'ର ପାଦର ଅକ୍ଷରରେ ବୈଷମ୍ୟ ଦେଖାଦେଇଛି । କାରଣ 'କଡ଼ଖା' କହିଲେ ତାହା ସାଧାରଣ ଭାବରେ ବୀରରସାତ୍ମକ ଗାନକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ମୂଳ କଳସ ବା 'କଳସା' ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଇଛୁଁ ଏବଂ 'କଡ଼ଖା', 'କଡ଼ର୍ଚ୍ଚ' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିବୃତିର ଏଠାରେ କେବଳ ସୂଚନା ଦିଆଗଲା । କଡ଼ଖା ଓ କଡ଼ର୍ଚ୍ଚ ଚଉଦ ଅକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା 'କଳସା' ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ରୂପ ପରି ଜଣାପଡ଼େ । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଉଦାହରଣସ୍ଥାନ ପ୍ରାଚୀନ 'କଳସ' ଛନ୍ଦ ସହିତ ଯେ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ ତାହା ଅନୁମିତ ହୁଏ । 'କଡ଼ଖା' ଓ 'କଡ଼ର୍ଚ୍ଚ' ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିବୃତିର କେବଳ ଅନୁମାନ ଓ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ ।

କଳସା ରାଗ ଓ କଳସା ବାଣୀ

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ 'ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦ' ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ ବିଷୟରେ କହିଛନ୍ତି, "ଓଡ଼ିଆ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷର ଛନ୍ଦକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କବିମାନେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଅଛନ୍ତି, ଯଥା—ମଙ୍ଗଳ, କଳସା, ଭୈରବ, ମଧୁଶଯ୍ୟା ବାଣୀ, ମୁଖାରୀ, କୃଷ୍ଣକଳା ବୃତ୍ତ, ବଡ଼ଦେଶାକ୍ଷ, ଧନାଶ୍ରୀ, ଦକ୍ଷିଣ କାମୋଦୀ, ଯୋଗୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବାଣୀ, ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ବାଣୀ ଇତ୍ୟାଦି । ଏଥିରୁ ମଙ୍ଗଳ ଓ କଳସା ମାତ୍ର ସଚରାଚର ପ୍ରଚଳିତ । ମଙ୍ଗଳ ଦୁଇ ଚରଣ ଓ କଳସା ଚାରି ଚରଣରେ ବିରଚିତ । × × ଏ ଦୁଇ ଛନ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ବସନ୍ତ ତିଳକ ଛନ୍ଦର ଅନୁରୂପ ।" ପୁଣି ମଧ୍ୟ ସେ କହିଛନ୍ତି, "ଖରଖରୀ" ନାମକ ଦେବୀଙ୍କ ଚୈତ୍ରମାସର ପୂଜାରେ ବାଳିକାମାନଙ୍କ ଗୀତରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷରୀ ଛନ୍ଦ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ ।

"ଖିରଖରୀ ମା ଲାଗିଲା ଲୋ ଛଡ଼ାଇ ଦେବ କେ
ସବୁ ଶଙ୍ଖା ବନ ହଳଦୀ ଖରଖରୀ କ ଦେ" । (ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ)

ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଲୋକଗୀତଟି ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ଭଜନର ପଦ ପର ଯନ୍ତ୍ରପାତହୀନ, ଯଦିଚ ଏହାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ଗୋରେଖ ଭଜନ ସହିତ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

"ପଞ୍ଜୁରି ବୋଲି ଶୁଆ ମୋତେ ସଙ୍ଗେ ନେ
ପାପୀ ହୋଇ ପଞ୍ଜୁରିରେ ଚୋତେ ନେମ କେ ।"

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କାବ୍ୟକବିତାରୁ 'କଳସା'ର ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ କଳସା ଛନ୍ଦ କଳସା ବାଣୀ ଓ କଳସା ରାଗ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟକବିତାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହୃତ । ସଂସ୍କୃତ ଛନ୍ଦଗ୍ରନ୍ଥରେ 'କଳସ' ବା 'କଳସା' ରାଗ ନାହିଁ । ପ୍ରାକୃତ ଛନ୍ଦରେ ତାହା ସ୍କନ୍ଧକ ଛନ୍ଦର ଭେଦବିଶେଷ । ଓଡ଼ିଆରେ ଏହି ଛନ୍ଦଟି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏପରି ଆଦର ଲାଭ କରିଥିଲା ଯେ ତାହା ଏକ ନୂତନ ରାଗ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗୋରେଖ ଭଜନରେ 'କଳସା' ବାଣୀ ବା ରାଗ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ ନ ଥାଇ କେବଳ 'କଳସା' ବୋଲି ଲେଖାଯାଇଛି । ଏହି କଳସା ରାଗ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରମାଣ ହେଉଛି ଗୋରେଖଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ଭଜନଟି । ଭଜନଟି ସାଧାରଣତଃ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷରୀ ଓ ତାହାର ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷରୀ ଓ ଚାରିପାଦରେ ଏକ ପଦ, ତାହା ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରାଚୀନ 'କଳସା' ଚଉତିଶାର ଛନ୍ଦ-ପଦକୀ ଅନୁସରଣ କରିଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନରେ ଏ ପ୍ରକାର ରୀତି ପାଳିତ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥାନରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ରୀତି ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ କଳସା ରାଗ ଓ କଳସା ବାଣୀ ନିମିତ୍ତ କେତେକ ସ୍ଥାନର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଗଲା ।

କଳସା ବାଣୀ

କୃଷ୍ଣକଳା ଚଉତିଶା — କଳସା ବାଣୀ— ୪ ପାଦରେ
ଏକପଦ—ଚଉତିଶା ମଧୁଚକ୍ର

ରୁକ୍ମିଣୀ ବିଭା — ,, — ୪ ପାଦରେ
ଏକପଦ—ସ୍ତ୍ର. ୭-ପୃ. ୭୧

କଳସାବାଣୀ

ଶଶିସେଣା (— ,, — ୪ ପାଦରେ
ଏକପଦ—ଗ୍ଲୁ·୧୨

ରସିକ ହାରାବଳୀ — ,, — ୪ ପାଦରେ
ଏକପଦ—ଛା· ୭-ପୃ. ୩୪

ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ — ,, — ୫ ପାଦରେ
ଏକପଦ—ପୃ. ୭୨

ବାସୁଦେବ ବିଳାସ (ଉ:ଇ:ପା:) ,, — ୪ ପାଦରେ
ଏକପଦ—ଗ୍ଲୁ· ୧୯

କଳସା ରାଗ

ଗୋପବିନୋଦ—କଳସା ବାଣୀ—୨ ପାଦରେ ଏକପଦ—ପୃ.୧୫୭
,, ,, — ,, —ପୃ. ୧୯୩
ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ— ,, — ,, —ପୃ.୩-ଗ୍ଲୁ.୧୨
ବିଚିତ୍ର ମହାଭାରତ—,, — ,, —ପୃ ୫୫
ଲାବଣ୍ୟବତୀ— ,, — ,, —ପୃ ୧୩୧
,, ,, — ,, —ପୃ· ୧୩୧
ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି— — —ଗ୍ଲୁ. ୩୭

କଳସା ଚଉତିଶା ଓ ସାରଳା ମହାଭାରତ

ଯେତେବେଳେ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ "କଳସା" ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, ସେତେବେଳେ ସାରଳା ଦାସ ସେହି ଲୋକପ୍ରିୟ କଳସା ଚଉତିଶା ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ସାରଳା ମହାଭାରତର ଆଲୋଡ଼ନରେ ତହିଁରେ କଳସା ଚଉତିଶାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କେତେକେ କହିପାରନ୍ତି ଯେ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଉକ୍ତ କଳସା ଛନ୍ଦକୁ କାହିଁକି ନ ବୁଝାଇବ ? ତାହାର ଉତ୍ତର ଏହି ଯେ, ବେଦମନ୍ତ୍ର ସହିତ ବଶିଷ୍ଠ, ମାର୍କଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ଋଷିଗଣ କେବଳ କଳସା ଛନ୍ଦକୁ ବା ଗାଇବେ କିପରି ? ଉକ୍ତ ଛନ୍ଦରେ ରଚିତ କୌଣସି ବିଷୟକୁ ସେମାନେ ନିଶ୍ଚୟ ପାଠ କରୁଥିବେ ଏବଂ ଉକ୍ତ ବିଷୟଟି ହେଉଛି କଳସା ଚଉତିଶା । କାରଣ କଳସା ଚଉତିଶାର

ବିଷୟବସ୍ତୁ ଯାହା ଓ ବ୍ରଜ୍ଜ୍ୱାଁଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଚଉତିଶାଟି ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୀତ, ଠିକ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବଶିଷ୍ଠ, ମାର୍କଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ମୁନିଗଣ ବେଦମନ୍ତ୍ର ସହିତ କଳସା ଗାନର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ସାରଳା ମହାଭାରତର ଉକ୍ତ ବିଷୟଟି ହେଉଛି ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ଓ ଶାମ୍ବକୁମରଙ୍କର ପରିଣୟ । ଏହି ପରିଣୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଷୟଟି ସାରଳାଦାସ ରଚନା କରିବାବେଳେ ଠିକ୍ ସେହି ପରିଣୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଲୋକପ୍ରିୟ 'କଳସା ଚଉତିଶା'ର ସୁମଧୁର ମିଳନ ଦୃଶ୍ୟ ତାଙ୍କର କଳ୍ପନା ପଟରେ ଝଲସି ଉଠିଛି ଏବଂ କବିଲେଖନୀ ବେଦମନ୍ତ୍ର ସହିତ କେବଳ 'କଳସା' ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନ କରି କଳସା ଚଉତିଶାର ଭାବ-ଧାରାକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନବିଶେଷରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି ।

କଳସା ଚଉତିଶା

୧ । ବସିଲେକ ଚମ୍ପା ମାଡ଼ି ବାଳୀ ଯେନି ପିତା
୨ । ଯୁବତୀ ସକଳ ମିଳି ହୁଳହୁଳି ଦେଲେ
ଜଗମୋହିନୀ କି ଦିବ୍ୟ ବେଶ କରାଇଲେ ।
× × ×
ଲଜ୍ଜାରେ ମଙ୍ଗଳ ଗୀତ କାମିନୀ ଗାଇଲେ ।
୩ । ହାସ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି ସଖୀ ସଙ୍ଗାତୁଣୀ ଦେଖି
×' × ×
ସକଳେ ଚଉଠି ସାରି କାଦ ଖେଳି ଗଲେ ।
୪ । ସନ୍ତୋଷେ ହସ୍ତ ଯୋଡ଼ିଣ କଲେଣ ସେ ନାରୀ
ସଭିରେ ଦେବତାଏ ଗଲେ ଯେଝା ପୁରୀ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତ (ମଧ୍ୟପର୍ବ)

—ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ପରିଣୟ—ପୃ· ୨୮୭
୧ । ବିଭା କଲେକ ଚମ୍ପାକୁ ମାଡ଼ି ଶିରିପତି
(କଚମ୍ପାସୁର ?)
ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ କୋଳେ ଅଛି ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ବାଳୀ ।
୨ । ସୁବେଶ କରାଇ ବର କନ୍ୟାକୁ ବସାନ୍ତି

ମଙ୍ଗଳ ଗୀତକୁ ଗାଇ ଆନନ୍ଦରେ ହାଳୀ
ହୁଳହୁଳି ଦେଇ ଅର୍ଘ୍ୟ ଶିରେ ଦେଲେ ତୋଳ ।
୩ । ବାହାରନ୍ତି କନ୍ୟାମାନେ ମନର ଆନନ୍ଦେ
କଉତୁକେ ନାଚନ୍ତି ଯେ ହାସ୍ୟ ରସ ରଙ୍ଗେ ।

× × ×

ଚଉଠି ବିଧାନର ମଙ୍ଗଳ ଯେସନ
ଦ୍ୱାରକାପୁରେ ସକଳ କଲେ ସମାପନ ।
୪ । କଳସୀ ଏ ଗୃହ ବେଦୀ ଉଛପତି କର
ଉତ୍ସବ ବଢ଼ିଲା ଗଲେ କୁମାର କୁମାରୀ ।

ଉଭୟ ପରିଣୟ ଉତ୍ସବର ସମାପ୍ତି ଏକପରି । କବି ଦାସ କଳସା ଚଉତିଶାରେ ଯେପରି ଶିବପାର୍ବତୀଙ୍କର ଶୁଭ ତଥା ମଧୁମୟ ମିଳନ ଉତ୍ସବ ସମାପନ କରିଛନ୍ତି, ସେହିପରି ଶାମ୍ବକୁମାର ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ପରିଣୟରେ ବଶିଷ୍ଠ, ମାର୍କଣ୍ଡ ଓ ଦୁର୍ବାସା ପ୍ରଭୃତି ଋଷିଗଣ ବେଦମନ୍ତ୍ର ସହିତ ଶିବ-ପାର୍ବତୀଙ୍କ ମଧୁମୟ ମିଳନାତ୍ମକ "କଳସା ଚଉତିଶା" ପାଠ କରି ବରକନ୍ୟାଙ୍କର ବିବାହୋତ୍ସବ ସାଙ୍ଗ କରିଅଛନ୍ତି । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଉଦାହରଣ ବ୍ୟତୀତ ସେହି ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ମଧ୍ୟ ଶିବ ଓ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ବିବାହ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କଳସା ଚଉତିଶାର ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ।

କଳସା ଚଉତିଶା

ଅଣାଇଲେ ଗୟେ କାହ୍ନୁଁ କରେକ ବରଣ
ଅଣମନୁଷ୍ୟ ସେ ଯେ ଅଛନ୍ତି ଅପାବନ ।

× × ×

କନକ ବେଦୀରେ ବୁଢ଼ା ବସିଛୁ ମଧ୍ୟର

× × ×

ଛନ୍ଦ ଅଛୁ ସର୍ପମାଳ ମୁଣ୍ଡେ ଆଭରଣ
ନିଶ ଦାଢ଼ି ରୁଚ ତାକୁ ନ ମିଳେ ଭଣ୍ଡାର
ନଶାକାଳେ ଯେ ଦେଖିଲେ ଭୟେ ଡରି ପାରୁ ।

ହେମନ୍ତର ରାଣୀ ଦେଖି ସନ୍ତୋଷ ହୋଇଲେ
ସ୍ନାନ ପରପଞ୍ଚ କୈଶ ସହୁଁ ପକାଇଲେ ।
\+ + +
ନାହିଁ କି ସଂସାର ମଧ୍ୟେ ରଜାର କୁମର
ନିର୍ଲଜ ବୁଢ଼ାକୁ ସୁନ୍ଦରୀକ କଲ ବର
\+ + +
ଯାଈଫୁଲ କନିଆର ଖୋସାରେ ଖୋସିଲେ
ଯତନେ କସ୍ତୁରୀଚିତା କପାଳରେ ଦେଲେ ।
\+ + +
ନଖ ମୁଖ ଚକ୍ଷୁସ୍ଥାନ ପଶିଲା ଭିତର
ନୂଆ ଖଣି ଖଣା ପ୍ରାୟୁ ଦିଶୁଛି ଉଦର ।
ଚମେଁକ ମାଡ଼ିଣ ବୁଢ଼ା ବସିଛି ମଧ୍ୟେଣ
ଚଉପାଶେ ବେଢ଼ି ଛନ୍ତି ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣ ।
\+ + +
ଝୁମ୍ପୁ ଝୁମ୍ପୁ ବାଜି ଘଣ୍ଟି ଘାଗୁଡ଼ିଲେଗୃଏ
ଝିମକୁଯେ ଅଛି କରେ ତ୍ରିଶୂଳ ଗୋଟାଏ ।
\+ + +
ଖଣ୍ଡିଆଯୋଗୀର ସଙ୍ଗେ ନାହିଁ ଯାନ ତାର
ଖଣ୍ଡିଆ ବଳଦ ବୁଢା ବାନ୍ଧିଛି ପାଖର
\+ + +
କୁଳ ମୂଳ ଗୋତ୍ର ଆଦି ନାହିଁ ଜାଣ ତାର ।
\+ + +
ଧରାଧର ହୋଇ ମାଏ ଝିଅ ବୋବାଇଲେ
\+ + +
ଲାବଣ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରବଦନୀ ଲକ୍ଷେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଗୁଣ
\+ + +
ତଡ଼ିତେ ପଡ଼ିଲା ତଳ ନିଜେ ତା ମନ୍ଦର
ତକ୍ଷଣେ ତୋଳି ଧଇଲେ ଦାସୀ ତାହାଙ୍କର,
ଇତ୍ୟାଦି

ବନପର୍ବ

(ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ—ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପୃ-୮)

ବାପ ତୋର ବହଇ ରୁଦ୍ର ନାମ
ଦେବତାଙ୍କ ମଧ୍ୟେ ସେ ସବୁନ୍ତୁଁ ଅଧମ
ଆରେ ଗଉରୀଙ୍କୁ ବିଭା ହୋଇଲା ଯେତେବେଳେ
ବରବେଶେ ବସିଲା ଆସି ଗୁମ୍ଫା ମଣ୍ଡପ ତଳେ ।

\+ + +

ଗର୍ଜନ୍ତି ସର୍ପେ ଯେ ଫୁଫୁକାର ମଧ୍ୟେ
କଟି ମେଖଳେ ବାନ୍ଧି ଅଛି ନାଗ ଯେ ଗୋଟିଏ
ଯାତଲର ଗ୍ରୋଡ଼ (ଥୋଡ଼) ଯେ ଦିଶଇ ପ୍ରପଞ୍ଚ

\+ ÷ +

ଅତିଅନ୍ତ ବୁଢ଼ି ପ୍ରପଞ୍ଚ ଲଙ୍ଗଠ
ବହୁତ ବଚନେ ହେମଦନ୍ତକୁ ଝିଙ୍ଗାସୀ

\+ + +

ସ୍ନେତ୍ରେ ବଡ଼ ପଣ ବୋଲଇ ଗିରିରାଜ
ସ୍ୟମନ୍ତ ସ୍ୱରୂପେ ବସିଅଛି ପିତାର ହାଲକ

\+ + +

ତୋହର ଘରୁ ଆଣିଲେ ଭାଲପଟୀ ମଉଷଧି
କନ୍ୟାର କପୋଳେ ଯେ ଲେପନ ନେଇ କଲେ ।

\+ + +

ବାସୁକି ନାଗ ପିତା ତୋହର ପିନ୍ଧିତ ଥିଲା
ସେହି ଫିଟିଗଲା ଯେ ବିବସନ ହୋଇଲା
ଉଲଗ୍ନ ସାଙ୍ଗ ହୋଇ ବସିଲା ସଭାରେ
ଦେଖି ଲଜ୍ୟା ପାଇଲେ ସମସ୍ତେ ଦେବାସୁରେ ।

\+ + +

ଆରେ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଯୋଗୀ ଆମନ ହୋଇ ଭେଣ୍ଡା
ଘର ଯାକେ ବିଭ ଲୁମ୍ବର ସଙ୍ଗୁଳି ଟଣ୍ଡା

ବୃଷ ବଳଦ ଗୋଟାଏ ଚଢ଼ିଥାଇ ନିତ
ଡମ୍ବରୁ ବାଦ୍ୟ କରି ଭିକ୍ଷା ଅର୍ଜି ପାନ୍ତି ।
+ + +
ଆରେ ଜାତିହୀନ ପାମରି ତୁମ୍ଭର କୁଳଗୋତ୍ର ନାହିଁ ।
× × ×
ମାତା ସୁତ ଦୋହେଁ ନାଦନ୍ତି କୋଧେ ବସି
ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଯେ ତୋହର ମୁଖଗୋଟି
କୋମଳ ସୁକୁମାର ଶରୀର ତୋର କମ୍ପାଇ ଭୂମି ଲୋଟି ।
× × ×
ଗଉରୀଙ୍କୁ ଈଶ୍ୱର ଯେ ଧଇଲେ କୋଳାଗ୍ରତେ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ କଳସା ଚଉତିଶାର ଆଲୋଚନାରେ କଳସା ଚଉତିଶା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କେତେକ ବିଷୟ ଜଣାପଡ଼େ ।

(୧) 'କଳସ' ନାମକ ଛନ୍ଦ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପ୍ରାକୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ରହିଛି । ସେହି 'କଳସ' ଛନ୍ଦ ଲୌକିକ ହିନ୍ଦୀ ଓ ମରହଟ୍ଟୀ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାରେ 'କଳସା' ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତି ଲାଭ କରିଛି । (୨) 'କଳସ' ଛନ୍ଦର ନାମକରଣ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର 'କଳସ ନୃତ୍ୟ' 'କଳସ' ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ସହିତ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଥିଲା ପରି ଜଣାପଡ଼େ ।(୩) କଳସା ଚଉତିଶା ସ୍ତୁତି ବା ସ୍ତୋତ୍ରମୂଳକ ରଚନା ନୁହେଁ । ସେଥିରେ ବ୍ୟବହୃତ 'କଳସା' ଶବ୍ଦ ସ୍ତୁତି ବା ସ୍ତୋତ୍ରକୁ ନ ବୁଝାଇ 'କଳସା' ଛନ୍ଦକୁହିଁ ବୁଝାଇ ଥାଏ । (୪) ସାରଳା ମହାଭାରତ ଉଦ୍ଧୃତିରେ ବେଦମନ୍ତ୍ର ସହିତ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'କଳସା' ଶବ୍ଦ ପ୍ରାଚୀନ କଳସା ଚଉତିଶାକୁ ସୂଚିତ କରେ । ସେଠାରେ 'କଳସା'ର ବ୍ୟବହାର କଳସା ଚଉତିଶାର ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ପରିଣୟ ରୂପକ ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ଓ ଶାମ୍ବକୁମାରର ପରିଣୟ ବା ମିଳନକୁହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥାଏ । ସାରଳାଙ୍କର ଉକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କେବଳ 'କଳସା' ଶବ୍ଦର ଯେ ପ୍ରୟୋଗ ରହିଛି ତାହା ନୁହେଁ । କଳସା ଚଉତିଶାର ପ୍ରଭାବ ସେହି ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ଏହି ସମସ୍ତ କାରଣରୁ ତଥା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଲୋଚନାରୁ

ଜଣାଯାଏ ଯେ 'କଳସା' ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା । ତାହା ସାରଳା ମହାଭାରତର ରଚନା ପୂର୍ବରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ବିଶେଷ ଯୁକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ।

କଳସା ଚଉତିଶାର ଭାଷା

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକ କବିଙ୍କ ସମୟ ନିରୂପଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସେହି ସବୁ ରଚନାର ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଆଲୋଚନା କରିବା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । 'କଳସା' ଚଉତିଶାର ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନତାରୁ ଉକ୍ତ ରଚନାର ପ୍ରାଚୀନତା ଜଣା ପଡ଼ିଥାଏ । "କଳସା ଚଉତିଶା ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ. ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ, ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ପାରିବା ନାହିଁ ବରଞ୍ଚ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ସମସାମୟିକ ବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇପାରେ ।" — ଏହି ମତ ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ତ୍ରିପାଠୀ ତାଙ୍କର 'କଳସା' ଚଉତିଶା ଆଲୋଚନାରେ ଦେଇଛନ୍ତି । (୧)

କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରେ 'କଳସା' ଚଉତିଶାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ମନେକରାଯାଏ ଯେ ଅନ୍ତତଃ ସାରଳା ମହାଭାରତ ରଚନା ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭ କାଳରେ ଏହି ଚଉତିଶା ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ସାରଳା ମହାଭାରତ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୪୩୫-୧୪୬୭ର କୌଣସି ଏକ ସମୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ଅଟେ ।

'କଳସା' ଚଉତିଶାରେ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦବିଭବ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ତାହା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲଭ । ଯେପରି କାଦ (କର୍ଦ୍ଦମ ଶବ୍ଦଜ) କାଦଖେଳ, ଚକେର—ଭ୍ରମଣଶୀଳ, ଝମ୍ପା—ଘାସ ବା ତୃଣ ବିଶେଷ, ଝାକର—ଚନ୍ଦା, ଝାଙ୍ଗୁଆ—କ୍ଷୀଣ, ପାତଳ, ଡୋର—ତନ୍ତ୍ରାଳୁ

(୧) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷଣ-ସଙ୍କଳୟିତା ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ତ୍ରିପାଠୀ, ପୃ.୨୫

ତୋକର—ପେଟୁ; ସାହାସେଣ—ଶ୍ୱାସେନ, ଧଇଁସଇଁ ହୋଇ, ହେମନ୍ତ—ହିମବନ୍ତ ଶବ୍ଦରୁ ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ (ହେମନ୍ତ ଦୁଲଣୀ) ।

ଏହି ସବୁ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟତୀତ କଳସା ଚଉତିଶାରେ ଦୁଇଗୋଟି ଯାବନିକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ ଯଥା—'ଫରମାଣ' ଓ 'ଫରସେ' । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖରେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ଯେ ଖ୍ରୀ: ୧୩-୧୪ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ କେତେକ ଯାବନିକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଚଳନ ଘଟିଛି । ଖ୍ରୀ: ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଭାରତରେ ତୁର୍କ ଆଫଗାନ ରାଜତ୍ୱ ଫଳରେ କ୍ରମେ ଯାବନିକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରସାର ଘଟିଲାଣି । ତେଣୁ ଖ୍ରୀ: ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଯାବନିକ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଘଟିବା କିଛି ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । 'ଫରମାଣ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ରାଜାଜ୍ଞା ବା ରାଜାଦେଶ (Firman) ଏବଂ 'ଫରସେ' ଶବ୍ଦ ତୁର୍କୀ 'ଫରାସ' ଶବ୍ଦର ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ରୂପ । 'ଫରାସ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେଉଁ ଭୃତ୍ୟ ଧନୀ ଲୋକର ଘରେ ରହି ତାହାର ଗୃହର ମାର୍ଜନ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ଗାଲିଚା ବିଛାଇ ଚଉକି ଟେବୁଲ ପ୍ରଭୃତି ସଜାଡ଼ି ରଖେ । ଏହାଛଡ଼ା କଳସାରେ ବ୍ୟବହୃତ ବିଭକ୍ତି, ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଶବ୍ଦର ବିଚାର କରି ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍‌ମାନେ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ଏହି ରଚନା ସାରଳା ଦାସଙ୍କର ସମସାମୟିକ ବା ଖ୍ରୀ: ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରଚନା ଅଟେ । (ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷଣ ପୃ ୧୩ରୁ ପୃ ୨୭, କଳସା ଚଉତିଶା ଆଲୋଚନା ଦେଖ)

ଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ 'କଳସା' ଚଉତିଶାର ଆଲୋଚନା ହେବା ଉଚିତ । କଳସା ଚଉତିଶାରେ 'ମୁଦ୍ରା, ଦର୍ଶନ, ଘଣ୍ଟିଘାଗୁଡ଼ି, ତ୍ରିଶୂଳ, ଶଙ୍ଖ, ଥାଳ ଓ ଝୋଲ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ନାଥ ଯୋଗୀର ଏକ ନିଖୁଣ ଛବି ପ୍ରଦାନ କରାଇଥାଏ । କହିବା ଅସଙ୍ଗତ ହେବନାହିଁ ଯେ ତତ୍କାଳୀନ ନାଥ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବରେ ଏହି ଚଉତିଶାଟି ପ୍ରଭାବିତ । ଅନ୍ୟ ଏକ ଚଉତିଶା କନ୍ଦର୍ପ 'କୌପୀନ ମାରି' ଚଉତିଶାରେ ଲୋହିନାଥ ବା ନାଥିଆ ନାଥ-ଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଉକ୍ତ ଚଉତିଶାରେ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଯେପରି—

'ଗୃହଚନ୍ଦ୍ରବଦ କଲା ଥାଳ । ଚନ୍ଦ୍ରଖାନ କଲା ରୁଦ୍ରାକ୍ଷ ମାଳ ।
ଚକ୍ଷରେ ଛେଦିଲା କାଳ'। ମୋ ଯୋଗୀ ଯେ ।
ପାଶେ ଜଳୁଅଛି ଜ୍ୟୋତି । ପ୍ରକୃତି ପୋଡ଼ଣ କଲା ବିଭୂତି ।
ପୂର୍ଣ୍ଣାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟୋତି । ମୋ ଯୋଗୀ ଯେ ।

'କଳସା'ଚଉତିଶା ସାହିତ୍ୟିକ ରଚନା ଶୈଳୀ, ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏକ ଅମୂଲ୍ୟ ଚଉତିଶା । କବିଙ୍କର ଶବ୍ଦ ଯୋଜନା ଓ ଭାବ ପ୍ରକାଶର ସାବଲୀଳତା ଓ ରସାଳତା ଯୁଗେ ଯୁଗେ କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନାଟିକୁ ଅମର କରି ରଖିବ । ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ପରିଣୟରେ କବିଙ୍କର ବ୍ୟଙ୍ଗ ବିଦ୍ରୂପ ଚଉତିଶାକୁ ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ରଚନାରେ ପରିଣତ କରିଛି '। ଯେପରି—

" ଖୁଁ ଖୁଁ କାସ ସାହସେଣ ପେଲୁଅଛି ଧଇଁ
ଖର ନିଶ୍ୱାସ ବୁଢାର ମାଥ ଲଗେ ଭୁଇଁ ।
ଖଣ୍ଡିଆ ଯୋଗୀର ସଙ୍ଗେ ନାହିଁ ଯାନ ତାର
ଖଣ୍ଡିଆ ବଳଦ ବୁଢ଼ା ବାନ୍ଧିଛି ପାଖର ।
ନିସତେଣ କହେ କଥା ନିକୁଟିଣ ଦାନ୍ତ
ନ ଆସଇ ବାଣୀ ତାର ଦୁହିଁ ହୋଏ ଅନ୍ତ ।
ନିଶ ଦାଢି ରୁଚ ତାକୁ ନମିଲେ ଭଣ୍ଡାର
ନିଶା କାଳେ ଯେ ଦେଖିଲେ ଭୟେ ଡ଼ରି ପାର ।"
(କଳସା ଚଉତିଶା)

ଏହି ସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶା ସାହିତ୍ୟରେ କଳସା ଚଉତିଶା ପ୍ରାଚୀନତମ ଚଉତିଶା ନୁହେଁ —ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ ।

ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ 'କେଶବ କୋଇଲି' ଓ 'ମହାଭାଷ'

'କଳସା' ଚଉତିଶା ରଚନା ପରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ 'କୋଇଲି' ଚଉତିଶା ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । କୋଇଲି ଚଉତିଶା

ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ କେଶବ କୋଇଲି ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା । ଏହି ଚଉତିଶାର ରଚନା ସମୟ ଖ୍ରୀ: ୧୫ଶ ଶତକ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି । ଭାଷା, ଭାବ ଓ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଚଉତିଶାଟି ଯୁଗାବଧି ଲୋକପ୍ରିୟ ଚଉତିଶା ହୋଇ ରହିଛି । କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମଥୁରା-ଗମନରେ ପୁତ୍ରବିରହବିଧୁରା ଯଶୋଦାଙ୍କର ବାତ୍ସଲ୍ୟ ମମତା କରୁଣରସର ପାରାବାର ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଇଂରେଜ କବି 'ଗ୍ରେ'ଙ୍କର 'ଏଲିଜି' ପରି ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର କବିତାଟି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଧାରରେ ଏକ ଚିରନ୍ତନ ସାହିତ୍ୟ ଯାହାର ଭାବଧାରା ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାଣକୁ ରସାପ୍ଲୁତ କରିଥାଏ । ଚଉତିଶାରେ 'ଯଶୋଦା' ଓଡ଼ିଆ ଗାଉଁଲି ଜନନୀର ରୂପ ପରିଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କର ବାତ୍ସଲ୍ୟ ମମତାକୁ କବି ଏପରି ଜୀବନ୍ତ ଭାବରେ ରୂପାୟିତ କରି ଅଛନ୍ତି ଯେ ତାହା ଦେଶ କାଳ ପାତ୍ର ନିର୍ବିଶେଷରେ ଯେ କୌଣସି ପାଠକ ବା ଶ୍ରୋତାର ପ୍ରାଣକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

"କୋଇଲି ଖଣ୍ଡକ୍ଷୀର ଦେବି ମୁଁ କାହାକୁ
ଖାଇବାର ପୁଅ ଗଲା ମଥୁରା ପୁରକୁ ଲୋ କୋଇଲି ।

କୋଇଲି ଗଲା ପୁଅ ବାହୁଡ଼ି ନଇଲା
ଗହନତ ବୃନ୍ଦାବନ ଶୋଭା ନ ପାଇଲା ଲୋ କୋଇଲି ।

କୋଇଲି ନିଶାକାଳେ ହରି ମାଗେ ଗୃହ
ନୟନ ଟେକଣ ତାଙ୍କୁ ରଉଥାନ୍ତି ନନ୍ଦ ଲୋ କୋଇଲି ।

କୋଇଲି ଟହ ଟହ ହସୁଥାନ୍ତି କୋଳେ
ଟଳ ଟଳ ହେଉଥାନ୍ତି ଝୁଲିବାର ବେଳେ ଲୋ କୋଇଲି ।"

'କେଶବ କୋଇଲି' ଚଉତିଶାଟି ଏପରି ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଥିଲା ଯେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ 'କେଶବ କୋଇଲି' ଚଉତିଶାର ଏକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଲେଖିଲେ ଯାହାର ନାମ ହେଲା 'ଅର୍ଥ କୋଇଲି' । ଅର୍ଥ କୋଇଲି ପରେ ଖ୍ରୀ·୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟଏକ କବି ଲୋକନାଥ (ନାଥିଆ)ଙ୍କର 'ଜ୍ଞାନୋଦୟ କୋଇଲି', ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ 'କାନ୍ତ

କୋଇଲ', ଶଙ୍କର ଦାସଙ୍କ 'ବାରମାସୀ କୋଇଲ' ପ୍ରଭୃତି ରଚନା 'କେଶବ କୋଇଲ' ରଚନା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଅଛି । ଏତେଗୁଡ଼ିଏ କୋଇଲି ରଚନା ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ସ୍ୱୀୟ 'କେଶବ କୋଇଲି' ହେଉଛି ଅନୁପମ ତଥା ଶାଶ୍ୱତ ସାହିତ୍ୟ ଯାହାର ଭାବଧାରା ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାଣକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରୁଥିବ । ଭାଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଏଥିରେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଶବ୍ଦରୂପର ବ୍ୟବହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେପରି—

(କ) ଘଟନ ନନ୍ଦଘୋଷ ପୁର (ଖ) ଠଣ ଯେ ସୁନ୍ଦର ବେନି ପୋଏ (ଗ) ଠକ ଭଣ୍ଡି ଗଲେ ନଇଲେ ବେଢ଼ାଏ (ଘ) ଅନ ଭାଗି କ୍ଷୀର ପାନ ଦେଲି (ଙ) ଧର୍ମଥିଲା ପୁତ୍ର ଗୋଟି (ଚ) ଫଳିବାକୁ ନାହିଁ ମୋର ଆଶ (ଛ) ଅନେକ ହିଂସିଲା ସଗ୍ୟେ କଂସ ଇତ୍ୟାଦି ।

ମହାଭ୍ୟାସ ବା ମହାଭାଷ୍ୟ

ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କର ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଖଣ୍ଡିକ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରି ନାହିଁ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ରାମ'ଙ୍କୁ ପରମବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । କଥା ହେଉଛି ଯେ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ଅନୁରୋଧରେ ମହାଦେବ ତାଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତଜ୍ଞାନ କହୁଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ କଥାଟି ଶୁଣୁ ଶୁଣୁ ଯେତେବେଳେ ପାର୍ବତୀ ଶୋଇ ପଡ଼ିଲେ ନିକଟସ୍ଥ ବୃକ୍ଷର କୋଟରରେ ଥିବା ଏକ ଶୁକ ପକ୍ଷୀ ତାହା ଶୁଣି ପାରିଲା । ମହାଦେବ ଶୁକପକ୍ଷୀ ଏହି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନତତ୍ତ୍ୱ ଶୁଣି ପାରିବା ଜାଣି ତାକୁ ମାରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ କିନ୍ତୁ ମାରି-ପାରିଲେ ନାହିଁ । ପରେ ଏହି ଜ୍ଞାନ ଶୁକଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଜଗତରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କଲା । ଏଥିରେ ଥିବା କେତେକ କଥା ସାରଳା ମହାଭାରତର କଥା ସହିତ ମେଳ ଖାଉଛି ତେଣୁ ମନେ ହୁଏ କବିଙ୍କ ମହାଭାଷ୍ୟର ରଚନା ସାରଳାଦାସଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥାଇ ପାରେ ।

'ପ୍ରାଚୀ ସମିତି' ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପାଇଥିଲେ ଏବଂ ଅନେକ ଦିନ ତଳେ ସ୍ୱର୍ଗତଃ କରୁଣାକର କରଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସମ୍ପାଦିତ ହେବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଉଦ୍ୟମ ହେଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ଅମୂଲ୍ୟ ତଥା ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ସମ୍ପାଦନା ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ ଓ

ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟ ଜଣା ପଡ଼ିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସୌଭାଗ୍ୟ ବଶତଃ ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କରଙ୍କର ମହାଭାଷ୍ୟର ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଆଲୋଚନା ବା ଗ୍ରନ୍ଥର କେତେକ ଉଦ୍ଧୃତି ମିଳିଲା ଯାହା ଗ୍ରନ୍ଥର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ କେତେକ ଧାରଣା ଦେଇଥାଏ ।

ମହାଭାଷ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ନବାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତରେ ଲେଖା ଯାଇଛି ଓ ଆଲୋଚକଙ୍କ ମତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତର ପୂର୍ବରୂପ । ଏହା ଏକ ଭକ୍ତିରସାତ୍ମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଏରସ ଭକ୍ତି ରସଖଣ୍ଡ । ଭଣଇଂ ବିପ୍ର ମାରକଣ୍ଡ" । ରଚନା-ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ଭାବବିନ୍ୟାସରୁ ଏହା ଏକ ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟ ବୋଲି ଜଣା ପଡ଼ିଥାଏ । ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ସୁନ୍ଦର'ଙ୍କୁ ରାମାନୁଜ ରାମତାରକ ମନ୍ତ୍ର ଉପଦେଶ ଦେଉଅଛନ୍ତି । କବି ଉଭୟ ରାମ ଓ କୃଷ୍ଣ ଉପାସକ ଥିଲେ ହେଁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାଙ୍କର ରାମୈକପ୍ରାଣତା ପ୍ରକାଶ ପାଇବା ସହିତ ଓଡ଼ିଶୀ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ନିଗୂଢ଼ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ତତ୍ତ୍ୱ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । 'ବ୍ରହ୍ମ' ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ କିପରି ଯୋଗ ସାଧନ କରିବାକୁ ହେବ କବି ତାହା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଅଛନ୍ତି— ଏହି ସାଧନା ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଞ୍ଚସଖା ଦର୍ଶନର ଅନୁରୂପ । ଗ୍ରନ୍ଥର ପୃ ୨୩ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି—

"ଆସନ କରିବୁ ନିଷ୍ଠଳେ । ରୁନ୍ଧିବୁ ପ୍ରଥମ କମଳେ ।
ତହୁଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ପଦ୍ମଠାରେ । ପବନ ଆଭ୍ୟାସିବୁ ଧୀରେ ।
ତୃତୀୟ ପଦ୍ମେ ପ୍ରକାଶିବୁ । ଚତୁର୍ଥ କମଳେ ରସିବୁ ।
ପଞ୍ଚମେ ବିଶୁଦ୍ଧ ନଦରେ । ଅଭ୍ୟାସେ ପ୍ରକାଶିବୁ ଧୀରେ ।
ଦୁଇ ପାଖୁଡ଼ା ଯେ କମଳ । ଷଷ୍ଠରେ ତହୁଂ କରମେଳ ।
ସପ୍ତମେ ସହସ୍ର ଦଳରେ । ପ୍ରକାଶ ତା ମଧ୍ୟ କେଶରେ ।
ଅଷ୍ଟମେ ନିରଞ୍ଜନ ସ୍ଥାନେ । ତାରକ ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟମାନେ ।
ଅଭ୍ୟାସି ତହିଁ ପ୍ରକାଶିବ । ନିଷ୍ଠଳେ ଦୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବ ।
କେବଳ ଚିନ୍ତ ଭକ୍ତି ଭାବ । ଭ୍ରମର ଗୁମ୍ଫା କର ଠାବ ।"

(ମହାଭାଷ୍ୟ—ପୃ ୨୩)

ଏହି ସବୁ ତତ୍ତ୍ୱ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଧାରାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ—ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଶୀ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ଯୋଗ ସାଧନ ଧାରା ଏକ ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ଷଟ୍‌ଚକ୍ରର ବିବରଣୀ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ରଚନାରେ ପୂରି ରହିଛି । କବି ରାମଭକ୍ତ ଥିବାରୁ ଷଟ୍‌ଚକ୍ର ସାଧନା ପରେ ସେ ନିରଞ୍ଜନ ବା ଶୂନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ 'ତାରକ ବ୍ରହ୍ମ'ଙ୍କର ସାକ୍ଷାତକାରର ପରିକଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ପରେ କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ—ଆତ୍ମା ଅବ୍ୟୟ, ଅଖଣ୍ଡ ଓ ଅବିନାଶୀ ଓ ତାହା ଆଦି ଶକ୍ତିର ଅଂଶମାତ୍ର ଏବଂ ତାହା ସର୍ବବ୍ୟାପୀ । ଯେପରି :—

"ଏ ଆତ୍ମା ପରମ ନିଶ୍ଚଳ । ନିର୍ଗୁଣ ପ୍ରଭୁ ଆଦିମୂଳ ।
ଏହି ସ୍ୱରୂପ ଜୀବ ମଧ୍ୟେ । ପ୍ରକାଶ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମବାଦେ ।
ଜଳେ ଯେସନ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟେ । ସକଳ ଘଟେ ଚନ୍ଦ୍ର ରହେ ।
ଲକ୍ଷେକ ଜଳ ଘଟେ ସ୍ଥାପି । ଯଦ୍ୟପି ବୃଷ୍ଟିରେ ନିରୋପି ।
ଚନ୍ଦ୍ରର ଜ୍ୟୋତି ଦିବ୍ୟମୟୀ । ସକଳ ଘଟରେ ଦିଶଇ ।
ପୁଣି ବିନାଶି ସେ ଅନେକ । ଯଦ୍ୟପି ରଖିବାକ ଏକ ।
ଚନ୍ଦ୍ରର ରୂପ ଏହି ମତେ । ସେ ଘଟେ ଦିଶଇ ଜଗତେ ।
ସେ ଘଟ ବିନାଶିଲେ ପୁଣ । ଚନ୍ଦ୍ର ଆକାଶରେ ନିର୍ବାଣ ।
ଏ ଆତ୍ମା ରୂପ ଏହି ମତେ । ପ୍ରକାଶେ ସକଳ ଜଗତେ ।
ଏ ଆତ୍ମା ଅଖଣ୍ଡ ପୁରୁଷ । ସ୍ୱଭାବେ ଆଦିଶକ୍ତି ଅଂଶ ।
ତାହାର ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ । ଅଖଣ୍ଡ ରୂପ ଜ୍ୟୋତି ସେହି ।"

କିନ୍ତୁ ସେହି ଆତ୍ମାକୁ ସାଧନା । ସାହାଯ୍ୟରେ ଜ୍ଞାନୀ ଲୋକ ଦେଖି ପାରିବ । ଷଟ୍‌ଚକ୍ର ଭେଦ କରି ସହସ୍ର ଦଳ କମଳ କେଶର ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନୀ ଲାଭ କରିଥାଏ ଏବଂ ଏହାହିଁ ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶନ ।

"ଯଦ୍ୟପି ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦେ ହେଲେ । ପ୍ରକାଶି ସହସ୍ର କମଳେ ।
ତେବେ ସେ ଆତ୍ମା ଦୃଶ୍ୟ ହୋଇ । ଜ୍ଞାନ ଲୋଚନ ଘେନି ଚାହିଁ ।

ଦିବ୍ୟ ସ୍ୱରୂପେ ସେ ପ୍ରକାଶେ । ଜଳେ ଯେସନ ଜ୍ୟୋତି ଦିଶେ ।
ଘନରେ ବିନ୍ଦୁ ଗୁପ୍ତ ହୋଇଛି । ସେ ରୂପ ପ୍ରକାଶଇଁ ଚେତିଛି ।
ପ୍ରକାଶେ ସକଳ ଶରୀରେ । ନିର୍ଲେପ ଭାବେ ରହେ ଧୀରେ ।"

ତାହାପରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ସାଧକ କବି ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ କିପରି ତାହା ବିସ୍ତୃତ'ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଯେପରି—

"ତାରକ ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ରହ୍ମ ଅଙ୍ଗ । ଆତ୍ମା ଅଖଣ୍ଡ ଅବିଭଙ୍ଗ ।
ତାହାର ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ । ନିର୍ଲେପ ଭାବେ ନିତ୍ୟେ ଥାଇ ।
ସୁନ୍ଦର ଧୂମ ଅଗ୍ନି ପ୍ରାୟେ । ସେ ରୂପ ନିରତେ ଉଦୟେ ।
ମୃଣାଳ ସୂକ୍ଷ୍ମ ପ୍ରାୟେ ଜ୍ୟୋତି । ଜ୍ଞାନ ଲୋଚନ ତା ନିରେଖି ।
ନୀଳ କମଳ ପ୍ରାୟେ ଦିଶେ । ସମେ ସକଳ ଜୀବେ ବସେ ।
ଜନ୍ମ ମରଣ ନାହିଁ ତାର । ନିର୍ଲେପ ପ୍ରଭୁ ନିରାକାର ।
ପ୍ରଥମେ ଜ୍ୟୋତି ରୂପ ତାର । ଦ୍ୱିତୀୟେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ।
ତୃତୀୟେ ଲିଙ୍ଗ ରୂପ ହୋଇ । ଚତୁର୍ଥେ ଶକ୍ତି ପ୍ରକାଶଇ ।
ଶକ୍ତିର ଚହୁଁ ରୂପ ସ୍ଫୁରେ । ମହତ ବୋଲି ଏ ସଂସାରେ ।"

କବି ଏହା ପରେ ଦଶାବତାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସହିତ ଓ ଗୀତାପରି ବିଶ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶନ ଓ ବିଭୂତି ଯୋଗର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଭାଗବତ ୧୧ଶ ସ୍କନ୍ଧରେ ବୈଷ୍ଣବର ବିଭିନ୍ନ ଲକ୍ଷଣ ଯେପରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ମହାଭାରତରେ ସେହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି । ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ଯୋଗସାଧନାର ପରଂପରା ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଧାରାରେ ରହିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ସିଦ୍ଧସାଧକମାନେ ସର୍ବଦା ଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିକୁ ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଦେଇ ଆସିଅଛନ୍ତି । କବି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ୬୦ ପୃଷ୍ଠାରେ ଯୋଗ ସାଧନାର ବିଭିନ୍ନ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଧାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଯେପରି—

"ସୁଜ୍ଞାନ ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରକାଶିବ । ତ୍ରିକୂଟ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେବ ।
ହଂସକୁ ଦୃଷ୍ଟି କରି ଧୀରେ । ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ତଥାନ୍ତରେ ।
ଏହିଲି ରୂପ କରି ମେଳ । ଚିନ୍ତିବ ସହସ୍ର କମଳ ।
ତାରକ ପୁରେ ଦିବ୍ୟ ଜ୍ୟୋତି । ଲିଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପେ ନିତ୍ୟସ୍ଥିତି ।

× ×

କେଶର ମଧ୍ୟେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଭ୍ରମର ଗୁମ୍ଫା ବିଦ୍ୟମାନ ।
ତା ମଧ୍ୟେ ଅଛି ଗୋସାମଣି । ବିଜୟେ ସୃଷ୍ଟିକାରିଣୀ ।
ଧ୍ୟାନେ ସେ ରୂପ ହୃଦେ ଧରି । ତଥି ଅନ୍ତରେ ଧ୍ୟାନ କରି ।
ସେ ଯୋଷାମଣି ହୃଦ ଗତେ । ବ୍ରହ୍ମ ବିଜୟେ ପ୍ରେମ ଚିତ୍ତେ ।
ଜ୍ୟୋତି ମାଳେନ୍ଦ୍ର ମଣିପ୍ରାୟେ । ମୁଖ (ମୟୂଖୀ)ଙ୍କ ବାଲ ଅର୍କ ହୁଏ ।
ଅଗ୍ନି କାଷ୍ଠର ମଧ୍ୟେ ଥାଇ । ଅଭେଦ ରୂପରେ ବସଇ ।
ମନ୍ଥିଲେ ହୁଏ ପରକାଶ । ତେବେ ସେ ଦିଶେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳଶ ।
ବୃକ୍ଷର ଦେହେ ପୁଷ୍ପ ଥାଇ । ଫୁଟିଲେ ବାସନା ବାସଇ ।
ଏରୂପେ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଭୂତେ । ବସଇ ନିଜ ଲୀଳା ପଥେ ।"

(ମହାଭାଷ୍ୟ ପୃ ୭୦)

ଏହା ପରେ କବି ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ ଓଁକାରରୁ ପଞ୍ଚଶାଖା ରୂପୀ ପଞ୍ଚବେଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟ କହିଅଛନ୍ତି । ଚାରିଶାଖା ଚାରିବେଦ ଓ ପଞ୍ଚମଶାଖା ପଞ୍ଚମ ବେଦ ବା 'ଶିଶୁବେଦ' ଭାବରେ କଥିତ । ତେଣୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ 'ଶିଶୁ ବେଦ'ର ତତ୍ତ୍ୱ କବିଙ୍କୁ ଜଣାଥିଲା ଓ 'ଶିଶୁବେଦ' ରଚନାର ପରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଅଛି ।

"ହୁଂକାର ମୂଳ ସ୍ଥାପି ପୁଣ । ଏ ବୃକ୍ଷ ନିଗମ ନିର୍ବାଣ ।
ଋକ ଯଜୁ ଯେ ସାମ ଅଟେ । ଏ ଚତୁଶାଖା ସମ୍ଭାବିତେ ।
ପଞ୍ଚମ ଶାଖା ସୂକ୍ଷ୍ମବେଦ । ବୃକ୍ଷର ପୁଷ୍ପ ଶ୍ରଦ୍ଧାସ୍ପଦ ।
କର୍ମ ଅକର୍ମ ବିକ୍ରି ଫଳେ । ବୃକ୍ଷେ ଫଳନ୍ତି ଭବଭୋଳେ ।"

(ମହାଭାଷ୍ୟ-ପୃ ୭୦)

ଏହା ପରେ କବି ତାରକ ବ୍ରହ୍ମର ବିଚାର ଏବଂ ଆତ୍ମା ଓ ପରମ ଆତ୍ମାର ତତ୍ତ୍ୱ ବିଚାର କରିଅଛନ୍ତି । ଯେପରି—

"ଯେ ବ୍ରହ୍ମ ନିଗମ ବୃକ୍ଷପତ୍ରେ । ବିହରେ ନିର୍ଲେପ ବିହାରେ ।
ସ୍ୱମୁଖେ ସର୍ବ ତତ୍ତ୍ୱ କହି । ଏବୃକ୍ଷ ଅଧୋମୁଖେ ଥାଇ ।
ସେ ମହାଭକ୍ଷ ରୂପୀ କଲା । ବୃକ୍ଷର ମୂଳେ ବ୍ରହ୍ମ ଲୀଳା ।
ତାରକ ବ୍ରହ୍ମ ଏଥିପରେ । ବିଜୟେ ନିର୍ଗୁଣ ଶରୀରେ ।

ଏହାର ଡାଳ ପାଞ୍ଚ ଭଣି । ଯେ ପଞ୍ଚଭୂତ ପରମାଣି ।
ପଞ୍ଚୀଶ ପ୍ରକୃତି ଯେ ମୂଳରେ । ଏ ଶାଖା ପତ୍ର ତରୁବରେ ।
ପୁଣି ଯେ ତିନ ଡ଼ାଳ ତାର । ଅଷ୍ଟମେ ତ୍ରିଗୁଣ ଗୋଚର ।
ଜୀବ ପରମ ବେନି ହଂସେ । ଏ ଡାଳେ ବିହରନ୍ତି ତୋଷେ ।
ନିତ୍ୟ କଳ୍ପ ଏ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହଂସ । ନିର୍ଲେପ ସ୍ୱରୂପେ ପ୍ରକାଶ ।
କର୍ମରେ ହଂସ ରୂପ ବର୍ଯ୍ୟ । ରତି ସୁରତି ମହାତେଜ ।
କାମ ଯେ ବେନି ଫଳ ଅଟେ । ବୃକ୍ଷେ ଫଳନ୍ତି ଅନୁବ୍ରତେ ।
ସେଫଳ ଭୁଞ୍ଜିବାର ଆଶେ । ପକ୍ଷୀ ଏ ବୃକ୍ଷପରେ ବସେ ।
ସେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅର୍ଥେ ଫଳଖାଇ । ସେ ପକ୍ଷୀ ଭ୍ରମ ଆବୋରଇ ।
ସେ ମହାମାୟା ଶକ୍ତି ରୂପ । ସେ ପକ୍ଷୀ ତାହାର ଆବୃତ ।
ସେ ପକ୍ଷୀ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନେ ରହି । କର୍ମ ବନ୍ଧନ ତାର ନାହିଁ ।
ଶ୍ରୀମାନ ଗିରିର ଶିଖରେ । ରଜେ ତାରକ ଚନ୍ଦ୍ର ଠାରେ ।"
(ମହାଭାଷ୍ୟ ପୃ ୭୦)

ଏହାପରେ ୧୧ଶ ସ୍କନ୍ଧପରି ରାଜା ଅଗସ୍ତିଙ୍କ ନିକଟରେ ମୁନିଙ୍କ ଉପଦେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସହିତ ନିଷ୍କାମ କର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ତତ୍ତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତାଙ୍କର ୧୧ଶ ସ୍କନ୍ଧ ଭାଗବତରେ ମହାଭାଷ୍ୟର ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଜୀବ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଏ ରୂପେ ଜଗତ ଚୈତନ୍ୟ । ଅନ୍ତର ବାହ୍ୟେ ଭଗବାନ ।
ଅନାଦି ଅରୂପ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ । ସଂସାର ରୂପ କଳ୍ପ ବୃକ୍ଷ ।
କର୍ମ ଏହାର ମୂଳ ବୀଜ । ରସ ସଂଯୋଗେ ମହାତେଜ ।

× ×

ଏ ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧ ପଞ୍ଚଭୂତେ । ପଞ୍ଚ ବିଷୟ ରସ ଯୁତେ ।
ଶାଖା ସମୂହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣେ । ଏ ନିତ୍ୟ ଆନ୍ତି ମାୟାବଣେ ।
ଉପରେ ବେନି ପକ୍ଷୀ ଅଟେ । ବସନ୍ତି ରସା ଭୋଗ ଅର୍ଥେ ।
କହିଲି ବେନି ପକ୍ଷୀ ଯେହୁ । ଜୀବ ପରମ ନାମ ସେହୁ ।

× ×

ଏକଇ ପକ୍ଷୀ ତାର ଫଳ । ଭୁଞ୍ଜଇ ନଷ୍ଟେ ମହାବଳ ।
ସେ ଫଳ ଖାଇ ମତ୍ତ ହୋଇଲେ । ନିରନ୍ତେ ପଶେ ନାନା ଘରେ ।
ଯେ ଆଉ ପକ୍ଷୀ ଥାଇ ହୋଇ । ସେ ସାକ୍ଷୀ ରୂପେ ସବୁ ଦେଖେ ।
ବୃକ୍ଷର ଫଳ ଯେ ଭୁଞ୍ଜଇ । କର୍ମ ଜାଲେ ସେ ପଡ଼ଇ ।"
(ଭାଗବତ ୧୧ଶ ସ୍କନ୍ଧ—ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ଅ ୧୩)

ମାର୍କଣ୍ଡଦାସଙ୍କର ମହାଭାଷ୍ୟ ତାଙ୍କର ଅଭୁତପୂର୍ବ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ଦେଇଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କର କେବଳ 'କେଶବ କୋଇଲି' ରଚନା ଆମ ଆଖି ଆଗକୁ ଆସିଥିଲା ସେତେବେଳେ ଆମେ ଜାଣିଥିଲୁ ଯେ କବି ଗାଉଁଲି ଢଙ୍ଗରେ ବାସ୍ତବଧର୍ମୀ ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ କୋଇଲି ଗୀତଟିଏ ରଚନା କରିଯାଇଛନ୍ତି କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ମହାଭାଷ୍ୟର ଆବିଷ୍କାର ଫଳରେ ଆମେ ଜାଣୁଛୁଁ ଯେ କବିଙ୍କର ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତ, ରାମାୟଣ ତଥା ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ବା ଶରୀର ଭେଦ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଶେଷ ପାରଦର୍ଶିତା ଥିଲା । ଦୁଃଖର କଥା ଯେ ମହାଭାଷ୍ୟର କେତେକ ଅଧ୍ୟାୟର ବିଷୟ ଯାହା ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କରଙ୍କର ସୌଜନ୍ୟରୁ ମିଳିଥିଲା ତାହାରି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଏହି ଆଲୋଚନାଟି କରାଗଲା ନଚେତ୍ ଏହି ଆଲୋଚନା ଆଦୌ ହୋଇ ପାରି ନଥାନ୍ତା ।

ଆଲୋଚକମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କର କେଶବ କୋଇଲି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା । * ଏହା ଏକ ପୁରୁଣା ମତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ନୂତନ ନୂତନ ସାହିତ୍ୟିକ ଉପାଦାନର ଆବିଷ୍କାର ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସର ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଉଛି । ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କର କେଶବ କୋଇଲି ଖ୍ରୀ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ, କାରଣ "ଖ୍ରୀ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭକ୍ତ କବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏହି କୋଇଲିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଲେଖି ତାହାକୁ 'ଅର୍ଥ କୋଇଲି' ଭାବରେ ଅଭିହିତ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ, କେଶବ କୋଇଲି ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ ହୋଇ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ତାହା ସୁପରିଚିତ ହୋଇଥିଲା ।"

---

* ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ-ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର, ପୃ ୧୫ ।

ତେବେ ଏହି ସବୁ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ 'କୋଇଲି ଚଉତିଶା' ରେ 'କଳସା' ଚଉତିଶା ପରି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦାବଳୀ ସେତେ ପରିମାଣରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇ ନ ଥାଏ ।

ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କର 'କେଶବ କୋଇଲି' ରଚନା ପରେ ଅନ୍ୟ ଏକ କୋଇଲି ରଚନା ହେଉଛି 'ଶିଶୁବେଦ କୋଇଲି' ଯାହା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପ୍ରକାଶିତ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଛି । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କୋଇଲି ଚଉତିଶାର ଏକ ବିଶାଳ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ରହିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଚଉତିଶା ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ 'କୋଇଲି' ଚଉତିଶାଗୁଡ଼ିକ ଲୋକପ୍ରିୟ ଚଉତିଶା ଭାବରେ ରହି ଆସିଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରାକ୍-ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ଚଉତିଶାର ସ୍ଥାନ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ । ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା ଓ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ କେଉଁଠି ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଚଉତିଶା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଲେ ହେଁ ତାହା ଓଡ଼ିଶା ଭୂଇଁରୁ ସେସବୁ ସାହିତ୍ୟକୁ ଆମଦାନୀ ହୋଇଛି । 'ଚଉତିଶା ସାହିତ୍ୟ' ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଭୂତପୂର୍ବ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି—ଏହାର ପରିସର ଏତେ ବିଶାଳ ଯେ ତାହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଆଲୋଚକ ପକ୍ଷରେ କଠିନ ହୋଇ ପଡ଼େ ।

ବିଶାଳ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଚଉତିଶା ଗୀତି କବିତା ଗୁଡ଼ିକ ନୂତନ ସାହିତ୍ୟଜଗତର କଙ୍କରିଳ ଭୂମିରେ କଳନାଦିନୀ ନିର୍ଝରିଣୀ ଭଳି ପ୍ରତୀୟମାନ ହୋଇଥାଏ । ସମୟ କ୍ରମେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ନିର୍ଝରିଣୀର ବାରିଧାରା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ରୂପକ ସ୍ରୋତସ୍ୱିନୀକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କଲା । ଯାହା ଫଳରେ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟ ରୂପକ ବିଶାଳ ମହାନଦୀର ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିଲା । ପ୍ରାକ୍ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ସାହିତ୍ୟର ସେପରି ବିଶାଳ ସୃଷ୍ଟି ଓ ପରିସର ଦେଖା ନଗଲେ ମଧ୍ୟ ଯାହା କିଛି ଅଳ୍ପ ଦେଖାଯାଏ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ମୂଲ୍ୟ ଅତୀବ ଗୁରୁତ୍ୱ ପୂର୍ଣ୍ଣ ।

କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ନୁହେଁ—ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ, ବଙ୍ଗଳା, ଅସାମୀୟା, ମୈଥିଳି ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆମକୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ସେହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ କିପରି ବିକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ତୁଳନାରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ଥାନ କେଉଁଠି ତାହା ମଧ୍ୟ ଆମକୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ହଜାର ହଜାର ବର୍ଷର ସାଂସ୍କୃତିକ ପତନ-ଅଭ୍ୟୁଦୟ ମଧ୍ୟରେ ଭାରତର ଜନତା ଗତି କରିଛି ଓ ତାହାର ଭିତରେ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଗଢ଼ି ଉଠିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଭିତରେ ଏକ ସର୍ବଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରା ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛି । ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ବୈଦିକ ଓ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ସମନ୍ୱୟ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ବ୍ୟାସ, ବାଲ୍ମୀକି, ଭବଭୂତି, ତୁଳସୀ ଦାସ, ତାମିଲ କବି ଭାରତୀ, କମ୍ବନ, ଓଡ଼ିଆ କବି ସାରଳା ଦାସ, ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ କବିଗୁରୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ପ୍ରଭୃତି କବିଗଣ ଧାର୍ମିକ ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ ମାଧ୍ୟମରେ ଦେଶରେ ଆଣିଛନ୍ତି ଏକତା ଓ ଗଭୀର ଦେଶାତ୍ମବୋଧ । ବିଭିନ୍ନ ଜାତିସତ୍ତ୍ୱ ଓ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର ବହୁବିଧ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିପାରିବା ଏକତାର ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସୂତ୍ର ଆବାହମାନକାଳରୁ ଭାରତୀୟ ଜନତାକୁ ବାନ୍ଧି ରଖିଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଘନିଷ୍ଠ ଯୋଗସୂତ୍ର ଓ ସାମ୍ୟ ସମଗ୍ର ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷାଭାଷୀ ସାହିତ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ରହିଅଛି । ଏକ ପରିବାରର ଭାଷା ଭାବରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବଙ୍ଗଳା, ଆସାମୀ ମୈଥିଳୀ ଓ ସହୋଦର

ହିନ୍ଦୀ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ଏକତା ରହିଅଛି । ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ଆସାମୀ ଓ ମୈଥିଳୀ ଏକ ମାଗଧୀ ପ୍ରାକୃତରୁ ଉଦ୍ଭୂତ ଓ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପ୍ରାଚୀନତମ ବୋଲି ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍‌ମାନଙ୍କର ମତ ।

ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର 'ଚର୍ଯାପଦ' ଗ୍ରନ୍ଥର ଆବିଷ୍କାର ଏକା ବଙ୍ଗଳା ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷାଭାଷୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ନୂତନ ଆଲୋକପାତ କଲା । ଆଦି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ କେବଳ ବଙ୍ଗଳାର ନ ହୋଇ ତାହା ସମଗ୍ର ପ୍ରାଚ୍ୟଭୂଖଣ୍ଡର ସାହିତ୍ୟ ହୋଇଛି । ୮୪ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଓଡ଼ିଶାରେ ଘଟିଥିଲା ଏବଂ 'ଉଡ୍‌ଡୀୟାନ' ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠ ସହିତ ଆସାମର 'କାମାକ୍ଷା' 'ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ', 'ପଞ୍ଜାବର' 'ଜାଳନ୍ଧର' ଓ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର 'ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି' ପ୍ରଭୃତି ତାନ୍ତ୍ରିକପୀଠର ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲା । ତନ୍ତ୍ରଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟରେ ଏହିସବୁ ଦେଶ ତଥା ସୁଦୂର ନେପାଳ ଦେଶରେ ଏକପ୍ରକାର ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ ଉଭୟ ସଂସ୍କୃତ ତଥା ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାରେ ଗଢ଼ିଉଠିଥିଲା । 'ଚର୍ଯାପଦ'ର ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ମୂଲ୍ୟ ଅକଳନୀୟ—ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ, ଆସାମୀୟା, ମୈଥିଳୀ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ଭାଷା ନିଜ ନିଜର ପ୍ରାଚୀନ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଧାରାକୁ ଏହି 'ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ' ର ଉତ୍ସାହିତ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ କରୁଅଛନ୍ତି । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନସଂପ୍ରଦାୟ, ଯଥା ସହଜଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ ସମଗ୍ର ପୂର୍ବ ଭାରତ, ଭାରତ ବାହାରର ତିବ୍ବତ ଓ ନେପାଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶରେ ଓ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଓ ଏହି ପ୍ରକାର ରହସ୍ୟବାଦୀ ସାହିତ୍ୟ ଏହିସବୁ ସାହିତ୍ୟରେ ସୃଷ୍ଟିଲାଭ କରିଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପରି ଦେଖା ଦେଇଛି ନାଥଗୁରୁମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ, ମନସା ଉପାଖ୍ୟାନ ଓ ଧର୍ମପୂଜା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିଭିନ୍ନ ବିବରଣୀ । ଗୋରକ୍ଷନାଥ ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ନାଥସଂପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଧାନ ଗୁରୁ । ଏମାନଙ୍କର ଯୋଗସାଧନ ତତ୍ତ୍ୱ ନେଇ ବହୁ ଉପାଖ୍ୟାନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ସୃଷ୍ଟିଲାଭ କରିଛି ।

ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କପରି ନାଥ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ୮୪ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ଜନକଲ୍ ଧାର୍ମିକ ତଥା ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାଧାରାକ

ନାଥ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅତୁଳନୀୟ ଦାନ ରହିଛି । ଗୋରକ୍ଷ-ମୀନ ନାଥଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନତମ ଉପାଖ୍ୟାନ ହେଉଛି ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର (ଗୋରକ୍ଷ ବିଜୟ) ଗୀତିନାଟ୍ୟ, ଯାହା ସଂସ୍କୃତ ଓ ଦେଶୀଭାଷାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାର ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ: ୧୪୦୩ । ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟର ଧର୍ମ ପୂଜା ସହିତ ମଧ୍ୟ ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଅଛି । କଥିତ ଅଛି ଯେ, ଧର୍ମଙ୍କର ଭସ୍ମ ମଧ୍ୟରୁ ପଞ୍ଚ ପ୍ରଧାନ ନାଥ-ସିଦ୍ଧଙ୍କର ଜନ୍ମ ହେଲା, ଯଥା—ମୀନନାଥ, ଗୋରକ୍ଷନାଥ, ଜାଳନ୍ଧରୀ-ନାଥ, କାହ୍ନୁ ଓ ଚୌରଙ୍ଗୀନାଥ । ଗୋରକ୍ଷନାଥ, ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ଓ ହାଡ଼ିପାଙ୍କର ଉପାଖ୍ୟାନ କେବଳ ବଙ୍ଗଳାରେ ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ଶୈବ ସଂପ୍ରଦାୟ ହେଲେ ହେଁ ତହିଁରେ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଆରେ ଆଦିକାବ୍ୟ ହେଉଛି ମହାଭାରତ; କିନ୍ତୁ ବଙ୍ଗଳାରେ ହେଉଛି କୃତ୍ତିବାସ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ରାମାୟଣ । ବ୍ରାହ୍ମଣ କୃତ୍ତିବାସ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ଜନ୍ମକାଳ ଖ୍ରୀ: ୧୩୯୯ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି । ଯାହାହେଉ ସେ ସାରଳାଦାସଙ୍କର ସମସାମୟିକ କବି ଥିଲେ । ଏହାପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ବଙ୍ଗଳା ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ରଚନା ହେଉଛି ମାଳାଧର ବସୁଙ୍କର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବିଜୟ । ଏହି କାବ୍ୟ ଭାଗବତ ଓ ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ଅନେକାଂଶରେ ନିର୍ଭର କରିଛି । ଏହି ରଚନାର ପରିସମାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ କବିଙ୍କୁ ଦୀର୍ଘ ସାତବର୍ଷ ନେଇଥିଲା । ଏହି କାବ୍ୟର ରଚନା ସମୟ ହେଉଛି (ଖ୍ରୀ ୧୪୭୩–୧୪୮୦) । ତୃତୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା ରଚନା ହେଉଛି ବଡ଼ୁ ଚଣ୍ଡୀ ଦାସଙ୍କର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କୀର୍ତ୍ତନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କବିତା । ଚଣ୍ଡୀ ଦାସଙ୍କର ଭାଷାରେ ବ୍ରଜବୋଲି ଭାଷାର ପ୍ରଭାବ ରହିଛି ଓ ତାଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବର ସମୟ ଖ୍ରୀ ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଗତିଧାରା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପରିପୁଷ୍ଟ । ବୌଦ୍ଧ-ନାଥ ତଥା ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସ୍ରୋତରେ ଦୁଇ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଭକ୍ତକବି

ଜୟଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ଉଦ୍ଭୂତ ସାହିତ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ଭକ୍ତିଧାରାରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ । ଏପରି ଦେଖାଯାଇଥାଏ ଯେ ଖ୍ରୀ: ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଆ ପାଣ୍ଡୁଲିପିଗୁଡ଼ିକରେ ଚଣ୍ଡୀଦାସ, ବିଦ୍ୟାପତି, ମୀରା, କବିର, ନାନକ ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶତାଧିକ ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନଙ୍କର ସୁମଧୁର ଭକ୍ତିରସାତ୍ମକ ଗୀତିକା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଅସମୀୟା ସାହିତ୍ୟ ବିଷୟ ବିଚାର କଲେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ଯେ ଅସମୀୟା ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଓ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟ ପରି ତେତେ ଋଦ୍ଧିମନ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ନୁହେଁ । ତଥାପି ପ୍ରାଚୀନ ଅସମୀୟା ସାହିତ୍ୟରେ ଲୋକଗୀତର ଧାରାରେ ‘ଧାଇ-ନାମ’, ‘ଆଇ-ନାମ’, ବିହୁ-ନାମ’, ‘ନଗାରଖିଆ-ନାମ’ ଓ ‘ବନ-ଘୋଷା’ ପ୍ରଭୃତି ଲୋକଗୀତର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି । ଅସମୀୟା ସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚକଗଣ ପ୍ରାଚୀନ ଅପଭ୍ରଂଶ ରଚନା ‘ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତି’କୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିମ ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରୁଛନ୍ତି । ଏହାପରେ ସେହି ନାଥ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ଖ୍ରୀ: ୧୩-୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭାରତୀୟ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ସାହିତ୍ୟକୁ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ଓ ଅସମୀୟା ସାହିତ୍ୟରେ ନାଥ ସାହିତ୍ୟର କେତେକ ଆଭାସ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ—‘ଡାକ-ଖନା’ ବଚନର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ରୋତ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଖ୍ରୀ.୧୩-୧୪ଶ ଶତକରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖା ଦେଇଥାଏ ।

ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ଖ୍ରୀ.୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଧାନ କବି ହେଉଛନ୍ତି ହରିବର ବିପ୍ର ଓ ତାଙ୍କର କ୍ଷୁଦ୍ର ପୌରାଣିକ ରଚନା ‘ବଭ୍ରୁବାହନର ଯୁଦ୍ଧ’, ‘ଲବକୁଶର ଯୁଦ୍ଧ’ ଅସମୀୟା ସାହିତ୍ୟରେ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଛି । ହରିବର ବିପ୍ରଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଜଣେ ସମସାମୟିକ କବି ହେମ ସରସ୍ୱତୀ ‘ପ୍ରହ୍ଲାଦଚରିତ’ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ରଚନା ହେଉଛି ‘ହରଗୌରୀ ସମ୍ବାଦ’ । ପ୍ରାଚୀନ ଅସମୀୟା ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟିର ପ୍ରାଚୀନତା ବିଶେଷ ଭାବରେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥାଏ ।

ଅସମୀୟା ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ବଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାଚୀନ କବି ହେଉଛନ୍ତି ମାଧବକନ୍ଦଲି । ସେ ଖ୍ରୀ· ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଦିଭାଗରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ

ହୋଇଥିଲେ ଓ 'ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ଆଲୋଚକମାନଙ୍କର ମତ ଯେ ଅସମୀୟା ରାମାୟଣ ହେଉଛି ହିନ୍ଦୀ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଆ ରାମାୟଣ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାଚୀନତମ ଓ ଅସମୀୟା ରାମାୟଣ ରଚିତ ହେବାର ୧୫୦ ବର୍ଷ ପରେ ଏହିସବୁ ରାମାୟଣ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା ।

ଖ୍ରୀ. ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ବଙ୍ଗଳା, ଆସାମୀ, ଓଡ଼ିଆ ଓ ମୈଥିଳୀ ପ୍ରଭୃତି ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖାଦେଇଥାଏ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମୀ ଭକ୍ତି-ସାହିତ୍ୟର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଉତ୍ସ । ମନେହୁଏ, ଏହି ଭକ୍ତିପ୍ରବାହର ମୌଳିକ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଜଗନ୍ନାଥ ଧାମ । ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଭାରତର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ଏହି ଧାର୍ମିକ ପୁଣ୍ୟପୀଠ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟଧାରାକୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଦେଖିବା ଯେ ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥାଏ ଖ୍ରୀ. ୧୨ଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ । ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଯାଦବ ଓ ବାହାମନୀ ଯୁଗରେ ମରହଟ୍ଟୀ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ପରି ପ୍ରାଚୀନ ମରହଟ୍ଟୀ ଭାଷାରେ ପ୍ରାଚୀନ ଅଭିଲେଖସମୂହ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନତମ ମରହଟ୍ଟୀ ଅଭିଲେଖ ହେଉଛି ମହୀଶୂର ରାଜ୍ୟର 'ଶ୍ରବଣ ବେଲ୍‌ଗୋଲ୍'ରେ ଥିବା "ଗୋମତେଶ୍ୱର ଅଭିଲେଖ" । ଏହାର ସମୟ ହେଉଛି ଖ୍ରୀ. ୯୮୩ ।

ମରହଟ୍ଟୀ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିକାଳ ହେଉଛି ମହାନୁଭବକାଳ ଓ ଏହି ଯୁଗର ଆଦିକବି ହେଉଛନ୍ତି ମୁକୁନ୍ଦ ରାୟ । ଏହାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେଉଛି 'ବିବେକ ସିନ୍ଧୁ' (ଖ୍ରୀ.୧୧୨୮) ଓ ମରହଟ୍ଟୀ ସାହିତ୍ୟର ଏହା ହେଉଛି ଆଦିଗ୍ରନ୍ଥ । ମହାନୁଭବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଧାନ କବି ଓ ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ସାତଖଣ୍ଡି ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ପୌରାଣିକ ସାହିତ୍ୟ, ଯଥା—ଶିଶୁପାଳ ବଧ, ଏକାଦଶ ସ୍କନ୍ଧ, ରୁକ୍ମିଣୀ ସ୍ୱୟମ୍ବର, ଜ୍ଞାନବୋଧ, ସହ୍ୟାଦ୍ରିବର୍ଣ୍ଣନ ପ୍ରଭୃତି । ଏହିସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଭିନ୍ନ କବିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖ୍ରୀ. ୧୨-୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ

ପ୍ରାଚୀନ ମରହଟ୍ଟୀ ସାହିତ୍ୟରେ ମହାନୁଭବ ଯୁଗପରେ ଦେଖାଦିଏ ଜ୍ଞାନଦେବ-ନାମଦେବ ଯୁଗ । ଜ୍ଞାନଦେବ ଓ ନାମଦେବ ସମସାମୟିକ ଭକ୍ତକବି ଅଟନ୍ତି । ନାମଦେବ ପଞ୍ଜାବରେ ବୁଲି ବୁଲି ଭକ୍ତିଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ବାଣୀ ମଧ୍ୟ 'ଗ୍ରନ୍ଥ ସାହେବ'ରେ ସଙ୍ଗୃହୀତ ହୋଇ ରହିଛି । ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱରଙ୍କ ଲିଖିତ 'ଭାବାର୍ଥ ଦୀପିକା' ଅଥବା 'ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱରୀ' ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ଏକପ୍ରକାର ଭାବାନୁବାଦ ଅଟେ । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଖ୍ରୀ. ୧୨୯୦ରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ମରହଟ୍ଟୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱରୀ ଅଲୌକିକ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅପୂର୍ବ ଗଦ୍ୟରଚନାରୀତି ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱର ଗୋରକ୍ଷନାଥ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରଧାନ କବି । ପ୍ରାଚୀନ ମରହଟ୍ଟୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ. ୧୨ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ସବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଦେଇଥାଏ । ଗୋରକ୍ଷନାଥ ଓ ଗାହିଣୀନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବହୁ ଉପାଖ୍ୟାନ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ରହିଛି । ମରହଟ୍ଟୀ ଭାଷାରେ 'ଅମରନାଥ ସମ୍ବାଦ' ନାମକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରହିଛି ଯାହାର କବି ହେଉଛନ୍ତି ଗୋରକ୍ଷନାଥ । ଆଲୋଚକମାନେ ଏହାର ରଚନାକାଳ ଖ୍ରୀ ୧୧—୧୨ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଥାନ୍ତି । ଜ୍ଞାନଦେବ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ଓ ତାହାର ନାମ ହେଉଛି 'ଅନୁଭବାମୃତ' । ଜ୍ଞାନଦେବ ଓ ନାମଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ଭକ୍ତିଧର୍ମର ପ୍ରବାହ ଖେଳିଯାଇଥିଲା ଓ ଏହି ଧର୍ମରେ ଆଚଣ୍ଡାଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜ୍ଞାନ ତଥା ଭକ୍ତିର ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ସନ୍ଥ କବି ଏକନାଥ ଜ୍ଞାନଦେବଙ୍କ 'ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱରୀ'ର ସଂପାଦନା କରିବା ସହିତ 'ରାମାୟଣ' ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ପୌରାଣିକ ଉପାଖ୍ୟାନକୁ ସ୍ୱକୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ରୂପାୟିତ କରିଥିଲେ ।

ମରହଟ୍ଟୀ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗ ସାହିତ୍ୟର ଧାରାରେ ଯେଉଁ ସବୁ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦେଖା ଦେଇଛି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହିଭଳି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ । ଖ୍ରୀ୧୨ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନାଥଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ଜୁଆର 'ବଙ୍ଗ-ଆସାମ-ଓଡ଼ିଆ-ମୈଥିଳୀ-ହିନ୍ଦୀ-ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ ଓ ପଞ୍ଜାବୀ' ସାହିତ୍ୟର ଧାରାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ଓ ଏହିସବୁ

ସାହିତ୍ୟରେ, ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଆତ୍ମଧର୍ମୀ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗୀ ବୈରାଗ୍ୟ ଉଦ୍‌ବୋଧକ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିଲାଭ କରିଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପରି ଜ୍ଞାନଦେବ ଓ ନାମଦେବଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ମରହଟ୍ଟୀ ସାହିତ୍ୟରେ ରହିଛି । ଖ୍ରୀ: ୧୨-୧୩ଶ ଶତକରେ ଏକପ୍ରକାର ଭାଗବତ ଧର୍ମର ଧାରା ଓଡ଼ିଆ ଓ ମରହଟ୍ଟୀ ସାହିତ୍ୟକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ସହିତ ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସାମ୍ୟ ରହିଛି । ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିକାଳ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟପରି ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟର ଯୁଗ । ଖ୍ରୀ.୮-୧୩ଶ ଶତକର ଯୁଗକୁ ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ ଯୁଗ ଭାବରେ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ ଆଖ୍ୟାତ କରିଅଛନ୍ତି । ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଦୋହାକୋଷ' ଓ 'ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ' ପ୍ରଭୃତି ରଚନା ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତମ ରଚନା ଭାବରେ ଗୃହୀତ ହେଉଛି । ଏହି ସମସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଜୈନ' ତଥା 'ନାଥ' ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟ ଗଢ଼ି ଉଠିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପରି ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ, ଗୋରେଖନାଥ, ଭର୍ତ୍ତୃହରିନାଥ ଓ ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର କଥା ରହିଛି । ବଡଥୱାଲ ସମ୍ପାଦିତ 'ଗୋରେଖ ବାଣୀ' ହିନ୍ଦୀ ତଥା ପ୍ରାଚ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭୂତ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ । ତେଣୁ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅବିକଳ ମେଳ ରହିଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଅପଭ୍ରଂଶ ଜୈନ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା, ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଆସାମୀ ପ୍ରଭୃତି ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ବିଶେଷ ରୂପ । ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନ ବ୍ୟତୀତ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଉପାଖ୍ୟାନ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ସ୍ୱୟମ୍ଭୂଙ୍କର 'ପଉମ ଚରିଉ' (ରାମାୟଣ), 'ଋଥୋମି ଚରିଉ', 'ପଚମୀ ଚରିଉ' ଓ 'ସ୍ୱୟମ୍ଭୂ ଛନ୍ଦ' ପ୍ରଭୃତି ଜୈନ ଅପଭ୍ରଂଶ ରଚନାବଳୀ

ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାକୁ ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥାଏ ।

ଖ୍ରୀ:୧୧-ଖ୍ରୀ:୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଅବଦୁର ରହମନ୍‌ଙ୍କର 'ସନ୍ଦେଶ ରାସକ' ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଧରଙ୍କର 'ପ୍ରାକୃତ ପିଙ୍ଗଲମ୍' 'ବିସଲଦେବ ରାସୋ' 'ହମ୍ମୀର ରାସୋ' ଓ ସର୍ବୋପରି ଚାନ୍ଦକବି (୧୧୨୬-୧୧୯୧)ଙ୍କର ପୃଥ୍ୱୀରାଜ ରାସୋ ଅତୁଳନୀୟ ବିଭବ । ପୃଥ୍ୱୀରାଜ ରାସୋର ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଏହା ଏକ ପ୍ରାଚୀନତମ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ସାହିତ୍ୟର ନମୁନା, ଯେଉଁଥିରେ ଖାଣ୍ଟି ଅପଭ୍ରଂଶ ଓ ସୌରସେନୀ ପ୍ରାକୃତର ପ୍ରଭାବ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହାଛଡ଼ା ଅଧିକାଂଶ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆରବୀ, ଫାରସୀମୂଳକ ଶବ୍ଦାବଳୀର ପ୍ରଭାବ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । (୧) "The language, essentially transitional in character, has "some of the oldest known specimens of Goudian literature, abounding in pkre Apabhramsa, Sauraseni, Prakrit forms."

ହିନ୍ଦୀ କବିତାର ଜନ୍ମ ଯୁଦ୍ଧର ତୁମୁଳ ଝଡ଼ଝଞ୍ଜା ମଧ୍ୟରେ ତଥା ବୀରଗାଥାମୂଳକ ରାଜପ୍ରଶସ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ । ଚାରଣ ତଥା ଭାଟ କବିମାନେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏହି ଗାଥାକାବ୍ୟ ତଥା ପ୍ରଶସ୍ତିମୂଳକ କବିତା ରଚନା କରୁଥିଲେ । ହିନ୍ଦୀର ରାସୋ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଧାନତଃ ଏହି ବୀରଗାଥାମୂଳକ ସାହିତ୍ୟ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦେଖିଲେ ଦେଖିବା ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ରାଜଦରବାରର ସୋପାନ ସ୍ପର୍ଶ କରିନାହିଁ—ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଗ୍ରାମ୍ୟ ପରିବେଷ୍ଟନୀରେ ଗଢ଼ିଉଠିଛି । ସେ ସାହିତ୍ୟରେ ବୀରତ୍ୱର ଗାଥା ରହିଛି, କିନ୍ତୁ କଳ୍ପନା ତଥା ସାମାଜିକ ପରିପାଟୀ ସବୁ ଗ୍ରାମ୍ୟ । ଏହାର ଉଦାହରଣ ହେଲା ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ । ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ 'ବିସଲଦେବ ରାସୋ' (ଖ୍ରୀ:୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ଗ୍ରନ୍ଥରେ

(୧) Grierson's Modern Vernacular literature of Hindustau 4 Page, also "ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱର ଭୂମିକା—ଅଧ୍ୟାପକ ମହାନ୍ତି, ପୁସ୍ତକର 'ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀଭାଷା ଓ ଓଡ଼ିଆ' ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପୃଥ୍ୱୀରାଜ ରାସୋର ଭାଷା ଆଲୋଚନା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ବିସଳଦେବଙ୍କର ରାଜମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସହିତ ବିବାଦ ତଥା ବିବାଦ ପରେ ବୀରତ୍ୱ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ତଥା ଜୟଶୀଙ୍କର 'ପଦୁମାବତ୍' (ଖ୍ରୀ ୧୪୯୩) କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରସଙ୍ଗ ତତ୍କାଳୀନ ସର୍ବଭାରତୀୟ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରାଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ 'ରାସୋ' ସାହିତ୍ୟ ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ତାହା ଅନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ନାହିଁ ।

ଏହି ସମୟ ଭିତରେ ଭାରତୀୟ ଭୂମିକାରେ ଦେଖାଦିଏ ହିନ୍ଦୁ-ମୁସଲମାନ ସଂଘର୍ଷ । ଏହି ସଂଘର୍ଷ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ବହୁଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ସ୍ଥିତି ନିମିତ୍ତ ବହୁ ବିଶିଷ୍ଟ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ, ସାଧକ, ଦାର୍ଶନିକ—ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ହେଉଛନ୍ତି ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ (ଖ୍ରୀ.୧୦୧୭-ଖ୍ରୀ.୧୧୩୭) । ସେ ବେଦାନ୍ତ ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ସହିତ ବେଦାର୍ଥ ସଂଗ୍ରହ, ଶ୍ରୀଭାଷ୍ୟ ଓ ଗୀତାଭାଷ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଧର୍ମମତ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ତଥା ପୂର୍ବଭାରତରେ ବିଶେଷ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ଏହି ସମୟର ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛନ୍ତି ରାମାନନ୍ଦ (ଖ୍ରୀ.୧୪୦୦) ଓ ସେ ରାମଭକ୍ତିର ପ୍ରଧାନ ଉପାସକ ଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା, ଶିଖଗୁରୁ ନାନକ (ଖ୍ରୀ.୧୪୬୯-୧୫୩୮) ଓ ରହସ୍ୟବାଦୀ କବି କବୀର (ଖ୍ରୀ.୧୩୯୮) ହିନ୍ଦୁ ଓ ମୁସଲମାନ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ମୈତ୍ରୀ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ ଖ୍ରୀ.୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନାମଦେବଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଥିଲା । ଖ୍ରୀ.୧୧-୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ମଧ୍ୟ ବହୁ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଲୀଳାଭୂମି ହୋଇଥିଲା । ସିଦ୍ଧକବି ଚୈତନ୍ୟ ଦାସ, (ଖ୍ରୀ.୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦାଦି ପଞ୍ଚସଖା (ଖ୍ରୀ.୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ଲୋହିଦାସ, ବାଉଳ, ବାରଙ୍କ ଓ ବୀରସିଂହ ପ୍ରଭୃତି ଶତ ଶତ କବି ଦାର୍ଶନିକ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭକ୍ତି ତଥା ଜ୍ଞାନର ମାର୍ଗ ଖୋଲିଦେଇଥିଲେ । ମଧ୍ୟକାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ରହସ୍ୟବାଦ ପୂର୍ବେ ନିର୍ଗୁଣ ଧ୍ୟାନ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା ତାହା ସର୍ବଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ବିଶେଷତଃ

ହିନ୍ଦୀ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଧାରାସହିତ, ସାମ୍ୟ ରଖିଛି । ଓଡ଼ିଆ ନିର୍ଗୁଣ ସାହିତ୍ୟ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯଥାର୍ଥ ଭାବେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇ ନାହିଁ ଓ ଏହି ସାହିତ୍ୟର ପରିସର ଏତେଡ଼ ବିରାଟ ଯେ, ସେପରି ବିରାଟ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲଭ । ହିନ୍ଦୀ ତଥା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଖ୍ରୀ.୧୩୦୦—ଖ୍ରୀ.୧୫୫୦ ମଧ୍ୟରେ ସାହିତ୍ୟରେ ନିର୍ଗୁଣ ଧାରା ଉଭୟ ସାହିତ୍ୟର ଭାବଧାରା ମଧ୍ୟରେ ସାମ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରବାହ ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ବହୁଳ ହିନ୍ଦୀ ଓଡ଼ିଆ ମିଶା ରଚନା ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଗୋରଖ ନାଥ, କବିର, ସୁରଦାସ, ବିଦ୍ୟାପତି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ରଚନାବଳୀ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ।

ଏହି ସମସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଦେଖିବା ଯେ, ମୈଥିଳୀ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟପରି ଏକ ଭାବରେ ଗତି କରି ଚାଲିଛି । ମୈଥିଳୀ ହିନ୍ଦୀର ଏକ ଉପଭାଷା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆଜି ମୈଥିଳୀଭାଷୀ ଲୋକେ ନିଜକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନେ କରୁଛନ୍ତି । ମୈଥିଳୀ ଭାଷା ଓଡ଼ିଆପରି ଏକ ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସହିତ ତାହାର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି । ଖ୍ରୀ.୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ବିଦ୍ୟାପତି ଓ ଜ୍ୟୋତିରୀଶ୍ୱର କବି ଶେଖରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର 'ବର୍ଣ୍ଣ ରତ୍ନାକର' ପ୍ରଭୃତି ରଚନା ପାଠକଲେ ଅମେ ସେ ସବୁର ବହୁ ସାମ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରିବା । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ପାଇବା ସହିତ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ଅନେକ ରଚନା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପୋଥି ପତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ପାଚୀନ ଗୁଜରାଟୀ ଭାଷାର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖିଥାଉଁ (ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱର ଭୂମିକା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)। ଗୁଜରାଟୀ ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ.୧୧ଶ ଶତକରୁ । ଗୁଜରାଟ ଦେଶର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରାକୃତ ବୈୟାକରଣିକ ହେମଚନ୍ଦ୍ର (ଖ୍ରୀ୧୦୮୯—୧୧୭୩) ତାଙ୍କର ସିଦ୍ଧ ହେମ ବ୍ୟାକରଣର ଶେଷ ଭାଗରେ ଦେଇଥିବା କେତେକ ଉଦ୍ଧୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଗୁଜରାଟୀ ଭାଷାର ପରିଚୟ ଦେଇଥାଏ । ଏହାଛଡ଼ା

'ଭାରତେଶ୍ୱର ବାହୁବଳ ରାସ' ଯାହା ଶାଳିଭଦ୍ର ସୂରିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ (ଖ୍ରୀ. ୧୧୮୪) ତହିଁରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗୁଜରାଟୀ ସାହିତ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ମିଳିଥାଏ । ଏହି ୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୁଜରାଟର ଅନେକ କବି 'ରାସୋ' ଓ 'ଫାଗୁ' ଗୀତିକା ରଚନା କରିଥିଲେ । ଆମର ଖ୍ରୀ. ୧୫-୧୬ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁ କବି 'ରାସ' ଓ 'ଫଗୁଆ' ସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି ଓ ସେସବୁ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମମୂଳକ ରଚନା ଅଟେ । ଏହାଛଡ଼ା ଗୁଜରାଟର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର 'ଛପ୍‌ପୋ' (ଓଡ଼ିଆ 'ଛପୋଇ') ଓ 'ବାରମାସୀ' କବିତା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର 'ଛପୋଇ' ଓ 'ବାରମାସୀ' ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କି ନାହିଁ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଆମର ଦେଖିବାର କଥା । 'ବାରମାସୀ' କବିତା କେବଳ ଓଡ଼ିଆରେ ନାହିଁକି ତାହା ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟ, ଅସମୀୟା ସାହିତ୍ୟ, ପଞ୍ଜାବୀ ସାହିତ୍ୟ, ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ମୈଥିଳୀ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । (୨) ଖ୍ରୀ. ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ 'ବିଦ୍ୟାବିଳାସ ପବାଦୋ'—ହୀରାନନ୍ଦ ଓ କବି ଭୀମଙ୍କର 'ସଦୟ ବତ୍ସ କଥା' (ଖ୍ରୀ. ୧୪୧୦) ସୁନ୍ଦର ଲୋକକଥାମୂଳକ ରଚନା । ଏହାଛଡ଼ା ଖ୍ରୀ. ୧୫ଶ ଶତକର କବି ମାଣିକ୍ୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ 'ପୃଥ୍ୱୀ ଚନ୍ଦ୍ର ଚରିତ' ଗୁଜରାଟୀ ସାହିତ୍ୟର ସୁନ୍ଦର ପଦ୍ୟାତ୍ମକ ଗଦ୍ୟକାବ୍ୟ ଓ ତାହା ଓଡ଼ିଆର ନାରାୟଣାନନ୍ଦ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର 'ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି'ର ଅନୁରୂପ ରଚନାଶୈଳୀ । ଗୁଜରାଟୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଗଠନରେ ବହୁ ଜୈନ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ କବିଙ୍କର ଅବଦାନ ଯଥେଷ୍ଟ । ଖ୍ରୀ. ୧୦ମ ଶତକରେ ରଚିତ କବି ଧନପାଳଙ୍କର 'ଭବିଷ୍ୟତ କଥା' ବା ଭବିସ୍‌ସତ କହା ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ରଚନା ଅଟେ । ପ୍ରାଚୀନ ଗୁଜରାଟୀ ସାହିତ୍ୟର 'ଫଗୁ', 'ରାସ', 'ଛପ୍‌ପୋଇ' ଓ 'ବାରମାସୀ' ବ୍ୟତୀତ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାତ୍ମକ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଭାବଧାରାରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ଅନେକ ମେଳ ରହିଛି ।

ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଆମେ ଏଠାରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ଆଲୋଚନା କଲୁ ।

ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ କଥା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ସାମାଜିକ ଓ ରାଜନୀତିକ ଉତ୍‌ଥାନ ପତନ ଭିତରେ ତେଲଗୁ, ତାମିଲ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାର

(୨) Bharatiya Sahitya Barmasya (ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ବାରମାସୀ)—Dr. Shiva Prasad Bhattacharya.

କେତେକ ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଆ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହିସବୁ ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ସେପରି ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସଙ୍ଗୀତ, ନୃତ୍ୟ, ତଥା ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂସ୍କୃତିର ଓଡ଼ିଆ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ରହିଛି । ଏହି ବିଷୟକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ପୁରାତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍ ମନମୋହନ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ସଂଗୀତ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂଗୀତ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲା ।

"Oriya music is essentially Southeren. In the medieval times Tanjore was famed for its dancing and singing; and Telingana was not behind hand. The Telgu music attained its greatest developments during the later Vijoynagar rule. Telgu songs are still regarded as among the sweetest in the Indian Vernaculars. Orissa which was long subject to the Telgu influence naturally borrowed from Telingana its music".

(Language and literature of Orissa—M. M. Chakravarty, J. A. S. B. 1898 No, 4, P. 337)

ଏହି ଉକ୍ତି କେତେକାଂଶରେ ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ପୁରାପୁରି ନୁହେଁ । ଏହି ଉକ୍ତି ଏକ ବିବଦମାନ ବିଷୟ । ତେବେ ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣାଂଶର ରାଜାମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସଂଗୀତ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ବହୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତେଲଗୁ ସଂଗୀତଜ୍ଞଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ନେଉଥିଲେ । ଏପରି କି ଖ୍ରୀ. ୧୮ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ କବି କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ପ୍ରଭାବ କେତେକାଂଶରେ ଉକ୍ତ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ରହିଥିବାର ଜଣାଯାଇ ଥାଏ ।

ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାଭାଷୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ପ୍ରଧାନ ସାହିତ୍ୟ ଯଥା—ତେଲଗୁ, ତାମିଲ, କାନାରୀ ଓ ମାଲୟାଲମ ମଧ୍ୟରେ ତାମିଲ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପରଂପରା ଓ ପ୍ରାଚୀନତା ଯଥେଷ୍ଟ ବେଶୀ । ତାମିଲ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତା ୨୦୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି ଅନେକ ଆଲୋଚକ କହିଥାନ୍ତି, ତେବେ ଏହା ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ପରି ପ୍ରାଚୀନ ଓ ପରିପୁଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟ । ପ୍ରାଚୀନ ତାମିଲ ସାହିତ୍ୟରେ ଶୈବ ସାଧକ ଓ କବି 'ନୟନମାର୍'

(Nayanmārs) ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଭକ୍ତ 'ଅଳଵାର' (Azhwars)ଙ୍କର କବିତାବଳି ଖ୍ରୀ. ୧୧-୧୨ଶ ଶତକ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟ ତାମିଲ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଯୁଗ ଅଟେ । ଖ୍ରୀ.୯ମ ଶତକ ତାମିଲ ସାହିତ୍ୟରେ ଥିଲା ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟର ଯୁଗ ଓ ତାହା ଖ୍ରୀ.୧୨ଶ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗତି କରିଥିଲା । ଏହା ପରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥାଏ 'ଚୋଳ' ସାହିତ୍ୟ । ଖ୍ରୀ. ୧୦-୧୩ଶ ଶତକ ମଧ୍ୟରେ ଚୋଳ ରାଜତ୍ୱରେ ତାମିଲର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି 'କମ୍ବନ' ରାମାୟଣ ରଚନା କରିଥିଲେ ଓ ତାହା ସହିତ 'କୁରଲ୍' ଓ 'ସିଲପ୍‌ପଥିକରମ୍' ପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ସୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଆମ ଓଡ଼ିଆରେ ଆଦି ସାହିତ୍ୟ 'ସାରଳା ମହାଭାରତ' ପରି ତେଲଗୁ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋକ ଲାଭ କରେ ଖ୍ରୀ.୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ । ଏହି ଶତକରେ ତେଲଗୁ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିକବି 'ନାନୟା ଭଟ୍ଟ' ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତ ଅବଲମ୍ବନରେ ମହାଭାରତ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହା ପରେ ଯେଉଁ ତେଲଗୁ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ଦେଖା ଦେଇଥାଏ, ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଆଦର୍ଶରେ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁରାଣ, ପ୍ରବନ୍ଧ, ଉଦାହରଣ, କଥା, ଗୃଚ୍ଛପଦ୍ୟ ଓ ଚମ୍ପୂ ପ୍ରଭୃତି ରଚନା ସଂସ୍କୃତ ଆଦର୍ଶରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ ।

କେରଳର କଥିତ ଭାଷା ମାଲୟାଲମ୍ ତେଲଗୁ ଓ ତାମିଲ ପରି ପ୍ରାଚୀନ ନୁହେଁ । ଏହାର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର ରୂପ ଖ୍ରୀ. ୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଇଥାଏ । ମାଲୟାଲମ୍ ଭାଷାରେ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଭାବ ଅଧିକ । ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ଭାରତୀୟ ଭାଷା ପରିବାରର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୋଷ୍ଠୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତହିଁରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ରହିଅଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଧାରାରେ—ବିରାଟ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଐକ୍ୟ ସ୍ଥାପନରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଅବଦାନ ଯଥେଷ୍ଟ । ଭାରତର ଚାରିଟି ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷାରୂପେ ବହୁକାଳ ଧରି ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ତାହାର ଉନ୍ନତ ସାହିତ୍ୟ ।

ବିଭିନ୍ନ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ସିଂହାବଲୋକନରେ ଆମେ ଦେଖୁଁ ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାର ସାହିତ୍ୟ ସମୂହ ସହିତ ସମାନ୍ତରାଳ ଭାବରେ ଗତି କରିଛି । ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ଆସାମୀ, ମୈଥିଳୀ, ଗୁଜରାଟୀ, ମରହଟ୍ଟୀ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ପ୍ରକାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ଏକ ପ୍ରକାର ଧାରା ଦେଖା ଦେଇଛି । ସମସ୍ତ ସ୍ରୋତରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ପ୍ରକାର ଉତ୍ଥାନ ପତନ ଭିତରେ ଗତିକରି ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଗତି କରିଛି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତା ଅନ୍ୟୂନ ୧୦୦୦ ବର୍ଷ ହେଲେହେଁ ତାହାର ଭିତ୍ତି ପଡ଼ିଛି ଆହୁରି ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ । ଖ୍ରୀ.ପୂ. ଶତକର ବିଜମ ଖୋଲ ଅଭିଲେଖ ତଥା ଖ୍ରୀ.ପୂ. ୩୦୦ ଶତକରେ ଧଉଳି ଓ ଜଉଗଡ଼ର ଅଶୋକାଭିଲେଖ ଏହି ସୁଦୀର୍ଘ ଗୌରବମୟ ପ୍ରାଚୀନତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ତାମିଲ ଓ ସଂସ୍କୃତ ପରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନତା ନଥିଲେ ହେଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ତଥା ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାଗୁଡ଼ିକର ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ବୈଚିତ୍ର୍ୟମୟ ବିଭବ ତାହାକୁ ଉନ୍ନତ ଆସନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇଅଛି । ଖ୍ରୀ. ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବ ପ୍ରାକ୍-ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେପରି କ୍ଷୀଣ ଅଥଚ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ, ସେହିପରି ବିଶ୍ୱର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଘଟିଛି । ପୃଥିବୀର ଯେ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନୁରୂପ ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଫଳିତ । ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ରୂପକ ନଦୀର ପ୍ରକୃତି ସବୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଦ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ଏହିପରି କ୍ଷୁଦ୍ର ନିର୍ଝରିଣୀ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥାଏ ଓ ପରେ ସମୟ ଗତିରେ ତାହା ବିଶାଳ ଆକାର ଧାରଣ କରିଥାଏ । ଖ୍ରୀ. ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ସେହିପରି ବିରାଟ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ଆମର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ବିରାଟ ଇତିହାସ 'ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟ' ତାହାହିଁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛି, ଯାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଖଣ୍ଡରେ ଆମର ହେବ ଆଲୋଚନାର ବିଷୟ ।

———

ନିର୍ବାଚିତ ପୁସ୍ତକ ସୂଚୀ

(ଇଂରାଜୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ)

1. Indian Literature—Edited by Dr. Nagendra Agra, 1959.
2. The Languages of India—A Káleidoscopic Survey Edited by V. K. Narasimhan and others, 1958.
3. History of Bengali Literature—Dr. Sukumar Sen, Sahitya Akademi, New Delhi.
4. A History of Hindi Literature—K. B. Jindal, Allahabad, 1955.
5. History of Assamese Literature—Dr. B. K. Barua, Sahitya Akademi, New Delhi.
6. History of Oriya Literature – Dr. M. Mansinha, Sahitya Akademi, New Delhi.
7. Asuras in Indo-Iranian Literature— Dr. A. Banerjee Sastri J.B.O.R S. 1926.
8. The Dravidian Element in Sanskrit—F. Kittel, Indian Antiquary, 1872.
9. The Sacred Books of the East—F. Maxmuller, Vol XIV
10. Archaeological Survey of Mayurbhanj
11. British Museum Hand book to the Ethnographical Collections, Indian Edition, 1925
12. Encyclopaedia of Religion and Ethics.
13. Orissa Historical Research Journal. 1953, Vol II, Vol XIII No2.
14. Uddiyan and Sahor—N. N. Dasgupta, I. H. Q. 1935
15. Sadhana Mala Vol. I & Vol. II— Dr. B. Bhattacharya
16. Mystic Tales of Lama Taranath—B. Dutta.

17. Buddhism in Orissa—Dr. N. K. Sahu
(Utkal University Publication)
18. The Serpent Power—A. Avalon.
19. Buddhistic Studies-B. C. Law.
20. Indian Linguistics Vol X, Old Bengali Texts Edited and Translated by Dr. Sukumar Sen, 1948.
21. Dohakosa—Edited by P. C. Bagchi.
22. Maithili Literature—J. K. Mishra Vol I & Vol II.
23. Origin and Development of Bengali Languge— Dr. S. K. Chatterjee.
24. The Sibilants in the Buddhist Dohas—Indian Linguistics Vol V, Parts I-VI
25. Artaballabha Mohanti, Memorial Lectures— Dr. S, K. Chatterjee (Orissa Sahitya Akademi)
26. Assamese its formation and development— Dr. B. Kakati.
27. Obscure Religious Cults—Dt S. B. Dasgupta.
28. Gorakhnath and Medieval Mysticism— Dr. Mohan Singh.
29. The History of the Medieval Vaishnavismin Orissa—Prof—P. Mukherjee.
30 History of Orissa—Dr. H. K. Mahatab
31. New Indian Antiquary Vol. I & Vol. II
32. Inscriptions of Orissa—Edited by S. N. Rajguru Vol. I, Vol. II, Vol. III.
33. Siddheswar Inscription of Narasimha IV, Anka year 19 by Dr. D. C. Sircar & Dr. K. B. Tripathy Epigraphia Indica, Vol. XXIX, 1951.
34. Journal Bihar and Orissa Research Society, 1917.
35. The Evolution of Oriya language and Script— Dr. K. B. Tripathi.

36. Jaurnal Asiatic Society Bengal Vol. LXIV, 1895
— A Copper plate inscription etc.
— M. M. Chakravarty.

37. A note on the Oriya portion of the Veligalini Copper plate grant of Kapileswar—Sri P. Acharya
J A. S. Vol. I, No IV, 1959.

38. Hathayoga Pradipika – Tr. by Srinivas Iyangar,
Adyar, Madras.

39. New light on History of Asamiya Literature—
D. Neog, 1962.

40. Language and Literature of Orissa
—M M. Chakravarti, J.A.S.B; 1898, No. 4.

41. An introduction to Budhist Esoterism—
Dr. Benoytosh Bhattacharya, 1932,

42. An introduction to Tantric Buddhism—
Dr. S. B. Dasgupta, University of Calcutta, 1958.

ଓଡ଼ିଆ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ

୧ । ଗଣେଶ ବିଭୂତି—ପାଣ୍ଡୁଲିପି, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଗ୍ରନ୍ଥାଗାର ।

୨ । ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି—ପାଣ୍ଡୁଲିପି, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଗ୍ରନ୍ଥାଗାର ।

୩ । ଦୋହାକୋଷ—ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ (ହିନ୍ଦୀ)

୪ । ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା —ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ (ବଙ୍ଗଳା)

୫ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯ୍ୟାଚୟ – ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ପ୍ରକାଶନ ୧୯୬୮

୬ । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତି—ଅଧ୍ୟାପକ ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର

୭ । ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ—ଅଧ୍ୟାପକ ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି ।

୮ । ଓଡ଼ିଶାର ନାଥ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ—ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତି
୯ । ଶିବ ପୁରାଣ (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)—ଦ୍ୱାରକାଦାସ
୧୦ । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଗୀତା—ପଶୁରାମ ଦାସ
୧୧ । ଗୁଣ୍ଡୁଚି ଚଉତିଶା—ଗୁଣ୍ଡୁଚି ଦାସ (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୧୨ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା—୧ମ, ୨ୟ ଓ ୩ୟ—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ (ପ୍ରାଚୀ) ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରକାଶନ
୧୩ । ସାରଳା ମହାଭାରତ—ସାରଳା ଦାସ—ଆଦିଠାରୁ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୧୪ । ଅମରକୋଷ ଗୀତା—ବଳରାମ ଦାସ
୧୫ । ଅମରକୋଷ ଗୀତା—(ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୧୬ । ଶିଶୁବେଦ—ଗୋରଖ ନାଥ (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୧୭ । ଗୋରକ୍ଷ ସଂହିତା—ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ନାଥ (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୧୮ । ଶ୍ରୀ ଗୁହ୍ୟ ସମାଜ ତନ୍ତ୍ର—(ଗାଇକୱାର୍ଡ଼ ଓରିଏଣ୍ଟାଲ ସିରିଜ, ବରୋଦା)
୧୯ । ଜ୍ଞାନ ସାଗର—ଭୁଜ ଭବୟ୍ୟା
୨୦ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ପରିଣାମ—ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ୧ମ ଓ ୨ୟ ଭାଗ
୨୧ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ—ଡକ୍ଟର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ
୨୨ । ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ—ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ, ସମ୍ମେଳନ ପତ୍ରିକା ଶକ ୧୮୮୬
୨୩ । ଗୋରେଖ ବୋଲ (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୨୪ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବାଳୟ କାର୍ଯ୍ୟବିଧି (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୨୫ । ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ—ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି (ପ୍ରାଚୀ)
୨୬ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ—ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ
୨୭ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିପର୍ବ—ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି
୨୮ । ହରପ୍ରସାଦ ରଚନାବଳୀ—ସମ୍ପାଦନା—ଡକ୍ଟର ସୁନୀତି କୁମାର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ
୨୯ । ଗୋରେଖ ବାଣୀ (ହିନ୍ଦୀ)—ଡ଼ଃ ପୀତାମ୍ବର ଦତ୍ତ ବଡ଼ଥ୍ୱାଲ
୩୦ । ...ଗୀତା—ବଳରାମ ଦାସ

୩୧ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ
୩୨ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (୧ମ ଭାଗ)
ଅଧ୍ୟାପକ ବୃନ୍ଦାବନ ଚନ୍ଦ୍ର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ
୩୩ । ଲୋହଗୀତା—ଲୋହଦାସ (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୩୪ । ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର—ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ
୩୫ । ଟୀକା ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୩୬ । ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଧାରଣ (ପାଣ୍ଡୁଲିପି)
୩୭ । ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟ—ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ (ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରକାଶିତ)
୩୮ । ସପ୍ତାଙ୍ଗ—ବଳରାମ ଦାସ
୩୯ । ସଚିତ୍ର ରାମାୟଣ—
୪୦ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ—ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର
୪୧ । ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ କୋଷ ୧ମ ଓ ୨ୟ ଭାଗ (ହିନ୍ଦୀ)
୪୨ । ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟ—ଡଃ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ
୪୩ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତି—ଡଃ ଶଶିଭୂଷଣ ଦାଶଗୁପ୍ତ

———